КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА БИТВА: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Корсунь-Шевченківський
Корсунський видавничий дім «Всесвіт»
2014

ББК 63.3(2) 722.13
К 69

Рецензенти:
Морозов А.Г., доктор історичних наук, професор
Перехрест О.Г., доктор історичних наук, професор

К 69 Корсунь-Шевченківська битва: сторінки історії. – Корсунь-Шевченківський / Ред.-упоряд. А.Ю. Чабан, П.Я. Степенькіна. – Корсунь-Шевченківський: Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2014. – 326 с., іл. 28 с.

ISBN 978-966-2652-12-3

У цій книзі, присвяченій 70-річчю Корсунь-Шевченківської битви, однієї з найвизначніших операцій Другої світової війни, подані спогади учасників та матеріали про учасників битви, що були включені до попередніх видань книг «Корсунь-Шевченківська битва». На підставі архівних джерел книга доповнена найновішими дослідженнями з історії Корсунь-Шевченківської наступальної операції.

Книга ілюстрована.

Розрахована на широке коло читачів.

Тираж випущено на замовлення
управління інформаційної політики та зв'язків зі ЗМІ
Черкаської облдержадміністрації.

ББК 63.3(2) 722.13

ISBN 978-966-2652-12-3

© Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2014
© Корсунь-Шевченківський державний
історико-культурний заповідник, 2014

70 РОКОВИНАМ
З ДНЯ ЗАВЕРШЕННЯ
КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ
НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

УКАЗ
ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
ПРО НАГОРОДЖЕННЯ
МІСТА КОРСУНЯ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ОРДЕНОМ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
І СТУПЕНЯ

За мужність і відвагу, проявлені трудящими міста в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, досягнуті успіхи в господарському і культурному будівництві нагородити місто Корсунь-Шевченківський Черкаської області орденом Вітчизняної війни I ступеня.

Голова Президії Верховної Ради СРСР
Секретар Президії Верховної Ради СРСР

Москва, Кремль, 1 грудня 1981 року

Шановні друзі!

Готуючись гідно відзначити 70-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні, 70-річчя визволення України від фашистських загарбників, за ініціативи Черкаської обласної державної адміністрації видана книга «Корсунь-Шевченківська битва: сторінки історії», яка лежить перед Вами.

Про цю блискучу військову операцію Червоної армії написано чимало публікацій. Найбільш повно вони викладені у книзі «Корсунь-Шевченківська битва», яка була видана у 1968 році, доповнена і перевидана у 1974, 1975, 1983 і 1989 роках.

Тому редактори-упорядники вирішили включити ці публікації в пропоноване видання. Це насамперед спомини безпосередніх учасників битви: Маршалів Радянського Союзу І.С. Конєва та М.В. Захарова, Головного маршала бронетанкових військ П.О. Ротмістрова, маршала авіації С.Я. Красовського, генерал-майорів Д.Є. Глєбова, Г.С. Грушецького та Т.Ф. Воронцова, генерал-лейтенанта Д.І. Заєва, генерал-полковника О.Д. Цирліна, генерала чехословацької армії Людвіга Свободи, полковників Д.П. Іванюшина та Є.О. Хохлова, письменників Бориса Полєвого та Сергія Смирнова.

Книга доповнена свідченнями про битву офіцерів І.Г. Толпєєва, З.М. Філонової, М.Г. Мойсєєва та М.С. Бондаренка.

Як і в попередніх виданнях, збережено розділ «Вікопомне слово про героїв битви» черкаських авторів – Володимира Грибенка, Михайла Єременка, Івана Голубничого, Івана Матвієнка, Андрія Беленя, Валентини Жук, Ганни Зудіної, Лілії Шитової.

Цей розділ доповнено дослідницькими матеріалами співробітників Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника про безпосередніх учасників битви.

До книги включені найновіші дослідження подій Корсунь-Шевченківської битви, які сконцентровані в окремому розділі. Вони дадуть змогу Вам, читачам, всебічно і в повному обсязі осягнути велич переможної військової операції.

Книга ілюстрована світлинами, що знаходяться в фондах Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника, про учасників боїв, моменти бою. Видання містить додатки, в яких вказані з'єднання і частини Червоної армії, яким за успішне виконання завдань по знищенню ворога в Корсунь-Шевченківській битві присвоєно почесне найменування «Звенигородських» та «Корсунських».

Поданий уточнений список воїнів Червоної армії, які були удостоєні звання Героя Радянського Союзу за мужність і героїзм, проявлені в ході Корсунь-Шевченківської операції.

У книзі використано матеріали військових архівів, найновіші дослідження подій Другої світової війни вітчизняних та зарубіжних вчених, фондові матеріали Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Переконані, що запропоноване видання стане важливим джерелом для досконалого вивчення дослідниками, викладачами, краєзнавцями, підростаючим поколінням героїчної сторінки з історії нашого народу – переможної Корсунь-Шевченківської битви.

Редактори-упорядники:
Чабан А.Ю. – доктор історичних наук, професор.
Степенькіна П.Я. – кандидат історичних наук, директор Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Давно відгриміли бої Великої Вітчизняної війни, затягнулися завдані нею страшні рани. Нинішня Україна живе і працює під мирним небом. Та нічого не можна вдіяти з пам'яттю людською. Ми пам'ятаємо ті грозові роки і тих, хто своїм ратним трудом, своїм подвигом, а нерідко і своїм життям наближав Перемогу, дарував нам можливість жити під мирним небом. І в нинішній час вкрай важливо, щоби ця пам'ять, ця пошана і вдячність до тих людей, які подарували нам мирне життя, передавалася нашим дітям і внукам. Бо наша пам'ять – це запорука мирного життя, один з тих запобіжників, що не дадуть повернути на нашу рідну землю страшні роки, з якими у людей пов'язані спогади про біль, горе і смерть. І про велич людську. І якраз про це ми і говоримо у 70-у річницю переможної Корсунь-Шевченківської битви.

Успішне проведення Корсунь-Шевченківської наступальної операції, яку називають «українським Сталінградом», створило передумови для остаточного звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Під час проведення операції радянськими воїнами були проявлені мужність і масовий героїзм, готовність до кінця виконати поставлене завдання. Після закінчення операції тисячі солдатів і офіцерів були нагороджені орденами і медалями. Понад 100 воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, з них 9 – посмертно. За успішне проведення операції 20 лютого 1944 року генералу армії І. Конєву було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу. 23 радянським частинам і з'єднанням присвоєно найменування «Корсунських», 6 з'єднанням – «Звенигородських».

Залишилися лежати на полях Корсунь-Шевченківської битви радянські воїни, достойні сини республік колишнього Радянського Союзу і тисячі українців. Ми схиляємо голови перед світлою пам'яттю цих людей, які здійснили величний подвиг, виконали свій військовий і людський обов'язок, зробили все, аби чужоземні зайди не творили лиха на українській землі.

Ми завжди пам'ятаємо їх безсмертний подвиг. На місцях боїв на братських могилах нагадуванням про військову звитягу і самопожертву стоять впорядковані монументи й обеліски, що входять до складу Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу, люди кладуть до підніжжя цих монументів квіти і говорять слова вдячності і любові. У роковини величних військових перемог лунають артилерійські салюти. Іменами героїв названі вулиці в населених пунктах. Ніколи не міліє повновода ріка відвідувачів до музею історії Корсунь-Шевченківської битви, який було створено одразу після війни.

Естафета української слави, звитяги, любові до рідної Батьківщини від Корсунської битви часів Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького до Корсунь-Шевченківської операції, до трудових здобутків на землі незалежної України об'єднує українців різних поколінь, надихає на нові звершення.

Доброю традицією стали уроки мужності, зустрічі з ветеранами, літературні читання, різноманітні заходи, які відбуваються у трудових колективах, навчальних закладах області, бібліотеках, будинках культури. Тема подвигу народу у Великій Вітчизняній війні постійно знаходить своє відображення у засобах масової інформації області. Значна увага приділяється патріотичному вихованню молоді, вшануванню ветеранів та пам'яті про лихі і героїчні роки минулої війни.

70 років минуло з часу проведення Корсунь-Шевченківської операції. На полях, де гриміла артилерійська канонада і зійшлись у смертельному двобої радянські солдати і фашистські окупанти, мирно колоситься пшениця і у вишині блакитного неба безтурботно кружляє жайвір.

Ми розуміємо, що кращим дарунком у вінок пам'яті переможцям Корсунь-Шевченківської битви є нинішній економічний і соціальний розвиток краю, духовність нащадків славних героїв.

Багато змін відбулося за цей час. Відбудовано все те, що знищили окупанти. За цей час була утворена незалежна Українська Держава, яку визнали у всьому цивілізованому світі.

Разом з Україною зростала і міцніла Черкащина – її духовне осердя, колиска державності, серце козацького краю. Найбільш зримі зміни відбулися в краї впродовж останніх років.

З обранням у 2010 році Главою держави В.Ф. Януковича, який сформував дієздатну команду, оперативно було запроваджено комплекс невідкладних заходів, спрямованих на стабілізацію економічної ситуації, а також розпочата реалізація Програми економічних реформ на 2010–2014 роки, основні положення якої спрямовані на зменшення вразливості економіки України до зовнішніх чинників, побудову стійкої, відкритої й конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки.

Основні зусилля обласної державної адміністрації за останній час були спрямовані на реалізацію програми «Будуємо нову Черкащину», головними складовими якої є подолання економічної кризи, розвиток базових і перспективних секторів економіки, перебудова неефективної системи соціального захисту населення, створення необхідних умов для підприємницької діяльності.

Як підсумок, в області забезпечено позитивну динаміку економічної діяльності. Реалізується низка пілотних проектів, спрямованих на модернізацію економіки, прискорений розвиток промисловості, аграрного сектору, підвищення добробуту населення, вдосконалення системи охорони здоров'я, освіти.

В області забезпечується проведення системної політики реформ, яка передбачена запровадженою Главою держави своєрідною «дорожньою картою» – Програмою на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Нею визначені конкретні заходи, що необхідно реалізувати, вказані часові межі їх реалізації та відповідні механізми виконання. Завдяки дотриманню такого чіткого алгоритму дій за три роки вдалося здійснити значний обсяг роботи. За результатами рейтингової оцінки, що здійснюється Кабінетом Міністрів України, у 2010 році область посіла 8 місце; у 2011 – піднялася на 5, за результатами 2012 року – 3 місце з-поміж 27 регіонів держави.

Головним пріоритетом залишається розвиток економіки. Однак не заради себе самої, а для досягнення високих соціальних стандартів для жителів області. За три роки роботи обсяг реалізованої промислової продукції зріс майже на 80%.

В області діє 542 підприємства. Чимало з них за останні роки здійснили реконструкцію своїх виробничих потужностей. За цей час збудовано нових та відновлено роботу 17 підприємств.

Обласна державна адміністрація прагне якомога повніше сприяти розвитку малого та середнього бізнесу. Для цього утворено регіональну раду підприємців в області, яка є дієвим механізмом взаємодії місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування з суб'єктами господарювання. Створено та забезпечено ефективне функціонування 26 центрів надання адміністративних послуг при всіх районних державних адміністраціях та виконавчих комітетах міських рад міст обласного значення.

В області реалізується проект «Адміністративні послуги: спрощений доступ через пошту», завдяки якому створено зручні і доступні умови для отримання адміністративних послуг, зокрема, у віддалених населених пунктах. До реалізації проекту залучено 577 відділень поштового зв'язку.

З метою зменшення адміністративного тиску з боку контролюючих органів запроваджено щоквартальний моніторинг діяльності контролюючих органів області стосовно перевірок суб'єктів господарювання. За підсумками 2013 року кількість перевірок суб'єктів господарювання зменшилася у порівнянні з попереднім роком майже на 19%.

Відбулися значні позитивні зрушення в аграрному секторі економіки області. Аграрії Черкащини третій рік поспіль є лідерами в Україні в галузі землеробства. Якщо у 2008–2010 роках зернових та зернобобових в середньому було зібрано 2,9 млн тонн при урожайності 43,1 ц/га, то у 2011–2013 роках валовий збір зріс майже на 800 тисяч тонн та складає в середньому 3,7 млн тонн при урожайності 57,1 ц/га.

Загалом у 2013 році зібрано понад 4,1 млн тонн зерна, що є рекордом з часу створення області.

Сьогодні на основі впровадження нових промислових технологій в регіоні виробляється 100% м'яса курей-бройлерів та яєць, більше половини валового виробництва свинини і 40% молока.

Завдяки збільшенню чисельності поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах та поліпшенню технології їх утримання в області збільшено виробництво молока.

Проведено реконструкцію та модернізацію 15 об'єктів галузі тваринництва. За ініціативи обласної влади в різних районах області безоплатно отримали нетелів майже 500 сімей.

Успішно реалізується обласна програма «Село Черкащини – 2020», завдяки чому запроваджено стабільний розвиток соціальної сфери сільських населених пунктів.

За ініціативи облдержадміністрації, з 2011 року започатковано укладання соціальних угод між виробниками та сільськими радами. За цей період сільські громади додатково отримали понад 204 млн гривень. Зазначені кошти спрямовуються на будівництво та ремонт дитячих садків, закладів освіти, сільських будинків культури, налагодження освітлення вулиць, ремонт доріг.

За два роки селяни отримали в рахунок орендної плати земельних часток (паїв) 1,6 млрд. гривень, що майже удвічі більше, ніж за попередній період. Додаткові надходження по платі за землю сягнули 190 млн гривень.

За результатами інвестиційної та інноваційної діяльності область посідає провідні місця серед регіонів України. Черкащина підтримує зв'язки із партнерами із 115 країн світу. У розвиток її економіки лише у 2013 році вкладено 878 млн доларів США іноземних інвестицій, що майже в чотири рази більше, ніж на початок 2010 року.

Підписані угоди про співпрацю із Міністерством туризму Держави Ізраїль, штатом Нью-Йорк (США), програмою розвитку місцевих громад ООН, Державним агентством з інвестицій та управління національними проектами України.

Динамічний розвиток економіки вирішальним чином впливає на соціальну сферу, поліпшення добробуту населення. Основу цієї діяльності складає реалізація соціальних ініціатив Президента України. За останні роки середньомісячна заробітна плата зросла в 1,75 раза. Середній розмір пенсії зріс на 50%. Допомога при народженні дитини збільшилась майже у 2,5 раза. Загальна заборгованість із виплати заробітної плати зменшилася у 2,3 раза.

З метою відновлення пасажирського та туристичного судноплавства на Дніпрі відкрито річкові вокзали в Черкасах, Каневі та Адамівці Чигиринського району, туристичний центр «Авторіка» у Каневі. Відремонтовано та введено в експлуатацію понад 50 кілометрів доріг загального користування та понад 341,8 кілометрів доріг і вулиць у населених пунктах області. Освітлено майже 3 тисячі кілометрів вулиць у селах. Введено в експлуатацію 58 підвідних газопроводів, що дало змогу газифікувати 42 населених пункти, де проживає понад 47 тисяч сільських жителів. Відкрито 1851 об'єкт соціально-побутового призначення, 309 – промислового, 3778 – житлового будівництва та інші.

Черкащина була єдиною областю, де не було спеціалізованого дитячого медичного центру. І 21 квітня 2011 року відбулося відкриття обласної дитячої лікарні. Відкрито

2 філії відділення гемодіалізу Черкаської обласної лікарні – в Уманській та Звенигородській центральних районних лікарнях.

Відновлено діяльність 21 дошкільного навчального закладу. Відкрито новобудови шкіл у селищі міського типу Драбів та селі Родниківка Уманського району будівництво яких тривало майже 20 років. Обсяг видатків на освіту, порівнюючи із 2010 роком, збільшився у 2 рази і сягає понад 2 млрд. гривень. Придбано понад 1900 комп'ютерів. 97% шкіл області мають доступ до мережі Інтернет. Придбано 91 шкільний автобус, що дало змогу стовідсотково забезпечити потребу учнів і вчителів сільських шкіл у безоплатному підвезенні до місця навчання і роботи. Житлові умови поліпшили 143 освітянських родини. Відкрито мистецький корпус у Шевченківській спеціалізованій школі-інтернат для обдарованих дітей сільської місцевості. Реконструйовано Богуславецький та Коврайський навчально-виховні комплекси Золотоніського району. Завершується будівництво спального корпусу Михайлівської школи-інтернат Кам'янського району.

В області відкрито 55 нових багатофункціональних спортивних майданчиків, у тому числі 8 міні-футбольних полів зі штучним покриттям. Облаштовано інвентарем майже 900 дитячих майданчиків. Проведено реконструкцію плавального басейну в Авторській О. А. Захаренка середній загальноосвітній школі села Сахнівки Корсунь-Шевченківського району. Відкрито новозбудовані стадіони в селі Паланка Уманського району та селі Степанецьке Канівського району. Відкрито новий спортивний комплекс у селі Білозір'я Черкаського району з футбольним полем зі штучним покриттям. 4 черкаські команди юних футболістів грають у Вищій дитячо-юнацькій футбольній лізі України. Відновила свої виступи у 2 лізі українського футболу команда «Славутич».

Завершено реконструкцію, реставрацію і створення експозиції Будинку-музею Т.Г. Шевченка в Каневі. Відкрито музей Т.Г. Шевченка у селі Мошни Черкаського району. Створено Канівський гуманітарний інститут. Нині тривають роботи на шевченківських об'єктах у Звенигородському, Городищенському та Канівському районах. Відкрито музей народного художника України Д.Г. Нарбута в Черкасах. Реконструйовано площу і палац культури «Дружби народів». Проведено ремонт окремих об'єктів Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. У закладах культури проведено 2055 капітальних та поточних ремонтів. Завершена реставрація Успенського собору в місті Каневі. При Черкаській обласній філармонії створено симфонічний оркестр. Збільшено розміри обласних премій імені

Василя Симоненка, імені Данила Нарбута та імені Михайла Максимовича. Відбулися презентації історико-культурного потенціалу Черкащини в США, Китайській Народній Республіці, Молдові, Казахстані, Естонії та Польщі.

На початку 2014 року урочисто і велелюдно відбулося відзначення 60-річчя утворення області.

Важливі завдання стоять перед краянами на майбутнє. До найближчої перспективи необхідно віднести організацію підготовки та проведення святкування 200-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка. А це – відкриття Тарасової церкви біля підніжжя Чернечої гори, реконструкція нижнього парку Шевченківського заповідника, відкриття Шевченківського культурного центру у Каневі, меморіальних об'єктів у Звенигородському районі, пам'ятника Т.Шевченку в селі Вільшана Городищенського району, достойна зустріч шанувальників Кобзаря, які приїдуть на відзначення ювілею.

Значний обсяг робіт нам необхідно здійснити до 70-річчя звільнення області від фашистських загарбників, гідно зустріти 70-річчя Великої Перемоги.

Актуальним для нас залишається збереження досягнутих позитивних тенденцій та забезпечення умов для поліпшення добробуту населення через зростання рівня заробітної плати, пенсій, всіх видів соціальної допомоги. Особливу увагу буде приділено відновленню діяльності промислових підприємств, створенню нових робочих місць у містах і селах області. Значну роботу планується провести щодо створення туристсько-екскурсійної інфраструктури, приведення в належний стан пам'яток історико-культурної спадщини Черкаського краю, перетворення його в провідний туристичний центр України.

Завдання ці досить амбітні, але цілком реальні. І вони обов'язково будуть виконані, якщо ми об'єднаємо зусилля влади всіх рівнів, територіальних громад, усіх жителів Черкащини.

Ми завжди будемо пам'ятати і вшановувати тих, хто воював за нашу Перемогу в роки Великої Вітчизняної війни, хто віддав за неї своє життя. Та найкращою пам'яттю цим людям буде побудована нами могутня, квітуча Україна, де в цьому дивовижному букеті самою прекрасною квіткою буде наша неповторна Черкащина.

З повагою,
Сергій Борисович Тулуб,
Герой України, голова
Черкаської обласної
державної адміністрації

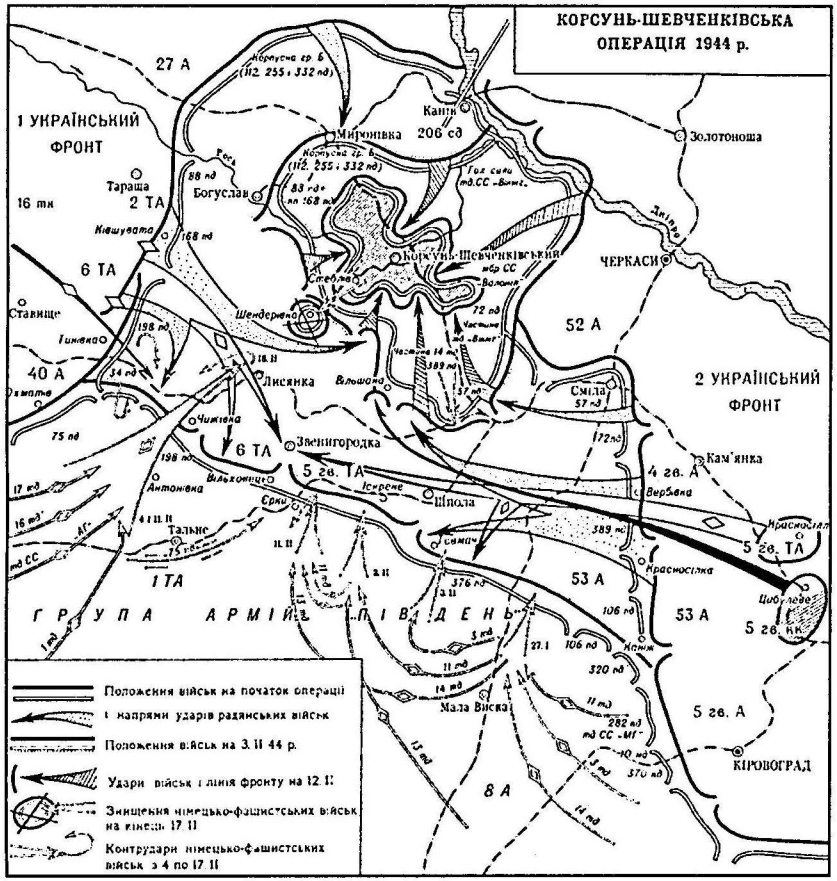

СПОГАДИ УЧАСНИКІВ БИТВИ

І.С. КОНЄВ,
Маршал Радянського Союзу,
колишній командуючий
2 Українським фронтом

У НЕСТРИМНОМУ ПОРИВІ

У славний бойовий літопис нашої держави навічно записані героїчні подвиги, здійснені Червоною армією під час Великої Вітчизняної війни. Однією з найяскравіших сторінок цього літопису є 1944 рік – рік вирішальних перемог, внаслідок яких ворог зазнав найжорстокіших поразок і був вигнаний за межі нашої Батьківщини.

Як відомо, після звитяжної битви на Курській дузі стратегічний наступ Червоної армії в другій половині 1943 року успішно продовжувався й увінчався великими перемогами. На південному крилі радянсько-німецького фронту війська 1, 2, 3 і 4 Українських фронтів до початку 1944 року визволили від ворога Київ, Черкаси, Дніпропетровськ та багато інших міст, захопили важливі оперативні плацдарми на Правобережній Україні. У результаті цих перемог були створені сприятливі умови для проведення нових бойових операцій з метою повного визволення Правобережної України і Криму.

Дальші плани радянського Верховного Головнокомандування на півдні полягали в тому, щоб могутніми ударами розсікати ворожу оборону, оточувати й знищувати угруповання противника по частинах. Успішні бойові дії повинні були повернути Батьківщині важливі промислові і сільськогосподарські райони й відкрити шлях для наступу Червоної армії на Балкани й Польщу.

Виходячи з цього плану, визволення Правобережної України було розпочато проведенням ряду фронтових наступальних операцій, що безпосередньо передували оточенню й розгрому німецько-фашистських військ у районі Корсуня-Шевченківського.

Війська 1 Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна (член Військової ради – генерал-лейтенант К. В. Крайнюков), відбивши контрудари противника, що намагався ліквідувати київський плацдарм наших військ на Дніпрі, до середини січня 1944 року вийшли в район Сарн, на підступах до Шепетівки та Вінниці.

Війська 2 Українського фронту, якими мені довелось командувати (члени Військової ради – генерал-полковник І. З. Сусайков та генерал-майор І. С. Грушецький, начальник штабу – генерал-полковник М. В. Захаров), відкинули противника від Дніпра більш, ніж на 100 кілометрів і визволили Кіровоград.

Війська 3 Українського фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського (член Військової ради – генерал-лейтенант О. С. Желтов), визволивши Дніпропетровськ і Запоріжжя, просунулись від Дніпра на захід в цілому на 50–100 кілометрів.

У середній течії Дніпра гітлерівцям вдалося удержатися лише в районі Канева. Корсунь-шевченківське угруповання військ противника, яке сформувалося тут, використовуючи сприятливу для оборони місцевість, утворило глибокий виступ, що вклинився в стик між 1 і 2 Українськими фронтами. Це угруповання нависало над суміжними флангами фронтів і сковувало свободу маневрування наших військ, все ще не бажаючи примиритися з тим, що «Східний захисний вал» повністю рухнув.

Німецько-фашистське командування вперто обороняло цей виступ. Було очевидним, що гітлерівський генералітет розраховує використати цю місцевість як плацдарм для організації наступу, маючи на меті відновити лінію фронту на західному березі Дніпра. Ставка Гітлера й командування окупаційних військ сподівались дістати перепочинок на південній ділянці свого східного фронту, не чекаючи в зв'язку з початком бездоріжжя наступу наших військ у попередніх масштабах. У цей період противник усе ще вважав, що йому пощастить сильними ударами скинути наші війська з плацдармів на Дніпрі, зберегти багаті промислові й сільськогосподарські райони Правобережної України і встановити зв'язок сушею з кримським угрупованням своїх військ.

Виходячи з усього цього, фашистське командування зосередило на Правобережній Україні великі і найбільш боєздатні з'єднання та частини – всього 93 дивізії, у тому числі 19 танкових з 25, що діяли на всьому радянсько-німецькому фронті. Поступаючись перед нами кількісно в таких родах військ, як піхота, авіація та артилерія, противник мав деяку перевагу в танках. Найсильніше танкове угруповання, до 10 дивізій, ворог тримав у районах Умані та Кіровограда. Безпосередньо на корсунь-шевченківському виступі оборонялись його правофлангові з'єднання 1 танкової армії та лівофлангові з'єднання 8 польової армії в складі 12 піхотних дивізій, однієї танкової дивізії, однієї моторизованої бригади, кількох окремих танкових батальйонів і дивізіонів штурмових гармат.

Наземні війська істотно підсилювались авіацією. Перед 1 і 2 Українськими фронтами діяв 4 повітряний флот німців. В його складі було 450–500 бомбардувальників, 250–270 винищувачів і 230–270 літаків-розвідників. Співвідношення сил по бомбардувальній авіації на початок Корсунь-Шевченківської операції було 1 : 1, але в денних бомбардувальниках противник мав потрійну перевагу. Проте вона зводилась нанівець нашою перевагою по кількості штурмовиків, нічних бомбардувальників та винищувальної авіації.

Ліквідація корсунь-шевченківського виступу стала першочерговим завданням 1 і 2 Українських фронтів, що розгорнули загальний наступ з метою повного визволення Правобережної України. Виконати це завдання треба було якомога швидше, щоб не дати можливості противнику укріпити свої оборонні позиції й посилити угруповання військ. Ця обставина змушувала нас провести планування й підготовку операції в стислі строки.

Фронтам, і зокрема 2 Українському, довелося здійснити велике, складне й важке перегрупування військ. Головні сили, що діяли на лівому крилі, у районі Кіровограда, у тому числі 5 гвардійська танкова армія, передбачалось непомітно перекинути на північ і підготувати для удару. Все це довелось здійснювати у винятково несприятливих умовах. Відлига і зв'язане з нею бездоріжжя ускладнювали дії радянських військ.

12 січня Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед фронтами завдання – зустрічними ударами під основу корсунь-шевченківського виступу оточити й знищити угруповання, яке оборонялось. Початок наступу був визначений: 2 Українському фронту – 25 січня, 1 Українському фронту – 26 січня. Різниця в часі зумовлювалась відстанню, яку повинні були подолати ударні угруповання фронтів до Звенигородки.

У відповідності з поставленим завданням командування і штаби фронтів розробили плани проведення операції, що були схвалені Ставкою.

У плані 2 Українського фронту враховувалась та обставина, що після Кіровоградської операції, яка щойно закінчилась, територія на захід від Кіровограда була найбільш щільно зайнята ворожими військами. Мабуть, противник чекав тут на наш дальший наступ і тому тримав у цьому районі сильне танкове угруповання.

Було вирішено головний удар здійснити на північ від Кіровограда суміжними флангами 4 гвардійської і 53 армій, військами 14 стрілецьких дивізій при підтримці головних сил авіації фронту і, прорвавши оборону противника на ділянці Вербівки–Василівки, розвивати наступ на Шполу й Звенигородку. 5 гвардійську танкову армію, що мала в своєму складі

205 танків, планувалося ввести в бій у смузі 53 армії. Її завданням було завершення прориву оборони противника, щоб потім, навально розвиваючи наступ, до кінця другого дня вийти в район Шполи і захопити Звенигородку. З'єднавшись там з рухомими військами 1 Українського фронту, вона повинна була разом з ними створити зовнішній фронт оточення.

4 гвардійська армія під командуванням генерал-майора О. І. Рижова (з 3 лютого – генерал-лейтенанта І. К. Смирнова), розвиваючи після прориву оборони противника наступ у загальному напрямку на Шполу, повинна була у взаємодії з 52 армією і резервами фронту створити в міру просування внутрішній фронт оточення.

Крім головного, передбачалось завдати два допоміжних удари: 5 і 7 гвардійськими арміями в районі на захід і південний захід від Кіровограда і 52 армією – у напрямку Малого Старосілля і Городища. Їх удари призначалися для відвернення сил і уваги ворога від напрямку головного удару і приховування наших справжніх намірів.

5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус планувалося тримати в резерві, маючи на увазі використати його у взаємодії з 5 гвардійською танковою армією для удару по тилах корсунь-шевченківського угруповання.

З району на південний схід від Білої Церкви в напрямку Звенигородки повинно було наступати ударне угруповання 1 Українського фронту у складі 40 армії під командуванням генерал-лейтенанта П. Ф. Жмаченка, 27 армії під командуванням генерал-лейтенанта С. Г. Трофименка та 6 танкової армії під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ А. Г. Кравченка. Остання дістала завдання розвивати наступ і завершити оточення ворожого угруповання в районі Звенигородки.

Створювати ударне угруповання командуванню 1 Українського фронту довелось у складній обстановці. Війська фронту вели вперті бої, відбиваючи удари ворога, що наступав з районів Вінниці та Умані. До ударного угруповання для проведення Корсунь-Шевченківської операції спочатку було виділено 6 стрілецьких дивізій.

Завдання по підтримці і прикриттю військ з повітря покладались на авіацію 2 і 5 повітряних армій. Бомбардувальники та штурмовики повинні були сприяти прориву ворожої оборони, забезпечити введення у прорив рухомих з'єднань, знищувати авіацію противника над полем бою і прикривати бойові порядки наших військ.

Підготовка операцій здійснювалась у стислі строки і проходила в напруженій обстановці бойових дій, які не припинялися.

На нашому фронті всі перегрупування відбувалися вночі, скритно, з чітким регулюванням руху по строго визначених маршрутах. Щодо цього слід відзначити дії 5 гвардійської танкової армії, яка настільки вміло здійснила перегрупування на відстані 100 кілометрів, що її вихід з району Кіровограда був виявлений противником лише після прориву його оборони.

При перегрупуванні військ у напрямку головного удару було вжито найсуворіших заходів оперативного маскування й дезінформації. Для цього були створені вдавані райони зосередження танків та артилерії, фальшиві вогневі позиції, імітувалось пересування військ і техніки. Все це, разом узяте, забезпечило раптовість нашого удару і значно сприяло успіху операції.

Велику увагу Військова рада фронту приділила бойовій і політичній підготовці військ, відпрацюванню питань організації взаємодії та управління, розвідці противника, вивченню його оборони і т. д.

Одним із найважливіших заходів по підготовці військ була цілеспрямована партійно-політична робота. Широко пропагувався бойовий досвід, особливо битви на Волзі, бойові традиції та героїчні подвиги воїнів. Велика робота була проведена по розстановці партійних і комсомольських сил, зміцненню партійних організацій підрозділів. Перед наступом тисячі воїнів подали заяви з проханням прийняти їх до лав партії і комсомолу. Важливе місце займала політико-виховна робота з новим поповненням, яке складалося головним чином з жителів щойно визволених міст і сіл України. Бувалі солдати, сержанти й офіцери знайомили їх з бойовими традиціями своїх частин, допомагали швидше оволодіти бойовою технікою і зброєю. Всі форми і методи партійно-політичної та агітаційно-масової роботи спрямовувались на забезпечення успішного виконання бойових завдань.

У ніч на 24 січня війська фронту перейшли в наступ. Командування вирішило зробити могутній, але короткий артилерійський наліт і зразу ж почати наступ передовими батальйонами. У разі ж успіху все було підготовлено для наступу головних сил.

Атака передових батальйонів, що почалась на світанку, була несподіваною, і вони зуміли пройти вглиб від 2 до 6 кілометрів. Слідом за ними були введені в бій головні сили 4 гвардійської і 53 армій, що успішно просувалися вперед. Після напружених боїв за опорні пункти й вузли наші війська прорвали оборону ворога й оволоділи селами Телепине, Радиванівка, Ситняжка, Писарівка. О 14 годині того ж дня була введена в бій 5 гвардійська танкова армія, яка на кінець дня просунулася на 18–20 кілометрів, відірвавшись від стрілецьких частин, подолала другу смугу оборони противника й оволоділа Капітанівкою

та Журавкою. На цих рубежах вона закріпилась. Вранці 27 січня танкові корпуси армії продовжували наступати на Шполу.

Противник, відчувши серйозну загрозу для всього свого угруповання, терміново почав збирати сили для зриву нашого наступу і, зокрема, перекинув сюди танкові дивізії з кіровоградського напрямку. На флангах нашого прориву гітлерівці створили сильні угруповання: на лівому – у складі 3 танкових та кількох піхотних дивізій, на правому – у складі танкової дивізії СС «Вікінг» і 3 піхотних дивізій.

27 січня обидва ворожих угруповання почали наступ у загальному напрямку на Оситняжку. Противник, мабуть, розраховував завдати одночасного удару по наших флангах для того, щоб ліквідувати прорив в його обороні і відрізати від основних сил фронту наші танкові частини, що досягли на цей час району Шполи. На всій ділянці прориву розгорнулись жорстокі бої. Радянські війська мужньо і стійко відбивали атаки ворога. Важливу роль у відбитті цих атак відіграли наші артилеристи і танкісти. Скільки справді героїчних подвигів у ці напружені дні здійснили окремі артилерійські підрозділи і частини! Вони робили буквально чудеса.

У ході важких боїв у районі Оситняжки становище 5 гвардійської танкової армії було складним. Противник дрібними групами танків і піхоти виходив на тилові шляхи 20 і 29 танкових корпусів, намагаючись несподіваним ударом викликати розлад в їх рядах. Деякі населені пункти по кілька разів переходили з рук в руки. У цих умовах танкісти показали дивовижну стійкість, героїчно відбиваючи люті атаки ворога.

Уміло керував діями танкової армії її командуючий генерал-полковник танкових військ П. О. Ротмістров. Мені довелося в цей час бути на його командному пункті, і я бачив, з якою витримкою, знанням справи Павло Олексійович віддавав накази своїм підлеглим офіцерам у тривожні години бою.

Неоціненну допомогу наземним військам подала авіація, зокрема 1 штурмовий авіаційний корпус під командуванням генерал-лейтенанта В. Г. Рязанова та винищувальний авіаційний корпус під командуванням генерала О. В. Утіна.

Для відвернення загрози прориву на флангах командування фронту ввело свіжі сили. Разом із стрілецькими військами 4 гвардійської і 53 армій, що підійшли, танкісти за підтримки авіації відбили всі атаки німців, рішучими діями відкинули їх і значно розширили фронт прориву.

У ніч на 28 січня було намічено ввести в бій 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус під командуванням генерал-майора О. Г. Селіванова. Завдання корпусу поляга-

ло в тому, щоб вийти в тили ворога і, наступаючи в загальному напрямку на Мар'янівку і Вільшану, знищити його живу силу й техніку, дезорганізувати управління і у взаємодії з танкістами, а також з лівофланговими частинами 27 армії 1 Українського фронту не допустити відходу корсунь-шевченківського угруповання противника на південь.

В умовах, які склалися, від командування фронту вимагалось швидкого реагування на різкі зміни обстановки, щоб нарощувати зусилля наступаючих військ у глибину і на флангах прориву ворожої оборони.

Весь досвід минулої війни показує, що оточення сильного, активного, маневреного й технічно оснащеного противника є не простою справою, а мистецтвом. Обстановка в умовах операції на оточення так різко змінюється, що треба встигати швидко охопити головне і приймати негайні рішення.

Виникає багато вузьких місць і загроз. Треба посилювати війська, що розвивають прорив і розсікають фронт оборони, відбивати флангові атаки біля основи прориву, вводити війська для створення зовнішнього і внутрішнього кільця оточення. Потреба у військах у процесі будь-якого бою, як відомо, безперервно збільшується (для цього й створюються другі ешелони й резерви), а в операціях на оточення вона незмірно зростає. Звідси виникає необхідність широко застосовувати маневрування військами.

Виходячи з конкретних умов обстановки, командування фронту здійснило ряд перегрупувань військ за рахунок інших, менш активних ділянок фронту. Ці частини направлялися для посилення 4 гвардійської, 53 і 5 гвардійської танкової армій, що діяли на головному напрямку. Завдяки своєчасно вжитим заходам вдалось не тільки відбити шалені атаки великих сил противника на флангах прориву, але й успішно розвивати наступ з метою завершення оточення угруповання ворога.

28 січня 20 гвардійський танковий корпус під командуванням генерал-лейтенанта І. Г. Лазарєва двома своїми бригадами досягнув Звенигородки. Першими увірвалися в місто частини 155 і 8 гвардійської танкових бригад. Назустріч їм із заходу прорвались воїни 233 танкової бригади 1 Українського фронту. Таким чином, танкове кільце наших військ у районі Звенигородки зімкнулось, і цим було покладено початок оточенню всього корсунь-шевченківського угруповання. Але це кільце не було суцільним. Для створення внутрішнього фронту оточення слідом за танковими корпусами наступали з'єднання 27, 4 гвардійської армій і 5 гвардійського кавалерійського корпусу, підсилені артилерією. Вже 31 січня був створений

міцний фронт оточення. Всього в кільці наших військ опинилось 10 дивізій і одна бригада – близько 80 тисяч солдатів і офіцерів противника, до 1800 гармат і мінометів, понад 250 танків і багато іншої військової техніки.

Опинившись перед фактом оточення, противник почав стягувати свої танкові сили для того, щоб виручити ці війська. У районі Новомиргорода він зосередив 4 танкові дивізії.

Для створення зовнішнього фронту оточення командуючому 5 гвардійською танковою армією був підпорядкований 49 стрілецький корпус у складі 4 дивізій, артилерії та інженерних військ. Була підсилена стрілецькими військами також і 6 танкова армія 1 Українського фронту, якій був приданий 47 стрілецький корпус. До флангів цих армій примикали частини 53 і 40 армій. Танковим арміям було наказано у зв'язку з сильними контратаками танкових дивізій противника створити міцну оборону, і насамперед протитанкову, широко використовуючи мінні поля та інші засоби загородження.

У період з 1 по 3 лютого неодноразові масовані атаки танків противника ззовні кільця оточення в смузі 2 Українського фронту були відбиті. Велику роль поряд із танками тут відіграла наша артилерія, керована командуючим артилерією фронту генералом М. С. Фоміним. На шляху танкового тарану ворога незмінно створювався нездоланний бар'єр могутнього артилерійського і танкового вогню. Всі спроби гітлерівців прорвати зовнішнє кільце в смузі нашого фронту терпіли крах.

Тоді німецько-фашистське командування перемістило центр ваги боїв у смугу 1 Українського фронту, зосередивши на вузькій ділянці 3 танкові і кілька піхотних дивізій. Одночасно в смузі нашого фронту 3 танкові дивізії гітлерівців поновили свої атаки в районі Товмача.

Ціною великих втрат противнику вдалося в районі Ризине вклинитися в нашу оборону. Командування 1 Українського фронту перекинуло сюди стрілецькі війська й артилерію; крім того, на цю ділянку прибула з резерву 2 танкова армія під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ С. І. Богданова. У результаті противник був зупинений, і його спроби прорватися до оточених військ зірвані.

Варто сказати про характерні особливості в діях противника, що вдавався до відчайдушних спроб виручити з оточення своє угруповання. Він підтягнув до зовнішнього фронту оточення 8 танкових і 7 піхотних дивізій і, змінюючи напрям ударів, намагався спершу прорвати його в смузі 2 Українського фронту. Натрапивши на сильну артилерійсько-танкову оборону, гітлерівці почали переміщувати свої удари зі сходу на захід.

На внутрішньому кільці війська 2 Українського фронту вели активні наступальні бої по розчленуванню і знищенню оточених частин. Тут противник уперто обороняв кожний рубіж, кожний населений пункт, але наші воїни, переборюючи його шалений опір, наполегливо просувалися вперед, все більше стискуючи в залізних лещатах оточене угруповання.

Німецько-фашистське командування спробувало організувати постачання боєприпасів, продовольства і пального своїм оточеним військам повітряним шляхом. Проте наша авіація і зенітна артилерія майже повністю зірвали ці плани. За кілька днів було знищено близько 200 транспортних літаків ворога.

8 лютого радянське командування для уникнення непотрібного кровопролиття пред'явило оточеним військам ультиматум – скласти зброю. Але гітлерівські генерали відхилили цю гуманну пропозицію. Бої поновилися з новою силою.

8, 9 і 10 лютого противник здійснював шалені атаки з метою виходу з кільця. У той же час на зовнішньому фронті йшли важкі бої з великими танковими силами, що намагалися прорватись до оточених. Натиск фашистів на зовнішньому фронті на Лисянку й атаки з кільця на Шендерівку здійснювалися з єдиною метою – з'єднатися з оточеними військами і визволити їх.

З обстановки було ясно, що фашистське командування й надалі чинитиме натиск із зовнішнього і внутрішнього фронтів, причому особливо великих зусиль можна було чекати від ворога в смузі 1 Українського фронту. Виходячи з цього, я вирішив вивести на правий фланг фронту, у створений коридор, спочатку 29 танковий корпус під командуванням генерал-майора І. Ф. Кириченка, а потім і головні сили 5 гвардійської танкової армії. Перед ними було поставлено завдання: не допустити прориву противника на стику двох фронтів і прискорити розгром гітлерівських військ у «котлі». З цією метою сюди було перекинуто кілька дивізій 4 гвардійської армії і на 180 градусів повернуто 5 гвардійський кавалерійський корпус. Вони мали подати допомогу 27 армії 1 Українського фронту, що відбивала жорстокі атаки ворога.

11 лютого противник у складі 8 танкових і 8 піхотних дивізій знову перейшов у наступ на зовнішньому фронті. Розгорнулись запеклі бої, у ході яких радянські війська ще раз показали зразки стійкості й героїзму. Лише німецькі танкові дивізії, що наступали з району Ризине, змогли потіснити наші частини і вийти в район Лисянки. Але дальший їх наступ контрударами військ 2 і 1 Українських фронтів було зупинено, і ворог змушений був перейти до оборони.

Зранку 12 лютого війська оточеного угруповання завдали удару з району Стеблева в загальному напрямку на Шендерівку, розраховуючи прорвати фронт і вийти на з'єднання із своїми частинами. З відчаєм приреченого ворог, незважаючи на втрати, кидав своїх солдатів у бій. У смузі 27 армії йому вдалося пробитися і вийти в район Шендерівки. Відстань між оточеним угрупованням і військами противника на зовнішньому фронті скоротилась до 10–12 кілометрів. Створилась загроза виходу ворога з оточення. Це був найбільш критичний день операції. Командування наших фронтів вжило невідкладних заходів для ліквідації цієї загрози. З інших ділянок фронту сюди були перекинуті танкові частини й стрілецькі війська, артилерія та інженерні частини. У результаті противник на ділянці 27 армії був остаточно зупинений. Велику роль у досягненні цієї мети відіграло своєчасне введення в горловину коридору частин 5 гвардійської танкової армії і 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу, що входили до складу нашого фронту.

Для об'єднання зусиль усіх військ, що діяли проти оточеного угруповання, враховуючи, що більша частина з них належала 2 Українському фронту, Ставка Верховного Головнокомандування 12 лютого доручила мені керівництво військами для найшвидшого знищення корсунь-шевченківського угруповання і підпорядкувала мені 27 армію 1 Українського фронту.

У зв'язку з новим завданням я вилетів на командний пункт 4 гвардійської армії, що знаходився в коридорі між зовнішнім і внутрішнім фронтами оточення, для того, щоб ближче бути до військ і на місці вживати заходів по знищенню угруповання.

Особовий склад фронту був націлений на активні й стрімкі дії з метою розчленування і знищення ворога. Одночасно були вжиті заходи по посиленню військ, що діяли на зовнішньому кільці, у напрямку на Лисянку, і встановленню тіснішої взаємодії з військами 1 Українського фронту.

Для поліпшення становища 27 армії безпосередньо в район передового командного пункту командуючого (село Журжинці) виводився 18 гвардійський танковий корпус. Підхід військ 5 гвардійської танкової армії, перекидання дивізій 4 гвардійської армії давали можливість організувати швидкий розгром і полонення оточеного угруповання.

Завдання 5 гвардійської танкової армії, пов'язане з маневром на новому напрямку, було досить важким. Непролазна багнюка сковувала просування танків. Однак цей маневр треба було обов'язково здійснити, і він був успішно проведений. Вихід танкової армії в призначені для неї райони зумовив активний розгром оточених дивізій і виключив будь-яку можливість

прориву угруповання гітлерівського генерала Штеммермана до військ, що діяли з зовнішнього фронту. Наступні події підтвердили це.

Авіація фронтів завдала ударів по танкових частинах противника, паралізувала дії ворожої авіації, що намагалась подати допомогу оточеним дивізіям. Разом з тим радянські льотчики надійно прикривали свої війська з повітря. Варто при цьому відзначити, що наші авіатори, незважаючи на винятково несприятливі умови погоди, виконали свої завдання блискуче.

Як приклад можна навести епізод нічного бомбардування ворога. Мені доповіли, що в районі Шендерівки спостерігається велике скупчення ворожих машин і танків, а також пожвавлення піхоти. Треба було терміново скинути туди освітлювальні й запалювальні бомби і тим самим вигнати гітлерівців у відкрите поле. Я розумів, що виконання цього завдання в складних метеорологічних умовах буде, звичайно, пов'язано з риском. У розмові по телефону командуючий 5 повітряною армією генерал-лейтенант С. К. Горюнов пояснив мені труднощі польотів при несприятливій погоді. Я запропонував йому звернутися до льотчиків з проханням добровільно вилетіти на виконання бойового завдання. На цей заклик 18 екіпажів літаків 392 авіаційного полку 312 авіаційної дивізії доповіли про готовність негайно вилетіти на бомбардування. Першим піднявся літак капітана В. А. Заєвського і штурмана – молодшого лейтенанта В. П. Лакатоша. Вони скинули запалювальні бомби в районі скупчення військ і бойової техніки ворога. Загорілись машини й повозки. Вдало здійснили бомбометання й інші екіпажі. Використовуючи вогнища пожеж як орієнтири, по ворогові вдарила наша артилерія.

І тепер, згадуючи цей епізод – політ наших льотчиків вночі, під час хуртовини і сильного вітру на такій легкій машині, як ПО-2, я відчуваю гордість за радянських воїнів. Це яскравий приклад мужності й героїзму, духовної краси радянського воїна, що йде на подвиг в ім'я Батьківщини!

Хотілося б коротко спинитися на такому питанні, як керування військами при проведенні операції по оточенню й розгрому великого угруповання противника. У такій складній і динамічній обстановці було немало труднощів, проте головні події і вирішальні зміни на фронті вдавалось помічати своєчасно. При керуванні військами широко використовувались усі технічні засоби зв'язку. Але особисте спілкування командирів з підлеглими, як показує практика, – найбільш дійовий засіб управління військами. Для пересування і виїздів в умовах бездоріжжя командуючими широко застосовувались літаки ПО-2 і танки. Надійному керуванню також сприяло наближення командних

пунктів командуючих арміями, командирів корпусів та дивізій до військ. Так, спостережний пункт командира 5 гвардійської повітрянодесантної дивізії генерала П. І. Афоніна знаходився за півтора кілометра від противника в напрямку його можливого прориву. Це дозволило не тільки своєчасно встановити початок руху німців з району Комарівки, але й терміново вжити необхідних заходів для ліквідації спроби прориву з оточення.

Як же розгорталися події далі?

Продовжуючи напружені бої, війська 2 Українського фронту до кінця лютого стиснули кільце оточення до краю. Дані розвідки свідчили про те, що гітлерівці зроблять спробу вирватися з оточення. Будучи загнаними в обмежений район, який прилягав до населеного пункту Шендерівки, вони мали дві можливості: або здаватись, або прориватись напролом. І справді, втративши всяку надію на допомогу ззовні, командування оточеного угруповання вирішило здійснити в ніч на 17 лютого останню відчайдушну спробу вирватися з «котла».

Якщо снігопад і хуртовина якоюсь мірою підбадьорювали німців і вони розраховували прорватися, непомітно вислизнути з кільця, то удари нашої авіації й артилерії змішали їхні плани. Після бомбардування й артилерійського обстрілу противнику потрібен був час, щоб навести порядок у своїх підрозділах, і, таким чином, його розрахунки на раптовість, ніч і хуртовину провалились.

Війська, що брали участь у розгромі оточеного угруповання, були попереджені про наміри гітлерівців. Пильність була найвищою. Командування всіх ступенів, офіцери штабів, командири частин і підрозділів, гарматні обслуги й танкові екіпажі перебували на своїх місцях.

О 3 годині ночі гітлерівці, користуючись сильним снігопадом і хуртовиною, щільними колонами рушили з району Шендерівки й Хильок на наші позиції. Натиск ворога прийняли на себе частини 27 і 4 гвардійської армій. Одночасно була подана команда 18 і 29 танковим корпусам і 5 гвардійському Донському козачому кавалерійському корпусу: йдучи назустріч один одному, полонити або знищити противника.

На ранок 17 лютого з усім угрупованням ворога було покінчено. За безглузду й злочинну впертість гітлерівського командування, що відхилило 8 лютого наш ультиматум про капітуляцію, заплатили ціною свого життя десятки тисяч німецьких солдатів. Ось що розповіли про останні дні оточеного угруповання полонені з танкової дивізії СС «Вікінг»: «Ми були в розпачі. У ніч на 17 лютого солдатам видали по посиленій порції горілки і дозволили з'їсти недоторканний запас продуктів. О 2 годині був оголошений наказ, в якому говорилось, що на

допомогу ззовні більш нема чого розраховувати. На світанку була здійснена остання і найвідчайдушніша спроба вирватися з кільця. У нашій колоні попереду йшла дивізія СС «Вікінг», за нею – мотобригада СС «Валлонія». Замикали колону штаби й залишки 72 і 112 піхотних дивізій. Гармати, автомашини, все воєнне спорядження і навіть особисті речі було наказано кинути. Ледве ми пройшли 300 метрів, як на нас рушили російські танки. Вони ввірвалися в гущу колон і гусеницями утюжили й давили ряди солдатів. За танками з'явилися козаки. Вся колона була знищена. Нам вдалося сховатися біля розбитих автомашин. Наступного дня ранком ми здалися в полон».

Так закінчилася повним розгромом і полоном оточеного угруповання ворога Корсунь-Шевченківська операція... Внаслідок цієї перемоги були сильно ослаблені й деморалізовані німецько-фашистські війська, що діяли на Правобережній Україні, створювались сприятливі умови для розгортання дальшого наступу до Південного Бугу й Дністра.

18 лютого Москва від імені Батьківщини салютувала 20 артилерійськими залпами з 224 гармат на честь нової перемоги Збройних Сил СРСР. Військам, що брали участь у розгромі ворожого угруповання, була оголошена подяка. Багатьом частинам і з'єднанням присвоєно почесне найменування «Корсунських». Тисячі радянських воїнів за відвагу й героїзм у боях були нагороджені орденами та медалями СРСР, десятки тих, що найбільш відзначилися, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Зараз, коли я згадую Корсунь-Шевченківську битву, мені ще раз хочеться особливо відзначити дії наших танкових військ – провідної сили в операції по оточенню й розгрому угруповання ворога. Безстрашно билися всі наші воїни – піхотинці, артилеристи, льотчики, сапери й зв'язківці. Діючи в умовах негоди й бездоріжжя, у складній обстановці, віддаючи всі свої духовні й фізичні сили, переборюючи нестатки й злигодні, вони з честю виконали завдання, знову показали всьому світу, на що здатні радянські солдати, вірні сини Вітчизни. Багато сотень і тисяч воїнів віддали своє життя за цю перемогу. Радянський народ буде вічно зберігати світлу пам'ять про відомих і невідомих героїв, що полягли смертю хоробрих у боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини.

Разом з воїнами регулярних військ мужньо боролися в тилу ворога партизани. Так, у центрі кільця оточення відважно билися народні месники партизанського з'єднання «Рижого».

Неоціненну допомогу подавало нашим військам місцеве населення. Чоловіки визволених районів добровільно вступали в ряди регулярних частин, що вели бойові дії з ворогом.

Тільки в одному селі Квітки близько 500 чоловіків влилися в 180 стрілецьку дивізію і тут же, на околиці свого села, вступили в бій з контратакуючим противником. Жінки, старики й підлітки цього села рили окопи, підносили патрони, снаряди, виносили з поля бою поранених і надавали їм допомогу.

Ось приклад героїзму простої радянської дівчини, комсомолки Каті Бобровицької, яка в бою за рідне село Гулі замінила пораненого солдата і вогнем з його кулемета відбила кілька атак піхоти ворога, знищивши при цьому багато фашистів. Пізніше за цей подвиг Каті була вручена висока урядова нагорода.

У Корсунь-Шевченківській операції радянське військове мистецтво знову перевершило німецьке. Червона армія показала свою моральну і матеріальну перевагу над противником, ще раз підтвердила, що нашим відважним воїнам під силу будь-які завдання, у тому числі й такі складні, як оточення і розгром великих груп військ противника.

Наші командири, безмежно віддані Комуністичній партії і радянському народу, не шкодували свого життя в ім'я перемоги, показали свою перевагу над гітлерівськими офіцерами і генералами.

Добрим словом хочеться згадати члена Військової ради, покійного генерал-полковника Івана Захаровича Сусайкова, який багато й плодотворно попрацював над політичним вихованням особового складу і мобілізації його на успішне здійснення бойових завдань, над забезпеченням військ фронту всім необхідним для бойових дій.

Як я вже говорив вище, Корсунь-Шевченківська битва відбувалась у розпалі передвесняного бездоріжжя. У цих умовах було надзвичайно складно постачати військам боєприпаси, пальне і продовольство. Цією важкою ділянкою роботи керували член Військової ради генерал-майор Іван Самійлович Грушецький і начальник тилу – генерал-лейтенант Володимир Іванович Вострухов. Вони зарекомендували себе здібними організаторами, невтомно піклуючись про безперебійне постачання з'єднанням і частинам усього необхідного для бою.

З командуючих арміями мені хотілося б насамперед відзначити заслуги генерал-полковника танкових військ Павла Олексійовича Ротмістрова. Я із задоволенням поздоровив Павла Олексійовича із закінченням Корсунь-Шевченківської битви і заодно з присвоєнням йому вперше встановленого в нашій армії звання «Маршала бронетанкових військ».

Велику роль в успіху операції відіграла 5 повітряна армія, якою командував генерал-лейтенант авіації Сергій Кіндратович Горюнов. Це гідний представник нашої доблесної авіації, людина з відкритим і прямим характером, проста і доступна для

підлеглих. Добре знаючи тактику використання авіації, він разом з тим розумів природу сучасного бою на землі і спрямовував зусилля льотчиків на подання допомоги сухопутним військам. Це сприяло налагодженню взаємодії повітряних сил з наземними з'єднаннями і частинами фронту, підвищенню ефективності ударів, що завдавалися по ворогу авіацією.

Вмілими й рішучими воєначальниками зарекомендували себе командуючі арміями – генерал-лейтенант С. Г. Трофименко, генерал-лейтенант І. К. Смирнов, генерал-лейтенант К. А. Коротєєв, генерал-лейтенант І. В. Галанін, більшість командирів з'єднань і частин, особливо командири корпусів – генерали О. Г. Селіванов, І. Ф. Кириченко, В. І. Полозков. Кожний з них вніс свій вклад у справу розгрому ворога і заслуговує на глибоку вдячність.

Успішно організовували керівництво і бойове забезпечення офіцери штабу та начальники родів військ фронту. Хочеться особливо відзначити позитивні й ініціативні дії начальника інженерних військ фронту генерал-майора А. Д. Цирліна, командуючого бронетанковими й механізованими військами фронту генерал-майора А. В. Куркіна.

Своєрідність Корсунь-Шевченківської битви полягає в тому, що вона розвивалась надзвичайно маневрено. У ході операції широко практикувались перегрупування військ, ударні угруповання безперервно посилювалися за рахунок інших, що діяли на менш активних ділянках фронту. Для посилення військ, що безпосередньо брали участь в операції на оточення, з інших армій було перекинуто велику кількість стрілецьких, танкових, артилерійських та інженерних частин. Так було і на 2, і на 1 Українських фронтах.

Оточене угруповання безперервно атакувало, прагнучи вирватись назустріч військам, що діяли ззовні. Саме це й визначило такі різкі зміни обстановки і маневрений характер боїв. У цій складній операції, безумовно, провідну роль відіграли рухомі з'єднання 5 і 6 танкових армій. Навально рухаючись назустріч одна одній, вони на третій день з'єдналися в районі Звенигородки, відрізали корсунь-шевченківське угруповання ворога від його головних сил. Така швидкість танкових з'єднань, відрив їх від польових армій і сміливий маневр у розташування ворога, у його тили є цілком типовими для рухомих військ, дії яких забезпечуються і закріплюються загальновійськовими арміями, авіацією, артилерією.

Корсунь-Шевченківська операція – дуже складна і в той же час дуже цікава як у тактичному, так і в оперативному відношенні. Маючи багато спільного з битвою на Волзі, зокрема, за формами маневру і рішучості мети, вона, без сумніву, відрізняється від неї рядом особливостей.

Корсунь-Шевченківська операція здійснювалась без паузи. Тут, наприклад, ще в ході боїв на оточення на окремих ділянках наші війська завдавали розчленовуваних ударів, намагаючись знищити угруповання противника по частинах. При цьому оточений ворог не тільки оборонявся, а безперервно маневрував і неодноразово робив спроби прорватися через кільце і з'єднатися з військами, що наступали для виручки ззовні. Коридор, що роз'єднував обидва угруповання, у найбільш вузькому місці становив 12 кілометрів. Німецькі з'єднання, які завдавали удару з зовнішнього фронту, у складі 15 дивізій (з них 8 – танкових), починаючи з другого дня операції впродовж 20–22 днів, тобто до ліквідації ворога, безперервно атакували наші війська.

Таким чином, у цій битві знайшли своє повне відображення раптовість і нищівність ударів, широке маневрування і вихід на тили, швидкість дій і перегрупувань, стійкість в обороні і наполегливість у наступі.

Корсунь-Шевченківська операція набула великого просторового розмаху і втягнула в дію з обох боків велику кількість військ і техніки. З боку противника, зокрема, брало участь близько 26 дивізій, у тому числі 9 танкових, великі сили авіації, величезна кількість бойової техніки. Все це було в ході боїв майже повністю розгромлено нашими військами. Ліквідація корсунь-шевченківського виступу та угруповання, яке його обороняло, усунула загрозу удару противника у фланг і тил військам 1 і 2 Українських фронтів і цим забезпечила можливість маневрування радянських військ вздовж лінії фронту. У результаті успішного завершення битви противник був остаточно відкинутий від Дніпра в його середній течії, плани німецького командування на поновлення лінії оборони по Дніпру зірвані. Нашим військам були створені сприятливі умови для проведення наступних операцій на Правобережній Україні та визволення всього Півдня країни від гітлерівських окупантів.

1968 рік.

М. В. ЗАХАРОВ,
Маршал Радянського Союзу,
колишній начальник штабу
2 Українського фронту

ШЛЯХ ДО ПЕРЕМОГИ

«Сьогодні, 3 лютого, о 20 годині столиця нашої Батьківщини Москва від імені Батьківщини салютує доблесним військам 2 і 1 Українських фронтів, які прорвали оборону німців і завершили оточення великого угруповання ворога, двадцятьма артилерійськими залпами з двохсот двадцяти чотирьох гармат».

(З наказу Верховного Головнокомандуючого 3 лютого 1944 року)

Цих переможних залпів, гуркоту гарматного грому над нашою столицею учасники Корсунь-Шевченківської операції не чули. Вони були далеко від Москви – визволяли землю прекрасної України від фашистської нечисті. Проте воїни знали: Батьківщина славить подвиг героїв 2 і 1 Українських фронтів. Це було, як кажуть у народі, саме на нашій вулиці свято.

Земля ще густо пахла горілим, диміла і здригалась від могутніх вибухів. І хоч не завжди можна було піднятися на повний зріст над окопами й укриттями, але свято перемоги вже відчував кожний.

Війська 2 Українського фронту, яким у той час командував генерал армії І. С. Конєв, і війська 1 Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна на вирішальних ділянках вщент розбили ворога і, з'єднавшись у районі Звенигородки і Шполи, замкнули кільце оточення навколо угруповання противника, яке діяло на північ від цих населених пунктів.

У скупих рядках Наказу Верховного Головнокомандуючого мова йшла саме про воїнів, які відзначилися в тих боях. Це були війська генерал-лейтенанта І. В. Галаніна, генерал-майора О. І. Рижова, генерал-лейтенанта П. Ф. Жмаченка, генерал-лейтенанта С. Г. Трофименка, генерал-лейтенанта К. А. Коротєєва, генерал-майора М. І. Бірюкова, генерал-майора Акименка, генерал-майора П. І. Фоменка, генерал-майора Шмиги, генерал-

Маршал Радянського Союзу Г.К. Жуков – під час Корсунь-Шевченківської операції представник Ставки Верховного Головнокомандування

Герой Радянського Союзу М.Ф. Ватутін – під час Корсунь-Шевченківської операції генерал армії, командуючий військами 1 Українського фронту

І.С. Конєв (праворуч) – під час Корсунь-Шевченківської операції генерал армії, командуючий військами 2 Українського фронту і М.В. Захаров – генерал-полковник

І.В. Галанін – під час Корсунь-Шевченківської операції командуючий 4 гвардійською армією

Герой Радянського Союзу П.Ф. Жмаченко – під час Корсунь-Шевченківської операції генерал-лейтенант, командуючий 40 армією

Герой Радянського Союзу генерал-полковник К.А. Коротєєв – під час Корсунь-Шевченківської операції командуючий 52 армією

Герой Радянського Союзу генерал-полковник С.Г. Трофименко – під час Корсунь-Шевченківської операції командуючий 27 армією

Генерал-лейтанант І.К. Смирнов – під час Корсунь-Шевченківської операції заступник командуючого 2 Українським фронтом, з 4 лютого 1944 року командуючий 4 гвардійською армією

Герой Радянського Союзу С.К. Горюнов – під час Корсунь-Шевченківської операції генерал-полковник авіації, командуючий 5 повітряною армією

О.Г. Селіванов – під час Корсунь-Шевченківської операції генерал-майор, командуючий 5 гвардійським Донським козачим кавалерійським корпусом

Герой Радянського Союзу М.П. Каманін – під час Корсунь-Шевченківської операції генерал-майор авіації, командир 5 штурмового авіаційного корпусу

Група офіцерів 6 танкової армії і І окремої Чехословацької бригади під час Корсунь-Шевченківської операції. У першому ряду (зліва направо): начальник штабу І окремої Чехословацької бригади капітан Любаш Новак, командуючий 6 танковою армією генерал-лейтенант А.Г. Кравченко, командир І окремої Чехословацької бригади Людвіг Свобода, заступник командуючого по технічній частині 6 танкової армії полковник Г.Л. Баішев

Штурмовики-гвардійці 5 повітряної армії перед вильотом на виконання бойового завдання

майора І. М. Пузикова; кавалеристи генерал-майора О. Г. Селіванова; танкісти генерал-полковника танкових військ П. О. Ротмістрова, генерал-лейтенанта танкових військ А. Г. Кравченка, генерал-майора танкових військ І. Ф. Кириченка, генерал-майора танкових військ В. І. Полозкова, генерал-лейтенанта танкових військ Алексєєва, генерал-лейтенанта танкових військ Волкова; артилеристи генерал-полковника артилерії Варенцова, генерал-лейтенанта артилерії М. С. Фоміна, генерал-майора артилерії Гусарова, генерал-майора артилерії Фаустова, генерал-майора артилерії Д. Є. Глєбова, генерал-майора артилерії Лебедєва, полковника Зикова; льотчики генерал-лейтенанта авіації С. Я. Красовського і генерал-лейтенанта авіації С. К. Горюнова.

У той час мені, начальникові штабу 2 Українського фронту, на все життя западали в пам'ять назви українських міст, сіл, селищ, до найдрібніших деталей була знайома обстановка. Пригадується, як шугала тоді і біснувалась навколо задимлених, забризканих багнюкою хаток, над попелищами і урвищами жорстока війна, як затихала потім, відходячи все далі й далі на захід.

У Велику Вітчизняну війну нашими військами було проведено немало визначних операцій. Вони повністю вивчені й оцінені, кожній з цих операцій історія відвела певне місце, вказала на її значення. Згадуючи про Корсунь-Шевченківську операцію, я хотів би зауважити, що вона не випадково названа однією з видатних операцій Червоної армії по оточенню і знищенню великого угруповання німецько-фашистських військ.

Наступ радянських військ на Правобережній Україні почався в січні 1944 року. Як результат удару 2 Українського фронту на кіровоградському напрямку і наступу військ 1 Українського фронту на південний захід від Києва був глибокий охват флангів ворожого угруповання, що діяло в районі Корсуня-Шевченківського. Цей район заходив у розташування радянських військ великим виступом, вершина якого досягала Дніпра біля Канева. Основа виступу мала 130 кілометрів завширшки, а його площа становила близько 10 тисяч квадратних кілометрів [1, 53].

Події, зв'язані з Корсунь-Шевченківською операцією, розгортались в основному у цьому районі. Противник з незвичайною впертістю утримував корсунь-шевченківський плацдарм, розраховуючи використати його для нанесення флангових ударів по військах 1 і 2 Українських фронтів, щоб перешкодити їх з'єднанню. Природно, утримання цієї величезної дуги, утвореної лінією фронту, сковувало значну кількість наших сил. Та два Українські фронти невпинно об'єднували свої сили, загрожуючи оточенням німецькому угрупованню. Здавалося б, обстановка для противника ставала дедалі яснішою. Однак німецько-

фашистське командування продовжувало чинити шалений опір, вважаючи, очевидно, таке велике оточення неможливим.

У цих умовах радянське військове командування й вирішило зустрічними ударами двох Українських фронтів в основу дуги оточити угруповання ворога.

Задум, безперечно, був дуже сміливий. Справа в тому, що здійснення його вимагало особливої точності, оперативності в керівництві військами, чіткого узгодження дій двох фронтів. На успіх можна було розраховувати лише в тому разі, якщо удар буде стрімкий, точний, темп наступу високий. Будь-яке зволікання могло спричинитися до серйозної небезпеки. Наші війська повинні заглибитися в розташування противника на велику відстань – до 75 кілометрів – порівняно вузьким клином, маючи відкриті фланги. А це небезпечно.

У тому, що німці чинитимуть відчайдушний опір, не могло бути сумніву. Треба було передбачити відповідні заходи на випадок дій противника на флангах наших військ. Було ясно, що загроза повного оточення примусить противника захищатися з особливою жорстокістю, Про це свідчили уже тривалі бої в районі Сміли і на рубежі ріки Сухий Ташлик. Командування 2 Українського фронту вжило всіх заходів по підготовці операції і не без підстав гадало, що до відбиття ворожих контратак війська готові.

Не можна не відмітити тут, що, як і раніше, перед проведенням операції особливо багато і, я б сказав, самовіддано, трудились штаби частин і з'єднань, офіцери і генерали штабу 2 Українського фронту. Кожна деталь цього великого наступу старанно опрацьовувалась, ще раз звірялись всі розрахунки, приводились у відповідність із задумом по перегрупуванню військ, розподілу сил і засобів на ділянках фронту. Наші штаби і командири виявились на належному рівні, зразково підготували операцію.

Уже перші години бойових дій показали, що на вирішальних ділянках фронту концентрація наших сил достатня і що вдало визначено напрям головного удару. Винятково сміливі й рішучі дії радянських бійців і офіцерів дали можливість добитися просування відразу ж після артилерійської підготовки, коли на передній край оборони противника пішла в атаку піхота. Темп наступу, необхідний для здійснення замислу операції, був узятий з перших годин бойових дій.

Рухомі частини швидко увійшли в прорив, відрізаючи німецьким військам шляхи відступу в тил. Слідом за ними, не гаючи часу, рушили стрілецькі частини, які закріплювали успіх, розширяли прорив і не давали противникові дробити наш клин, який неминуче вів до повного оточення угруповання ворога.

Німецько-фашистське командування, як цього можна було чекати, організувало відчайдушні контратаки, щоб не допустити оточення. Війська 2 Українського фронту – 4 гвардійська армія і 53 армія, що вклинилися в оборону противника, – були піддані контратаці з двох напрямків. З півночі, із лісового масиву біля села Капітанівки, наступало близько 50 німецьких танків, а з півдня, з району Златополя, – 100 танків. На порівняно невеликій ділянці фронту були сконцентровані значні танкові сили, яких, за розрахунками фашистів, мало вистачити для того, щоб зупинити наш наступ, розрубати наш клин і зірвати операцію. Однак, як незабаром стало очевидним, противник прорахувався. Його неодноразові навальні контратаки були відбиті нашими військами.

Противник вдавався до все нових і нових ударів. Особливо жорстокі бої йшли за місто Шполу, яке було важливим пунктом оборони німців. Та наші частини впевнено просувались вперед і визволили Шполу, після чого кинулись на приступ другого укріпленого вузла опору фашистів – Звенигородки.

Одночасно тривали бої за розширення прориву і закріплення успіху. Наші частини у відповідності з замислом операції нарощували натиск на фланги дуги фронту, що не давало можливості противнику перекинути сили на інші ділянки і перешкодити повному оточенню.

Треба відмітити, що в цих боях була досягнута тісна взаємодія наземних військ з авіацією. Бомбардувальники, штурмовики, винищувачі завдавали ворогові точних і сильних ударів, одночасно захищаючи наші позиції з повітря.

Війська 2 і 1 Українського фронтів, що вийшли назустріч один одному, з'єднались у районі Звенигородки і, таким чином, замкнули кільце оточення.

Оточеними виявились 11 і 42 німецькі армійські корпуси, до складу яких входили 112, 88, 82, 72, 167, 168, 57, 332 піхотні дивізії, 213 охоронна дивізія, танкова дивізія СС «Віккінг», мотобригада СС «Валлонія». Чисельність оточених військ противника досягла 70–80 тисяч [2, 81].

Щоб уникнути даремного кровопролиття і знищення такої великої кількості людей, радянське військове командування 8 лютого 1944 року пред'явило командуванню і всьому офіцерському складу оточених військ противника ультиматум, в якому пропонувалося негайно припинити бойові дії і передати нам увесь особовий склад, а також непошкодженими зброю, бойове спорядження, транспортні засоби і техніку. При цьому офіцерам і солдатам, які припинять опір, гарантувались життя і безпека, а після закінчення війни – повернення на батьківщину.

Всьому особовому складу частин залишали військову форму, знаки розрізнення й ордени, особисті речі й цінності, а старшим офіцерам – і холодну зброю. Всі, хто здасться, крім того, будуть забезпечені харчуванням, а хворі – медичною допомогою. Фашистське командування попереджувалось також, що на випадок відхилення ультиматуму війська Червоної армії і Військово-Повітряні Сили почнуть дії по знищенню оточених.

Безнадійність і приреченість свого становища цілком розуміло багато німецьких генералів і офіцерів. Вони хотіли прийняти ультиматум і капітулювати. Але вищі чини, які керували оточеними фашистськими військами, підкоряючись гітлерівським наказам триматися будь-що, втратили почуття реальності і продовжували опір.

Відповідь німецько-фашистського командування ми чекали 9 лютого об 11 годині за московським часом у районі східної околиці села Заріччя. Коли ультиматум був відхилений, наші війська почали генеральну атаку.

Щоб остаточно зупинити противника і знищити його оточені дивізії, на небезпечні напрями з інших ділянок фронту були підведені стрілецькі, танкові війська, артилерія, інженерні частини. Для більш чіткого узгодження дій тих військ, які мали брати участь в операції по знищенню ворога, керівництво ними було покладено на командуючого 2 Українським фронтом, з підпорядкуванням йому 27 армії 1 Українського фронту під командуванням генерал-лейтенанта С. Г. Трофименка.

У ході боїв на завершальному етапі цієї операції наші війська зайняли дуже важливі укріплені вузли оборони – Корсунь-Шевченківський, Вільшану, Городище, Вербівку, Петропавлівку, Орловець, Мліїв, Завадівку, Деренківець, Таганчу, Голяки, Янівку, Вираїв, Стеблів, Шендерівку, залізничні станції Валяву, Завадівку, Таганчу, Сотники. За відмінні бойові дії по знищенню оточених у районі Корсуня-Шевченківського німецько-фашистських військ Верховний Головнокомандуючий наказом від 18 лютого 1944 року оголосив подяку всім військам 2 Українського фронту, що брали участь у боях, а також особисто генералу армії І. С. Конєву, який керував операцією.

Звичайно, фашисти вживали ряд заходів по врятуванню оточеного угруповання. Ще з 5 лютого вони намагалися прорвати ззовні кільце оточення на південь від Звенигородки. З цією метою гітлерівці стягнули з інших ділянок фронту в район на захід і південний захід від Звенигородки вісім танкових дивізій, озброєних головним чином танками типу «Тигр», «Пантера» і самохідними гарматами типу «Фердинанд», а також декілька повністю укомплектованих піхотних дивізій. У районі битви,

крім того, було зосереджено понад 600 бомбардувальників, винищувачів і транспортних літаків.

На південь від Звенигородки противнику вдалося, хоч і на незначній території, вклинитися в бойові порядки наших військ. Однак, зустрівши рішучий опір, він так і не зміг подати допомогу оточеному угрупованню.

...За час боїв з 5 по 18 лютого військами фронту було знищено 430 літаків, 155 танків, 376 гармат різного калібру, 59 самохідних гармат, 269 мінометів, 900 кулеметів. За цей же час війська 2 Українського фронту захопили трофеї: літаків – 41, танків – 116, бронемашин – 32, гармат різного калібру – 618, самохідних гармат – 51, мінометів – 267, кулеметів – 789, бронетранспортерів – 85, автомашин – 10000, паровозів – 7, вагонів і цистерн – 415, тягачів – 127, возів з військовими вантажами – 4050, коней – 6418, протигазів – 39200, складів з боєприпасами і різним військовим майном – 64. Було взято в полон 18200 солдатів і офіцерів противника [2, 86].

Німецько-фашистське командування, зазнавши такої великої поразки, спробувало спішно відновити роздроблений фронт. На Правобережну Україну стягувались дивізії з Румунії, Угорщини, Франції, Югославії, Данії і з самої Німеччини. Все, що можна було, бралося з резерву Верховного головнокомандування сухопутних військ та з інших ділянок радянсько-німецького фронту і також направлялось на зміцнення опорних пунктів на Правобережній Україні.

Це можна було зрозуміти. Гітлер враховував важливе стратегічне становище Правобережної України та Криму і їх утриманню надавав особливого значення. Багаті продовольчі ресурси, корисні копалини не давали фашистам спокою. Та це ще не все. Правобережна Україна – останній рубіж на шляху радянських військ до Балкан, країн Східної Європи. «Фронт швидко наближався до Балкан,– писав фашистський генерал піхоти Курт фон Тіппельскірх, – доводилося побоюватись, що, коли події й далі будуть розгортатися з такою ж швидкістю, Румунія, Болгарія й Угорщина, незважаючи на свій страх перед більшовизмом, стануть ненадійними союзниками. Приклад Італії був у цьому відношенні дуже показовим» [3, 323].

Радянські війська, форсувавши Дніпро, вступили на Правобережну Україну і розгорнули грандіозну битву, яка не могла не набрати дальшого розмаху. З кожним днем зростав героїзм радянських воїнів, їх незламна воля до перемоги. Ні ріки, що розлилися, ні непрохідні болота, що зустрічалися на шляху, не могли зупинити наші частини, які з жорстокими боями відлічували нові й нові кілометри визволеної української землі.

П'ять фронтів за активної участі партизанів і сил Чорноморського флоту здійснювали на Правобережній Україні величезний стратегічний наступ, складовою частиною якого були й окремі блискучі операції, що виходили із загального задуму.

Корсунь-Шевченківський «котел» бійці фронту з цілковитою підставою називали «другим Сталінградом». Та тепер гітлерівці поставились до своєї поразки під Корсунем-Шевченківським зовсім не так, як до поразки на берегах Волги. Вони вже не насмілювалися відверто визнати нові невдачі, що спіткали їх на радянській землі. Від німецького народу і світової громадськості старанно приховувався факт оточення і знищення величезного угруповання військ. Більше того, у ставці фашистської Німеччини була розіграна комедія нагородження битих генералів «за видатні особисті заслуги і за мужню боротьбу керованих ними військ». Гітлер прийняв генералів, що залишили свої війська напризволяще і втекли від них на літаках. Генерали-дезертири, які завели в тупик близько 80 тисяч осіб, одержали найвищі нагороди з рук свого командування.

Було очевидно, що все це гітлерівці роблять для підняття морального потенціалу військ, передбачаючи нові бої. З аналізу обстановки, що склалася, випливав також висновок про те, що за короткий строк противнику не вдалося мобілізувати ні людських резервів, ні підняти моральний дух військ. Дуже вже великих втрат зазнав ворог, дуже значними були його поразки! А бойовий дух солдатів, сержантів і офіцерів радянських військ був надзвичайно високим. Успіхи викликали в них патріотичні почуття і бажання примножити славу доблесних визволителів соціалістичної Батьківщини.

Воїнами 2 Українського фронту були пройдені нелегкі бойові шляхи-дороги. Солдати, сержанти, офіцери пишалися тим, що фронт жодного разу не відступав, під натиском ворога не відходив назад ні на крок.

Назви міст Радянської України, визволених від фашистських окупантів, золотом вишивалися на знаменах дивізій 2 Українського фронту. Серед них були Харків, Полтава, Кременчук, Черкаси, Кіровоград.

Лише бої на Дніпрі могли б навічно прославити не одну нашу дивізію. На нові подвиги в ім'я Батьківщини надихала війська 2 Українського фронту і славна перемога, щойно одержана над німецько-фашистськими загарбниками в районі Корсуня-Шевченківського.

1968 рік.

1. Грылев А.Н. За Днепром. – М., 1963.
2. Сообщение Советского Информбюро. – М., 1944.
3. Типпельскирх К. История второй мировой войны. – М., 1958.

П. О. РОТМІСТРОВ,

Головний маршал бронетанкових військ, колишній командуючий 5 гвардійською танковою армією

БЛИСКУЧА ПЕРЕМОГА РАДЯНСЬКОЇ ЗБРОЇ

Минули десятиліття з того часу, як відгриміли гарматні залпи на берегах сивого Дніпра.

У зимових боях 1944 року радянські війська розгромили ворога на південному крилі радянсько-німецького фронту і відкинули його на 450–500 кілометрів на захід. Близько півмільйона солдатів і офіцерів втратила німецько-фашистська армія в цих боях. Розгром гітлерівських військ на Правобережній Україні знову потряс воєнну машину нацистської Німеччини. За свідченням гітлерівського генерала Тіппельскірха, поразка німецько-фашистських військ на Правобережній Україні була найбільшою поразкою з того часу, «коли німецькі армії йшли тернистим шляхом від Волги і Кавказу, відступаючи до Дніпра».

У загальному наступі радянських військ на Правобережній Україні важливе місце займала Корсунь-Шевченківська операція, проведена в період з 24 січня по 17 лютого 1944 року.

Подіям, які розгорнулися в цьому районі, передували наступальні дії військ 1 Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна на житомирсько-бердичівському напрямку і 2 Українського фронту, яким командував генерал армії І. С. Конєв, – на кіровоградському напрямку. До середини січня 1944 року війська цих фронтів добилися великих успіхів, однак через сильний опір ворога зімкнути свої фланги на захід від Дніпра їм не вдалося. У районі Корсуня-Шевченківського ворог продовжував утримувати виступ, який глибоко вклинився в розташування наших військ. Впертість, з якою вороже командування чіплялося за корсунь-шевченківський виступ, не була випадковою.

Неправильно оцінюючи загальну воєнно-стратегічну обстановку і применшуючи зрослі бойові можливості радянських військ, німецько-фашистське командування все ще не хотіло миритися з тим, що «Східний оборонний вал» впав. Намагаючись за

всяку ціну утримати в своїх руках корсунь-шевченківський виступ, фашисти розраховували використати його як вигідний плацдарм для ударів по флангах і тилу наших військ і відновити свою оборону по Дніпру. Крім цього, вони керувалися міркуваннями пропагандистського характеру. Геббельс та його підручні продовжували трубити, що німецькі куховари черпають воду з Дніпра.

В обстановці, що склалася, радянське командування вирішило розгромити корсунь-шевченківське угруповання ворога і тим самим створити необхідні умови для широкого наступу наших військ з метою повного визволення Правобережної України від гітлерівських загарбників.

Проведення Корсунь-Шевченківської операції було доручене військам 1 та 2 Українських фронтів. Вони повинні були двома зустрічними ударами прорвати ворожу оборону біля підніжжя виступу, а потім, швидко розвинувши наступ по напрямках, які сходилися в Звенигородці, оточити і знищити ворога.

Один удар з району на південь від Білої Церкви завдавали війська 1 Українського фронту в складі 40, 27 загальновійськових та 6 танкової армій, а інший – з району на північ від Кіровограда завдавали війська правого крила 2 Українського фронту в складі 4 гвардійської і 5 загальновійськових армій та 5 гвардійської танкової армії, якою в той час мені довелось командувати.

Провідна роль у здійсненні задуму відводилася 5 гвардійській та 6 танковим арміям, які повинні були разом із загальновійськовими арміями прорвати оборону ворога, а потім піти назустріч одна одній, з'єднатися в районі Звенигородки і відрізати всі шляхи відходу корсунь-шевченківського угруповання ворога з виступу, який воно займало.

Підготовка Корсунь-Шевченківської операції проводилася в складній обстановці. Головні сили 1 Українського фронту в той час вели жорстокі оборонні бої на вінницькому й уманському напрямках, відбиваючи контрудари великих танкових з'єднань ворога, а війська 2 Українського фронту билися на кіровоградському напрямку. У цих умовах командуючі фронтами, не відвертаючи великих сил з вказаних напрямків, зуміли створити ударні угруповання для наступу під Корсунем-Шевченківським.

Максимально використовуючи дуже обмежений час, війська обох фронтів напружено готувалися до наступних боїв. Партійно-політична робота, що безперервно проводилася, була спрямована на забезпечення успішного виконання бойових завдань, на виховання у військах високого наступального запалу і непохитної рішучості перемогти ворога.

Рано-вранці 24 січня сотні гармат 2 Українського фронту відкрили ураганний вогонь по ворожих позиціях. Могутні

артилерійські удари руйнували оборонні споруди, засипали траншеї і ходи сполучення, знищували живу силу і бойову техніку противника.

Передові батальйони з'єднань ударного угруповання в цей день провели розвідку боєм і вклинилися в розташування німецьких військ на кілька кілометрів, а 25 січня перейшли в наступ і головні частини фронту. Зусиллями загальновійськових з'єднань та 5 гвардійської танкової армії, введеної в битву в другій половині дня, опір ворога, який оборонявся, був зломлений. 20 танковий корпус під командуванням генерал-лейтенанта І. Г. Лазарєва і 29 танковий корпус генерал-майора І. Ф. Киричека просунулися на кінець дня на 18–20 кілометрів.

Чинячи жорстокий опір, противник 27 січня завдав сильного контрудару в районі прориву і закрив його горловину, відрізавши два танкових корпуси від решти військ ударного угруповання фронту, від штабу і тилу танкової армії. Жорстокі бої, що розгорнулися по прориву заново створеного ворогом фронту оборони, тривали протягом трьох діб.

Незважаючи на винятково важке становище, що склалося, танкові корпуси, наступаючи у відриві від головних сил, продовжували виконувати бойове завдання. Діючи рішуче і сміливо, 20 танковий корпус 27 січня нічною атакою оволодів містом Шполою, а 28 січня вийшов у район Звенигородки, де з'єднався з частинами 6 танкової армії 1 Українського фронту.

Наступ військ 1 Українського фронту почався 26 січня. З'єднання ударного угруповання, у тому числі 6 танкової армії, протягом двох днів проривали ворожу оборону і просунулися за цей час на глибину до 20 кілометрів. Ворог на цьому напрямку чинив винятково впертий опір. 28 січня 6 танкова армія, продовжуючи наступ, просунулася ще на 15 кілометрів, її передові загони досягли Звенигородки і з'єдналися з 20 танковим корпусом 5 танкової армії.

Таким чином, зустрічними ударами танкових армій двох фронтів корсунь-шевченківське угруповання ворога було відрізане від основних своїх сил і опинилося в оточенні. Але в бойових порядках наших військ були проміжки, через які ворог міг вирватись з кільця або одержати допомогу ззовні.

В обстановці, що склалася, танковим арміям було наказано якомога швидше створити міцну оборону на зовнішньому фронті, щоб відбити контрудари танкових дивізій ворога, які підходили до району оточення. Одночасно з цим загальновійськові армії створювали суцільний фронт навколо корсунь-шевченківського угруповання ворога, яке налічувало в своєму складі близько 10 дивізій і велику кількість артилерійських, танкових, інженерних та інших частин і підрозділів.

На кінець дня 3 лютого наші війська щільно затиснули оточеного ворога. Загальновійськові армії спрямували свої основні зусилля на ліквідацію оточених військ, а танкові армії – на відбиття контрударів ворога, який намагався прорватись до своїх військ і вивести їх з кільця. Умови боротьби ускладнювалися тим, що відстань між внутрішнім і зовнішнім фронтами оточення становила всього 15–25 кілометрів.

Найзапекліші бої розгорнулися в смузі армій 1 Українського фронту, де противнику вдалося на початку лютого прорвати оборону на зовнішньому фронті і наблизитися до свого угруповання. Для ліквідації становища, яке створилося, командуючий фронтом перекинув до району прориву 2 танкову армію під командуванням генерал-лейтенанта С. І. Богданова, яка разом з 6 танковою армією зупинила дальше просування ворога. Спроби німецьких танкових дивізій прорватися з півдня до оточених військ були успішно відбиті з'єднаннями 2 Українського фронту.

Поки йшли напружені бої на зовнішньому фронті, стрілецькі з'єднання, підтримувані артилерією й авіацією, стиснули оточене угруповання на невеликій площі, що прострілювалась з усіх боків артилерійським вогнем. Дальший опір його був явним безглуздям. Єдиним виходом для оточених військ ворога в обстановці, що склалася, була капітуляція. Ось чому радянське командування, намагаючись відвернути зайве кровопролиття, запропонувало 8 лютого оточеним військам припинити опір і скласти зброю. Але гітлерівське командування, нехтуючи життям кількох десятків тисяч своїх солдатів і офіцерів, відхилило ультиматум і вирішило будь-якою ціною деблокувати оточені війська.

11 лютого танкове угруповання ворога завдало удару на зовнішньому фронті в напрямку Лисянки, а назустріч йому намагалися пробитись оточені війська. Зав'язались запеклі бої, в яких наші воїни показали зразки героїзму, стійкості та наполегливості. Однак ворогу вдалося потіснити наші частини в районі Лисянки і наблизитися до своїх оточених військ на відстань до 10–12 кілометрів. Щоб не допустити дальшого просування ворога, радянське командування вжило ряд енергійних заходів. У невеликий коридор між двома ворожими угрупованнями були направлені танкові, стрілецькі, артилерійські та інженерні частини, які своїми активними діями зірвали задуми ворога. Його контрударне угруповання було обезкровлене і почало відступати, а оточені війська на кінець дня 17 лютого склали зброю. Лише невеликій групі солдатів і офіцерів у ніч на 17 лютого під прикриттям хуртовини, що розігралась, удалося вирватись з оточення.

18 лютого Москва від імені Батьківщини 20 артилерійськими залпами із 224 гармат сповістила всьому світу про нову блискучу перемогу радянської зброї. Багато частин і з'єднань одержали почесні назви «Корсунських».

За відвагу і героїзм десятки радянських воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а тисячі – нагороджені орденами і медалями Союзу РСР.

Корсунь-Шевченківська наступальна операція увійшла в історію Великої Вітчизняної війни як чудовий зразок оточення і знищення великого ворожого угруповання. Вона є яскравим прикладом високого рівня радянського військового мистецтва і показником моральної переваги радянських воїнів над ворогом. Ведучи наступ у винятково складних метеорологічних умовах, радянські воїни проявили витримку, самовідданість і непохитну рішучість добитися перемоги.

У результаті знищення корсунь-шевченківського угруповання остаточно були поховані плани німецько-фашистського командування відносно поновлення оборони по Дніпру. Разом з тим були створені сприятливі умови для дальшого розвитку наступу радянських військ до Південного Бугу і Дністра з метою повного визволення Правобережної України.

Говорячи про битву під Корсунем-Шевченківським, я завжди з глибокою вдячністю згадую своїх бойових товаришів генералів В. Н. Баскакова, В. І. Полозкова, П. Г. Гришина та інших. Користуючись нагодою, не можу не відзначити видатну роль в успішному проведенні операції командуючого 2 Українським фронтом Маршала Радянського Союзу Івана Степановича Конєва.

На закінчення мені хотілося б ще раз підкреслити, що наші перемоги над гітлерівськими військами в зимових боях 1944 року під Корсунем-Шевченківським були здобуті не лише в результаті вмілого керівництва з боку командирів і штабів, але насамперед завдяки високим морально-бойовим якостям радянських воїнів, проявленими ними мужності, стійкості, масовому героїзму і військовій майстерності, вірності справі Комуністичної партії і любимої Батьківщини.

1968 рік.

С. Я. КРАСОВСЬКИЙ,
Маршал авіації, колишній
командуючий 2 повітряною армією

ГОСПОДАРІ НЕБА

Переглядаєш короткі повідомлення воєнних років і перед очима постає сувора дійсність.

Війська 1 Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна у ході успішного наступу в кінці грудня 1943 року і в першій половині січня 1944 року розгромили угруповання німецько-фашистських військ у районі Житомира, Бердичева і вийшли на рубіж Сарни, Козятин, Охматів, Прохорівка.

«З 24 січня по 17 лютого 1944 року, – зазначалось в одному із повідомлень,– силами військ 1 Українського фронту в складі 40, 27 загальновійськових, 6 танкової і 2 повітряної армій і військ 2 Українського фронту (командуючий фронтом генерал армії І. С. Конєв) була проведена Корсунь-Шевченківська операція».

Так, славна Корсунь-Шевченківська операція завершилась оточенням і знищенням великого угруповання німецько-фашистських військ у складі 9 піхотних, танкової дивізій, моторизованої бригади і великої кількості артилерійських, інженерних та інших частин і підрозділів. Це дуже ослабило німецько-фашистські війська, які діяли на Правобережній Україні, деморалізувало їх, поклало початок нестримному рухові радянських військ назустріч перемозі.

Певний вклад у розгром ворога на берегах Дніпра внесли частини і з'єднання 2 повітряної армії, якою мені було доручено командувати. Найважливішим нашим завданням була активна підтримка бойових дій 40 і 27 армій, які перейшли в наступ 26 січня, щоб з'єднатися з військами 2 Українського фронту в районі Звенигородки і замкнути кільце навколо угруповання ворога. У напрямку головного удару частини 2 повітряної армії бомбардувальними і штурмовими нальотами подавали велику допомогу військам, що наступали. Від початку операції по

30 січня авіація 2 повітряної армії зробила 1400 вильотів, з яких близько 900 – у вінницькому напрямку, де підтримувала свої війська при відбитті контратак ворожих танків.

Завдяки героїчним зусиллям авіаторів наземні армії успішно відбили контрудари ворога в районі Лисянки, які здійснювалися з метою деблокування оточеного корсунь-шевченківського угруповання. У цих боях найбільше відзначились льотчики 5 штурмового авіаційного корпусу, яким командував генерал-майор авіації М. П. Каманін, і 10 винищувального авіаційного корпусу на чолі з генерал-майором авіації М. М. Головнею. Літаки 5 штурмового авіаційного корпусу діяли безперервно, невеличкими групами, завдаючи противнику відчутних втрат. Так, наприклад, 5 штурмовиків ІЛ-2 451 штурмового авіаційного полку (ведучий лейтенант Зарубін) завдали удару по колоні противника в районі Лисянки. За шість атак вони вивели з ладу понад десять ворожих танків.

Наша повітряна армія добре проявила себе і в здійсненні блокади оточеного угруповання противника, зриваючи забезпечення його боєприпасами і пальним. Основною базою, звідки противник перекидав вантажі для оточених, були Уманський і Вінницький аеровузли. Тут зосереджувались транспортні літаки Ю-52 і частково бомбардувальники Ю-88 і МЕ-111.

Перед нами постало серйозне завдання – повести рішучу боротьбу з транспортною авіацією противника, щоб не дати йому можливості постачати оточені війська. Саме від цього багато в чому залежав успіх у ліквідації «котла». Особовий склад повітряної армії глибоко розумів це. Були відпрацьовані різні методи боротьби з авіацією противника. 4 лютого 1944 року 6 літаків Ла-5 583 винищувального полку під командуванням заступника командира ескадрильї старшого лейтенанта Базанова супроводжували стільки ж штурмовиків ІЛ-2 у районі Корсуня-Шевченківського. При підході до цілі на висоті 500 метрів вони зустріли 16 Ю-52. Старший лейтенант Базанов наказав двом винищувачам продовжувати прикривати штурмовиків, а сам разом з 3 винищувачами атакував групу літаків Ю-52. Внаслідок сміливих і рішучих дій наші винищувачі в короткочасному бою збили 9 Ю-52, у тому числі 4 літаки збив старший лейтенант Базанов, 2 – лейтенант Богачов.

Зберігся в пам'яті такий випадок. У ці дні ведучий пари літаків Ла-5 командир ескадрильї 3 винищувального авіаційного полку старший лейтенант Суріков вилетів на пошуки транспортних машин противника в район Завадівки. У небі над селом він побачив дві групи Ю-52 по 16–18 літаків у кожній, їх супроводжували винищувачі ФВ-190 і МЕ-109. Машини вже йшли на посадку. Передавши по радіо на командний пункт полку про виявлені літаки, Суріков разом з ведучим, молодшим лейтенантом Де-

нисовим, атакували Ю-52 під час посадки. 2 ворожі транспорти врізались у землю.

За сигналом Сурікова на допомогу вилетіло чотири групи винищувачів, всього 29 літаків Ла-5. Група із 7 літаків під командуванням майора Блохіна зв'язала боєм винищувачів противника, решта груп, які вів старший лейтенант Суріков, провели чотири атаки на літаки, що стояли на аеродромі. У результаті наші льотчики спалили 15 літаків противника, серед яких було 9 Ю-52.

За весь період боротьби з транспортною авіацією ворога пілоти 2 повітряної армії провели в небі над фронтом понад 50 групових боїв, під час яких збили понад 70 ворожих літаків.

Не менш важливою справою була боротьба з транспортною авіацією противника на аеродромах. Ставилось завдання не дати фашистам піднятися в повітря. Використовуючи різні методи, наші авіатори завдали тринадцять сильних ударів по аеродромах ворога, у результаті яких вивели з ладу понад 110 літаків, з них понад 90 «юнкерсів».

Боротьба з транспортною авіацією противника на аеродромах Умані й Вінниці здійснювалась зосередженими ударами штурмовиків у взаємодії з винищувачами. Із загальної кількості ударів один був завданий по Уманському аеродрому, два – по Вінницькому і десять – по літаках Ю-52 на площадках, розташованих у районі Корсуня-Шевченківського. Найбільш характерними були зосереджені удари, завдані 4 лютого 1944 року по літаках на Уманському аеродромі. У цьому нальоті брали участь 22 штурмовики ІЛ-2 5 штурмового авіаційного корпусу і 30 винищувачів Ла-5 10 винищувального авіаційного корпусу. Наліт був організований з попереднім блокуванням цього ж аеродрому вісімнадцятьма Ла-5 і четвіркою ІЛ-2. У результаті нальоту було виведено з ладу 34 літаки противника типу Ю-88 і Ю-52.

9 лютого штурмовики 227 авіаційної дивізії, якою командував Герой Радянського Союзу полковник А. О. Ложечніков, і винищувачі 5 винищувального авіаційного корпусу на чолі з командиром гвардії генерал-майором авіації Д. П. Галуновим завдали два послідовних удари по Вінницькому аеродрому. У першому брали участь 12 ІЛ-2 і 16 винищувачів, у другому 13 ІЛ-2 під прикриттям 18 винищувачів. У результаті цих ударів було виведено з ладу на землі 20 літаків Ю-52 і в повітряних боях 1 літак ФВ-190 та 1 Хш-126.

Значної шкоди було завдано гітлерівцям під час ударів по транспортних літаках на площадках у районі оточення. 3 лютого група штурмовиків під командуванням лейтенанта Гамаюна із 235 штурмового авіаційного полку атакувала літаки на площадках на північний схід від Корсуня-Шевченківського. Інша група із семи штурмовиків під командуванням майора Киреєва, яка входила до

складу 809 штурмового авіаційного полку, обрушилась на літаки, що базувалися на західній околиці Корсуня-Шевченківського. Наступного дня шістка штурмовиків під командуванням майора М. С. Чеченєва із 451 штурмового авіаційного полку розгромила площадку на північній околиці села Черепин.

У результаті цих трьох нальотів 27 літаків противника були пошкоджені. Всього за сімнадцять днів операції льотчики 2 повітряної армії зробили на аеродроми противника понад 350 літако-вильотів.

Іншим, не менш ефективним методом боротьби з транспортною авіацією противника, було блокування його аеродромів, яке в основному здійснювалось літаками в одиночку (вдень – Пе-2, вночі – По-2). Так, 9 лютого об одинадцятій годині була перехоплена радіограма противника, в якій повідомлялось про заборону посадки літаків на Уманському аеродромі через його пошкодження. 10 лютого екіпажі Пе-2 202 бомбардувальної авіаційної дивізії (командир дивізії – полковник С. І. Нечипоренко) блокували аеродром, скинувши на нього три бомби, які вивели з ладу центр і північну частину злітно-посадкової смуги.

Уманський і Вінницький аеродроми, де були основні бази противника, наші літаки блокували систематично.

У період весняного бездоріжжя Військова рада 1 Українського фронту доручила справу постачання 6 танковій і 40 загальновійськовій арміям боєприпасів і пального 2 повітряній армії. Це завдання виконували частини 326 нічної бомбардувальної дивізії.

Доставка вантажів авіацією проводилася двома методами: посадочним і парашутним (на випадок непридатності посадочних площадок). Транспортування велося літаками По-2. З 8 по 16 лютого для перевезення вантажів дивізія здійснила 822 літако-вильоти. За цей період було доставлено наземним частинам 49 тонн пального і мастила, 65 тонн боєприпасів, 620 реактивних снарядів для гвардійських мінометів.

Разом з тим одним із першочергових завдань частин і з'єднань 2 повітряної армії було проведення систематичних ударів штурмової і бомбардувальної авіації по живій силі й техніці противника в районі оточення. Особливо ефективно діяли штурмовики, розстрілюючи колони фашистів. Наші авіатори були справжніми господарями неба.

За сімнадцять днів Корсунь-Шевченківської операції частини і з'єднання 2 повітряної армії здійснили близько 5000 літако-вильотів. Незважаючи на погані метеорологічні умови (із сімнадцяти днів три були зовсім нельотні і сім – обмежено льотні), 2 повітряна армія подала велику допомогу наземним військам у ліквідації корсунь-шевченківського угруповання німецько-фашистських військ.

1968 рік.

Д. Є. ГЛЄБОВ,
генерал-майор артилерії,
колишній командуючий артилерією
4 гвардійської армії

ГВАРДІЙЦІ НА ПЕРЕДНЬОМУ КРАЇ

Це було у лютому 1944 року. Протягом трьох тижнів на Правобережжі України було оточено й знищено десять дивізій та одну бригаду німців. Проведення за короткий строк і в складних метеорологічних умовах цієї операції при порівняно невеликих наших втратах свідчило про високий рівень військового мистецтва радянських полководців та бойових якостей солдатів і офіцерів.

Перемога ще і ще раз показала безмежну відданість радянських воїнів нашому народу, партії і уряду, соціалістичній Батьківщині. У боях, що не припинялися ні вдень, ні вночі, у непролазному болоті, у морози та хуртовину наші воїни показали мужність, військову дружбу і взаємну бойову виручку. Вони проявили здатність стійко переносити великі нестатки і тягар фронтового життя.

Наша 4 гвардійська армія, якою тимчасово командував гвардії генерал-майор О. І. Рижов (член Військової ради – гвардії генерал-майор І. А. Гаврилов), і 53 армія, що була сусідом ліворуч, дістали завдання прорвати підготовлену оборону німців на фронті від Вербівки до Василівки і наступати на Шполу та Звенигородку. У прорив вводилися 5 гвардійська танкова армія гвардії генерал-полковника П. О. Ротмістрова та 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус гвардії генерал-майора О. Г. Селіванова. Назустріч нам за 120 кілометрів із заходу проривали німецький виступ 6 танкова, 40 і 27 армії 1 Українського фронту.

Як відомо, для прориву потрібно насамперед зламати оборону, а потім, коли почнеться атака танків і піхоти, підтримати їх вогнем артилерії, мінометів та авіації. Всього в нас тоді виходило на кожні 10 кілометрів прориву по 115–120 гармат і мінометів.

До операції готувались енергійно і дружно. Вирішувались питання розвідки, придушення ворога, взаємодії з піхотою і танками. Для цього використовувалась кожна хвилина. Тим більше, що на фронті в останні дні встановилося затишшя. Лише зрідка було чутно короткі черги автоматні чи кулеметні, та вночі німці методично освітлювали ракетами підходи до своїх позицій. Штаб артилерії розташувався в містечку Кам'янка. Тут колись О. С. Пушкін гостював у свого друга В. Л. Давидова. Пізніше до Давидових приїжджав і композитор П. І. Чайковський. Було боляче дивитись на спустошений німцями музей.

За добу до загального наступу від кожної дивізії першого ешелону армії після короткого і точного артилерійського вогню пішли в атаку розвідувальні батальйони. У результаті їх сміливих і енергійних дій були захоплені панівні висоти на околиці села Баландине і визволено село Коханівка.

25 січня наші гвардійські дивізії разом з передовими підрозділами 5 танкової армії продовжували розгортати наступ. Наприкінці дня прорив досяг 13 кілометрів по фронту і 12 – в глибину. 5 танкова армія вийшла в район Шполи.

Таким чином, у результаті енергійних нічних дій наших піхотинців, підтриманих окремими артилерійськими дивізіонами, оборона ворога була зім'ята. 28 січня танкісти 5 і 6 армій 1 та 2 Українських фронтів, зустрівшись у Звенигородці, відрізали корсунь-шевченківське угруповання фашистських військ.

Через три дні німці підтягли свої оперативні резерви, намагаючись закрити прорив. Бої йшли і вдень, і вночі. Нерідко вони носили характер зустрічних. Великі населені пункти оборонялися посиленими гарнізонами.

У цих умовах артилеристам доводилося проводити широкі маневри, щоб своєчасно прийти на допомогу саме туди, де вона була найбільш потрібна. Офіцери і солдати добре розуміли, що все тепер залежить від рішучих і раптових дій, від їх уміння використати обстановку.

Золотими літерами в історію Великої Вітчизняної війни вписано подвиг командира мінометного взводу гвардії молодшого лейтенанта С. Г. Постєвого, який вступив в єдиноборство з колоною німців, що рухалась у напрямку до села Капітанівки. У нерівному бою молодий офіцер знищив кілька десятків гітлерівців і спалив два танки. Указом Президії Верховної Ради СРСР С. Г. Постєвому за виявлену хоробрість було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Серед багатьох мужніх, беззавітно відданих Батьківщині бійців і офіцерів пригадується незабутній командир однієї батареї Хачатурян. Він сміливо виходив на вогневі позиції і влуч-

но знищував живу силу і техніку ворога. На рахунку батареї – кілька спалених фашистських танків і самохідних артилерійських установок, сотні гітлерівців.

З великою майстерністю вів вогонь по фашистах біля села Тишківки командир кінно-мінометної батареї 214 кавалерійського полку старший лейтенант Коменчук. Гвардії старшина Махмудов, який командував мінометною батареєю 39 гвардійського кавалерійського полку, у бою за Капітанівку успішно відсікав німецьку піхоту від танків і особисто знищив три кулемети. У жорстокому бою Махмудов загинув. Посмертно його було нагороджено орденом Вітчизняної війни I ступеня.

У боях за це село виявив велику стійкість командир 76-мм гармати кінної батареї 214 кавалерійського полку старший сержант таджик Ісахаджаєв. Вміло діяли в цьому ж бою мінометники кінної батареї, якою командував старший лейтенант Панікоровський, та багато інших артилеристів.

Воїни-гвардійці вели бої в складі підрозділів, а якщо траплялося, то один на один і навіть вступали в єдиноборство з кількома фашистами. У цьому проявилася явна моральна перевага наших бійців. Ґрунтувалася вона на усвідомленні свого військового і громадянського обов'язку перед народом, перед Батьківщиною,

На початку лютого внутрішнє кільце оточення не тільки ущільнювалось, але й скорочувалось, стискувалось. Праворуч, поблизу сіл Бурти і В'язівок, діяла 7 гвардійська повітряно-десантна та 252 стрілецька дивізії 20 гвардійського стрілецького корпусу гвардії генерал-майора М. І. Бірюкова. Незважаючи на погану погоду, артилеристів активно підтримували авіатори. Полонений офіцер з танкової дивізії СС «Вікінг» гауптштурмфюрер Курт Шадлер говорив: «Операція по оточенню і знищенню німецьких дивізій у районі Корсуня була проведена Червоною армією в дуже короткий строк, особливо, якщо врахувати стан шляхів. Дуже швидко були введені в прорив важкі гармати. Полкова артилерія була маневрена й оперативно перекидалася вами з однієї ділянки на іншу. Вогонь артилерії був настільки точним, що наші втрати в живій силі і техніці на час мого полонення становили не менше 60–70 відсотків» [1, 101].

Ведучи успішні бої, наші війська зайняли Воронівку, Вербівку та інші населені пункти. Звуження кільця оточених гальмувалось стійкою обороною села Бурти. Саме тут гітлерівці намагалися з'єднатися з тими, що безуспішно пробивались ззовні через Єрки. Як згадує колишній командир 7 гвардійської повітряно-десантної дивізії гвардії генерал-майор Д. А. Дричкін, після неодноразових невдалих спроб захопити Бурти з фронту командиру 29 гвардійського повітряно-десантного полку гвардії

полковнику І. І. Голоду вдалося вночі обійти село справа. На світанку полк вдарив по флангу німців, які оборонялись. Його підтримав 18 гвардійський полк десантників. Надвечір Бурти були повністю очищені. 9 лютого разом з частинами сусідньої 52 армії було визволено місто і залізничний вузол Городище.

Тепер німці вже втратили надію з'єднатися з тими, що наступали від Єрок, і почали відкочуватись на північ до Корсуня-Шевченківського. У Городищі вони покинули тисячі автомашин з військовим вантажем і пораненими.

У середині лютого оточені гітлерівські війська робили неодноразові відчайдушні спроби вирватись із кільця. Це вимагало посилення пильності в частинах, особливо в тих, що перебували в безпосередньому зіткненні з ворогом. Всю ніч до ранку велась артилерійська і мінометна стрільба. З попереднього досвіду ми знали, що такий обстріл виснажує ворога, завдає йому відчутної поразки.

Настала морозна темна ніч. Вітер гнав по небу темні важкі хмари. Спочатку йшов невеликий сніжок, а потім знялася хуртовина.

Артилерійські постріли й зрідка залпи «катюш» 4 гвардійської та 27 армій перегукувались між собою то з району Комарівки, Хильок, то з Таращі, Скрипчинців, Нової Буди. На мить над батареями з'являлися низькі заграви. Там, вдалині, у районі Шендерівки, ледве чутно було безперервний гуркіт вибухів. Ось один за одним пролетіли «кукурузники-нічники» 5 повітряної армії.

Незважаючи на складні погодні умови, відважні авіатори піднімалися в повітря і скидали свій смертоносний вантаж на голови гітлерівців. Полонений обер-єфрейтор Рюль Гюнтер розповідав: «17 лютого я пережив найстрашніший день у житті. Напередодні командування назвало цю безумну операцію «бігом» за життям». Насправді ж вона була «бігом за смертю». Шлях з усіх боків дуже обстрілювався артилерією, танками, протитанковими гарматами і піхотою. Діяла добре відома всім «катюша». Поєднання вогню усієї цієї техніки мало для нас жахливі наслідки. Росіяни задавили нас вогнем. Ми гинули тисячами... Повітря наповнювалось криками поранених, на кожному кроці були трупи... Паніка збільшувалась з кожною хвилиною. Люди, рятуючись втечею, розсіялися по обидва боки шляху» [1, 101].

Обер-лейтенант Вольф, ад'ютант начальника тилу 11 армійського корпусу генерала Штеммермана говорив: «Усі шляхи були забиті, навколо стояв неймовірний безпорядок, все злилося в один суцільний потік. Всі тікали, і ніхто не знав, куди він тікає і навіщо...» [1, 102].

У журналі бойових дій 4 гвардійської армії за 18 лютого 1944 року зроблено такі записи: «Особливу роль в першій

половині дня по знищенню ворога, який проривався, по розсіченню фашистських колон і у відбитті його спроб пробитись на захід відіграла наша артилерія».

«При пересуванні колон у напрямку висоти 239,0 ворог зазнав великих втрат, головним чином від вогню 438 полку... Тільки проти однієї 6 батареї лежало понад 800 трупів фашистів. Окремі німецькі солдати проривались до гармат, де знищувались вогнем ручної зброї. На станинах гармат валялися трупи німців». «Взвод управління 3 батареї під командуванням лейтенанта Толпеєва відбив 10 атак, знищивши майже повністю ескадрон ворога».

«...18.2.44 р. групою по обстеженню бою на ділянці Почапинців, висоти 239,0 було виявлено 1750 трупів німецьких солдатів».

Серед артилеристів 89 полку гвардії полковника Н. К. Квашина особливо відзначився мужністю і вмілим керівництвом своєю батареєю гвардії лейтенант Шайхутдінов. З офіцерів полкової артилерії виділявся хоробрістю і майстерністю вести ефективний вогонь гвардії старший лейтенант Гапонов, який знищив 200 гітлерівців.

У Корсунь-Шевченківській битві було немало виняткових за своїм героїзмом подвигів не тільки окремих солдатів, офіцерів, а й цілих підрозділів нашої 4 гвардійської армії.

Стрілецька рота гвардії лейтенанта Дубровіна протягом однієї ночі відбила немало атак фашистів, які рвались з оточення. Ними володів тваринний страх за життя. Гітлерівці натовпом лізли на окопи гвардійців. Незважаючи на величезні втрати в своїх рядах, вони продовжували наступати. Іноді під нашим жорстоким вогнем відкочувались назад, розбивались на невеликі групи, потім з'єднувались і через деякий час атаки повторювались.

Гвардії лейтенант Наклонов у рукопашному бою знищив понад 20 гітлерівців. А щоб вести такий бій, треба бути особливо сміливим і вправним. Не слід забувати, що німецькі солдати у своїй більшості в той час були професіоналами військової справи. Вони пройшли достатню підготовку і мали великий бойовий досвід. Але на боці наших бійців була велика моральна сила: вони захищали свій народ, свою сім'ю, свою соціалістичну Батьківщину.

Радянський воїн у ході війни став кадровим воїном і, крім високих моральних якостей, володів військовою майстерністю ведення усіх видів бою, у тому числі бою на оточення і знищення ворога, який є найскладнішим.

Саме таким умілим захисником Вітчизни можна назвати молодого гвардійця лейтенанта Самаркіна, який знищив у рукопашній двох німецьких офіцерів. За прикладом своїх

командирів йшли у бій солдати, показуючи високе вміння, проявляючи мужність і беззавітну хоробрість. Так рядовий Доценко тільки в одному рукопашному бою знищив 7 гітлерівців.

У ході боїв траплялось інколи так, що ворог підходив до штабів і тилів наших окремих підрозділів. І в цих критичних випадках радянські бійці були на висоті. Якось група фашистів прорвалась до кухні одного батальйону. Зав'язався рукопашний бій. У ньому активну участь взяв і куховар гвардії рядовий Хомяков. Швидко закривши котел з гарячою їжею, він схопив карабін і знищив 5 гітлерівців.

Наша гвардійська армія разом з іншими частинами і з'єднаннями брала участь у Корсунь-Шевченківській операції увесь час до її завершення...

---

1. От Сталинграда до Вены. – М., 1945.

1968 рік.

Г. С. ГРУШЕЦЬКИЙ,
генерал-майор,
колишній член Військової ради
2 Українського фронту

НАРОД І АРМІЯ

Багато вже сказано і написано про героїчну Корсунь-Шевченківську битву. Спогади учасників цієї епопеї, праці радянських істориків і теоретиків військової справи розкривають її велич і особливості.

Мені знайомі всі ці книги. Але, коли гортаєш їх сторінки і згадуєш пережите, виникає бажання особливо наголосити на тому, що, на мою думку, поки що недостатньо висвітлено в нашій літературі. Хочу звернутись до теми, котра й тепер не перестає хвилювати мене, – про нерозривну єдність армії і народних мас, яка з такою величезною силою виявилась у боях за визволення України від фашистської окупації.

* * *

...Залишились позаду поля величезної битви на Курській дузі, яка остаточно вирвала стратегічну ініціативу у противника. Війська нашого фронту, як і інші, що йшли визволяти Україну, починаючи з літа 1943 року, – у безперервному русі.

Після упертих боїв 23 серпня було визволено Харків, 23 вересня – Полтаву, через п'ять днів – Кременчук. Півтора місяця безперервного навального маршу до Дніпра. Розбиті дороги. Виведені з ладу ворогом залізниці. Висаджені в повітря мости. А тут ще й бездоріжжя. Відстають наші тили і служби. Але війська вдень і вночі, у будь-яку погоду, за будь-яких обставин рвуться вперед. Багато з'єднань і частин, не маючи навіть короткочасних пауз для відпочинку, тижнями перебувають у боях.

Звідки така сила у воїнів? Що допомагає їм перебарювати і втому, і тяготи, і нестатки? Адже все, що роблять вони, наслідуючи приклад комуністів, перевершує людські можливості!

Якого б народу синами не були наші бійці, їх усіх однаково глибоко вражало те, що бачили вони на своєму шляху.

Знівечена, спустошена, пограбована ворогом земля. Всюди – небачена розруха, сліди страхітливих злочинів. Тисячі замучених. А там, попереду, заграви спалюваних ворогом сіл і міст. Командування відступаючих фашистських військ намагається погнати за собою більше працездатного населення, вивезти увесь хліб, худобу й інше народне добро.

Наші листівки, червоноармійська преса, агітатори – комуністи і комсомольці – безперестанно нагадують кожному бійцю: «Чим швидше ти гнатимеш ворога, тим більше людей буде врятовано від неволі, від смерті, від голоду! Тим більше уціліє міст і сіл на землі України!».

Думки про все це і надавали такої богатирської сили нашому солдатові.

На все життя запам'яталась ветеранам боїв за Україну сердечна вдячність, сльози радості визволених ними людей. Це неможливо передати ніякими словами. На підступах до Дніпра війська фронту наздоганяли одну за одною колони бранців та полонянок і відбивали їх в осатанілого ворога.

І народ всім, чим тільки міг, допомагав своїм братам-воїнам. Разом з ними йшли в бій групи патріотів. Тисячі й тисячі добровольців зливалися в наші ряди на всьому шляху наступу.

Від малого до старого – всі виходили лагодити дороги, мости. Як рідних зустрічали бійців у кожній селянській хаті, робили все, щоб вони могли хоч трохи відпочити, від усього серця прагнули поділитись навіть останнім.

Рубежу Дніпра, до якого ми пробивалися, головне фашистське командування надавало виняткового значення. Воно розраховувало, що могутня повноводна ріка вже сама по собі нездоланна перешкода, а при швидких темпах наступу радянських військ наша інженерна техніка неминуче повинна відстати. Відразу ж після Курської битви противник почав спішно будувати оборонні смуги на правому березі Дніпра. Сильно був укріплений, зокрема, і корсунь-шевченківський плацдарм. Спираючись на цей «Східний вал», гітлерівці сподівались зупинити нас біля Дніпра і нав'язати позиційну війну.

Армії Українських фронтів ішли до Дніпра з непохитною рішучістю негайно форсувати його. І ось рідний Славутич!..

Скільки б часу не минуло, ніколи не забудеться радість воїнів, які, нарешті, досягли берегів Дніпра. Кожний спішив опустити руки в прохолодну воду, освіжити розпалене обличчя. Так робили всі ми – і рядові бійці, і командуючий фронтом. Сиві дніпровські рибалки плакали, обіймаючи бійців, називали їх синочками. Проспівали, які тільки хто знав пісні про могутню ріку, починаючи від уславленої шевченківської «Реве та стог-

не...» і до народженої на цій війні «Ой Днипро, Днипро, ты широк, могуч...». Як гостро й сильно знову пережили всі ми в ті дні могутнє чуття Батьківщини!

Зразу ж, з ходу, почалася переправа через Дніпро. Тисячі бійців долали його під вогнем противника, користуючись всілякими підручними засобами. Захоплено перші плацдарми на правому березі. Такі ж бої ведуть сусіди – війська інших фронтів, які теж вийшли до Дніпра. Йде безприкладна за сміливістю задуму й масового героїзму воїнів операція.

...Багато чим ми зобов'язані простим трудівникам – радянським патріотам з Придніпров'я. Не можу не згадати старика-бакенщика з Переволочної на Полтавщині – Петра Мусійовича Лисицю.

...Ще тижнів зо два до нашого виходу на дніпровський берег у Переволочну пробралися два воїни-розвідники. Петро Мусійович Лисиця дістав надійно схований ним човен, переправив розвідників на правий берег, дочекався, поки вони виконають своє завдання, і благополучно перевіз їх назад.

24 вересня в Переволочну вступили передові частини 7 гвардійської армії генерала М. С. Шумилова. Почалася переправа. Лисиця підняв два затоплених в очеретах човни і з'єднав їх настилом із дощок. Бійці вкотили на настил гармату, і старик-бакенщик повів хитке, по самісінькі борти осіле у воду суденце до правого берега. Кілька таких рейсів здійснив він, виводячи бійців на безпечні, укриті підходи. Командування фронту нагородило його орденом Червоної Зірки. Водили човни на переправі і його земляки – Ф. Я. Шаповал, М. Г. Кондін, Ф. І. Зелений, П. Г. Лавришко.

Разом з нашими саперами жителі Переволочної й інших прибережних сіл під ворожим артилерійським вогнем і бомбардуванням з повітря будували тимчасову переправу через Дніпро. По 15–20 годин підряд стояли у воді літні колгоспники-теслі. Загинув від ворожого вогню А. Юров. Померли в госпіталі І. Семенко, А. Горбант, яких було тяжко поранено на переправі... На їх місце відразу ставали інші, такі ж сміливі й самовіддані.

Чимало зробив у справі мобілізації населення на подання допомоги нашим військам один із членів Військової ради 7 армії П. К. Щербак. Він умів швидко знаходити спільну мову з людьми і спиратися на них. Пилип Кузьмович зв'язувався з місцевими партійними працівниками, які щойно повернулися сюди, й оперативно вирішував багато питань, що виникали на переправі.

Всюди нас чекали і готувалися. Люди відкопували відбиті в окупантів і закопані в землю бочки з пальним і передавали його нашим частинам. Приводили схованих у плавнях коней. Одне з придніпровських сіл зуміло зберегти і врятувати від фашистів склад з 750 тоннами зерна.

Подавалась допомога і з правого берега. Партизани з'єднання імені М. Щорса за завданням командування фронту розвідали систему ворожої оборони на протилежному боці – від Черкас до Крюкова – і передали нам карту з зазначенням її вогневих точок.

Дуже важко довелося героям-десантникам на одному з правобережних плацдармів. Противник безперервно контратакував їх великими силами. А наша підтримка цього десанту спочатку зводилася лише до гарматного вогню прямою наводкою через Дніпро.

Будь-що треба було швидко переправити туди танки. Але як це зробити? Прибули поки що самі лише сапери, інженерна техніка була на підході.

Радимося у командуючого фронтом генерала армії І. С. Конєва: члени Військової ради – І. З. Сусайков і я, начальник штабу фронту генерал-полковник М. В. Захаров, командуючий 5 гвардійською танковою армією генерал-полковник танкових військ П. О. Ротмістров, командуючий 5 гвардійською армією генерал-полковник О. С. Жадов та інші.

Вношу пропозицію: знову підняти населення. Іван Степанович Конєв тільки знизує плечима: чи багато допоможе тут населення. Але дає згоду спробувати.

Їдемо з Павлом Олексійовичем Ротмістровим по селах. Зв'язуємося з районними керівниками. Розпитуємо про стариків-лоцманів, плотогонів, які славились колись у цих краях своїм умінням в'язати міцні плоти і водити їх униз по Дніпру. Про них саме й згадав я на нараді в командуючого.

Нелегко було розшукати бувалих майстрів, давно вже кинули вони цю справу. Але всі як один негайно погодились допомогти нам, тільки запитали, для чого саме потрібні плоти. Коли почули, що перевозити танки, загомоніли:

– Та це ж яка вага! Плоти не втримають. Нічого не вийде.

– А треба! – сказали ми їм. – Може, на тому березі й ваші сини б'ються з ворогом.

– Та треба ж. Самі знаємо!

День і ніч працювали воїни і все населення. Люди самі добровільно розбирали свої будови, паркани, рубали дерева. В'язали секції великих міцних плотів, під покровом ночі перетягували їх до берега, спускали на воду і з'єднували.

Лоцмани розраховували, що кожен такий пліт за ніч зможе зробити по два рейси. Менш, ніж за дві доби близько 70 танків 29 і частково 18 танкових корпусів були переправлені на правий берег, де вступили в бій, виходячи на оперативний простір.

– Просто не віриться! – сказав командуючий, коли ми з П. О. Ротмістровим доповіли йому про цю переправу. – Ну, й

спасибі ж нашим людям. Сам хочу на них подивитись. І вам, «народники», спасибі.

Так жартівливо називав нас Іван Степанович, коли був особливо задоволений наслідками активної допомоги населення військам.

* * *

Ворог чинив несамовитий опір. Та, незважаючи на це, вже в жовтні війська фронту мали великий плацдарм на південь від Кременчука. Наші війська допомогли 3 Українському фронту визволити Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ.

У двадцятих числах грудня лише на два тижні припинилися бойові дії. Вкрай потрібний був хоча б невеликий відпочинок. Але водночас тривала підготовка до подальшого наступу. Війська фронту одержали поповнення, нову бойову техніку. 29 грудня Ставка Верховного Головнокомандування дала наказ про Кіровоградську операцію. Восьмого січня 1944 року після наполегливих боїв було визволено Кіровоград. Війська нашого фронту глибоко вклинилися в оборону групи фашистських армій «Південь». Під загрозою опинилися фланги гітлерівських військ на корсунь-шевченківському виступі і в Криворіжжі. Командував цією групою генерал-фельдмаршал фон Манштейн. Він вже був добре битий біля Волги під час спроби деблокувати оточену в районі Сталінграда армію Паулюса.

12 січня 1944 року надійшов новий наказ Ставки: військам 2 і 1 Українських фронтів спільно оточити й знищити корсунь-шевченківське угруповання ворога. Наш фронт мав розпочати операцію 25 січня. Менше, ніж два тижні залишалось на її підготовку. Це вимагало величезного напруження сил командування, штабів, політичного апарату. Становище ускладнювалося несприятливими погодними умовами. Вже з середини січня почав танути сніг. Пішли часті дощі. Здулися річки. Шляхи розвозило все більше й більше. Польові аеродроми також виходили з ладу. Бездоріжжя затримувало перегрупування військ. А це потрібно було зробити швидко і досить таємно.

Гадаючи, що наш новий удар здійснюватиметься на захід від Кіровограда, противник зосередив там значні сили. Але він міг у будь-який момент перекинути свої війська в інший загрозливий район, коли б розгадав наші наміри. В його розпорядженні ще перебувала густа сітка залізниць з важливими вузлами.

Особливо стежила ворожа розвідка за 5 гвардійською танковою армією. Якби вона помітила рух її бойових машин на північ, наші плани передчасно були б розгадані. Щоб не допустити цього, було вжито найрізноманітніших маскувальних заходів. Щоночі підрозділи танкістів знімались і, ховаючись у

лісах, переходили на нові рубежі. Ні розвідувальна авіація, ні наземні спостерігачі противника так і не зуміли виявити цього аж до самого початку операції.

В обстановці суворої секретності готувались війська 5 гвардійської армії генерал-полковника О. С. Жадова, 4 гвардійської армії генерал-майора О. І. Рижова, якого потім замінив генерал-лейтенант І. К. Смирнов, 52 та 53 армій генерал-лейтенантів К. А. Коротєєва, І. В. Галаніна та інші. А це вимагало величезного напруження, виняткової чіткості, оперативності і злагодженості в роботі штабів, управлінь, служб, у діях кожного солдата і командира.

Багато зусиль і справжньої майстерності доклав до здійснення розробленого під безпосереднім керівництвом І. С. Конєва і затвердженого Ставкою плану наступу весь командний і політичний склад військ.

Ми безперервно приймали свіже поповнення. Це були переважно жителі районів України, визволених нами в осінніх і зимових боях. Всі вони горіли священним бажанням відплатити фашистським гнобителям за їх злочини, але, звичайно, не мали ще ні бойового досвіду, ні військових знань. З них треба було зробити солдатів. У кожній роті, у кожному взводі вивчались прийоми штурму ворожої оборони, дії в танковому десанті. Велику роль тут відіграли бувалі воїни, учасники минулих боїв.

Високий наступальний дух підтримувався повідомленням про успішний наступ Червоної армії на Ленінградському і Волховському фронтах, бесідами про річницю великої перемоги на Волзі. 21 січня вийшли спеціальні номери червоноармійських газет і бойових листків, які нагадували воїнам ленінський заповіт про захист соціалістичної Вітчизни. Партійні і комсомольські збори присвячувались черговим завданням наступальної операції.

Особливо відповідальною була в ті дні роль Військових рад фронту і армій. Адже їх членам доводилось повсякденно займатися не лише забезпеченням високого бойового і морального наступального духу наших військ, але й питаннями матеріального постачання. А це теж справа непроста.

Ставка Верховного Головнокомандування повністю задовольняла заявки нашого фронту на бойову техніку, боєприпаси, пальне тощо. Та все це необхідно було доставити військам. Причому – у винятково стислі строки, визначені планом операції. А залізниці й без того працювали з надмірним перевантаженням.

Порадившись з генералом Конєвим, ми направили в Ставку з спеціальним дорученням члена Військової ради 5 гвардійської танкової армії гвардії полковника І. К. Сиромолотного. Він виявив велику наполегливість і домігся швидкого просування на-

ших ешелонів по всіх маршрутах. Разом з ним мені довелось терміново ліквідувати велику «пробку», яка утворилася на Харківському залізничному вузлі. Ми домоглись безперервного проходження ешелонів також через Полтаву на Кременчук.

Ще більших зусиль довелось докладати безпосередньо в зоні дій військ фронту. Давалася взнаки спрацьованість значної частини машин наших автопідрозділів. А бездоріжжя все посилювалось. Доводилось вживати таких заходів, як неодноразова перевалка вантажів з одного виду транспорту на інший. Через 10–15 кілометрів автоколони замінювались кінним транспортом. Деякі вантажі перевозились авіацією.

Забезпечення... Про цю різновидність ратної праці найчастіше забувають літописці боїв, але без неї неможлива перемога. Від людей, що займались забезпеченням армії, теж вимагалась величезна самовідданість, напруження моральних і фізичних сил, високого усвідомлення свого обов'язку.

Як би не доводилось важко, але тисячі тонн вантажів – боєприпасів, пального, продовольства – були своєчасно доставлені на вихідні позиції в повній таємниці від противника. У цьому велика заслуга служби тилу військ фронту, начальником якого був умілий організатор генерал-лейтенант В. І. Вострухов.

* * *

Бої передбачались жорстокі. Ніяк не бажаючи примиритись з тим, що «Східний вал» упав, гітлерівська ставка дала наказ всіляко зміцнити корсунь-шевченківський плацдарм. З цією метою були використані пануючі над лівим берегом придніпровські кручі, вкрай пересічений рельєф місцевості з долинами рік Росі, Тясьмина, Вільшанки та інших приток Дніпра, численні вибалки, яри. Кожний населений пункт перетворювався на вузол опору. Корсунь-шевченківський виступ глибоко врізався між флангами наших 2 і 1 Українських фронтів і нависав над ними. Загальна площа його досягала 10000 кв. кілометрів. Спираючись на цей плацдарм, противник мав намір затримати наше подальше просування на захід. Нам протистояли тут добірні, значно посилені і поповнені дивізії й окремі частини фашистських військ.

Ранком 23 січня раптово для ворога, який не розгадав до останньої години наших задумів, почалася битва. Деякі частини 2 Українського фронту зав'язали бої на захід і південний захід від Кіровограда. Дезінформоване командування ворожих військ не надало особливого значення тому, що на другий же день один із батальйонів нашої 69 гвардійської стрілецької дивізії атакував поблизу села Баландине позиції корсунь-шевченківського плацдарму. На світанку 25 січня оборону плацдарму на ділянці Вербівка–Василівка вже громили головні сили

4 гвардійської і 53 армій. До 14 годин дня в прорив, який там утворився, увірвалися і ринули на Шполу та Звенигородку корпуси 5 гвардійської танкової армії П. О. Ротмістрова.

26 січня в бій вступають війська 1 Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна. З північного заходу йдуть до Звенигородки бойові машини 6 танкової армії генерал-лейтенанта А. Г. Кравченка.

Тільки тоді вороже командування почало розуміти, що сталося. З-під Кіровограда воно зняло і терміново перекинуло сюди танкові та піхотні дивізії 8 армії генерала Хубе. Разом з ударними силами оточуваного нами угруповання фашисти оскаженіло контратакували з двох боків наші частини на флангах прориву, намагаючись відсікти і знищити їх.

Але операція розвивалася відповідно до задуму нашого командування. Гвардійці-танкісти П. О. Ротмістрова нестримно ринули вперед. З ходу були взяті Лебедин, Шпола. За Шполою танкісти наздогнали і врятували від вірної загибелі чотири колони наших людей, забраних окупантами з Кіровограда, Миронівки, Канева. У Смілі було визволено військовополонених, які перебували тут у концтаборі.

Надвечір 28 січня 155 бригада підполковника І. І. Прошина з 20 корпусу генерал-лейтенанта І. Г. Лазарєва 5 гвардійської танкової армії досягла Звенигородки. Одночасно в Звенигородку вступила 233 бригада 6 танкової армії генерал-лейтенанта А. Г. Кравченка з військ 1 Українського фронту. Зустріч їх відбулася в точно призначений строк. Кільце оточення зімкнулося. Плацдарм противника дробиться, розсікається на частини. По всьому внутрішньому і зовнішньому обводу кільця оточення, створеного військами 2 і 1 Українських фронтів, йдуть напружені, жорстокі бої.

Під час проведення Корсунь-Шевченківської операції від самого початку і до завершення не було ні пауз, ні перерв. Оточене нами угруповання Штеммермана одразу ж зібралося в кулак і відчайдушно пробивалося назустріч дивізіям 8 армії Хубе. Водночас воно вперто чіплялося за кожний рубіж, кожний вузол опору на плацдармі. З 25 січня по 17 лютого 1944 року в кільці оточення гриміла безперервна канонада. 24 дні 8 армія Хубе намагалася то в одному, то в іншому місці протаранити наш зовнішній фронт.

Ворог кидав у бій все краще, що мав, – «Тигри», «Пантери», «Фердинанди». Неодноразово Хубе по радіо передавав свої накази Штеммерману: триматися і пробиватися назустріч. Був критичний момент, коли тільки 10–12 кілометрів відділяло його дивізії від оточеного нами угруповання. Але щоразу перед про-

тивником поставала нездоланна стіна нашого артилерійського вогню. А наші танкісти завдавали могутніх контрударів і продовжували громити оточені в кільці ворожі війська.

Лінія фронту – у безперервному русі. Доводилось негайно реагувати на несподівані, різкі й досить часті зміни в обстановці. Все залежало від швидкого, сміливого маневру військ. Це вимагало винятково високого оперативного мистецтва.

На всіх вирішальних ділянках битви встигав особисто бувати командуючий фронтом І. С. Конєв. Він відправлявся у війська на всюдиході, вилітав літаком «У-2», а коли внаслідок бездоріжжя розкисли посадочні площадки, пересідав на танк.

В один із найгостріших моментів битви Іван Степанович безпосередньо керував військами з командного пункту 4 гвардійської армії, розташованого у вузькому коридорі між зовнішнім і внутрішнім фронтами оточення. І, беручи приклад з командуючого фронтом, командир 5 гвардійської повітрянодесантної дивізії генерал П. І. Афонін влаштував свій КП усього за півтора кілометра від противника, на шляху його можливого прориву. Це дало змогу своєчасно вжити необхідних контрзаходів.

Війська весь час бачили командуючих різних ступенів у самому пеклі бою. Разом зі своїми танкістами невідлучно були П. О. Ротмістров, командуючі корпусами його гвардійської армії І. Г. Лазарєв, І. Ф. Кириченко, В. І. Полозков. Не лише безприкладною відвагою, але й блискучою виучкою відзначались їхні війська. Непрохідне багно часом загрожувало скувати бойові машини. І все ж танкісти негайно і з честю виконували будь-який бойовий наказ.

У строю козаків 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу йшов у стрімкі й відважні рейди генерал А. Г. Селіванов. Разом зі своїми бійцями ділив усі труднощі цієї битви командний і політичний склад військ. Та інакше й не могло бути в нашій армії, де рядовий воїн і прославлений полководець – сини одного трудового народу. Джерела їхньої воїнської доблесті єдині.

Живою легендою стали імена багатьох учасників Корсунь-Шевченківської битви. На самому її початку здійснив свій подвиг гвардії лейтенант Г. Єлін, командир вогневого взводу однієї з кавалерійських частин. Знаючи, що йде на вірну загибель, він з кількома своїми артилеристами пробрався в розташування противника і підірвав два «Тигри», примусивши решту машин поспішно відійти.

Ведучи своїх козаків в атаку, віддав життя за визволення української землі улюбленець усієї частини, старий комуніст, колишній комісар одного з полків 1 Кінної армії часів громадянської війни політпрацівник майор Г. Калабердін.

Не можу не згадати, як не здригнулася рука, хоча й стискалося від болю серце в танкіста Ф. Прищенка, коли йому довелося вести вогонь по будинку школи рідної Комарівки. Так треба було: там містився один із ворожих штабів. І про те, як стояв на смерть батальйон курсантів 41 гвардійської стрілецької дивізії в бою за Почапинці. Курсант Сергієнко з двома своїми товаришами знищив понад сто фашистів і був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. І про воїнську нагороду комсомолки Каті Бобровицької: у бою за село Гулі вона замінила пораненого кулеметника сержанта Огурцова і знищила близько п'ятдесяти гітлерівців. Катю Бобровицьку знав і потім написав про неї в одній зі своїх статей І. С. Конєв.

Великий і скромний трудівник війни, найчисленніший її герой – рядовий піхоти!.. Дощ і сніг, сніг і дощ – безперервно. Наче не останній місяць зими, а пізня гнила осінь. На непролазну трясовину перетворилися розбиті гусеницями й колесами шляхи, по яких пройшли тисячі ніг. Неймовірно важкі чоботи, обліплені шматочками мокрої землі, не просихає шинель. Треба було бачити наших уславлених піхотинців, щоб уявити собі, як довелося їм у цих боях. Але вони все йдуть уперед і безустанно громлять ворога.

Остання ніч перед повною ліквідацією німецького угруповання. Здаватись воно не хотіло. Рештки ворожих сил зібралися в Шендерівці.

...Була кромішня тьма і хуртовина. Всякі вильоти авіації, здавалось, виключені. Генерал Конєв дзвонить командуючому 5 повітряною армією С. К. Горюнову:

– Я не можу в такій обстановці дати наказ льотчикам. Але прошу передати Комсомольському полку, що потрібні добровольці.

У відповідь визвалися всі екіпажі 392 полку 312 авіадивізії. Першим піднявся літак капітана В. Заєвського і штурмана молодшого лейтенанта В. Лакатоша. Освітлювальні запалювальні бомби лягли точно. Над Шендерівкою здійнялись стовпи полум'я, які освітили натовпи фашистів, що заметалися в паніці. По них ударила наша артилерія, примусивши тікати в поле.

* * *

У цій битві поруч з нашими воїнами весь час був ще один самовідданий герой: місцеве населення, жителі визволених військами сіл і міст. Сповнені вдячності, вони робили все, що тільки могли.

Пригадуються групи людей, що йдуть узбіччями шляхів, залитих водою стежках, навпростець по ріллі, через горби. У кожного клунок за плечима. А в ньому один-два снаряди або міни,

патрони. І так – кілометр за кілометром, до самісіньких вогневих позицій. Скільки сотень тонн перенесли вони на своїх плечах!

Згадаємо лише про одне село Щербашенці, за сім кілометрів від якого проходила певний час лінія фронту. Одна з наших колон з боєприпасами застрягла в снігових заметах. Негайно все село вийшло їй на допомогу. Але через хуртовину розчистити шлях не вдалося. Тоді 214 чоловіків, як зазначалося в бойовому донесенні, на своїх плечах доставили прямо на вогневі позиції наших військ 2045 снарядів, 3050 мін, багато гранат і патронів.

Цілими селами виходило місцеве населення витягати загрузлі в мулке багно по самісінькі вісі машини, засипати баюри золою, піском, битим каменем, застеляти колії гіллям і хмизом. Працювали від світанку до ночі. Особливо потрудилися для армії жителі сіл Кримки, Іскрине, Водяне, Скрипчинці, Комарівка, де проходив наш передній край.

Можна створити велику повість тільки про подвиг села Квіток, що за п'ятнадцять кілометрів від Корсуня-Шевченківського. Це село давніх славних традицій, воно хоробро виступало проти німецьких окупантів ще в громадянську війну. Тут виник перший у цих місцях сільський партійний осередок, був створений перший колгосп.

У Квітки увійшла одна з наших частин, яка повинна була затримати значні сили ворога, що проривалися на південь. Одразу всі, хто міг тримати зброю – 500 чоловік, взялися за неї. А жінки, старики, підлітки, допомагаючи військам, споруджували оборонні укріплення.

Почалися бої. Ворог спершу потіснив захисників села, палив їх хати. Але квітчани разом з бійцями стійко трималися. Місцевий житель Іван Масло першим підбив фашистський танк. Відзначилися й інші. Поступово добровольці набували бойового досвіду. Вигнавши фашистів з Квіток і сусідніх сіл, вони пішли з частиною в нові бої.

Немало героїв дала і Шендерівка. Її житель М. Усенко провів наші танки у ворожий тил. Г. Глущенко й І. Сінько, за дорученням нашого командування, ходили в розвідку в село Хильки. Вони ж вивели з оточення групу наших бійців, а під час боїв за Шендерівку кілька днів підвозили на передову продовольство.

Мужньо воювали в тилу ворога місцеві партизанські загони.

* * *

Шевченкове, колишня Кирилівка,– велике село.

Сивий дід, один із нащадків великого поета і доглядач музею його пам'яті, Терентій Трохимович Шевченко показав

воїнам, які вступили в село, книгу відгуків. Він ховав її протягом усієї окупації. Останній запис: «Ми повернемось, Тарасе Григоровичу!» – зробив у 1941 році українець капітан Борисенко. Командир стрілецької роти, яка визволила село, росіянин, написав: «Повернулися! Лейтенант Жданов. Січень 1944 р.».

Я прибув у Шевченкове, коли біля сільради розпочався мітинг. Оголосили, що приїхав член Військової ради фронту. Терентій Трохимович і одна з жінок (здається, це була В. С. Похиленко) піднесли мені на блюді хліб-сіль і яблука. Розцілувавшись з ними, я спитав:

– Як вдалося вам зберегти яблука?

– А ми чекали вас. Знали, що прийдете, і закопали ці яблука в землю. Прийміть же від усього серця дарунки нашої землі української.

І так скрізь, на всьому нашому бойовому шляху.

* * *

Корсунь-Шевченківська операція закінчилася вранці 17 лютого. О 22 годині я був на командному пункті фронту. Черговий офіцер штабу доповів І. С. Конєву, що його викликає Верховний Головнокомандуючий Й. В. Сталін. Іван Степанович підійшов до апарата:

– Біля проводу командуючий фронтом генерал армії Конєв.

Дальшу розмову наводжу по пам'яті:

С т а в к а: Поздоровляю Вас, товаришу маршал, з видатною перемогою!

К о н є в (гадаючи, що його так титуловано помилково, повторив):

– Доповідає генерал армії...

С т а в к а: Товаришу маршал! (Роблячи наголос на останньому слові, перебив його Верховний Головнокомандуючий). Поздоровляю всіх вас і війська фронту з великою, чудовою перемогою. Розкажіть про підсумки операції.

Уважно вислухавши повідомлення Івана Степановича, Верховний Головнокомандуючий задав йому нове запитання:

– Скажіть, товаришу Конєв, а в чому саме секрет успіху? Адже у вас на Дніпрі повторилося те, що й на Волзі.

К о н є в: Успіх завойовано нашим радянським військовим мистецтвом, зрослим бойовим досвідом командного та політичного складу, героїзмом і мужністю наших воїнів...

С т а в к а: А ще чим? Що найбільш характерне в операції, на Вашу думку?

Іван Степанович глянув на мене, а я показав йому на плечі. Він одразу мене зрозумів.

К о н є в: Величезна допомога народу нашим військам! У найважчі хвилини люди на своїх плечах підносили нам боєприпаси, витягали з багна машини, гармати...

С т а в к а: Велике спасибі повинні сказати ми нашим людям, вони все роблять в ім'я перемоги.

* * *

Після хуртовини, яка лютувала в ніч завершення операції, одразу різко потеплішало.

Війська – на короткому відпочинку. А для командування, штабів фронту й армій настали нові турботи: незабаром має розпочатись ще значніша бойова операція. Шлях до неї проклала перемога під Корсунем-Шевченківським.

Але були у нас ще й інші турботи. Всюди, де проходили наші війська, вони сприяли, допомагали відродженню мирного життя. Почалося це ще під час боїв літом і восени минулого року на Лівобережній Україні. Ми захопили тоді багато ешелонів з хлібом, підготовлених для відправки до Німеччини. Вдалося врятувати чимало зерна на зсипних пунктах, яке було підпалене фашистами під час відступу. Залишилось багато не обмолоченого хліба.

Про все це ми доповіли Центральному Комітету партії і уряду Радянської України, повідомили, яких вживаємо заходів для обмолоту, обліку та збереження зерна. Наші заходи дістали схвалення. У Дніпропетровську відбулася спеціальна нарада представників усіх Українських фронтів. За розпорядженням Державного Комітету Оборони було створено комісію, до складу якої ввійшли товариші А. І. Мікоян і Д. С. Коротченко. Вона визначала зернові ресурси, потреби армії та населення в хлібі.

Після Корсунь-Шевченківської операції я, як член Військової ради фронту, побував у Шполі, щоб з'ясувати потреби цього району. Тодішній перший секретар райкому партії М. Д. Бубновський розповів мені, в якому скрутному становищі знаходяться колгоспи: ось-ось треба сіяти, а не вистачає ні зерна, ні інвентаря, ні тягла. Ми передали їм кілька тисяч центнерів ячменю, вантажні автомашини і трактори з трофейного фонду.

З яким же запалом і завзяттям ставали люди до праці. Клуночки з насінням носили, мов дитину. Багато часу відтоді минуло, багато справ зроблено.

* * *

Весняне бездоріжжя досягло крайніх меж. Але даремно фашистське командування розраховувало, що це скує нашу активність. Збагачені досвідом Корсунь-Шевченківської операції, війська фронту 5 березня завдають нового удару по ворогу – на

захід від Звенигородки. До 10 березня були визволені Умань, Христинівка, Тальне, Буки та багато інших населених пунктів. Станція Поташ була захоплена так несподівано для ворога, що нам дістались ешелони з новими танками для цілої бригади. Солдати й офіцери противника в одній білизні вистрибували з вагонів.

Для розвитку успіху потрібно було негайно відновити залізничну лінію Поташ–Вапнярка. Ворог повністю вивів її з ладу, підірвав рейки і шпали, пошкодив насип. Армійські спеціалісти і прибулі з ними залізничники вважали, що з крайнім напруженням сил рух по ній можливо буде розпочати тільки через кілька днів. Але ці строки нас не влаштовували. Військова рада фронту вирішила: треба знову звернутися по допомогу до населення. Зв'язуємося з Уманню, Христинівкою, рядом сіл.

Особливо запам'ятався мені багатолюдний мітинг у Христинівці. Майже чотири тисячі чоловіків одразу ж після нього відправилися на відбудовні роботи. На іншій ділянці працювало близько трьох тисяч дорослих і підлітків з вісімнадцяти ближніх сіл. У хід пішли шпали й рейки під'їзних коліс сусідніх цукрових заводів. За добу лінія була готова.

Командування фронту теж не залишилось у боргу. Дізнавшись від секретаря райкому партії Н. Ф. Зінченка та голови райвиконкому І. Й. Стафійчука про потреби району, Військова рада передала Христинівці пересувну електростанцію, понад 150 автомашин, відремонтованих польовими майстернями фронту, а також близько 5 тисяч тонн посівного зерна для колгоспів.

У такому органічному єднанні армія і народ йшли на історичні ратні та трудові звершення. 26 березня 1944 року війська 2 Українського фронту вийшли на державний кордон Батьківщини по річці Прут. Це було через два місяці після того, як почалась героїчна Корсунь-Шевченківська битва.

1968 рік.

Д. П. ІВАНЮШИН,
полковник,
колишній начальник політвідділу
78 стрілецького корпусу

ЗАПАЛЮЮЧИЙ ПРИКЛАД КОМУНІСТІВ

Серед багатьох частин і з'єднань Червоної армії, які в період минулої війни вкрили свої знамена немеркнучою бойовою славою, почесне місце займає 78 стрілецький корпус. У складі 1 і 2 Українських фронтів він пройшов славний шлях. Досить сказати, що особовий склад корпусу дістав чотирнадцять подяк від Верховного Головнокомандуючого. Десять солдатів, сержантів і офіцерів корпусу удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, сотні – нагороджені орденами. Командував корпусом генерал-майор Георгій Олександрович Латишев – досвідчений армійський командир, який пройшов радянську військову школу від солдата до генерала. Уже з перших боїв почала рости добра слава корпусу.

Воїнами корпусу за короткий час були визволені десятки населених пунктів, у тому числі міста Зіньків, Гадяч, Миргород, Хорол, Золотоноша та інші. У кінці року ми вийшли до Дніпра навпроти Черкас. Енергійно переслідуючи відступаючого ворога, 1239 полк під командуванням підполковника Жукова з ходу, на підручних засобах – човнах, наспіх збитих плотах, діжках, колодах – форсував Дніпро і невеликими силами захопив острови Затин, Великий, створивши плацдарм на правому березі ріки. Почалися запеклі бої на підступах до міста. 9 грудня майже дві третини його було визволено. У боях за Черкаси багато солдатів і офіцерів корпусу проявили себе як хоробрі й винахідливі воїни. Сержант Алексєєв дві доби сидів на горищі одного будинку, в якому перебували німці. За цей час він зумів передати своїм потрібні відомості. Група солдатів на чолі з лейтенантом Петровим, переодягнувшись у німецьку форму, знищила штаб батальйону і два станкових кулемети разом з обслугою. Радист

рядовий Чугуєв п'ять діб працював з рацією в підвалі будинку, в якому розміщувався командир гітлерівської військової частини.

Після визволення Черкас на подвір'ї фашистської тюрми виявили понад 300 трупів розстріляних ні в чому не винних радянських людей. Серед них було немало жінок і дітей. У будинку № 238 на вулиці Шевченка знайдено 6 розстріляних дівчат-підлітків. У місто та його околиці з урочища Холодний Яр потоком рушили біженці. Їх були тисячі худих, голодних, обірваних. Побачивши радянських бійців, вони кидалися до них на шию, плакали і сміялися, цілуючи обвітрені обличчя солдатів та їх зброю.

Ці люди рятувалися в лісах від ворога, що відступав під натиском наших військ і знищував усе живе на своєму шляху. Там їх оберігали партизанські загони Дубового і Боровикова. 8 січня 1944 року ці загони вийшли в розташування з'єднань корпусу і привели з собою до 5 тисяч населення. Але в лісі ще залишалося 20–25 тисяч біженців. Наші воїни організували спеціальну операцію по їх виведенню.

20 січня 1944 року командуючий 52 армією генерал-лейтенант К. А. Коротєєв – чудовий воєначальник, прекрасна людина, колишній робітник-шахтар, – познайомив нас з обстановкою напередодні Корсунь-Шевченківської битви і поставив завдання. Нам було наказано розгорнути наступ на Смілу–Городище, щоб потім завершити оточення угруповання, створивши навколо нього суцільний фронт.

Напередодні наступу у військах була проведена велика політична робота. На прикладах героїзму солдатів і офіцерів у попередніх боях, на фактах про звірства фашистських загарбників створювався сильний наступальний порив, визрівала велика ненависть до ворога. У частинах і підрозділах розповсюджувалися листівки, проводилися мітинги дружби родів військ. Робота велася безперервно, за будь-яких умов бойової діяльності.

У партійні організації сотнями надходили заяви з проханням прийняти в партію. По-різному люди висловлювали свої думки в заявах, але серця їх підказували одне – бажання йти в бій комуністом, боротися сміливо, хоробро, не шкодуючи ні крові, ні життя.

Дістявши бойове завдання і довівши його до виконавців, з'єднання корпусу, енергійно стискуючи ворога, 29 січня підійшли до зовнішнього обводу корсунь-шевченківського угруповання з південного сходу і в сильних боях 31 січня 1944 року визволили місто Смілу. Можливість виходу оточеним військам на південний схід була ліквідована. У районі Шполи–Звенигородки з'єдналися війська двох фронтів.

Треба було бачити, з яким ентузіазмом, сміливістю, нехтуючи небезпекою, наші війська штурмували позиції ворога. А вони

поблизу Сміли були міцні. Траншеї повного профілю з ходами сполучення, дротяні загородження в два кола, численні мінні поля, десятки «сюрпризів» – усе це треба було подолати. Правда, напередодні добре попрацювали сапери, зробивши в дротяних загородженнях і мінних полях десятки проходів. Досить сказати, що рядовий В. П. Мінаєв у ніч на 24 січня зняв і знешкодив десятки ворожих мін. Відважний боєць загинув. Адже сапер помиляється всього один раз у житті.

Бій за Смілу добре був описаний в «Правде» Борисом Полєвим, який спостерігав його особисто.

Кільце оточення стискувалось. 8 лютого німецькому командуванню був посланий ультиматум. Ввечері цього ж дня взяли групу полонених. Здався командир 5 роти 124 піхотного полку німецький обер-лейтенант. Він прийшов добровільно і привів з собою 9 солдатів своєї роти. Полонені сказали, що «настрій особового складу полку пригнічений, навіть панічний. В перемогу ніхто більше не вірить. Всі мріють про те, щоб живими повернутись додому».

Перед грозою і великим боєм, кажуть, завжди настає тиша. І тоді скрізь було тихо-тихо. Рідко де-не-де дзвякне гусениця танка або через недогляд водія загуркоче двигун. Разом з помічником по комсомолу майором Смирним проходимо бойовими порядками. Солдати готуються до бою, по-господарськи перевіряють зброю, боєприпаси.

Розмовляємо з солдатами відділення сержанта Мартинова. Настрій у них бадьорий, всі рвуться в бій. Воїни знайомі зі змістом нашого ультиматуму гітлерівцям.

– Що робитимемо, коли німці відхилять ультиматум? – запитав я.

– Максим Горький говорив, що коли ворог не здається, його знищують, – відповів солдат Андріанов.

– Так, очевидно, завтра почнемо знищувати.

На ранок 9 лютого стало відомо, що німці наш ультиматум відхилили. Говорили, що Гітлер обіцяв оточеним всіляку допомогу, закликав триматися до останнього, гарантував усім порятунок. Очевидно, обдурені солдати плекали якусь надію. У цьому була велика трагедія оточених військ.

Командири, політпрацівники, агітатори всюди роз'яснювали особовому складу наших військ становище на фронті і завдання, що стояли перед підрозділами і частинами. Ми підготували листівки, присвячені наступним боям, поповнили бойові групи свіжими силами, досвідченими воїнами. Комуністи і комсомольці були в перших рядах.

Вранці 9 лютого почався загальний наступ на оточеного ворога. Це був початок кінця німецького корсунь-шевченківського угруповання. Як уже було сказано, корпус наступав у смузі армії на головному напрямку. Після артилерійської підготовки він сильним ударом прорвав оборону ворога і 9 лютого визволив Городище. Наступ був таким швидким, що ворог не встиг повністю спалити місто. Воно нагадувало кладовище. Скрізь неприбрані ворожі трупи, розбита і поламана техніка: танки, самохідні гармати, бронетранспортери. Багато її було з пізнавальними знаками танкової дивізії СС «Вікінг». Це – наша стара «знайома», яку ми і раніше били, але кінець їй прийшов саме тут.

Продовжуючи успішний наступ, 14 лютого ми визволили місто Корсунь-Шевченківський, після чого повернули на Шендерівку.

Оточені німецькі війська не хотіли здаватись. Вони робили все, щоб вирватися з кільця.

Пізніше стало відомо, що німецьке командування, не дочекавшись реальної допомоги від Гітлера, віддало наказ на прорив і вихід з оточення.

Два останніх дні в районі бойових дій стояла погана погода. Йшов сніг, розгулялась шалена хуртовина. Вона засліплювала очі, сковувала рух військ. А навкруги – непрохідні шляхи. Очевидно, на це і розраховували німці. Вранці 17 лютого вони рушили з Шендерівки на Звенигородку, намагаючись вийти з оточення і з'єднатись там із своїми головними військами. На чолі колони йшов штаб угруповання. Гітлерівці прагнули вирватись з кільця за будь-яку ціну.

Проте їх задум було розгадано. Після визволення Корсуня-Шевченківського усі з'єднання 52 армії, вся артилерія, у тому числі й гвардійські міномети, були повернуті в напрямку Шендерівки, Хильок, Комарівки. Кільце оточення зімкнулося настільки, що район, зайнятий німецькими військами, прострілювався з усіх боків не тільки артилерією, але й мінометами. На голови фашистів обрушився шквал вогню навіть з повітря, хоч погода була нельотною. Це було справжнє побоїще. Все змішалося: танки, машини, люди, коні. Над полем гриміла страшна канонада.

Оточені війська були розгромлені. Захоплені в полон ворожі солдати спочатку не могли від страху навіть розмовляти. І тільки потім, отямившись, як після сну, давали пояснення. Полонений обер-єфрейтор повідомив: «Коли ми рушили, нас з усіх боків почали бити. Було дуже страшно: навкруги танки, палають машини, падають коні, люди. Нам учора говорили, що підемо дорогою життя, але йшли всі на смерть. Ми тікали, але не зна-

ли, куди і навіщо, немов божевільні». Ліс на південь від Комарівки став могилою цих жалюгідних «завойовників».

У визволеній Шендерівці з погребів і сховищ виходили змучені жителі. Вони, як і скрізь, зустрічали нас із сльозами радості. Один літній чоловік, високий, худий, з виснаженим обличчям, зняв з плеча шкіряну сумочку для тютюну, подав її мені і сказав:

– Візьміть, від душі, на пам'ять. Це все, що в мене залишилось. Спасибі, рідні наші...

Мені приємно було чути ці слова від простої людини. Я подякував і взяв подарунок, який зберігаю як велику цінність.

Тільки талановитий художник міг би відтворити поле бою в районі Шендерівки, Хильок, Комарівки на кінець дня 17 лютого 1944 року. Тисячі поламаних, спалених і спотворених снарядами машин, десятки тисяч трупів німецьких солдатів і офіцерів. Без розчистки шляхів не можна було ні проїхати, ні пройти. Там знайшов свою смерть і генерал-лейтенант Штеммерман, труп якого впізнали військовополонені.

Так закінчилася історична Корсунь-Шевченківська битва – битва світла з темрявою, свободи з реакцією, битва радянського народу з фашистськими ордами.

У наших рядах не було ні боягузів, ні панікерів, ні просто байдужих. Важко виділити якусь частину чи підрозділ. Усі билися мужньо. Запалюючий приклад у цих боях показували комуністи і комсомольці. Я бачив поранених, які після перев'язок знову ставали в бойові порядки. Я бачив покаліченого солдата Ястребова, але не чув стогону, не бачив його сліз.

Це був масовий героїзм синів вільних народів, які піднялися на захист свободи, честі і незалежності своєї соціалістичної Батьківщини.

У наказі Верховного Головнокомандуючого від 23 лютого 1944 року є такі слова: «Радянські війська влаштували німцям новий Сталінград на правобережжі Дніпра, оточивши і знищивши в районі Корсуня-Шевченківського 10 німецьких дивізій і одну бригаду».

Ця славна перемога здобута завдяки героїчним зусиллям усіх воїнів. Особовому складу нашого корпусу було оголошено дві подяки. Деякі частини були удостоєні звання «Корсунських». Понад 100 солдатів і офіцерів одержали урядові нагороди.

Виконавши бойове завдання в Корсунь-Шевченківській операції, корпус продовжував свій славний бойовий шлях, визволяючи Правобережну Україну. Разом з іншими з'єднаннями Червоної армії ми громили ворога в Яссько-Кишинівській операції, у Румунії, Польщі, Німеччині, Чехословаччині.

Війна без жертв не буває. За два роки безперервних боїв корпус зазнав великих втрат. Загинуло багато чудових людей, палких патріотів рідної Вітчизни. Смертю хоробрих полягли командири полків полковник Степанов і підполковник Яновський, комісари – Летуєв, Дерябін, Заїка, командир 303 стрілецької дивізії генерал-майор Федоровський, командир 254 стрілецької дивізії генерал-майор Путейко. Через поранення і контузії пізніше помер командир 373 стрілецької дивізії генерал-майор Сазонов...

Закінчилася війна. Ворог знищений. Люди корпусу змінили шинель на спецівку, автомат на молот, танк на трактор. Вони відбудовували міста, заводи, палаци культури, вирощували хліб, навчали дітей. Пам'ять про тих, хто загинув у боях за честь, свободу і незалежність рідної землі буде вічною.

1968 рік.

Т. Ф. ВОРОНЦОВ
генерал-майор,
колишній начальник розвідки
4 гвардійської армії

ГЕРОЇЧНА СТОРІНКА ВІЙНИ

Кільце оточених військ у районі Корсуня-Шевченківського затягувалось усе тугіше й тугіше, але гітлерівці докладали нових зусиль з тим, щоб визволити своє угруповання із залізних лещат Червоної армії.

Зав'язались важкі й жорстокі бої. Німецько-фашистське командування кинуло в бій все, що воно мало. Незважаючи на колосальні втрати, ворогові вдалося потіснити війська 27 армії й оволодіти Шендерівкою. Тепер відстань між оточеним угрупованням і танковими дивізіями, що вийшли в район Лисянки, скоротилася з 40 до 12 кілометрів. Обстановка набула вкрай критичного і тривожного характеру.

За вказівкою Ставки, командування 1 і 2 Українських фронтів вжило термінових і енергійних заходів. На рубіж Гнилого Тікича були підтягнуті 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський і 29 танковий корпуси, а також 20 гвардійський стрілецький корпус 4 гвардійської армії, що на той час вийшла на рубіж Миропілля–Глушки.

Перегрупування військ нашої 4 армії проходило в досить складних умовах. Треба було протягом дня здійснити 40-кілометровий марш по важких польових дорогах і зайняти нові рубежі оборони. Нерідко матеріальну частину і боєприпаси доводилось переносити вручну. Так зробили, зокрема, воїни 466 гвардійського мінометного полку, які доставили на руках усю техніку на відстань 25 кілометрів.

Велику і неоціниму допомогу подавали нам місцеві жителі. Щодня в зоні бойових дій працювало над поліпшенням шляхів та на будівництві мостів понад тисячу чоловіків і жінок з визволених нами від німецько-фашистських окупантів сіл і хуторів.

Під час наступу військам зустрічалися мінні поля противника. Сапери вміло знаходили їх і знешкоджували. За короткий час було знято близько 10 тисяч ворожих мін. Воїни навчились швидко ставити наші міни, особливо протитанкові, там, де цього вимагала обстановка. Важку роботу виконували сапери по прокладанню шляхів і відбудові мостів.

Незабаром кільце оточення ворога було затягнуте до краю. Фашисти кидались на всі боки, залишаючи напризволяще техніку, озброєння, обози і навіть склади з боєприпасами.

Щоб уникнути кровопролиття, радянське командування ще 8 лютого пред'явило оточеним військам ультиматум про капітуляцію. Однак німецько-фашистське командування відхилило його.

О 4 годині ранку 17 лютого вся маса оточених військ навалилась на 180 стрілецьку дивізію 27 армії, що знаходилась на північ від Комарівки, і пішла напролом.

Як потім з'ясувалося, всі гітлерівські війська перед проривом були зведені в колони. Основою лівої колони були підрозділи танкової дивізії СС «Вікінг», мотобригади СС «Валлонія», 72 і 112 піхотних дивізій. У цій колоні на бронетранспортерах під прикриттям танків зібралися всі генерали й старші офіцери.

Головну силу правої колони становили залишки 57 і 167 піхотних дивізій та інших груп і підрозділів. Тиловики йшли у хвості колон. Основна смуга для прориву шириною в 3–5 кілометрів пролягала поза межами населених пунктів. Праворуч вона була обмежена селами Хильки, Петрівська Гута, Журжинці, а ліворуч – Комарівкою, Почапинцями. Колони німецьких військ були зустрінуті шквальним вогнем. Ряди атакуючих котилися хвиля за хвилею. Вони рвались тільки на вихід. Зав'язались рукопашні бої.

Подолавши 2–3 кілометри, оточені фашисти зіткнулись з бійцями 16 гвардійського повітрянодесантного полку 5 гвардійської повітрянодесантної дивізії, який лише день тому зайняв оборону на південний схід від Петрівського. Гвардійці полку зустріли колони противника могутньою вогневою завісою. Розсічені колони ворога сильним вогнем накрили з усіх видів зброї воїни 126 гвардійського стрілецького полку 41 гвардійської дивізії, які вийшли на бойові позиції поруч. Противник, несучи великі втрати, кинувся на південь. 4-кілометровий шлях оточеного угруповання вже був покритий тисячами вбитих і поранених німецьких солдатів.

Наближався світанок. Хуртовина тривала. Навколо стрілянина. Бойові порядки обох сторін переплелись настільки, що важко було розібратися, де свої, а де ворожі війська. Противник користувався цим і рвався далі на південь, у район Лисянки.

У сірій передсвітанковій імлі одна з німецьких колон чисельністю до чотирьох з половиною тисяч чоловіків кинулася до ярів між Почапинцями й Журжинцями, але й тут потрапила під вогонь гармат і мінометів.

Особливо відзначився в цьому бою 438 винищувально-протитанковий артилерійський полк. Користуючись поганою видимістю, авангарду фашистської колони вдалося майже впритул підійти до його вогневих позицій. Всі 11 гармат полку, які стояли вздовж узлісся, відкрили шквальний вогонь. Але це не зупинило атакуючих. Зав'язались рукопашні сутички на вогневих позиціях полку. Увесь його особовий склад, крім 2–3 номерів гарматної обслуги, що продовжувала вести інтенсивний вогонь з гармат, сміливо й рішуче вступив у бій. Ворожа атака захлинулась,

На позиціях полку фашисти залишили багато трупів. Деякі з них навіть лежали на ящиках із снарядами. Частина гітлерівців підняла руки вгору, здавшись у полон. Противник змушений був змінити напрямок прориву.

Цим боєм вміло керував командир полку гвардії підполковник В. К. Новіков. Поранений, він не залишив поле бою і своїм особистим прикладом запалював солдатів і офіцерів полку на нові подвиги.

Командир гармати 6 батареї гвардії старший сержант А. Є. Харитонов, який вже шість років носив армійську шинель, виявився особливо відважним воїном. Обслуга його гармати першою вступила в нерівний бій. Артилеристи блискавично наводили і били без промаху. На їх рахунку понад 100 ворожих солдатів. Харитонов особисто знищив 30 німців, деякі з них знайшли свою смерть прямо біля гармати. За виняткову мужність і хоробрість відважним воїнам гвардії підполковнику В. К. Новікову і гвардії старшому сержанту А. Є. Харитонову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Полк знищив два танки, одну гармату, багато возів і близько тисячі солдатів. 200 гітлерівців здалося в полон.

По всьому фронту чулись канонада гармат і тріск кулеметної стрільби. Залишаючи сотні й тисячі трупів на полі бою, розповзаючись по ярах і здаючись великими групами в полон, ворожі війська все ще не втрачали надії пробитися в район Лисянки.

На північній околиці Почапинців вели бій курсанти учбового батальйону 41 гвардійської стрілецької дивізії під командуванням гвардії капітана Я. С. Єлістратова. Молоді воїни вміло володіли зброєю, поливаючи вогнем очманілих німецьких солдатів. Сотні ворожих трупів лягли темними плямами на білий сніг. 208 солдатів і офіцерів було взято в полон.

У цій гарячій сутичці велику відвагу проявив рядовий курсант М. Є. Сергієнко. За його плечима не один день війни, хоч

було йому всього 20 років. Вихованець комсомолу, сибіряк, він вміло відбивав одну німецьку атаку за іншою, використовуючи послідовно 5 автоматів і 10 дисків, взятих у наших поранених бійців. Там, де був Сергієнко, ворог не пройшов і залишив на полі бою 147 трупів. Своїми сміливими і рішучими діями Сергієнко примусив здатися в полон понад 30 озброєних фашистів, серед яких виявилось два офіцери. За цей подвиг він удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

...Безперервний бій вже тривав кілька годин. Великі й маленькі групи ворога, що утворились після розсічення колон, розбіглись у смузі глибиною до 15 кілометрів від Почапинців до Шендерівки. Ними вже ніхто не керував, але вони мали спільний орієнтир – вихід у район Лисянки. Саме туди в божевільному розпачі і кидались рештки розбитих військ.

Для знищення цих груп, що розповзлись на великій території, був залучений 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус і 62 гвардійська стрілецька дивізія. На світанку в районі Комарівки вдарили козаки разом з 5 гвардійською повітрянодесантною дивізією. Трохи пізніше з Журжинців у напрямку на Почапинці завдали удару частини 18 і 20 танкових корпусів, а через Шендерівку на Хильки – частини 29 танкового корпусу. Ворог великими групами став підходити до річки Гнилий Тікич. Проте й тут фашисти були зустрінуті нищівним вогнем. Три тисячі трупів залишилось на невеличкому «п'ятачку» коло річки. Такою була розплата за спробу вийти з оточення на цій ділянці фронту. Ліквідація окремих розрізнених груп продовжувалась і 18 лютого.

Захоплені в цей день німецькі полонені з жахом розповідали про становище, в якому вони опинились по волі своїх авантюристів-генералів. Один із полонених описав обстановку так: «Всі дороги були забиті транспортом, скрізь стояв неймовірний безпорядок, все злилося в один загальний потік. Всі бігли, і ніхто не знав, куди він біжить і навіщо. На дорогах і обабіч їх валялась розбита техніка і багато трупів німецьких солдатів».

Ще ніколи не бачила земля України такого страшного побоїща, як взимку 1944 року. Тільки 4 гвардійською армією в боях з 24 січня по 18 лютого було захоплено 331 гармату різного калібру, 2459 автомашин, 3842 коней, 170 вагонів і багато іншої техніки й спорядження. Важко й політично невигідно було керівництву німецької армії визнати факт нового оточення такого великого угруповання своїх військ. Тому ставка Гітлера урочисто зустріла тих генералів і офіцерів, які втекли й покинули напризволяще своїх солдатів на полі бою. Їх навіть нагородили. Це повинно було переконати всіх, що ніякого знищення оточеного

угруповання під Корсунем не було, а генерали й офіцери нібито вийшли з оточення разом із залишками своїх полків і дивізій.

Таку думку, зокрема, протаскує у своїх спогадах «Втрачені перемоги» той же горезвісний фельдмаршал Манштейн. Він навіть дійшов до твердження, що в оточення попало не 80, а всього 54 тисячі чоловіків, причому 30 тисяч з них нібито прорвалися [1, 520]. Якщо так, то звідки ж потрапило до нас тільки полоненими 18200 чоловіків. І трупами яких солдатів був густо засіяний увесь корсунь-шевченківський виступ? Просто колишній командуючий групою армій «Південь» Манштейн хоче заднім числом обілити свою власну персону. Адже це, головним чином, з його вини даремно були загублені тисячі й тисячі німецьких солдатів і офіцерів під Корсунем.

Так завершилась грандіозна битва на правобережних землях України, яку справедливо стали називати «новим Сталінградом». Усьому світові стало відомо про нову велику перемогу Збройних Сил СРСР. Військам, що завершили розгром оточеного угруповання, Ставка оголосила подяку. Серед цих військ була і наша 4 гвардійська армія. За мужність, стійкість і героїзм багато її солдатів і офіцерів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, сотні нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

Оточення і знищення великого угруповання ворожих військ під час Корсунь-Шевченківської операції мало величезне значення для всього дальшого ходу бойових дій за визволення Правобережної України. З ліквідацією корсунь-шевченківського виступу скорочувалась протяжність лінії фронту, встановлювався ліктьовий зв'язок між військами, що діяли вздовж правого берега Дніпра, усувалась загроза флангам 1 і 2 Українських фронтів.

Ліквідація оточеного угруповання, добре оснащеного зброєю і технікою, значно ослабила можливості німецько-фашистського командування на південно-західному напрямку і ще більше підірвала моральний дух німецької армії. У цій операції Червона армія ще раз показала свою майстерність, вміння вести складні дії по оточенню і знищенню великих ворожих угруповань. Незважаючи на бездоріжжя, війська вміло й стрімко маневрували. Радянське військове мистецтво ще раз продемонструвало свої високі переваги.

У цій складній і важкій операції радянські воїни показали витривалість, стійкість, рішучість, масовий героїзм і неухильну волю до перемоги. Зокрема, 4 гвардійська армія збагатила свій бойовий досвід одночасним розв'язанням різнохарактерних завдань на кількох напрямках. Це мало місце, наприклад, на рубежі Бурти–Шпола, коли наша армія наступала й оборонялась на фронті внутрішнього й одночасно зовнішнього оточення.

Ще більш характерним є приклад з бойової діяльності армії в районі Комарівки, Журжинець, Почапинців. Тут, перебуваючи між оточеним і ударним угрупованнями ворога (у Лисянці), вона оборонялась на північ, захід і південь як на внутрішньому, так і на зовнішньому фронтах оточення й одночасно своїм правим крилом вела наступ на Шендерівку з метою ліквідації оточених військ. Досвід Корсунь-Шевченківської битви, однієї з героїчних сторінок минулої війни, був широко й уміло використаний у наступних боях з німецько-фашистськими військами.

1. Манштейн Э. Утерянные победы. – М., 1967.

1968 рік.

Д. І. ЗАЄВ,
генерал-лейтенант танкових військ у відставці, колишній начальник штабу 6 танкової армії

ТАНКИ ЗУСТРІЛИСЬ У ЗВЕНИГОРОДЦІ

У січні 1944 року війська 1 і 2 Українських фронтів підготували і здійснили Корсунь-Шевченківську операцію – одну з видатних операцій Великої Вітчизняної війни. Протягом двадцяти чотирьох діб було оточене і розгромлене велике угруповання ворожих військ, що входило до складу групи армій «Південь» під командуванням фельдмаршала Манштейна. На зовнішньому фронті оточення в ході цієї операції було розгромлено вісім танкових і сім піхотних дивізій ворога, який рвався до оточеного угруповання з метою його деблокування. Перемога радянських військ у Корсунь-Шевченківській операції призвела до розгрому всієї групи армій «Південь» і відкрила шлях до повного вигнання гітлерівців з Правобережної України і Північної Молдавії, створила сприятливі умови для успішного просування Червоної армії до Карпат і Дністра, до кордонів Польщі і Румунії, до Балкан і всієї південно-східної Європи.

Корсунь-Шевченківська операція ще раз довела перевагу радянського військового мистецтва, показала зрослу майстерність радянських воїнів і воєначальників. Вона була здійснена силами п'яти загальновійськових, трьох танкових, двох повітряних армій та одного кавалерійського корпусу радянських військ. Головною ударною силою, що забезпечила сміливий маневр на оточення, у цій битві були танкові війська, які виконували найвідповідальніші завдання по прориву оборони, оточенню, створенню зовнішнього фронту оточення і розгрому в ході операції резервів ворога на зовнішньому фронті і знищенню його частин і з'єднань, що попали в оточення.

...25 січня командуючий 6 танковою армією генерал-лейтенант танкових військ А. Г. Кравченко доповів командуючому 1 Українським фронтом генералу армії М. Ф. Ватутіну про готовність підпорядкованих йому військ до наступу.

З інформації, яка надійшла з штабу фронту в штаб нашої армії, ми вже знали, що війська 2 Українського фронту почали бойові дії 24 січня, завдаючи головного удару в напрямку Капітонівка, Шпола, Звенигородка. На кінець дня 25 січня 20 і 29 танкові корпуси 5 гвардійської танкової армії під командуванням генералів І. Г. Лазарева і І. Ф. Кириченка завдали поразки 72 і 289 піхотним дивізіям німців. Танкісти цих корпусів просунулись вперед на 18–20 кілометрів і оволоділи Пастирським, Капітонівкою і Тишківкою. Такі звістки нас радували і надихали.

З ранку 26 січня до грому бою на шполянсько-звенигородському напрямку, де діяли війська 2 Українського фронту, приєднався гуркіт могутньої канонади «бога війни» в районі Винограда, Косяківки, Кошеватого, де перейшли в наступ війська 40, 27 і 6 танкової армій 1 Українського фронту. Від залпів гармат і мінометів здригалася земля. Не чути було розмов по телефонах і радіостанціях. Деренчали, а іноді й вилітали шибки в хатах, ходили ходором і самі хати в селі Бесідка та інших прилеглих до фронту населених пунктах. Після артпідготовки в атаку пішли танки, а за ними – мужня піхота.

Тепер і з заходу, і зі сходу до Звенигородки і Шполи пробивалися війська 6 та 5 гвардійської танкових і 40, 27, 4 гвардійської і 53 загальновійськових армій. Ворог, відчуваючи наближення своєї загибелі, чинив нам запеклий опір. Бої йшли за кожний горб, кущ і будинок. Хоча вже не так швидко, але наполегливо, буквально прогризаючи оборону противника, наступали 2, 9 і 45 механізовані бригади 5 механізованого корпусу, яким командував генерал-майор М. В. Волков, 6 танкової армії, 180 і 337 стрілецькі дивізії 27 армії. 26 січня вони визволили Тинівку, Павлівку, Косяківку, Кошевате і наблизились до населеного пункту Виноград.

Ворог продовжував чинити запеклий опір. Жорстокі бої точилися на північ від Охматова, де наші частини намагалися прорвати оборонні рубежі противника. Вранці 27 січня було проведено перегруповання сил і введено в бій резерв командуючого армією. Незабаром було досягнуто успіху. Передовий загін 6 танкової армії в складі 233 танкової бригади, 1227 самохідного артилерійського полку і мотострілецького батальйону під командуванням заступника командира 5 механізованого корпусу генерал-майора танкових військ М. І. Савельєва вдалим маневром на північ від Винограда пробився в тил німців і оволодів Бужанкою, Тихонівкою, Кам'яним Бродом, Дашуківкою, Лисянкою та іншими населеними пунктами. Успішно наступав слідом за передовим загоном перегруповань на цей напрямок 5 гвардійський танковий корпус. Того ж дня 5 механізо-

ваний корпус оволодів Виноградом, а 20 і 29 танкові корпуси 5 гвардійської танкової армії 2 Українського фронту вибили ворога з Шполи, Липʼянки і Лебедина.

І ось довгождана звістка. 28 січня передовий загін 6 танкової армії і 8 гвардійська, 80 і 125 танкові бригади 20 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії, наступаючи від Лисянки і Шполи, штурмом оволоділи Звенигородкою.

Радісною була зустріч представників двох фронтів – екіпажу танка, яким командував капітан І. Г. Гуськов з 233 танкової бригади 6 танкової армії 1 Українського фронту і екіпажу танка лейтенанта Є. О. Хохлова з 155 танкової бригади 20 танкового корпусу 2 Українського фронту. У результаті триденних боїв 1 Українського фронту і пʼятиденних боїв 2 Українського фронту було завершено оточення німецько-фашистського угруповання в районі Корсуня-Шевченківського.

Продовжуючи наступ, війська 1 і 2 Українських фронтів створили внутрішній і зовнішній фронти оточення ворожого угруповання. Відстань між цими фронтами становила 25 кілометрів.

У ході прориву оборони противника і наступу мужньо і вміло діяли всі радянські війська, які брали участь у боях по оточенню з'єднань і частин ворога і відбиттю його контратак. Особливо високу бойову виучку і майстерність продемонстрували під час наступу на Звенигородку, де завершилося оточення ворога, воїни 233 танкової бригади і 1228 самохідно-артилерійського полку 5 механізованого корпусу 6 танкової армії, а також 155 і 8 гвардійської танкових бригад 20 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії. Тісно взаємодіючи з механізованими військами, героїчно билися з ворогом бійці і командири 180 і 337 стрілецьких дивізій 27 армії 1 Українського фронту, козаки 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу, багато частин 4 гвардійської і 52 армій 2 Українського фронту.

Хочеться відзначити особисту мужність, героїзм і воїнське вміння генералів, офіцерів і молодших командирів, зокрема полковників М. М. Міхна, Д. М. Осадчого і В. Ф. Орлова, підполковників І. І. Прошина, О. О. Чернушевича, лейтенантів Л. І. Ютландова і Є. О. Хохлова, старшини С. О. Суворова, старшого сержанта С. Я. Шакірова, сержанта І. С. Маслова, механіка-водія Я. С. Андрєєва, командира башти Я. С. Зайцева та багатьох, багатьох інших. Здійснюючи рейди в тилу ворога, вони першими долали перешкоди на своєму шляху, вмілими діями прискорювали завершення оточення і розгром противника.

Боротьба за знищення німецько-фашистських військ, оточених у районі Корсуня-Шевченківського, була надзвичайно запеклою і здійснювалась у складній бойовій і погодній обстановці.

Через дощі і мокрий сніг всі види транспорту, у тому числі й гусеничний, могли просуватися з великими труднощами. Тому командування фронту змушене було доставляти пальне і боєприпаси для 6 танкової армії літаками По-2 спочатку на аеродром біля села Дашуківки, звідти – на танках, повозках, а нерідко і вручну з допомогою солдатів і місцевого населення у військові частини. Харчування особового складу здійснювалось в основному за рахунок місцевих ресурсів і трофеїв. Як тоді жартували, сиділи «на бабусиному атестаті». Тил нашої 6 танкової армії повністю ще не був сформований і розміщався далеко від частин. По суті він ще не встиг повною мірою розгорнути свою роботу. Піклування про постачання нашої армії взяв на свої плечі і практично здійснював фронтовий тил.

Незважаючи на те, що кільце, створене радянськими військами навколо німецько-фашистського угруповання, весь час стискалося, противник все ще не відмовлявся від спроб прорватися. Причому для цього він використовував як війська, що були в оточенні, так і ті, що знаходилися зовні. Так, починаючи з 14 лютого, командуючий оточеним угрупованням генерал Штеммерман готував свої війська ще до одного прориву. Для його здійснення були створені три колони – ліва, центральна й права. До лівої (головної) колони входили залишки танкової дивізії СС «Вікінг», мотобригади СС «Валлонія», 72 і 112 піхотні дивізії. Вони мали пробиватися через Комарівку на Лисянку. Права колона складалася із залишків 57, 82 і 167 піхотних дивізій, їй було наказано наступати через Журжинці на Лисянку.

Проте намірам гітлерівців не судилося збутися. Незважаючи на негоду, наша авіація обрушила свої удари по скупченнях ворога. Посилила вогонь артилерія, і особливо «Катюші». Їх підтримали танкісти 29 танкового корпусу генерала І. Ф. Кириченка і 11 гвардійської танкової бригади 2 танкової армії під командуванням полковника Т. П. Абрамова, а також двох полків важких танків. Наші війська зірвали спроби ворожих дивізій вирватися з «котла», наближали їх безславний кінець.

Особливо запекла сутичка відбулася в ніч з 16 на 17 лютого, коли колони гітлерівців під прикриттям снігового бурану рушили до Лисянки. Радянські війська – танкісти, мотопіхота, кіннота – завдали ворогові нищівного удару. Неможливо було проїхати шляхами, настільки вони були забиті ворожою технікою і трупами фашистів. І не тільки шляхи, а поля, яри і переліски були усіяні тисячами вбитих, кинутими озброєнням і машинами. Картина була справді жахливою, приголомшуючою.

Для нас, радянських генералів і офіцерів, було цілком незрозумілим, як могли гітлерівські воєначальники кинути своїх

підлеглих, намагаючись втечею врятувати тільки себе самих. Брехливими запевненнями й обіцянками, що Гітлер врятує, що 1 танкова армія генерал-полковника танкових військ Хубе прийде на допомогу оточеним частинам, вони призвели до повного розгрому угруповання і загибелі тисяч своїх солдатів і офіцерів. Вбитий був і генерал Штеммерман. Це – результат відхилення пропозиції радянського командування про капітуляцію фашистських військ у районі Корсуня-Шевченківського.

17 і 18 лютого наші війська захопили в полон чимало груп солдатів і офіцерів з розбитих дивізій ворога, які розсіялись у навколишній місцевості. Потім кількома могутніми ударами частин 1 і 2 Українських фронтів було ліквідовано лисянське вклинення дивізій Хубе в розташування радянських військ. Наші війська вийшли на рубіж, який незабаром став вихідним для великої Уманьсько-Ботошанської операції, наслідком якої було визволення від ворога всієї правобережної частини української землі і території Північної Молдавії.

Щоб обілити себе перед німецьким народом, фельдмаршал Манштейн у книзі «Втрачені перемоги» намагається вихваляти дії німецьких солдатів і офіцерів, які потрапили в оточення. Він твердить, що більшість з них вийшла з оточення. Манштейн вказує, що в оточення потрапило 54 тисячі чоловіків, а вийшло з нього, мовляв, 32 тисячі, загинуло і потрапило в полон лише близько 20 тисяч. Це явна фальсифікація. Насправді в оточеному угрупованні, як свідчать показання полонених і документи, налічувалось близько 80 тисяч чоловік. Противник втратив 55 тисяч солдатів і офіцерів. Крім того, нами взято в полон понад 18 тисяч. Вирватися з оточення разом з генералами-втікачами вдалося лише 2–3 тисячам гітлерівців.

Манштейн, очевидно, не без умислу, зовсім не вказує причин того, чому до оточеного угруповання не пробилися дивізії 8 і 1 танкової армій. Адже ці дивізії у своєму складі мали до 800 танків, і їх підтримували артилерійські й авіаційні частини, що мали в своєму розпорядженні велику кількість гармат і літаків. А причина була в тому, що їм рішучу відсіч дали танкісти 6, 5 гвардійської, а потім і 2 танкових армій, а також наші прославлені піхотинці з 40 і 53 армій.

Адже тільки танкісти 6 танкової армії при відбитті контрударів противника знищили і захопили 379 танків і 62 бронетранспортери, вивели з ладу понад 200 гармат і мінометів. А під час наступу в березні в районі Маньківки, Умані, Поташа наші війська захопили сотні розбитих у ході Корсунь-Шевченківської битви танків і тисячі автомашин.

Воїни 5 гвардійської танкової армії в районі Корсуня-Шевченківського знищили і захопили 208 танків і самохідних

гармат, 598 гармат і мінометів, до 3000 кулеметів, знищили близько 17 тисяч гітлерівців.

У Корсунь-Шевченківській операції з великим мистецтвом були застосовані танкові армії, які використовувались як високоманеврений ударний засіб. Вони застосовувались на головних напрямках для розв'язання основних завдань – розвитку успіху при прориві оборони ворога, оточення його військ, стрімкого переслідування, захоплення важливих рубежів і об'єктів, відбиття ударів великих танкових з'єднань. 5 гвардійська і 6 танкові армії, просуваючись назустріч одна одній з метою замкнути оточення навколо великого ворожого угруповання, утворили зовнішній фронт оточення, успішно відбивали сильні контрудари противника ззовні. Частини 5 гвардійської танкової армії взяли також активну участь у завершенні знищення оточеного німецько-фашистського угруповання. З честю виконала поставлене перед нею завдання і 2 танкова армія, яку було введено в бій з резерву Ставки з метою розгрому танкового угруповання, яке прорвалося в глиб оборони радянських військ у районі Косяківки і Лисянки.

Слід відзначити, що в Корсунь-Шевченківській битві ми не мали переваги в танках. Практично була майже рівна кількість танків і самохідних гармат з обох сторін. У цих умовах успіх бою вирішувався воїнською майстерністю танкових і механізованих корпусів, бригад, батальйонів, рот і взводів, а також мужністю і героїзмом солдатів і офіцерів, вмілою взаємодією всіх родів наших військ, твердим управлінням частинами і підрозділами.

Майстерно керували в бою своїми корпусами генерали М. В. Волков, В. М. Алексєєв, І. В. Дубовий з 6 та 2 танкових армій, І. Ф. Кириченко і В. І. Полозков з 5 гвардійської танкової армії. Це вони здійснили оточення ворожого угруповання, створили зовнішній і внутрішній фронти оточення, відбили численні контрудари фашистських військ ззовні і забезпечили розгром оточеного противника.

Виявляючи особисту хоробрість, ініціативно діяли в боях командири танкових і механізованих бригад та танкових полків О. О. Чернушевич, М. М. Міхно, І. К. Остапенко, С. Ф. Шутов, Д. М. Осадчий, П. Д. Михайличенко з 6 танкової армії, В. Ф. Орлов, І. І. Прошин – з 20 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії та інші. Вони внесли великий вклад у справу нашої перемоги в Корсунь-Шевченківській битві.

Генерал М. І. Савельєв особисто очолив передовий загін 6 танкової армії, який прорвався в тил ворога. Він уміло керував бойовими діями танкістів, що забезпечило їм успіх стрімкого просування до Лисянки і Звенигородки. У боях за ці населені

пункти майстерно й героїчно діяли командири батальйонів 233 танкової бригади капітани М. І. Маслюков і І. Г. Гуськов їх підрозділи, подолавши запеклий опір ворожих танків, артилерії і піхоти, першими увірвалися в Лисянку і Звенигородку. У бою за Звенигородку капітан Маслюков загинув смертю хоробрих.

Танкісти 20 гвардійської танкової бригади під командуванням Героя Радянського Союзу С. Ф. Шутова зупинили наступ німецьких танків на Медвин та Дашуківку, чим було забезпечено успіх бойових дій не тільки 6 танкової, але й 27 армій. Воїни 6 гвардійської мотострілецької бригади під командуванням полковника Д. М. Осадчого з 10 по 27 січня билися в оточенні в районі Тихонівки. З'єднавшись 27 січня з передовим загоном генерала Савельєва, вони вийшли на зовнішній фронт оточення і міцно утримували зайняту ділянку оборони Попівка–Вільховець. Ворог обрушив на них танковий таран. Проте герої не відступили, не віддали ворогові завойованих рубежів.

У районі Винограда мужньо билися з ворогом воїни 1, 9 і 45 мехбригад 5 мехкорпусу. Нині в цьому районі на честь 6 танкової армії споруджено обеліск у вигляді танка. На цих висотах пролито багато крові. Але ворог так і не зумів їх узяти. Радянські бійці вистояли, відбивши два величезних танкових удари противника.

Зразки бойової майстерності показало багато воїнів – танкісти, артилеристи, сапери. Серед них особливо відзначилися капітан С. М. Наумов, молодший лейтенант Д. Є. Нестеров, лейтенанти О. М. Фадін, С. Н. Муратов та інші.

Командуючи 2 батальйоном 21 гвардійської танкової бригади, капітан Наумов відбив 11 лютого в районі Босівки три масовані танкові атаки гітлерівців. Особисто зі своїм екіпажем знищив чотири фашистські танки. Того ж дня в бою під Бужанкою молодший лейтенант Нестеров знищив «Фердинанд» і 25 фашистів. Дістався поранення, він не залишив свій взвод, продовжував командувати ним до кінця бою.

Відчутної шкоди завдав ворогові лейтенант Фадін з 22 гвардійської танкової бригади. Біля села Дашуківки він разом із своїм екіпажем знищив три німецьких танки, роздушив гусеницями шестиствольний міномет і два кулемети. На завершення бою йому вдалося ще знищити фашистський літак, який помилково сів на майданчик поблизу села. Вдало використав засідку біля села Тараші молодший лейтенант цієї ж бригади І. В. Кисельов. За один день на його бойовому рахунку стало більше на дві гармати, три кулемети, дві мінометних обслуги, знищених у бою.

Гвардії сержант Я. В. Остров з 6 гвардійської мотострілецької бригади 13 лютого, ведучи бій з танками ворога, що взаємодіяли

з мотопіхотою, відбив атаку одинадцяти танків і до батальйону піхоти. Своєю гарматою він підбив два фашистські танки.

Величезну роботу у військах проводили політпрацівники. Особливо хочеться відзначити начальника політвідділу нашої армії полковника М. В. Зеленкова, начальників політвідділів 5 гвардійського танкового корпусу полковника О. М. Бєлова, 21 гвардійської танкової бригади підполковника В. Є. Михайлова, його заступника майора М. І. Яковлєва, 20 гвардійської танкової бригади підполковника Т. М. Шашла. У найскладнішій обстановці вони завжди були серед людей, проводили бесіди, роз'яснювали чергові бойові завдання. І в бою завжди показували особистий приклад, піднімаючи бійців на ратні подвиги.

Корсунь-Шевченківська битва підтвердила зростаюче значення танкових армій в операціях на оточення і розгром сильних угруповань ворога. Наші танкові частини і з'єднання, уміло використовуючи набутий бойовий досвід, відіграли видатну роль у ході наступних битв 1944–1945 років під Вітебським, Бобруйським, Мінським, Бродами, під Яссами і Кишиневом, у Прибалтиці, під Будапештом, у Східній Пруссії, під Гданським, Віднем і Берліном. Ці операції – багатюща спадщина нашого військового мистецтва, гідна глибокого вивчення, узагальнення і використання при навчанні молодого покоління радянських воїнів, які покликані пильно стояти на варті рубежів соціалістичної Батьківщини.

Мені, як учаснику боїв на Черкащині, хочеться висловити глибоку подяку партійним і радянським органам, усім трудящим області за їх піклування про увіковічнення пам'яті загиблих у Корсунь-Шевченківській битві воїнів, за створення меморіального комплексу, що прославляє бойову майстерність, героїзм і мужність солдатів, офіцерів і генералів 1 та 2 Українських фронтів.

1974 рік.

Є. О. ХОХЛОВ,
полковник запасу,
колишній командир танка

ТАМ, ДЕ ЗІМКНУЛОСЬ КІЛЬЦЕ ОТОЧЕННЯ

Звенигородка. Проспект імені Жовтня. Постамент, на якому стоїть прославлена «тридцятьчетвірка». До постамента прикріплено пам'ятну дошку з написом:

«Тут, у січні, 28 дня 1944 зімкнулося кільце навколо гітлерівських окупантів, оточених в районі Корсунь-Шевченківський. Екіпаж танка 2 Українського фронту 115 танкової Червонопрапорної Звенигородської бригади підполковника Прошина Івана Івановича – лейтенант Хохлов Євген Олександрович, механік-водій Андрєєв Анатолій Олексійович, командир башти Зайцев Яків Сергійович – потисли руки танкістам 1 Українського фронту».

Мене часто запитують, чому я обрав місцем постійного проживання місто Ватутіне. Відповідаю: тому, що ніколи не забути тих місць, де в боях твоя юність минула. Коли після двадцяти восьми років служби в армії демобілізувався, мене потягнуло сюди. Мені, росіянину, рідною стала українська земля.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, я, 17-річний хлопець, прийшов у військкомат і попросився на фронт. Відмовили. Але послали на курси шоферів. На початку 1942 року викликали мене у військкомат:

– З технікою вже знайомий. Відправимо на навчання у танкове училище.

Через рік прибув на фронт у званні лейтенанта. Бойове хрещення дістав в Україні. Брав участь у форсуванні річок Молочна та Дніпро. Мені пощастило: випало служити у прославленій 115 танковій бригаді, якою командував двадцятичотирирічний підполковник Іван Іванович Прошин. На грудях цього хороброго офіцера сяяло три ордени Леніна і Зірка Героя Радянського Союзу. Люди в бригаді були сміливі, загартовані. Я вчився у них. У складі бригади брав участь у багатьох операціях, але особливо

запам'яталась Корсунь-Шевченківська. Запам'яталась насамперед тому, що під час боїв мене було прийнято у члени партії Леніна.

Це було 18 січня 1944 року. У лісі відбулися партійно-комсомольські збори. З яким бойовим настроєм сприйняли ми всі повідомлення начальника політвідділу корпусу полковника Артема Карповича Погосова про наступну операцію. Багато хто на зборах подав заяву з проханням прийняти у ряди партії, щоб у бій іти комуністом.

24 січня ми почали генеральний штурм переднього краю гітлерівців. Атака була дружною і навальною. Танки, маючи на борту десантників, з ходу вривалися на ворожі позиції і «утюжили» окопи та кулеметні гнізда.

Коли заговорила замаскована протиповітряна гармата фашистів, її знищив танк молодшого лейтенанта М. Шпона. Другу гармату знищив танк лейтенанта М. Богомолкіна. Екіпаж Ф. Хомякова розгромив штаб німецького полку і захопив його прапор. Екіпажі Соболева і Бахвалова захопили ворожий обоз, де було 100 підвід.

І таких прикладів було багато. Мужність, героїзм виявили мої товариші в боях за Ситняжку, Капітанівку, Лебедин, Богачівку, при форсуванні річки Ташлик.

Згадую, як 28 січня я зупинив свій танк на розі вулиць Шевченка і Пролетарської в Звенигородці. Трохи далі зупинилися машини моїх бойових товаришів – М. Богомолкіна, І. Погуляя, П. Харламова, Ф. Хомякова. Я першим побачив біля одного будинку танк. Це був екіпаж з 1 Українського фронту. Ми обнялися, потисли один одному руки. Але зустріч ця була короткою. Виконуючи наказ, ми рушили далі.

Багатьох цікавить, як склалася доля двох інших членів мого екіпажу. Колишній механік-водій Анатолій Андрєєв жив у Ленінграді, працював у науково-дослідному інституті. Командир башти Яків Зайцев повернувся в рідне село Петрищево Переславльського району Ярославської області, у колгоспі імені Леніна працював трактористом.

Міцні зв'язки підтримують між собою й інші ветерани колишнього 20 танкового корпусу. Рада ветеранів цього з'єднання перебуває у Ватутіному. Очолює її М. Богомолкін – колишній командир танкової роти. А в одній з шкіл Звенигородки вчителює колишній командир танка І. Погуляй.

У Звенигородському районі, як і на всій Черкащині, свято шанують пам'ять загиблих героїв.

1974 рік.

Б. М. ПОЛЄВОЙ,
письменник, журналіст

У НАСТУП!

(З щоденника військового кореспондента)

Здається, завершилось...

1 і 2 Українські фронти в цей час наступали назустріч один одному. Бойовим потиском рук воїнів частин цих фронтів завершилось оточення корсунь-шевченківської групи, яка перетворилась у «котел». Розвідники, явно уникаючи перебільшення, кажуть, що в «котлі» цьому затиснуто близько десяти дивізій і одна есесівська бригада «Валлонія».

Ця операція вже дістала в штабі офіційну назву «Корсунь-Шевченківська» – від міста тієї ж назви, що опинилося зараз у центрі ворожого плацдарму, – і перший етап цієї операції, напевне, уже завершується.

Зустрічні танкові колони продовжували свій шлях: одна – на північ, інша – на південь. Так утворився ніби коридор, що відділив оточене вороже угруповання від основних сил приблизно десятикілометровою перемичкою. Коридор цей зараз заповнюється нашими військами – піхотою, кавалерійськими частинами. Стінки його зміцнені артилерійським заслоном, націленим і в середину «котла», і назовні, назустріч тим частинам, які противник, кажуть, вже кидає на виручку оточеним.

– Назрівають Канни на Дніпрі,– говорить, потираючи свої невеликі міцні руки, полковник Лазарєв, любитель історичних аналогій.

– Український Сталінград, – кинув сьогодні в бесіді з нами наш друг, підполковник Вілюга.

Справжня весна. Лютий ще тільки зав'язується, а вдень уже жарко в шинелях. Але нам від цього не веселіше. Всі спроби добратися до утвореного коридору в буквальному розумінні слова загрузають в цій первозданній багнюці.

Автотранспорт взагалі паралізований. Єдина наша надія – літаки, а вони вже третій день не можуть піднятися з посадочних площадок. Рюмкін вдосвіта починає дзвонити на аеродром. Це стало для нього чимось на зразок ранкового намазу в мусульман. Він уже перезнайомився з усіма черговими, знає їх поіменно, знає їх симпатії, питає про настрій, про здоров'я, але це, на жаль, не допомагає. Хоч-не-хоч доводиться «воювати» по карті.

Але в невимовно важких умовах бездоріжжя наступ продовжує розвиватися. Бої йдуть безперервно, не вщухаючи навіть вночі. Боєприпаси в наступаючі частини скидають на парашутах з транспортних літаків, доставляють на возах, запряжених кіньми і волами, і люди, так, саме люди, тягнуть їх на собі у в'юках. Танкісти в основному перейшли на трофейний бензин. Всі наступаючі харчуються за рахунок тих продовольчих складів ворога, які вони захоплюють у боях. Трофеї величезні. Нескінченні ешелони з пшеницею, мороженим м'ясом, з пальним...

Шляхом, здається, не може пробратися жодна колісна машина. Але, стежачи по карті, ми бачимо, як зменшується, ніби тануче, площа, яку займає німецьке угруповання. Наші частини неначе заганяють різець в тіло ворожої оборони, відколюють від нього одне село за одним, потім беруть їх під перехресний вогонь і, нарешті, зламавши волю до опору, атакують, іноді навіть з чотирьох боків.

Оперативна ідея оточення, яке є найбільш активною формою сучасного наступального бою, втілюється в тактику, і дії командирів усіх родів військ, що вирішують у цій операції свої окремі завдання.

До могили великого Тараса

Новина! Радісна новина! Сьогодні визволено придніпровське місто Канів. Ворог вигнаний з гори Чернечої, на якій похований Тарас Шевченко.

Більше терпіти немає сил. На світанку ми з Рюмкіним одягаємось потепліше і без особливої надії на успіх, прямо цілиною, через розкисле поле, несучи на кожному чоботі по пуду чорнозему, чвалаємо до польового аеродрому. Інколи доводиться зупинятися, нахилятися і витягувати чоботи за вушка.

Палить сонце. Але нам все здається темним, похмурим. І раптом ніби блискавка спалахує. Що таке? Знайомий торохтливий звук. Звук, який нам зараз дорожчий, ніж спів райської пташки. Звук «кукурузника», знаменитого літака «У-2». За мить із-за пагорба вилітає і він сам – милий, строкатий, незграбний і такий дорогий нашому серцю літак-зв'язківець.

Удача! Диявольська удача! Забувши про все, біжимо, точніше повземо полем до самої злітної площадки.

Командир ескадрильї капітан Іваненко, той самий, з яким холодного листопадового вечора ми без пропелера сідали на випадковий аеродром на шляху до Москви, побачивши двох схвильованих кореспондентів, з усмішкою попереджає всі наші питання.

– Літак потрібен? Знаю. Дуже терміново? Не треба слів – знаю. Начальник штабу наказав? Знаю. Звільнили могилу Тараса Шевченка? Також, уявіть, знаю... І все-таки, товариші, поки що нічого зробити не можу. Ждіть.

Благаємо, наполягаємо. Навіть ввічливо погрожуємо. Капітан непохитний. Так, він послав літак у розвідку. Знявся ніби непогано. От якщо сяде благополучно, нас випустять. Стоячи на ганку напівзруйнованого будиночка, дивимось з нудьгою, як сонце набирає висоту. За дверима, прямо на соломі, лежать льотчики в унтах, комбінезонах, у шоломах, теж змучені вимушеним неробством. Нетерплячий мій собрат випитує в кожного з них окремо, а потім і в усіх разам, чи є в нас шанси вилетіти.

Я лаштуюсь на соломі і, опустивши вуха шапки, дрімаю. Раптом лунають несамовиті вигуки.

– Літак! Летимо! – Рюмкін танцює наді мною якийсь дикий танець, «лійки» і «контакси», якими він обвішаний, стрибають, ніби амулети на оскаженілому шамані.

Знайомий уже нам льотчик Альоша Мерзляков прокладає на карті маршрут. Ми потихеньку просимо його зробити так, щоб, вилетівши на північ, пройти кільцем оточення і повернутися з півдня, словом, не тільки побувати на могилі великого Кобзаря, але й облетіти все угруповання. Він боязко оглядається на Іваненка і мовчки киває. Ми вже не раз літали разом з ним, і його юному серцю притаманний репортерський азарт.

Довго, нестерпно довго торохтить по розкислому полю наш літак, не в силі відірватися. Потім важко здіймається і летить. Летить...

Під крилами пливе обпалена, зранена українська земля. З невеликої висоти разюче чітко видно сліди недавніх боїв, і по цих слідах на землі, на десятки кілометрів покльованої снарядами, мінами, можна прочитати історію недавніх боїв, зрозуміти, якими жорстокими вони були.

Зеленіюче поле біля села Кумейки вздовж і впоперек, доки сягає зір, покреслене подвійними слідами танкових гусениць. Танки сходились, розходились, крутились у жорстокому бою. Наші машини, прорвавшись, давили ворожу піхоту, і зверху було видно, як їх сліди, ніби олівцем на папері, перекреслювали гітлерівські окопи. Бачимо дзот, зовсім розчавлений гусеницями стальної громади, що розвернулась на ньому. Бачимо й наші танки, спалені й підбиті. Так, і тут перемога далась нелегко.

Зверху все це маленьке, іграшкове, і лише звичка читати карту допомагає зрозуміти, яке грандіозне все, що звершилось зараз на цьому, по-весняному мокрому і зеленому, клаптику української землі.

Чим ближче до Дніпра, тим частіше й наочніше сліди ворожого опору. Останні кілометри летимо над окопами, ескарпами, дротяними загорожами, що обплутують галявини соснових лісів, піщані буруни, глибокі зморшки яру, над артилерійськими позиціями, над горбами, над дзотами, що увінчують вершини курганів біля річок.

Ось він – тутешній бастіон «Східного валу». Дивишся на нього, і тебе вражає те, як правий був колись командуючий, кажучи, що в сучасній війні всі ці «лінії» і «вали» самі по собі нічого не вирішують. Скільки сил, засобів, часу затрачено на створення всіх цих споруд, а маневрені, рухомі війська на великій глибині обтікали всі ці укріплення, і їх гарнізонам довелось відходити, рятуючись від оточення, можливо, навіть не почувши артилерійського пострілу.

А ось і сам Дніпро. Його широчінь привільно виблискує на сонці. А там, на горизонті, у глибоких зморшках крутого берега, позначається невисока шапка Чернечої гори, що ніби ступила вперед, зробивши крок до самої річки з юрби інших горбів. На цій горі, у сірій масі голих дерев, ми бачимо гранітний цоколь з бронзовою статуєю і білий будинок музею з червоним дахом.

Робимо над горою кілька кругів. Альоша примірюється, де сісти. Він великий майстер таких непередбачених посадок. Мені розповідали навіть, що одного разу він сів десь на великому городі. Щоб потім знятись, довелось розбирати тин. На цей раз він сідав на вузьку смужку шосе, що тягнулось біля підніжжя гори, понад Дніпром.

Мій фотоколега вискакує з машини й знову пускається в свій шаманський танець, але застигає під здивованими поглядами бійців. Група солдатів у ватянках й вушанках натовпом рухається до сходів, що ведуть наверх, на гору. Дві дівчини у військових шинелях несуть великий вінок, сплетений із хвої та прикрашений квітами із дерев'яних стружок.

Ось вона, гора, де за «Заповітом» поховали Тараса Шевченка. Сходи ведуть наверх. Нескінченний людський потік витоптав їх. За роки окупації вони заросли бур'яном. Постать людини, що задумливо зробила крок уперед, високо піднята над горою. Широкий Дніпро привільно вигнувся біля підніжжя гори. Все це – і Дніпро, і гора, і бронзовий Тарас – гармонійно зливається у могутній образ привілля і сили.

Дівчата донесли свій вінок. Бережно кладуть його на кам'яну плиту. Солдати стоять без шапок, вони дуже втомились. Обличчя у них закопчені, змарнілі. На чоботях, гімнастерках – глина. Виявляється, це депутація від частини, яка вранці, взаємодіючи з місцевими партизанами, зайняла цей район, звільнивши могилу Великого Кобзаря. Вінок зроблено наспіх, соснові гілки перев'язані мотузкою. Але, думається мені, за багато років на гору Чернечу – місце паломництва всього культурного світу – жодного разу ще не приносили такого дорогого вінка.

Рюмкін тут же розстрілює всю плівку і, тремтячи від нетерплячки, починає міняти касети.

Простора будівля музею порожня. Шибки вибиті, річковий вітер гуляє по кімнатах. Товстий шар льоду на підлозі.

Маленький чорнявий лейтенант, що очолює делегацію, разом з нами ходить по кімнатах. Він – киянин, бував тут до війни, і тому спустошення особливо пригнічує його.

Виходимо на двір і сідаємо на сходах. Свіжий вітер з Дніпра насичений запахом талого снігу і бражним ароматом землі, що пробуджується. Торкаючись пухнастих вусів, які здаються приклеєними до молодого рум'яного обличчя, лейтенант розповідає про те, як була взята, або, як він каже, визволена гора Чернеча.

Фашисти не зруйнували могилу. Вони осквернили її. Коли фронт наблизився впритул до берегів Дніпра і наші частини зайняли позиції на протилежному боці ріки, вони затіяли одну з наймерзенніших провокацій: вирили на горбах, сусідніх з тим, де спочиває прах Шевченка, окопи і дзоти, а за Чернечою горою розташували свої батареї, які з закритих позицій, через гору, били по наших військах. Розрахунок був простий: викликати вогонь у відповідь й примусити нас самих зруйнувати могилу.

Щоденно, зранку, батареї починали обстріл. Вони били з впертістю й настирливістю. Ворожий артилерійський спостерігач, зовсім не маскуючись, сідав з телефоном у вікні музею, з якого всі наші підступи до Дніпра було видно десятка на півтора кілометрів, і коригував стрільбу.

Декілька днів фашисти таким чином випробовували наше терпіння. Ні один наш снаряд не впав на Чернечу гору, зате артилеристи, точно визначивши звукометричними приладами місце знаходження батареї по той бік гори, за один концентрований наліт навісним вогнем дощенту рознесли німецькі гармати. Потім, коли розгорнулась Корсунь-Шевченківська битва, наші частини, ввійшовши в контакт із загонами партизанів, що діяли в цьому районі, вправним фланговим обходом примусили противника швидко і без опору тікати. Таким чином, могила була збережена.

Ще раз постоявши перед могилою, поволі, мовчки сходимо вниз. Біля літака повно хлопчаків. Лейтенант Мерзляков, картинно спираючись на крило, читає їм лекцію про сучасну авіацію.

– Ну, то як, облетимо все кільце? Ти лише подумай, адже ні один пілот ще не здійснив такого обльоту.

Мерзляков вагається.

– Боюсь, не вистачить бензину.

Переконуємо, що бензину вистачить, повинно вистачити, а це дуже важливо – наочно засвідчити перед усім світом, що оточення завершено. І, нарешті, не таке вже велике лихо, якщо бензину трохи не вистачить. Ну, сядемо у своїх на вимушену, доллємо. Не вперше?

Лейтенант покосився на хлопчаків, які благоговійно слухали нашу розмову.

– Ось зараз, орли, побачите, на що здатна ця людина,– підливає масла в огонь Рюмкін.

– Гаразд, летимо по кругу, – погоджується, нарешті, лейтенант Мерзляков.

Тільки як звідси знятися – ось питання. За допомогою ватаги хлопчаків розвертаємо літак на шосе. Зі страшним тріском відрулюємо на старт. Коротка пробіжка. Підскок. І ми в повітрі.

Летимо спочатку вгору по Дніпру над містом Каневом, над мостом, обваленим у річку, над високим, скелястим правим берегом, що поріс сосною, потім повертаємо наліво і, тримаючись вздовж лінії фронту, яка безпомилково вгадується по димках вибухів і згарищ, обходимо кільце оточення з заходу, втягуємося в перешийок. Тепер ми бачимо картину бою справа і зліва. Рюмкін з повітря знімає Звенигородку, Городище, Шполу, і до заходу сонця ми благополучно приземляємось на полі, здійснивши «кругосвітній переліт».

Тільки тут, на землі, всі троє ми майже хором говоримо:

– Добре, що сьогодні не було німецької авіації.

Корсунь-Шевченківська битва

Кожного ранку полковник Лазарєв, одержавши останню інформацію, заштриховує на своїй карті визволену територію. Тепер оточене угруповання стиснулось до плацдарму величиною в кілька десятків квадратних кілометрів. Називають нові й нові цифри трофеїв, убитих, полонених. Цифри великі. Вони збільшуються з кожним зайнятим селом.

Ранком Рюмкіну вдалося злітати в кілька визволених сіл. Він побував у Городищі та в самому Корсуні-Шевченківському. Прилетів звідти зовсім приголомшений і, нікому нічого не розповівши, кинувся проявляти плівку. Проявив, відправив і тепер ходить по хаті весь час твердячи:

– Оце так розгром! Ні, хлопці, ви нічого подібного собі уявити не можете.

А він же був у Сталінграді.

Ми проглянули негативи, що залишилися в нього. Кілька стрічок: всюди машини, танки, трупи, і в такій кількості, що дійсно важко уявити, який вигляд має усе це в натурі. Довгі валки полонених, що йдуть по степу, по селах, які вони так старанно і безглуздо руйнували.

Корсунь-Шевченківське побоїще, як називають у військах цю нову битву на Дніпрі, наближається до кінця. Але, сконцентрувавши тепер свої сили на невеликому плацдармі, противник продовжує відбиватися з подесятереною лютті. Генерал-лейтенант Штеммерман учора відхилив нашу пропозицію про здачу. Командуючий 1 німецькою танковою армією генерал-полковник Хубе підвів свої вісім броньованих дивізій до зовнішнього боку кільця і, зосередивши сотні танків на двох вузьких ділянках, намагається цими стальними бивнями протаранити кільце оточення.

Наші радисти весь час перехоплюють його короткі радіограми, адресовані Штеммерману. Код розшифрований, розвідники читають їх без утруднення: «Виконуючи наказ фюрера, йду на допомогу. Хубе», «Тримайтесь, я близько. Ви чуєте мене? Хубе», «Ще доба, і шлях вам буде відкрито. Готуйте зустрічний рух. Хубе»...

Полонені офіцери говорять, ніби ці радіограми читають у ротах. Але розповідають і про інше. Серед офіцерського складу почастішали випадки самогубств.

Є такі, що відкрито висловлюються за здачу. Командир есесівської бригади «Валлонія» арештував кількох офіцерів, і доля їх невідома. Солдати з-під поли торгують нашими листівками-перепустками через фронт. Уже склалась такса: звичайна листівка коштує п'ятнадцять рейхсмарок, або пайка хліба, або коробку консервованого фаршу. Листівка з фотографією голови Союзу німецьких офіцерів генерала фон Зейдліца із зверненням цього Союзу коштує чомусь дорожче – за неї дають двадцять марок і можна одержати серйозні речі: складений ніж, запальничку і навіть флягу...

Це щось уже зовсім нове. Такого не бувало і в Сталінграді.

У всякому разі підполковник Зус посилює друкування листівок з перепустками. Тепер ними просто засипають зайняті ворогом села.

Зима продовжує капризувати і дивувати своїми сюрпризами. Ранком ми ходили в гімнастерках, а на ніч піднявся буран, та такий густий і скажений, що не видно було витягнутої руки.

Вітер усю ніч шаленів, у садочку перед хатою, де ми живемо, хитав яблуні, бився у вікна, у двері, тряс хату до самого низу. Ми прокинулись від холоду. На підлозі, коло дверей, косячками лежав наметений у щілини сніг. Ледве відкрили завалені снігом вхідні двері. Похилі замети лежали в садочку і піднімались до самого даху.

Нанесли на карту останні дані обстановки. Зараз оточене кільце стиснулось до краю і перемістилось на південь до великого села Шендерівки, яке ворог уночі відбив у нас знову. Хубе одним своїм клином досить глибоко врізався в нашу оборону. Перемичка, що відділяла його від оточення, стала тоншою, звузилась кілометрів до восьми. Танкам Хубе ще не вдалось протаранити її, але він рветься вперед, незважаючи на втрати, яких йому вже завдали і продовжують завдавати наші артилерійські заслони, рветься, розплачуючись десятками машин і сотнями життів за кожний крок. Становище створилось гостре. Наші танкісти контратакують його фланги. Чим це скінчиться – важко сказати, поки що точно відомо, що танкам Хубе ще ніде не вдалося пробитися.

Незважаючи на буран, який тривав, бій в «котлі» йде лютий, впертий. Просування тут вимірюється метрами. Мені сказали, що вночі на танку, бо всі інші засоби пересування зараз цілком даремні, наш командуючий, генерал армії Конєв, виїхав якраз туди, де йде найбільш жорстокий бій.

Словом, під завивання хуртовини за десяток кілометрів звідси завершується остання дія Корсунь-Шевченківської битви, а ми всі блоковані бураном. Кованов бігає по кімнаті, як тигр у клітці. Рюмкін шаленіє, стогне, ніби в нього болять зуби. Ні, здається, ніколи в нас не було такого скрутного становища.

Ранком, ледве протерши очі, всі кинулись до вікон.

Сонце. Хвилясті гостроверхі замети здаються в його світлі голубими, а тіні коло них – синіми. Ура! Льотний день! Негайно з'єднуємось по телефону з авіаторами. У них, напевне, теж на душі посвітлішало. Капітан Іваненко незвичайно привітний. Він погоджується навіть прислати літак з повною заправкою прямо до околиці нашого села.

У кімнату ввалюється Кованов. Він ходив по інформацію. По дорозі завернув на телеграф. Вигляд у нього дивний, якийсь тривожно-радісний, якщо взагалі можна поєднати на обличчі два таких протилежних вирази.

– Корсунь-Шевченківське побоїще завершене! – урочисто проголошує він, а потім тихо кладе на стіл телеграму, якою його викликають у Москву. Терміново. Негайно.

Виявляється, його чекає велике підвищення. Саме це і засмутило фронтового журналіста, невтомного мисливця за цікавими новинами. Ні, він не поїде. Він призначив своєму начальству побачення біля військового проводу і тепер знову ходить по кімнаті, як тигр, вголос обдумуючи невідхильні аргументи, якими повинен переконати вперту Москву залишити його тут, на гарячому, наступальному фронті.

– Не прощаюсь,– говорить він, коли ми з Рюмкіним виходимо, поспішаючи до літака, і навіть відводить назад руки.

Ми бажаємо йому від душі «стояти на смерть» і не здаватися.

Поспішаємо на посадочну площадку. Йдемо прямо через замети. Літак чудово стоїть на лижах, а тільки ж учора його колеса грузли в непролазній багнюці.

Маршрут ми з льотчиками намічаємо такий: пролетимо над вузловими пунктами Корсунської битви, зробимо кілька кругів над Городищем, звідти вздовж шляхів наступу пролетимо до Корсуня-Шевченківського. Потім де-небудь біля села Стеблева, де почався останній етап розгрому німецько-фашистського угруповання, вони мене зсадять, а додому доберусь я вже як бог дасть...

Як змінився ландшафт з дня останнього нашого польоту в Канів! Всюди, скільки сягає зір, сніжні поля. Буран акуратно прикрив траншеї, окопи, снарядні воронки, одягнув увесь степ сніжною пеленою. Але Корсунська битва надто грандіозна. Її сліди незгладимі.

Уже від Лебедина ми бачимо на дорогах вмерзлі в землю машини, транспортери, підводи. Чим далі в глибину кільця, тим їх більше. Вулиці величезного села Городища захаращені валками трофейної техніки. Батареї, гармати і міномети, кинуті в провулках, занесені снігом. Навіть залізничний насип, що веде до Корсуня, забитий машинами. Даю знак льотчику: не треба робити круг, картина і так ясна.

До Корсуня можна летіти, не заглядаючи в карту. Віхами служать машини, що стирчать із снігу. А ось, нарешті, і сам Корсунь-Шевченківський – цей становий хребет оточеного угруповання. Тут ми знижуємось, робимо кілька кругів. Так само, як і в Городищі, вулиці, провулки, міста забиті танками, гарматами, фургонами, машинами, спаленими і зовсім цілими,– величезна барахолка...

Я не поділяю думку моїх запальних колег, які зараз пишуть про німців: «тікають», «рятуються», «дезорганізовані», «деморалізовані». Ні, німецький солдат ще стійкий. Він уміє виконувати наказ. Але ось накази ці вже не відзначаються ні логікою воєнного мислення, ні гостротою замислів полководців. І якщо вже стосовно цієї операції й говорити про дезорганізацію, про втрату мужності, то

це швидше можна віднести на адресу командування, причому саме верховного командування, яке вирішило будь-якою ціною обороняти свій «смілянсько-миронівський виступ».

За Корсунем великий ворожий аеродром. Напевно, заметіль перешкодила злетіти цим важким вантажним літакам, які доставляли в останні дні все необхідне оточеним. Частина їх підбита або перекинулась при зльоті. Але деякі все ще стоять рядами, у шаховому порядку, цілісінькі. Почав рахувати, але збився: багато.

Біля Стеблева, як і домовилися, знижуємося й сідаємо без всяких пригод.

Залишивши літак у розпорядженні Рюмкіна, продовжую шлях пішки. Це досить-таки важко: перемети, а під ними болото. Ледве знаходжу штаб однієї з бригад танкової армії генерала Ротмістрова. Прошу всюдихід – об'їхати поле бою. Але й на ньому не пройдеш по таких заметах. Щойно одержана перемога робить танкістів надзвичайно щедрими: вони дають танк Т-34. Його доведеться відправляти на рембазу.

На танку рухаємось до Шендерівки. Танк бурчить, реве, смикається, грудьми проломлюючи замети, що перегородили шлях, але йде швидко. Чудова машина!

Зимовий шлях звивається, зникаючи в лісі, здіймається на пагорб. Саме тут перед нами і відкривається поле великої битви.

Біля дороги праворуч, ліворуч, на горбі, що увінчаний топографічною вежею, та в низині, що підходить до шляху, далеко, скільки сягає зір, – обледенілі тіла в сіро-зелених шинелях. Дуже схоже на знамениту картину Верещагіна. А вздовж дороги, що в'ється в напрямку села, вози, кістяки спалених машин, кинуті батареї...

Ми довго кружляємо по полях і дорогах, між Комарівкою і селами Почапинці та Журжинці, роздивляючись картину побоїща. Танкісти задоволені, щедро пригощають мене цим видовиськом – що ж, адже й вони творили всю цю перемогу. Здається, немає можливості полічити втрати, яких зазнав тут противник. Повз мертвих шляхами шкутильгають живі. Одна з колон полонених, яка пішки прямує від Шендерівки на Городище, розтягнулась на кілька кілометрів. Брудні, обірвані німці, хитаючись від втоми й виснаження, йдуть, глибоко засунувши руки в рукава, втягнувши голови в плечі. Бійці-автоматники, наперекір правилам конвойної служби, йдуть табунцем, покурюючи, ведучи бесіду між собою з благодушним настроєм. Це, звичайно, не діло. Йти їм належить по обидва боки колони, через відповідні інтервали. Але ж полонені так вимучені в минулих боях, набрались такого страху, що навряд чи кому з них прийде в голову тікати.

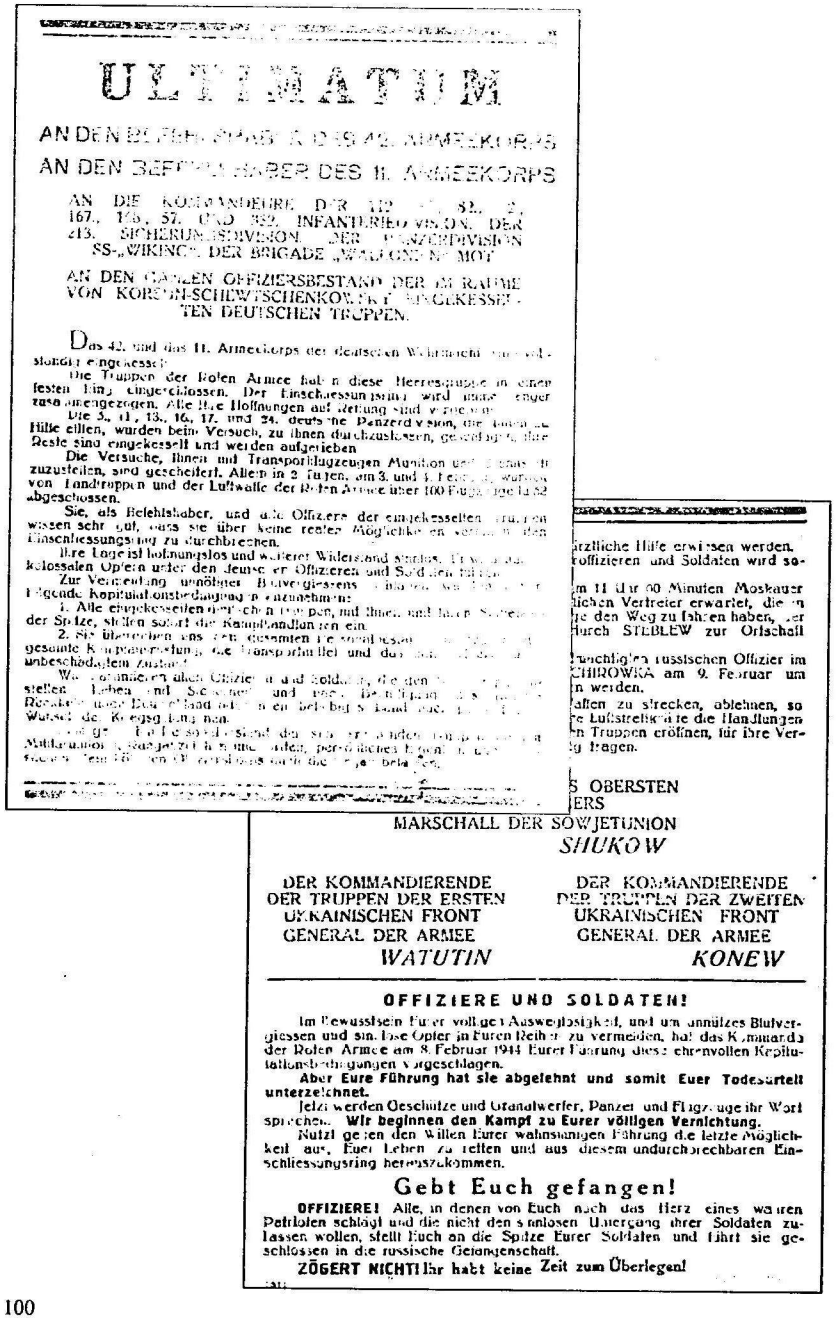

ULTIMATUM

AN DEN [illegible] 42. ARMEEKORPS

AN DEN BEFEHLSHABER DES II. ARMEEKORPS

AN DIE KOMMANDEURE DER 112., [illegible] 82., 2., 167., 168., 57. UND 332. INFANTERIE-DIVISION, DER 213. SICHERUNGS-DIVISION, DER PANZER-DIVISION SS-„WIKING" DER BRIGADE „WALLONIEN" MOT

AN DEN GANZEN OFFIZIERSBESTAND DER IM RAUME VON KORSUN-SCHEWTSCHENKOWSKI EINGEKESSELTEN DEUTSCHEN TRUPPEN.

Das 42. und das II. Armeekorps der deutschen Wehrmacht wurden [illegible] eingekesselt.

Die Truppen der Roten Armee haben diese Heeresgruppe in einen festen Ring eingeschlossen. Der Einschliessungsring wird immer enger zusammengezogen. Alle Ihre Hoffnungen auf Rettung sind vergeblich.

Die 5., 11., 13., 16., 17. und 24. deutsche Panzerdivision, die Ihnen zu Hilfe eilten, wurden beim Versuch, zu Ihnen durchzubrechen, geschlagen und Reste sind eingekesselt und werden aufgerieben.

Die Versuche, Ihnen mit Transportflugzeugen Munition und Lebensmittel zuzuteilen, sind gescheitert. Allein in 2 Tagen, am 3. und 4. Februar, wurden von Landtruppen und der Luftwaffe der Roten Armee über 100 Flugzeuge [illegible] abgeschossen.

Sie, als Befehlshaber, und alle Offiziere der eingekesselten Truppen wissen sehr gut, dass sie über keine reelle Möglichkeiten verfügen, den Einschliessungsring zu durchbrechen.

Ihre Lage ist hoffnungslos und weiterer Widerstand sinnlos. Um unnötige kolossalen Opfern unter den deutschen Offizieren und Soldaten [illegible] Zur Vermeidung unnötigen Blutvergiessens [illegible] Legende Kapitulationsbedingungen anzunehmen:

1. Alle eingekesselten deutschen Truppen, mit ihrer und ihrer Stäben an der Spitze, stellen sofort die Kampfhandlungen ein.
2. Sie übergeben uns [illegible] gesamte Kampfausrüstung, die Transportmittel und das [illegible] unbeschädigtem Zustand.

Wir garantieren allen Offizieren und Soldaten, die den [illegible] stellen, Leben und Sicherheit und nach Beendigung des Krieges [illegible] Wunsch die Rückkehr nach Deutschland oder in ein beliebiges Land [illegible]

Jeder Offizier und Soldat, der sich weigert, [illegible] Misshandlungen ausgesetzt sein, persönliches Eigentum [illegible] werden. Jeder Offizier, der die [illegible] befolgt, [illegible]

ärztliche Hilfe erwiesen werden. [illegible]offizieren und Soldaten wird so-

[illegible]m 11 Uhr 00 Minuten Moskauer [illegible]lichen Vertreter erwartet, die [illegible]te den Weg zu Ihnen haben, [illegible] durch STEBLEW zur Ortschaft

[illegible]rwähnten russischen Offizier im [illegible]CHIROWKA am 9. Februar um [illegible]n werden.

[illegible]affen zu strecken, ablehnen, so [illegible]re Luftstreitkräfte die Handlungen [illegible]n Truppen eröffnen, für ihre Ver-[illegible]g tragen.

[illegible]S OBERSTEN [illegible]ERS
MARSCHALL DER SOWJETUNION
SHUKOW

DER KOMMANDIERENDE DER TRUPPEN DER ERSTEN UKRAINISCHEN FRONT
GENERAL DER ARMEE
WATUTIN

DER KOMMANDIERENDE DER TRUPPEN DER ZWEITEN UKRAINISCHEN FRONT
GENERAL DER ARMEE
KONEW

OFFIZIERE UND SOLDATEN!

Im Bewusstsein Eurer völligen Ausweglosigkeit, und um unnützes Blutvergiessen und sinnlose Opfer in Eurren Reihen zu vermeiden, hat das Kommando der Roten Armee am 8. Februar 1944 Eurer Führung diese ehrenvollen Kapitulationsbedingungen vorgeschlagen.

Aber Eure Führung hat sie abgelehnt und somit Euer Todesurteil unterzeichnet.

Jetzt werden Geschütze und Granatwerfer, Panzer und Flugzeuge ihr Wort sprechen. **Wir beginnen den Kampf zu Eurer völligen Vernichtung.**

Nutzt gegen den Willen Eurer wahnsinnigen Führung die letzte Möglichkeit aus, Euer Leben zu retten und aus diesem undurchbrechbaren Einschliessungsring herauszukommen.

Gebt Euch gefangen!

OFFIZIERE! Alle, in denen von Euch noch das Herz eines wahren Patrioten schlägt und die nicht den sinnlosen Untergang ihrer Soldaten zulassen wollen, stellt Euch an die Spitze Eurer Soldaten und führt sie geschlossen in die russische Gefangenschaft.

ZÖGERT NICHT! Ihr habt keine Zeit zum Überlegen!

У селі Журжинці мені показали тільки-но знайдений і доставлений сюди з поля бою труп у генеральському мундирі. Підстаркувата лиса людина, худе, давно не голене обличчя. На голові довгастий шрам... Заношений мундир з генеральськими погонами. Добротні шеврові чоботи на хутрі, розбиті, покриті грязюкою. У кишені знайдено документи: військове посвідчення на ім'я генерал-лейтенанта Штеммермана, дозвіл на полювання в заповіднику, кілька листів з дому, сімейні фотографії.

Так ось він, командуючий корсунь-шевченківським угрупованням, людина, яка відхилила нашу пропозицію про здачу, занапастила десятки тисяч солдатів, – погубила марно, чи то із доктринерської впертості, дуже притаманної ще старій рейхсверівській школі, чи то через фальшиве розуміння офіцерської честі, а вірніше всього, як це було в Сталінграді, через страх перед Гітлером.

Як би там не було, він не втік на літаку, як це зробили вищі офіцери його штабу, не покинув своїх солдатів. Він залишився з ними і загинув солдатською смертю. А може бути, це своєрідне самогубство? Хто знає і хто зможе дізнатись?

Урочистий обід

Заходжу в шендерівську школу, одне з небагатьох, що збереглись, приміщень, де бівуачним порядком розташувався штаб танкової бригади. Командир бригади, полковник, старий знайомий, виявляється гостинним господарем. Трофеїв хоч відбавляй, і він влаштовує обід на честь командирів різних родів військ, які зупинились тут.

За обідом досягається «повна взаємодія всіх родів військ». їдять і п'ють, а розмова йде про тільки-но завершену операцію. У зв'язку з тим, що тут зібрались активні учасники битви, їх розповіді дали можливість відновити повну картину того, що трапилось у цьому селі за останні дні.

Два дні тому оточений противник, гнаний відчаєм, страхом розплати, відбив у нас це велике село. Заметіль, що піднялась, здавалось, хоча б тимчасово виключала можливість нальотів з повітря. Страшною була ця остання ніч оточеного угруповання. Виснажені, приголомшені безнадійністю, голодні солдати вдиралися в хати, у комори, клуні. Все споживне, що вдавалось знайти, негайно знищувалось. Корів пристрілювали, тут-таки рубали, рвали на частини, варили й жарили м'ясо на розпалених на вулицях багаттях і навіть в полум'ї пожеж, надівши шматки на багнет. Біля спійманих курей розгорялись бійки, навколо діжки з кислою капустою, витягнутою з льоху, влаштовувався банкет.

Поки оточені в такий спосіб «відпочивали», генерал Конєв, прибувши на танку в невеличке село Моринці, готував зі своєю оперативною групою останній рішучий удар. Щоб не дати генералу Хубе, який все ще мав сильну танкову групу і не втрачав надії пробитися до оточених, відновити атаку, він вирішив завдати удару, не чекаючи закінчення хуртовини.

Вузька горловина перекривалась п'ятьма смугами військ, артилерійськими, кулеметними заслонами, розгорнутими в обидва боки, піхотними засадами, перед якими було поставлено завдання, щоб «і заєць не проскочив» через горловину, і зосередженими на флангах очікуваного прориву танковими силами, які за першим сигналом повинні були обрушитись на ворога. Тут-таки, у центрі горловини, у ліску чекали наказу кавалерійські частини.

Звечора, коли ворожі атаки стихли, почались переміщення наших військ на нові позиції. Тяжке переміщення. Артилеристам доводилось у деяких місцях на руках перекочувати гармати. Та погоджені зусилля сотень людських воль, згуртованих надією на близьку перемогу, зробили те, що були безсилими зробити найдосконаліші й могутні тягачі. Кулеметники копали собі гнізда на галявинах, на висотках, довбаючи лопатками промерзлу землю.

О двадцять другій годині, коли буран розігрався на повну силу, генерал армії Конєв зв'язався по телефону з командиром авіаполку і запропонував знайти бажаючих летіти в цей буран на бомбардування противника в Шендерівці.

Хуртовина бушувала. Видимість була нульовою. Біла хурделиця крутилась над полем. Льотний склад був вишикуваний біля своїх машин.

– Хто погодиться добровільно летіти на бомбардування об'єктів противника – крок вперед.

Вся шеренга зробила цей крок. Летіти на бомбардування визвався весь полк.

Неймовірно, але факт...

Це був Комсомольський, як офіціально його іменували, легкобомбардувальний полк, оснащений знаменитими «У-2», яких на різних фронтах, називали по-різному: на півночі – «куріпками», у наших калінінських краях – «городниками», тут, в Україні,– «кукурузниками». Незважаючи на ці жартівливі прізвиська, літак цей став улюбленцем армії і зробив свою справу не гірше собратів – найдосконаліших моделей.

Він незамінний для зв'язку, для розвідки, для польотів у партизанські тили. Уже в Сталінграді його застосували для нічних бомбардувань, і саме він породив у пресі противника чутки про те, що наша армія прийняла на озброєння новий літак, який

може застигати в повітрі і мало не класти бомби прямо в окопи. Перевірити ці чутки німцям довго не вдавалось, бо, якщо машину збивали, вона, зроблена з фанери й перкалю, згоряла дощенту.

На Дніпрі в складі нашого фронту діяло два таких легкобомбардувальних авіаполки – Комсомольський та жіночий.

Прямо не знаю, що скажуть згодом спеціалісти авіаційної стратегії. Чи повірять вони, що в таку ось заметіль, при сильному вітрі, маленькі літаки умудрялись не тільки піднятись в повітря, але й вийти на ціль і почати бомбардування. Через годину крізь завивання хуртовини противник почув торохтіння моторів, над головами в сніговій імлі прогриміли вибухи. Вогняні стовпи пожеж розірвали пелену бурану. Над останнім притулком оточених ніби встав яскравий маяк, на який тепер уже безпомилково виходили літаки.

Заграву пожежі, що піднялася над селом, було добре видно із землі. До льотчиків приєдналась артилеристи. Тепер не тільки сніговий, але й вогневий вихор бушував над тими, хто вибігав із хат, одягаючись на ходу. Залишатись у Шендерівці стало неможливим, бо при великій скупченості кожен осколок міг знайти жертву. Втрати оточених все збільшувались...

Перед походом, як свідчать полонені, їм видали чотириденну порцію шнапсу. І ось наприкінці ночі дві величезні колони, що розтягнулись на багато кілометрів, вийшли від Шендерівки на південь. Це був похід відчаю, і те, що вся ця стомлена, зневірена, голодна маса людей рухалась у поході компактним строєм, було безперечно помилкою командування ворога. Так у всякому разі одностайно говорили наші командири, які зібрались за столом гостинного танкіста.

Бо й насправді, хіба не простіше було розосередити ці маси, розтектись, розтанути в мороці заметільної ночі, розпорошитись на десятки і сотні дрібних груп, які могли б у переважній своїй більшості без великих труднощів просочитись крізь заслони, як вода через решето? Часто з успіхом робили так наші великі частини, які були оточені в перший період війни. Але так могли діяти лише солдати, озброєні не тільки доброю технікою, але й високою ідеєю. Штеммерман знав своїх солдатів, знав, що вони дисципліновані і стійкі, коли офіцер стоїть у них за спиною і коли на них діє гіпноз наказу...

Думаю, що саме ці міркування й примусили Штеммермана штовхнути свої частини в «похід відчаю», як називають його полонені офіцери.

Генералу Конєву зразу ж доповіли про початок руху шендерівської групи. Вирішивши поки що не зачіпати свої резерви, він наказав військам, які стояли на передній лінії,

відбивати натиск. Зав'язався бій. Оточені бились відчайдушно. їх було так багато і бились вони так запекло, що наші передові частини під їх натиском дещо подались назад.

Колонам противника вдалось втягнутися в долини. Вони, мабуть, зітхнули вільніше, бо справді горловина, що відділяла їх від армії Хубе, була не така широка. Але в цей момент було дано наказ відкрити з фронту і з флангів шквальний вогонь. У голих долинах сховатися ніде. Вогневий вал косив ворога, як траву.

Тоді передові есесівські частини метнулись на південь, де недалечко були ліски і, здавалось, можливе врятування. Але і на узліссях їх зустріли кулеметною зливою. Близько години гриміла артилерія, і колони ворога, ще недавно стійкі, дисципліновані, перетворювались потроху в натовп, який метався по полю. Багато хто піднімав руки, здаючись у полон. Їх відразу ж одводили в тил. Але загальний опір продовжував лишатися запеклим. Доводилось артилерійським вогнем знищувати впертих.

Щоб зламати останній організований опір, генерал Конєв увів у бій кавалерію. Вона мало застосовувалася в цій війні. Що там не кажи, у вік моторів, у кожному з яких закладено багато кінських сил, коневі взагалі-то нічого робити – надто він вразливий при сучасній щільності вогню. Але в цій операції кавалеристи виявилися на висоті, тому що укріплень, кулеметних гнізд у противника не було. А на головних напрямках ворожих колон діяли танкісти.

Січа продовжувалась до ранку. Коли розвиднілось, окремі німецькі офіцери, згуртувавши навколо себе бойові групи, все ще намагались організовано пробитись до лісу. Діяли вони вміло, пробивались запекло, але навряд чи багатьом з них вдалося переступити це «коло смерті», як його назвали полонені солдати. Окремі (групами, звичайно) прорвались, але коли вже на світанку кавалеристи й автоматники прочісували цей невеликий лісок, там нікого не було. Корсунь-Шевченківська битва закінчилася.

1968 рік.

О. Д. ЦИРЛІН,
генерал-полковник
інженерних військ у відставці,
колишній начальник інженерних
військ 2 Українського фронту

ІНЖЕНЕРНІ ВІЙСЬКА У КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ

Корсунь-Шевченківська наступальна операція – одна з видатних подій Великої Вітчизняної війни. Ця операція була важливим етапом у нашому переможному просуванні на захід і відіграла велику роль у розвитку радянського воєнного мистецтва.

Мені б хотілося розповісти читачам про інженерне забезпечення операції, яке сприяло успішному її проведенню.

Як відомо, у районі Корсуня-Шевченківського ворог утримував виступ, який глибоко вдавався у розташування наших військ. Вороже угруповання (10 дивізій, 1 моторизована бригада, 1 танковий батальйон і 6 дивізіонів штурмових гармат 1 танкової і 8 німецької армій) сковувало дії наших військ і перешкоджало їх просуванню до Південного Буга. Характер інженерного обладнання гітлерівців на різних ділянках корсунь-шевченківського виступу був неоднаковий. Найбільш міцну оборону з розвинутою системою споруд і загороджень вони мали на верхній точці виступу, на рубежі Кагарлик–Мошни. На ділянці Мошни–Сміла її передній край проходив по дуже заболоченій місцевості, що перешкоджало наступові великих сил наших військ. На південь від Сміли оборона була більш міцною і складалася з двох смуг.

Передній край головної смуги проходив вздовж берегів річок Сухий Ташлик і Тясмин. Смуга мала глибину 3–6 кілометрів, її опорні пункти і вузли опору як з фронту, так і з флангів прикривалися мінними полями і дротяними загородженнями.

У період підготовки операції основними завданнями інженерного забезпечення були: інженерна розвідка, обладнання вихідного району для наступу, проведення інженерно-маскувальних заходів по забезпеченню скритності перегруповань військ і виведення їх у вихідні райони. Ми мали також

зробити проходи у загородженнях як своїх, так і противника, обладнати командні та спостережні пункти.

Дуже трудомісткою була робота по прокладанню шляхів у вихідному районі.

У ході операції основні зусилля інженерних військ 2 Українського фронту спрямовувались на розвідку загороджень і їх усунення, відбудову і прокладання шляхів для наступаючих військ, забезпечення закріплення захоплених рубежів і відбиття контратак.

Надзвичайно стислі строки підготовки операції, звичайно, відбилися на організації розвідки ворожої оборони, що знаходилася перед військами 4 гвардійської і 53 армій. Вона проводилася переважно з дивізійних і корпусних інженерних спостережних пунктів досвідченими розвідниками-саперами й офіцерами з армійських інженерних батальйонів. На 2–3 кілометри фронту був один такий пункт. У результаті старанного спостереження було визначено найзручніші підступи до оборони противника, з яких розгорнули потім бойові дії передові батальйони, почавши цим наступальну операцію.

Для перегрупування з'єднань 5 гвардійської танкової армії, однієї стрілецької дивізії і двох артилерійських бригад з лівого крила фронту на правий потрібно було впродовж чотирьох діб прокласти рокадну дорогу довжиною у 135 кілометрів. Розв'язання цього завдання командуючий фронтом генерал армії І. С. Конєв поклав на інженерні війська. Зробити все це треба було в дуже обмежені строки, тому смугу для рокади розмінували тільки шириною не більше 20 метрів. Поза цією смугою рух заборонявся. З'їжджати з рокадної дороги дозволялося тільки на позначених ділянках. Від рокади відходило кілька шляхів, деякі з них було закрито для руху. Це було викликано тим, що під час відступу противник замінував шляхи рокадного напрямку. А в ході нашого наступу розмінувати їх не було можливості, бо інженерні війська фронтового підпорядкування встигали звільняти від вибухонебезпечних предметів тільки фронтальні дороги і вулиці Кіровограда.

Розмінування шляхів для рокади проводилося одним інженерним батальйоном (3 саперні роти) та інженерним батальйоном міношукачів, який мав 160 собак-міношукачів. З допомогою цих чотириногих друзів батальйон за чотири доби розмінував 60 кілометрів шляху, а інженерний батальйон – 75 кілометрів.

Одночасно з розмінуванням рокада позначалася покажчиками, оскільки передбачалося, що рух по ній відбуватиметься тільки вночі. Вздовж смуги розмінування через 25–30 метрів ставилися віхи висотою у 2,5–3 метри. На заборонених з'їздах з дороги було зроблено шлагбауми. Проїжджу частину не укріпляли, нічні заморозки сприяли затвердінню грунту. А вдень на дорогах руху майже не було. Це зберігало їх прохідність у нічних умовах.

Для ремонту, відбудови і укріплення мостів на рокаді під вантажі 30 тонн (вантажів більшої ваги не намічалося до перегрупування) було виділено два понтонно-мостових батальйони. Рокадна дорога вважалася фронтовою, і тому всі пересування по ній планувалися штабом фронту. Це забезпечило своєчасний вихід з'єднань у вихідний район для наступу.

Крім обладнання рокади, інженерні війська дообладнали мережу шляхів у вихідному районі для наступу 4 гвардійської і 53 армій. Від рокади до району артилерійських позицій інженерні війська проклали 205 кілометрів шляхів, що становило близько 11 кілометрів шляхів на один кілометр ділянки прориву. У зв'язку з рокіровкою 5 гвардійської танкової армії на праве крило фронту потрібно було провести ряд демонстративних заходів і дій, щоб переконати противника в тому, що на захід від Кіровограда зосереджуються наші танки й артилерія.

Штаб інженерних військ (начальник інженерних військ армії полковник Ф. Г. Подолинний) разом із штабами артилерії і бронетанкових та механізованих військ армії під керівництвом командуючого і штабу 5 гвардійської танкової армії розробив за моєю участю план оперативного маскування.

Для проведення інженерних заходів по забезпеченню оперативного маскування були використані маскувальна рота фронту і два інженерних батальйони 14 штурмової інженерно-саперної бригади (всього 7 рот).

У період з 18 по 22 січня в районах імітації було виготовлено і встановлено: макетів танків – 126, макетів гармат – 30, манекенів бійців – 200. Одночасно обладнувались фальшиві вогневі позиції артилерії, склади пального і боєприпасів, землянки і щілини. Всього було створено 17 фальшивих складів пального, 17 землянок і 15 щілин у районах імітації розташування танкових з'єднань [1, 2].

Для надання необхідного вигляду районам імітації прокладалися сліди від просування гусеничних і колісних машин, пересувалися з одного місця на інше макети, поновлювалося маскування. Було зроблено все необхідне, щоб імітувати горіння танків у результаті дій авіації й артилерії противника. Спеціально виділені пересувні гармати імітували райони зосередження військ і показували дії артилерії поза районами основних артилерійських позицій.

Демонстративні заходи по імітації напрямку головного удару в смузі розташування 5 гвардійської армії, яка діяла на допоміжному напрямку, себе виправдали. Противник був певною мірою скований на цьому напрямку.

З 19 по 22 січня була розвинута система ходів сполучення і проведено господарське і санітарне дообладнання траншей.

Роботи провадились вночі. Нові ходи сполучення прикривалися маскувальними сітками, щоб не демаскувати систему нашої оборони, створену для підготовки до прориву.

У цей же період почалося розмінування власних мінних полів перед переднім краєм на дев'ятнадцятикілометровій ділянці майбутнього прориву. Багато мін було у глибині вихідного району, де проходив раніше обладнаний оборонний рубіж (до 18 грудня). І тому, щоб забезпечити введення у прорив 5 гвардійської танкової армії і 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу, а також для безпеки виходу з'єднань у вихідні райони, потрібно було здійснити суцільне розмінування місцевості. Всього за шість днів силами армійських саперів до 24 січня було знято 41300 протитанкових мін. До 24 січня вдалося зробити 90 проходів у загородженнях противника, з розрахунку один на стрілецьку роту [1, 3].

Передній край оборони проходив біля річки Сухий Ташлик[1]. Під час підготовки до наступу в навколишньому лісі були заготовлені елементи мостів і лісоматеріали для прокладання підходів до мостів через заболочену заплаву. Мости передбачалося ставити через кожні 3 кілометри фронту річки по всій ширині ділянки прориву. Цей захід дав можливість приступити до складання мостів на Сухому Ташлику одразу ж після того, як 24 січня в ході бою передовим батальйонам вдалося добитися успіху. У результаті цього головні сили стрілецьких дивізій вже на світанку 25 січня переходили річку по готових мостах.

Розвинута оборона противника перед військами 2 Українського фронту, яку споруджували понад місяць, а також глибина операції (війська мали подолати до Звенигородки 75 кілометрів) позначились на кількості й щільності інженерних військ, зосереджуваних на ділянці прориву. На 2 Українському фронті (у 4 гвардійській і 53 арміях) армійська щільність інженерних військ доходила до 5 рот на 1 кілометр, фронтова (з урахуванням інженерних військ, що входили до складу фронтового ешелону розвитку успіху) – до 6 рот на 1 кілометр ділянки прориву.

При плануванні інженерного забезпечення особливу увагу було приділено прикриттю силами рухомих загороджувальних загонів лівого флангу ударного угруповання 53 армії, внутрішнього фронту оточення у 4 гвардійській армії і зовнішнього фронту оточення після виходу в оперативну глибину військ кинутої в прорив 5 гвардійської танкової армії.

Прийняття рішення про створення рухомих загонів загородження диктувалося наявністю танкових з'єднань противника на

[1] У середині січня 1944 року річка Сухий Ташлик (ширина – 30–35 метрів, глибина – 1,2–1,7 метри) була вкрита кригою завтовшки 5–10 сантиметрів.

зовнішніх флангах армій ударного угруповання фронту, а також у складі оточуваного угруповання ворога.

Рухомі загони загородження були сформовані в усіх з'єднаннях. У стрілецьких дивізіях вони складалися з одного стрілецького взводу з 200 протитанковими мінами (ПТМ); у стрілецьких корпусах – з саперної роти з 300 ПТМ; в армії – з двох саперних рот із 1 тисячі ПТМ. У вихідному районі для наступу були організовані передові польові інженерні склади на лінії дивізійних обмінних пунктів, де армії мали по 3 тисячі протитанкових мін, а фронт – до 10 тисяч. У стрілецьких дивізіях і корпусах міни перевозилися на повозках, в армії і в розташуванні фронту – на автомашинах. У середньому армії, які діяли на напрямку головного удару, мали перед початком операції по 10–15 тисяч протитанкових мін у рухомих загонах загородження і на польових складах. Такий запас забезпечував потреби наших інженерних військ у мінах для боротьби з танками противника.

Політроботу в інженерних частинах і підрозділах командири і політпрацівники організовували і проводили так, щоб особовий склад був готовий у максимально короткі строки виконати завдання по розмінуванню, прокладці шляхів, подоланню перешкод і тим самим створити сприятливі умови для успішного наступу і якнайшвидшого визволення радянських людей від фашистського ярма.

* * *

У смузі 2 Українського фронту операція почалася на світанку 24 січня діями посилених передових батальйонів із складу 4 гвардійської і 53 армій [2, 100–101]. Кожному з них був доданий один саперний взвод. Крім того, пропуск батальйонів через загородження і перешкоди на передньому краї забезпечувався силами від однієї до двох рот дивізійних саперів. Особливо це було важливо на напрямку, де передній край проходив по річці Сухий Ташлик.

У зв'язку з успішними діями передових батальйонів дивізійні сапери у другій половині дня просунулись слідом за ними і приступили до розмінування і прокладання шляхів для головних сил стрілецьких дивізій. За дивізійними саперами йшли армійські.

Вранці 25 січня по розмінованих проходах пройшли головні сили першого ешелону 4 гвардійської і 53 армій для розвитку успіху, досягнутого передовими батальйонами. Того ж дня по наскрізних проходах у смузі 53 армії було введено в прорив 5 гвардійську танкову армію. А пізніше в смузі 4 гвардійської армії – 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус.

27 січня гітлерівці, намагаючись ліквідувати прорив, почали здійснювати контратаки з півночі і півдня в загальному напрямку

на Оситняжку. Для того, щоб відбити контратаки ворожих танків і піхоти, у ніч на 28 січня фронтовий рухомий загін загородження у складі чотирьох інженерних батальйонів під командуванням полковника А. Д. М'яснікова разом з винищувально-протитанковою артилерійською бригадою прикрив з півдня ударне угруповання 53 армії.

У семи районах було встановлено 9450 протитанкових і 1 тисячу протипіхотних мін. Така кількість мінних загороджень надійно прикривала південний напрямок прориву. На цьому напрямку на мінних полях 28 січня підірвалося 5 ворожих танків, а інші, зустрінуті сильним артвогнем, відійшли. Контратака противника успіху не мала.

З півночі силами рухомих загонів загородження 4 гвардійської армії було заміновано всі виходи з лісів на захід від Пасторського і у взаємодії з протитанковою артилерією відбито контратаки танків противника.

Чотири батальйони 5 інженерно-саперної бригади були додані 5 гвардійській танковій армії. Після введення цієї армії в бій інженерно-саперна бригада двома ешелонами в ніч на 30 січня увійшла в прорив по коридору завширшки 3 кілометри. У першому ешелоні було два інженерних батальйони на автомашинах високої прохідності з 3 тисячами протитанкових мін, у другому – управління бригади і два інженерних батальйони також на автомашинах з 2 тисячами протитанкових мін.

Здійснивши марш, перший ешелон 5 бригади одержав від командуючого 5 гвардійською танковою армією генерала П. О. Ротмістрова завдання посилити мінні загородження опорних пунктів на основних маршрутах, що проходили від внутрішнього фронту оточення до лінії Шпола–Лебедин. Це було зв'язано з контратаками противника, який намагався прорватися в напрямку Оситняжка. На чотирьох маршрутах протягом 30 січня було поставлено 2750 протитанкових мін.

Другий ешелон бригади у взаємодії з частинами 18 танкового корпусу 31 січня почав мінування на зовнішньому фронті оточення. У зв'язку із зростаючою необхідністю його закріплення у смузі оборони 18 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії 1 лютого був введений другий фронтовий рухомий загін загородження (два батальйони 27 мотоінженерної бригади з 3 тисячами протитанкових мін, командир – полковник М. С. Васильєв).

Батальйони 5 інженерно-саперної і 27 мотоінженерної бригад до 7 лютого повністю прикрили танкодоступні напрямки на зовнішньому фронті оточення на рубежі Лебедин–Кримки, встановивши 8340 протитанкових мін і влаштувавши 7 кілометрів лісових завалів. Це сприяло тому, що контратаки противника тут успіху не

мали. Гітлерівці всюди наштовхувались на вогонь наших танків і протитанкової артилерії, прикритих мінними полями. На напрямку Лебедин, Шпола на мінах підірвалося 8 танків ворога.

Не добившись успіху на цьому напрямку, гітлерівці почали зосереджувати мотопіхоту з танками в районі Капустине і 9 лютого здійснили контратаку на захід від Шполи, зайнявши на протилежному березі річки Шполки село Іскрене. Для відновлення становища сюди терміново перекинули виведені у резерв 5 гвардійської танкової армії два інженерних батальйони 5 інженерно-саперної бригади, які раніше діяли на північ від Шполи і Лебедина. Повністю відновити становище на цьому напрямку не вдалося. Але у зв'язку з тим, що фашистів було відкинуто за Шполу, потрібно було закріпити рубіж Стецівка–Юрківка. Для цього було встановлено 2 тисячі протитанкових мін і висаджено в повітря 12 мостів через Шполку. Це значно посилило протитанкову оборону 49 стрілецького корпусу, доданого 5 гвардійській танковій армії.

Зазнавши і тут поразки, гітлерівці почали зосереджувати танки і мотопіхоту на західному напрямку – у районі Стебне, Юрківка з метою контратакувати в напрямку Звенигородки. Щоб швидше прикрити цей напрямок, протягом 11–12 лютого були доставлені і встановлені 5242 протитанкові міни. У зв'язку з тим, що шляхи стали зовсім непрохідними для автотранспорту, міни підвозилися в'ючним способом, двоколками і переносились естафетою місцевим населенням від одного села до іншого (по дві міни на людину). Мінування тут проводили два батальйони 5 інженерно-саперної бригади, передислокованими з району Звенигородки після передачі там усіх мінних полів 27 інженерно-саперній бригаді. Одночасно інженерними частинами 4 гвардійської і 27 армій, яку з 12 лютого було передано нашому фронту із складу 1 Українського, здійснювалось мінування на внутрішньому фронті оточення.

Контратаки, які здійснив ворог з боку Стебного на Звенигородку, також виявились безрезультатними. На мінних полях противник втратив 10 танків.

Слід відзначити, що через труднощі підвезення інженерних боєприпасів наявні у військах міни дуже часто двічі використовувались для установки.

Всього в ході операції на внутрішньому і зовнішньому фронтах оточення тільки на напрямках дій 5 гвардійської танкової армії, 27 і 4 гвардійської армій на фронті 80 кілометрів впродовж дванадцяти днів було встановлено 35400 протитанкових мін і 6 тисяч протипіхотних. Противник втратив на мінних полях: танків – 52, бронетранспортерів – 15, автомашин – 45.

Інженерні війська здійснили велику роботу по шляховому будівництву. До 30 січня подекуди ще тримався сніг і шляхи більш-менш можна було використовувати. Але 31 січня сніг почав швидко танути, грунт зробився в'язким. У зв'язку з важкими метеоумовами командуючий фронтом наказав мені організувати роботу по обладнанню маршруту від колишнього переднього краю до Лебедина, Шполи, Звенигородки. На цій ділянці (довжиною 140 кілометрів) з 1 по 12 лютого було зайнято 3500 військових будівельників, 5 інженерних батальйонів фронтового підпорядкування, 3 дорожні батальйони і близько 3 тисяч місцевих жителів.

Всього за операцію інженерні війська 2 Українського фронту відремонтували, обладнали й обслужили 854 кілометри шляхів, що при загальному фронті наступу в 60 кілометрів на глибину до 100 кілометрів становило близько 15 кілометрів на один кілометр.

Значення дорожніх заходів у ході операції стане більш зрозумілим, якщо врахувати, що з 29 січня по 13 лютого з лівого крила фронту до району оточення було переміщено два управління стрілецьких корпусів, сім стрілецьких дивізій, одна танкова і чотири артилерійські бригади.

Поряд з розвідкою і розмінуванням шляхів сапери перевіряли наявність мін і фугасів у населених пунктах. Було обстежено чотири великих населених пункти. Тільки в місті Шпола розвідка виявила 12 замінованих будинків і підприємств, де мінери зняли 48 фугасів.

* * *

Перемога у Корсунь-Шевченківській операції, досягнута за активної участі інженерних військ 2 Українського фронту, мала велике значення. Були зірвані спроби противника завдати контрударів по наших військах, знищено велике угруповання гітлерівців.

Успішні дії інженерних військ в операції були результатом правильно організованої партійно-політичної роботи серед саперів, понтонерів і мінерів, мобілізації їх на подолання великих труднощів, які виникали при виконанні різноманітних завдань по інженерному забезпеченню наступу.

1. Архів Міністерства оборони СРСР (МО СРСР). – Ф. 240, оп. 2797, спр. 545.

2. Конев И.С. Записки командующего фронтом. – М., 1972.

1974 р.

ЛЮДВІК СВОБОДА,
генерал чехословацької армії,
колишній командир
1 окремої
Чехословацької бригади

ПЛІЧ-О-ПЛІЧ З РАДЯНСЬКИМИ ВОЇНАМИ

Виділена в резерв 40 армії 1 окрема Чехословацька бригада перемістилася на південь і розташувалася на стику між 38 і 40 арміями. У цей час німецько-фашистські війська за участю великої кількості танків, самохідних гармат і авіації намагалися ударами відкинути радянські війська на північний схід. Незважаючи на очевидний крах так званого «Східного валу» на Дніпрі, гітлерівське командування продовжувало плекати авантюристичний план ліквідації плацдармів, захоплених радянськими військами, і відновлення оборони на Дніпрі. Однак задуми німецько-фашистського командування, основані на недооцінці сил і можливостей радянських військ і на переоцінці своїх сил, зазнали повного провалу. Радянські війська не тільки відбили удари ворога, але й самі перейшли в наступ.

Ми просувалися на південь, але все ж шлях лежав на захід, ближче до Батьківщини. Позаду залишалися висота 208,4 і зруйнована, спалена Біла Церква.

5 січня батальйони 1 окремої Чехословацької бригади зайняли позиції в районі Будьоннівки. Нашими сусідами були: праворуч – 155 стрілецька дивізія 38 армії, ліворуч – 240 стрілецька дивізія 40 армії. 20 січня 1944 року бригада просунулася далі на південь, на лінію Осітна, Клюки, Стадниця, а двома днями пізніше – на лінію Ступки, Новосілка, Княжа Криниця, західна частина села Івахни.

У ті дні ми вже офіціально зробили призначення нових офіцерів з числа молодшого командного складу бригади. Це були Рудольф Ясіок, Яромир Гехт, Гала, Пилипчинець, Еріх Фальтер, Більяк, Розенталь, Фантич, Бухгальдер, Русін, інженер Ковал та інші.

Багато з них не мали загальної середньої освіти, але зате ці люди проявили свої здібності під Соколовом, у Києві, Руді та Білій Церкві. Від нас поїхав підполковник Пржикрил, призначений на посаду командира 2 Чехословацької парашутно-

десантної бригади. Поїхав також підполковник Кратки, який не справився з обов'язками командира танкового батальйону. На його місце був призначений колишній начальник штабу цього ж батальйону надпоручик Володимир Янко, який у боях за Київ та Білу Церкву фактично керував його бойовими діями. На ряд командних посад були призначені чехословацькі офіцери з Англії, які прибули разом зі мною з Москви.

17 січня 1944 року ми знову включилися в бойові дії. За наказом командира 50 стрілецького корпусу нами була виділена спеціальна рухома група в складі танкового батальйону, моторизованої роти, двох взводів автоматників, саперного взводу та батареї 76-мм гармат. Ця група швидко вийшла до річки Гірський Тікич. Зосередивши тут значні сили, ворог потіснив радянські війська на північ і оволодів великим населеним пунктом Острожани, мостом через річку і невеликим плацдармом на її північному березі. Одержавши наказ, бригада через кілька годин прибула в район бойових дій і за вказівкою члена Військової ради 40 армії генерал-майора Кулика зайняла оборону на рубежі Бузівки, хутора Адамовського з завданням зупинити просування ворога в напрямку на Зелений Ріг (на північний схід від Острожан). Наше друге завдання полягало в тому, щоб не допустити ворога на північний берег Гірського Тікича і перешкодити розвитку його наступу в напрямку на Бузівку і Жашків.

У такій обстановці розгорнулись бої на південь від Жашкова. Місцевість у цьому районі, багата на болота й озера, що тягнуться вздовж обох берегів річки Гірський Тікич, значною мірою утруднювала дії наших військ. Не легше стало й тоді, коли після кількох дощових днів знову різко похолодало, ртутний стовпчик термометра впав нижче нуля, і мороз перетворив болота у виблискуючий камінь.

Наші підрозділи наступали на Острожани через міст, попереду йшли автоматники Антоніна Сохора. Ворог шалено контратакував. Чехословацька бригада наступала разом з 42 гвардійською, 74 та 163 стрілецькими дивізіями. У цьому бою дії бригади забезпечували шість артилерійських полків, полк і один дивізіон мінометів («Катюш») та зенітна артилерія. Таким чином, густота артилерії становила 50 стволів на один кілометр фронту, тобто один ствол на 20 метрів. Це не рахуючи гвардійських мінометів, звичайних мінометів та 45-мм гармат.

З півночі автоматники Сохора і сапери, підтримані вогнем стрілецької зброї 2 батальйону, почали пробиратись до ворожих позицій. На цей час частини 42 гвардійської стрілецької дивізії вже підійшли до східної околиці Острожан. Близько 400 автоматників Сохора досягли моста, але просунутися далі через сильний вогонь ворога їм не вдалося. Тоді в атаку

піднялися підрозділи 2 батальйону. Використавши одночасний наступ двох радянських дивізій з південного сходу та 87 танкового полку з заходу і південного заходу, рота підпоручика Квапила і два взводи роти підпоручика Рейхла атакували ворога на східній околиці Острожан, відкинули його до церкви і, вийшовши о 9 годині 30 хвилин на західну околицю населеного пункту, зав'язали там рукопашний бій. Фашисти чинили шалений опір. До них на допомогу підійшли самохідні гармати і танки.

Становище було дуже складним.

У цьому бою обірвалося тривожне і прекрасне життя студента, поета і бійця. Загинув смертю хоробрих Франтішек Крал. Багато разів повертався він з поля бою, коли всі були впевнені, що він загинув. Але цього разу він не повернувся. Геленка Петранкова сиділа на медпункті пригнічена.

Одного разу Крал умовляв Геленку взяти і зберегти його вірші.

– Ти краще збережеш їх, – говорив Франтішек. – А мені важко зберегти вірші в постійному русі, рекогносцируваннях і перестрілках. Потім повернеш їх. А коли мене вб'ють, віддаси вірші сестрі, ти її знаєш. Нехай залишиться в неї пам'ять про мене.

– Йди, прошу тебе. Що з тобою трапиться? Не валяй дурня! – відчитала його Геленка.

А нині немає ні Франтішека Крала, ні його віршів. До того місця, де він загинув, дістатися було неможливо. Геленка згадала, як під час громадянської війни в Іспанії принесли пораненого Франтішека у госпіталь, де вона тоді працювала. Згадала про тодішні вірші, мрії, про чудову романтичну молодість студента Крала. З романтичного героя виростав свідомий боєць, шлях якого не міг не привести в Радянський Союз і на фронт. Він загинув як комуніст.

Десь позаду, за медпунктом, прогримів залп «Катюш». Їх снаряди полетіли в той бік, де обірвалося життя Крала.

Надвечір в Острожанах бій розгорівся з новою силою. Кілька разів піднімався в атаку 2 батальйон, прагнучи подолати опір ворога, але істотно змінити становище не зміг. Ворог намагався пробитися до Жашкова. 21 січня 1944 року, зосередивши три танкові й одну піхотну дивізії в районі на південний схід від Острожан, ворог завдав контрудару, але успіху не мав. Радянські частини і наша бригада відбили його.

Ввечері 22 січня до нас у бригаду приїхали товариші Зденек Фірлінгер та Властимир Борек. З ними прибули генерали Кратохвіл та Гасал, начальник військової канцелярії президента республіки. У тісній затемненій хаті, де розмістився штаб, він вручив від імені президента нагороди воїнам Чехословацької бригади.

Не встигли гості поїхати, як о 23 годині за погодженням з командуючим 40 армією був зроблений артилерійський наліт на ворога, який готувався до нової контратаки. Можна сміливо

сказати, що такого удару в цьому районі противник не чекав. Навіть в офіційних повідомленнях того часу говорилося, що тут до півночі панувало жахливе пекло. Острожани горіли. Ті з фашистів, які не загинули під снарядами, намагалися вирватися з полум'я. Після опівночі гітлерівці розпочали нову контратаку. Ці контратаки дорого їм обійшлися: близько 70 знищених танків та багато вбитих і поранених.

Тяжкі бої тривали. Були дні, коли нас атакували чимало бомбардувальників і штурмовиків одночасно. Багато наших воїнів було поранено, частина протитанкових засобів знищена, але й ми збили немало літаків.

Так тривало аж до кінця січня, коли, зазнаючи тяжких втрат, гітлерівці, нарешті, відмовилися від спроб прорватися до Жашкова і спрямували свій удар на північ від Умані на Оратів. Тоді вони ще не передбачали, який розгром їх чекає в районі Корсуня-Шевченківського.

26 січня за наказом командуючого 40 армії генерала Жмаченка бригада зайняла позиції на рубежі Оратів–Юрківці. Знову, як і рік тому, коли ми вперше йшли на фронт, мороз послабшав і повіяло весною. Воїни грузли в густому болоті.

У той час почалася відома Корсунь-Шевченківська наступальна операція, учасниками якої нам довелося бути. Війська 2 Українського фронту, що наступали з півдня, завдавали удару з району на північ від Кіровограда в напрямку Шполи, Звенигородки. А з півночі, з району на південний схід від Білої Церкви, також у напрямку Звенигородки, Шполи наступали війська 1 Українського фронту. Після того, як кільце замкнулося, радянське командування запропонувало ворогу припинити даремний опір, але фашистські генерали не погодилися. Стало відомо, що Гітлер категорично заборонив їм капітулювати. Вони підкорилися наказу свого фюрера, і це коштувало їм життя. За час з 3 по 17 лютого радянські війська повністю ліквідували оточене угруповання ворога.

Завершивши Корсунь-Шевченківську операцію, війська 1 Українського фронту глибоко просунулися на територію Західної України і визволили міста Ровно та Луцьк.

Настав момент для здійснення нашого задуму, про що я вів переговори в грудні 1943 року в Москві. Тоді я послав Радянському урядові телеграму, в якій просив, щоб у зв'язку з визволенням Луцька, Ровно, Здолбунова та інших міст 1 окрему Чехословацьку бригаду з військово-політичних міркувань направили у ці міста і щоб нам було дозволено зробити набір, а при необхідності й оголосити мобілізацію волинських чехів.

Радянське Верховне Головнокомандування і уряд СРСР задовольнили наше прохання.

1968 рік.

С. С. СМИРНОВ,
письменник, колишній редактор армійської газети «Мужество»

РОЗГРОМ

Настала розв'язка корсунської трагедії. Оточені війська ворога доживали останні години.

Битва гриміла тепер не тільки по всій окружності кільця, але й по всій його глибині, на всіх проміжних рубежах. Піхотинці Меркулова, як і раніше, вели бої в районі Комарівки, хоч за їх спиною все ще продовжувалась сутичка за почапинський рубіж. Біля Хильок тримали оборону козаки Селіванова, хоч окремі загони ворога місцями просочились через їх бойову лінію і, обійшовши Хижинці, підходили до району Журжинців.

Це були частини другої, найчисленнішої колони оточених. Вона почала свій наступ майже одночасно з тим, як перша колона своїми есесівськими авангардами атакувала піхоту Меркулова біля Комарівки. Шлях її лежав дещо на захід – вона повинна була пройти між Комарівкою і Хильками, минути Хижинці і Журжинці і пробитися до сусіднього з Лисянкою Жовтневого, де передбачалась її зустріч з танками Хубе.

Та ледве голова колони виступила з Шендерівки, як її авангарди були зупинені між Хильками і Комарівкою, де залягли піхотинці Трофименка і козаки Селіванова. Зав'язався довгий бій, який тривав до світанку.

Під покровом темряви невеликим загонам противника вдалося проскочити крізь цей рубіж, і близько тисячі німців до ран-

ку опинилися недалеко від Журжинців. Відразу вони вислали вперед розвідку, щоб встановити зв'язок із танкістами Хубе в селищі Жовтень. Розвідники пробрались туди, але принесли звідти невтішні для них вісті: у селищі німецьких танків не було і в помині, там напоготові стояли танкісти Ротмістрова.

Ця звістка приголомшила німецьких солдатів і, коли вони побачили радянські танки, загін фашистів, що раніше прорвався, поспішно відкотився назад і знову опинився в колоні своїх військ, яка вела безуспішний бій між Хильками і Комарівкою.

А на півночі, у тилу атакуючих колон, з першими проблисками світанку теж загримів бій. Це почали свій наступ стрілецькі частини полковника Горобця, штурмуючи разом з танкістами Стеблів і Шендерівку.

Ар'єргарди противника в Стеблеві, які прикривали тил оточених, були відразу ж зім'яті й відкинуті на південь. Переслідуючи їх по п'ятах, танки з піхотою на броні ввірвалися в Шендерівку.

Німці намагалися за всяку ціну втримати село, і нашій піхоті з великими труднощами довелося відвойовувати вулиці, які були забиті бойовою технікою і машинами. Радянські танки, об'їжджаючи захаращені дороги провулками, дворами, городами, тут і там подавляючи вогонь ворожих гармат, поступово наближались до південної околиці села.

Вона була захаращена вцілілими німецькими машинами й обозами, що очікували наслідків бою біля Комарівки і Хильок, щоб відразу рвонутись у прорив слідом за ударними частинами своєї колони. Вони чекали вже кілька годин, але, хоч гуркіт бою на півдні весь час посилювався, війська й обози, які суцільною стрічкою витягнулися по дорозі на Комарівку і Хильки, стояли без руху. З поля бою надходили тривожні вісті, які передавались по цьому живому ланцюгу, про те, що частини прориву зустріли сильний вогонь росіян і просунутись їм не вдасться. А позаду все ближче лунали гарматні постріли і все чіткіше було чутно автоматні черги.

Поява радянських танків була зовсім несподіваною. Чотиригарматна німецька батарея, яка стояла віддалік від дороги, під деревами, не встигла відкрити вогонь, як танки, вискочивши із-за гребеня ближнього пагорба, опинились за кілька десятків метрів від гармат.

Попереду на великій швидкості їхав танк сержанта Шевцова. Перш ніж німецькі артилеристи встигли закласти снаряд, танк Швецова важко перевалив через бруствер гарматного окопу, і гусениці його заскреготали по металу, підіймаючи і ламаючи гармату. За кілька секунд всі чотири гармати були розчавлені, і танки вискочили на дорогу, захаращену возами і машинами.

Полум'я виривалося з довгих стволів гармат, жарко дихали вогнем кулемети, гусениці шматували все на своєму шляху. Ворожі солдати з криками розбігались по обочинах, обозники шмагали коней, гонячи їх прямо через засніжене поле, машини важко з'їжджали з дороги в сніг і, безпорадно буксуючи, зупинялись.

Удар з тилу відразу зрушив усю фашистську колону, що розтягнулась на кілька кілометрів. На дорозі діялось щось неймовірне. Позаду маса людей, повозок, машин рвалася вперед, скажено напираючи на тих, хто загороджував їм дорогу. Передні, ще не знаючи, у чому справа, чинили опір цьому натиску, але не могли стримати його. Грузовики і повозки наїжджали на людей, зіштовхувались, закупорюючи дорогу безнадійними пробками, солдати збивались у купу, а радянські танки обсипали їх снарядами і давили гусеницями.

Колона втратила будь-який порядок, розсипалася, розлилася по полю. Гурти солдатів, рештки обозів панічно кинулись геть від Шендерівки до Комарівки і Хильок, де вело бій ядро їх колони. Танки переслідували втікачів, підганяючи їх вогнем. За кілометр від Комарівки до початку садів Хильок, що спускалися з далекого підгірка, вдалину і вширину розкинулось велике поле, вкрите пагорбами, порізане ярами. Місцеві жителі називають його Бойковим полем.

Цього холодного хуртовинного ранку 17 лютого 1944 року Бойкове поле стало центром усієї Корсунь-Шевченківської битви. На його просторах, затягнутих густою, клубчастою завісою бурану, скупчилась уся маса оточених німецьких військ. Тут вели бій ударні загони другої колони, які відчайдушно і безуспішно намагалися пробити собі шлях на південь. Тут, у сніговому мороці, метались, рятуючись від вогню, жалюгідні залишки розгромленої першої колони, які вже не помишляли про організований опір, але ще таїли надію відшукати яку-небудь щілинку у вогняному кільці, що скрізь загороджувало дорогу до Лисянки. Сюди ж, переслідувані танками, кинулись від Шендерівки обози. Машини і повозки розтікались по всьому полю, з неймовірними зусиллями пробираючись по глибокому снігу.

Білі вихори бурану ховали все навкруги. Лише на відстані кількох кроків можна було розпізнати що-небудь. Ця біла темрява, що заважала бачити всю картину бою, набагато збільшувала паніку. Втративши всяке орієнтування, безглуздо кидаючись то в один, то в інший бік, натовпи мерзнучих, грузнучих у снігу солдатів, сотні повозок і машин наосліп кружляли по полю, штовхаючись, натикаючись на кулеметний вогонь, потрапляючи під артилерійські нальоти, скупчуючись у долинах, куди рідше залітали снаряди й міни і де не так дошкульно пік крижаний подих бурану.

Часом звідкись долинав протяжний крик атакуючої піхоти, який відразу заглушувався дрібною тріскотнею рушнично-кулеметної перестрілки. З усіх боків лунали зойки і стогони поранених, що благали порятунку. Крізь свист бурану раз-у-раз проривалось протяжне виття снарядів, що завмирало на низькій ноті і закінчувалось дзвінким гуркотом розриву. І, покриваючи всі ці звуки, важко і могутньо гула навкруги канонада.

Цей гул наростав з ночі, у міру розширення фронту битви, у міру того, як, підходячи до поля бою, у сутичку вступали все нові й нові сили. Від громових перекатів здригались ближні пагорби, стрімкий вітер доносив гримотіння бою до Лисянки, де до нього з тривогою прислухались солдати дивізій Хубе, знаючи, що там, на півночі, відбувається розв'язка корсунської трагедії. Цей далекий грім чули Шпола і Сміла, Канів і придніпровські села. А тут, на Бойковому полі, приреченим на загибель, майже божевільним солдатам Штеммермана цей всенаростаючий, роздираючий нерви гуркіт і справді здавався ревучою трубою страшного суду, що провіщає кінець світу.

Тим часом за вогневою лінією, що оперезала Бойкове поле, закінчувались приготування для останнього смертельного удару. До східного краю поля підходили наші танкові колони. З боку Хильок до місця бою просувались кавалерійські ескадрони селівановців.

Останні судорожні зусилля докладав ворог, щоб проторити собі шлях через вогняне кільце. Залишки загонів прориву кинулися в нову атаку по всьому південному краю Бойкового поля. І відразу в тилу атакуючих рознеслась чутка про те, що оборону росіян прорвано, З усіх кінців поля на південь кинулися натовпи солдатів, потік машин і повозок.

У цю хвилину з командного пункту генерала Конєва був переданий умовний сигнал. На башті головної машини танкового з'єднання командир махнув прапорцем. Сигнал, що передавався від одного танка до іншого, як електрична іскра, пробіг по всьому цьому стальному ланцюжку. Разом гнівно заревіли сотні моторів, і стальна хвиля з глухим гудінням накотилась на затягнуте бураном поле.

А на другому боці Бойкового поля майже в цей же момент перед нерухомо завмерлим строєм кіннотників командир кавалерійської частини, донський полковник Мороз, підвівшись на стременах, вихопив із піхов шаблю. Блискучий клинок зі свистом описав коло над головою полковника, і ставний гнідий кінь Мороза, здригнувшись від різкого поштовху шпор, птахом кинувся вниз по схилу пагорба. І відразу свиснули в повітрі сотні клинків, і, розгортаючись в атакуючий ланцюг, грімкотячи розкотистим «ура», кавалерійські ескадрони понеслись за своїм командиром.

Чутка про прорив німецьких авангардів виявилася неправдивою. На південній частині поля потік солдатів, що кинулися із тилу, зіткнувся з відступаючими після невдалої атаки ланцюгами піхотинців, за якими по п'ятах котився вогневий вал радянської артилерії. Автоматники, які щойно вийшли з бою, і тиловики, які кинули свою непотрібну зброю, охоплені панікою обозники і шукаючі порятунку поранені, все це змішалось в один хаотичний багатотисячний натовп, на який відразу ринула хвиля артилерійського вогню. Натовп важко метнувся назад, намагаючись врятуватися від зливи снарядів.

І тоді зліва, з боку Комарівки, почувся глухий, одноманітний шум – рокіт сотень моторів, який посилювався з кожною хвилиною. Тривожно прислухаючись, натовп на мить зупинився. Рокіт перетворився у тяжкий рев, який, здавалось, поглинув усі інші звуки. Попереду, у білому сніговому тумані, невиразно проступали контури громіздких машин.

– Панцерн! Панцерн! – прокотилось по натовпу.

Танки, вже розпізнавши за пеленою снігу темну масу солдатів, відкрили вогонь. І все те, що залишилось від обох німецьких колон, побачивши сталеву стіну, що нестримно насувається і викидає снопи вогню, перетворилося в панічне стадо. З криками жаху, штовхаючись, падаючи, давлячи один одного, натовп солдатів кинувся втікати від танків до протилежного, правого краю поля.

А звідти, назустріч їм, на всю широчінь поля, швидко наближаючись, наростало російське «ура» і доносився дивний частий тупіт. І раптом у когось з утікаючих вирвався повний страху і розпачу крик:

– Козак! Козак!

Навперейми сніговим хвилям бурану, прямо на знавіснілий натовп солдатів неслась щільна кавалерійська лавина. Переможний тріумфуючий клич гримів над рядами кіннотників, які побачили ворога, важко хропіли коні, вже охоплені азартом бою, і підняті вгору клинки, виблискуючи, ворушились над червоноверхими кубанками.

Козаки врізались у натовп, і почалася січа. Свистіли скривавлені клинки, коні топтали копитами трупи, і тисячі солдатів у зелених шинелях метались по полю. Зі сходу на них нестримно насувалась крицева громада танків, ніби важким пресом відтискаючи їх на інший край поля, де миготіли козацькі клинки.

Остання воля до бою, остання надія на спасіння були зітерті в порох цим подвійним ударом танків і кіннотників. Рештки німецьких колон під цим ударом остаточно втратили всякі сліди воєнної організованості й відразу перетворились у безпомічний натовп обезсилених, морально розбитих, напівбожевільних лю-

дей. Кидаючи зброю, піднімаючи руки, розмахуючи нашими листівками, вони десятками і сотнями почали здаватися в полон. І коли на середині Бойкового поля зустрілися наші танкісти і кавалеристи, на всій цій обширній горбастій рівнині вже не було гітлерівських солдатів, а були тільки полонені німці.

Розрізнені групи противника ще бродили серед бурану, там і тут часом знову спалахувала коротка стрілянина. У Шендерівці з вершини водокачки влучною кулею снайпера був знятий останній німецький автоматник. Наші стрілки прочісували навколишні вибалки, виловлюючи або знищуючи солдатів противника, які розбіглися. Затихав бій на почапинському рубежі.

До ранку вщухла стрілянина. Припинився буран, змінившись морозним безвітрям. Над заметеними снігом корсунськими полями, де 14 діб, не змовкаючи ні вдень, ні вночі, гриміла могутня битва, запанувала глибока тиша.

Корсунь-Шевченківська битва закінчилась.

Два пам'ятники

22 червня 1953 року датська буржуазна газета «Афтенбладет» вмістила на своїх сторінках таке повідомлення:

«Піратський прапор знову майорить в Німеччині. Відкритий пам'ятник есесівцям.

Геппінген, понеділок (Ассошіейтед Пресс).

Вперше після закінчення останньої війни вчора відбулось відкриття пам'ятника загиблим есесівцям – добірним військам Гітлера, які викликали жах і в роки війни сіяли смерть і терор у Європі. Відкриття пам'ятника відбулось в присутності 2000 колишніх есесівців, у тому числі трьох генералів.

Над пам'ятником був піднятий чорний прапор з зображенням білого корабля вікінгів – емблеми дивізії «Вікінг». Колишній командир дивізії генерал Герберт Гілле був присутнім при цьому і заявив у своїй промові про лояльність до західнонімецького уряду і європейської армії».

Ми не знаємо більше нічого про подробиці цього фашистського мітингу в Геппінгені – невеликому німецькому містечку в американській зоні окупації Німеччини, поблизу Штутгарта. Але цілком очевидно, що зборище 2000 есесівців і церемонія відкриття пам'ятника могли відбутися там лише з дозволу і схвалення американських окупаційних властей. І легко можна уявити, що повинні були відчувати мирні геппінгенські жителі, бачачи, як вільно і весело розгулюють вулицями їх рідного містечка гітлерівські молодчики, слухати, як один із найбільш зловісних фашистських генералів виголошує промову, безкарно прославляючи «доблесті» кривавих есесівських розбійників,

дивлячись, як піднімається над пам'ятником чорний піратський прапор «Вікінга».

Багато років тому на полях Корсунь-Шевченківської битви цей чорний прапор сухопутних піратів Гітлера був втоптаний в грязюку чобітьми радянських піхотинців, гусеницями наших танків, копитами коней.

Цього сонячного осіннього дня в селі Комарівці Корсунь-Шевченківського району був відкритий пам'ятник на братській могилі.

На краю великого колгоспного села, там, де підходить до нього Бойкове поле, розкинувся невеликий гай багаторічних тополь. У тіні цих дерев протягнулись поруч два рівні земляні горбочки. Під одним з них лежать поховані багато років тому червоноармійці і партизани, що загинули в роки громадянської війни. Другий був насипаний в 1944 році – це могила радянських воїнів, які віддали своє життя за Батьківщину в дні Корсунь-Шевченківської битви.

Сотні колгоспників – жителів Комарівки, Шендерівки, Хильок – зібралися на відкриття пам'ятника. Тут були учасники війни – демобілізовані солдати й офіцери, колишні підпільники і партизани, батьки і матері, жінки і діти загиблих воїнів. Коли під звуки оркестру було знято покривало, накинуте на статую, натовп завмер, не зводячи очей з пам'ятника.

В узголів'ї обох могил на високому постаменті стояла постать молодого солдата у військовій шинелі. Скорботно схилив він голову, сумним і суворим було його відкрите молоде обличчя. Однією рукою він підтримував древко бойового прапора, полотнище якого спадало вниз важкими складками. Друга рука стискала на грудях автомат.

Почався мітинг. Тихі, схвильовані промови звучали над могилами. Добрим теплим словом згадує народ своїх захисників, які віддали життя за його свободу і щастя. Люди говорили про те, скільки страждань приніс їм ворог, про те, як трудились вони, заліковуючи рани своєї землі, і якою стала завдяки їх умілим рукам ця обпалена вогнем, посічена металом земля, в якій сплять загиблі бійці. І всі клялись, що вони не допустять нової війни, що вони бажають лише єдиного – мирно жити і трудитись на своїй оновленій, відродженій землі.

А над натовпом, над могилами, над полем давнього бою піднімалась постать воїна з автоматом на грудях. Солдат стояв тут як вартовий мирної праці, як грізне застереження усім, хто посмів би знову посягнути на нашу землю. Суворим і мужнім було обличчя воїна. Твердо стиснула зброю його дужа рука.

1968 рік.

М.Г. МОЙСЄЄВ,
лейтенант, командир взводу
233 танкової бригади
6 механізованого корпусу

У НАСТУПІ НА ЗВЕНИГОРОДКУ

...За наказом командира корпусу генерал-лейтенанта танкових військ Михайла Васильовича Волкова наш 3 танковий батальйон, як і вся 233 танкова бригада, зосередився у районі сіл Бесідка-Баштечки. Бригади нашого 5 механізованого корпусу пішли в наступ вранці 26 січня 1944 року після сильної артилерійської підготовки. Наша 233 танкова бригада знаходилась у резерві командуючого і становила передовий загін разом з 1228 самохідно-артилерійським полком, виділеним з 4 мехкорпусу під командуванням заступника комкора генерал-майора танкових військ Михайла Івановича Савельєва. Цей передовий загін також 26 січня ринувся на ворога. Прорвали фронт північно-західніше села Виноград спільною атакою танків з десантом. Два танки нашого батальйону були підбиті і загорілись. Перші втрати товаришів. Коля Плеханов і Михайло Чеглаков із охоплених полум'ям танків витягували друзів, які вже ціною свого життя забезпечили прорив фронту. Прорвавши фронт, танки, не збавляючи темпу, з боями пішли тилами, зайняли села Кам'яний Брід, Дашуківку, вийшли на висоту у відкрите поле до дороги від села Писарівка на Лисянку, між Дашуківкою і Журжинцями. Ця висота виявилась замінованою протитанковими мінами. Тут ми втратили ще два танки, які підірвались на мінах.

Батальйон з 17 танків, рота мотопіхоти з мотострілецького батальйону нашої бригади та декілька САУ з 1228 артполку вранці 28 січня 1944 року пішли вперед. Командир батальйону виділив з 5 танків бойову похідну групу і поставив мету: не відриватися понад 100-500 метрів від головних сил батальйону, просуватися швидко по дорозі на Звенигородку. Танк командира

батальйону йшов попереду головних сил батальйону слідом за ударною групою, весь час тримав зв'язок по рації з екіпажами танків, які йшли попереду, сигналами, які застосовують танкісти. Пам'ятаю, коли пішли вперед, при виїзді з Лисянки праворуч на стовпі був дороговказ німецькою мовою: «До Звенигородки 22 км». Шлях проходив лісом, і йти в темноті, у густому тумані було не дуже приємно, але просувалися швидко. Ворог майже не видавав себе, а тікав у ліс, не чинячи організованого опору. Коли підходили до міста Звенигородки, було холодно й через туман та погану видимість командири танків стояли біля відкритих люків, коли раптом ворог відкрив шалений вогонь, але, на щастя, не прицільний та організований, а безладний – заважала погана видимість та раптова наша поява. Танки, які йшли попереду, з ходу відкрили стрілянину і, набираючи швидкість, увірвались на околицю міста, долаючи опір противника; знищуючи його, стали просуватись у центр міста під командуванням командира батальйону. На броні всіх танків були автоматники з мотобатальйону та з нашого батальйону. У мене, пам'ятаю, було 3 особи, знаходився і заступник комбата капітан Дунаєв, але, врахувавши обставини, пересів на інший танк. Був на моєму танку і парторг батальйону лейтенант Анатолій Кунгуров. У командира роти – лейтенанта Дмитрієва – на броні танка незмінно знаходився з автоматом на грудях молодший лейтенант, танкотехнік роти Берлін.

Потрібно сказати, що в перших боях при прориві оборони ворога багато хто вже озброївся німецькими автоматами, а після взяття Лисянки це стало звичним. Трофейні автомати висіли на грудях у Дунаєва, Кунгурова, Берліна, Віри Вовченко та в багатьох інших.

Євген Берлін весь час був на броні танка з автоматом і вів бій як танкодесантник. Пам'ятаю, коли ми досягли мети і дійшли до Звенигородки, я зустрів його, він не встиг ще й слово сказати, а вже смішно було дивитися на його вигляд. Весь закопчений, брудний, з двома трофейними автоматами. Безперечно, не легко доводилось автоматникам на броні танка, потрібно було вести бій, часто стрибати з танка, попадаючи в багнюку, до глушника, де отримувати порцію кіптяви, і знову по ходу танка вести вогонь та вискочити на танк, щоб не відстати. Таким його бачили, знали, та й не міг він інакше. І цю роботу він виконував по-своєму майстерно та весело.

Наші танки вийшли на східну околицю міста. За нами йшов 1 танковий батальйон капітана Миколи Миколайовича Маслюкова. Коли ми отримали команду від капітана Гуськова: «Вогонь припинити – попереду наші, танки 2 Українського фронту», –

капітан Маслюков, який спостерігав з танка, вийшов із люка на броню, і тут же був убитий осколками снаряда, який розірвався поруч. Але невдовзі стрільба втихла. 2 танки Т-34 2 Українського фронту зупинились навпроти, а інші, не зменшуючи швидкість, повернули праворуч. Наш командир батальйону капітан Гуськов вийшов з танка і, бачимо, обіймається, тут вискочили і з інших танків потиснути руки танкістам 2 Українського фронту. Ця мить була недовгою, бо у всіх була своя мета.

Близько 11–12 години дня капітан Гуськов дав своїм танкістам вказівки: виконавши головне завдання, оволодіти Звенигородкою і з'єднатися з танками 2 Українського фронту, привести в порядок техніку, заправитися, усунути несправності та бути готовим до виконання нового завдання. Сам він зупинився в будинку на правому боці центральної вулиці (назви не пам'ятаю), його танк стояв у садку за будинком...

Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. – Д-2041.

М.С. БОНДАРЕНКО,
командуючий артилерією
373 стрілецької дивізії
52 армії 2 Українського фронту.
Уродженець м. Корсуня-
Шевченківського

БОЙОВІ ДІЇ АРТИЛЕРИСТІВ 373 СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ

373 стрілецька дивізія отримала від командуючого 52 армією генерал-лейтенанта Коротєєва бойове завдання: прорвати оборону ворога біля міста Сміли, заволодіти залізничним вузлом станцією Бобринська (Шевченково) та південною околицею міста Сміли. Разом з частинами, діючими праворуч, знищити німців у районі міста Сміла. У подальшому наступати в напрямку міст Городища та Корсуня.

Смілу і залізничний вузол станції Бобринська оборонялі частини танкової дивізії СС «Вікінг». Це була елітна частина фашистської армії. Солдати цієї дивізії віком не старші 25–27 років були, як правило, членами гітлерівського об'єднання молоді і вирізнялися особливою жорстокістю. Майже всі вони скоїли військові злочини над мирним населенням. Побоюючися відповідальності, у полон не здавались, билися до кінця.

Німці вжили всіх заходів, щоб укріпити місто Смілу та залізничний вузол станції Бобринська. Місцевість навкруги сприяла цьому. З півночі місто прикривалося лісом та Ірдинським болотом, зі сходу – річкою Тясмин. На околиці міста біля річки німці посилили укріплення. Залізничний вузол та станцію Бобринська противник перетворив у сильно укріплений пункт, застосувавши цегляні будівлі для ведення кругової оборони. За даними розвідки, у районі Городища німці теж підготувати рубежі оборони.

Командир дивізії полковник Сазонов вирішив форсувати річку Тясмин нижче Сміли і головний удар нанести по залізничному вузлу станції Бобринська, атакувавши його з півдня та сходу силами двох стрілецьких полків; третій полк мати у другому ешелоні. Заволодівши залізничним вузлом, на-

ступати на південну околицю міста Сміла у напрямку станції Володимирівка. Полки першого ешелону були підсилені батареями 76-мм гармат дивізіону 931 артилерійського полку для посилення протитанкової оборони. Крім того, наступи кожного стрілецького полку (1239 та 1237) підтримувались одним дивізіоном 931 артилерійського полку; 1235 стрілецький полк наступав у другому ешелоні.

24 січня війська 2 Українського фронту перейшли в наступ. Під прикриттям артилерійського вогню 373 стрілецька дивізія форсувала річку Тясмин нижче залізничного мосту і після короткої артпідготовки атакувала станцію Бобринська. Зламавши в запеклому бою сильний опір ворога, до 13 години піхота 1237 стрілецького полку увірвалася до пристанційного селища з півдня та сходу. Німці вживали всіх заходів, щоб зупинити наші наступаючі частини. Приблизно о 14 годині до двох рот противника з 6 танками контратакували правофланговий полк дивізії. Командир 243 окремого винищувально-протитанкового дивізіону майор Матвєєв швидко висунув батареї в бік контратакуючих німців, розгорнув їх і відкрив вогонь прямою наводкою по танках ворога.

Начальник артилерії 1237 стрілецького полку майор Некрасов організував вогонь полкових гармат і відкрив його по танках ворога. Танки зупинились. Тоді командир 2 дивізіону 931 артилерійського полку підполковник Авальяні відкрив масований вогонь по піхоті і танках ворога. Один танк загорівся. Атака німців захлинулася. Танки стали відходити до будинків, а німецька піхота, залишивши загиблих та поранених, почала тікати. Відбивши контратаки німців, наша піхота ввірвалася на східну околицю міста і вийшла на західний бік залізничного вузла станції Бобринська.

До цього часу сусідня дивізія вийшла на північну околицю міста. Боячись оточення, ворог у ніч з 25 на 26 січня став виходити з міста по єдиному шляху, який у нього залишився, – на захід. До ранку Сміла була звільнена. 26 січня місто Сміла було повністю очищене від ворога. Місто було ціле. Відважні і рішучі дії військ на північному і південному флангах оборони ворога не дали йому можливості знищити станційні та міські будівлі, які він підготував до знищення.

Продовжуючи розвивати наступ, дивізія звільнила станцію Володимирівку і великий населений пункт Ротмистрівку. У Ротмистрівці був захоплений аеродром та великий склад боєприпасів. У ніч на 27 січня пройшов дощ. Він перетворив ґрунтові дороги в суцільне багно. Мастка українська земля прилипала до ніг піхотинців, засмоктувала колеса артилерійських

гармат та візків. Автомобілі-арттягачі з великими зусиллями долали бездоріжжя, не могли подолати підйоми. Місцевість біля села Орловця, куди наступали частини дивізії, пересічена, з крутими спусками та підйомами, глибокими ярами. Артилерія почала відставати від бойових порядків піхоти. На виручку артилерії прийшла піхота, а потім і населення звільнених сіл. Озброївшись лопатами, вони ремонтували дороги, мости, витягували з багнюки автомобілі, гармати, візки, які застрягли. Частину боєприпасів, пов'язавши два снаряди або міни невеликого калібру, перекинувши їх через плече, несли піхотинці, по щиколотки провалюючись у липку багнюку. Місцеве населення також приєдналося до перенесення боєприпасів. Від села до села, як по естафеті, переносили вони бойовий вантаж.

Біля села Орловця ворог чинив сильний опір, особливо на західній околиці. Оборону німці побудували по ярах, створивши ряд укріплених кулеметних пунктів та сполучену систему кулеметного та мінометного вогню. Використовували вони і скирти соломи, улаштувавши під скиртами укриття для людей, встановили кулемети. Захопивши східну околицю села, наша піхота повільно просувалася вперед, зламуючи опір ворога. Велику роль у цьому бою зіграла артилерія, застосувавши пряму наводку. Начальник артилерії 1239 стрілецького полку майор Шамота добре організував взаємодію полкової артилерії з піхотою, і цей стрілецький полк більш успішно просувався до західної околиці села. Артилерія підполковника Шамоти знищила 11 вогневих укріплень та багато піхоти ворога, командир гармати винищувально-протитанкового дивізіону вогнем своєї гармати запалив скирти соломи, під якими було чотири ворожих вогневих пункти. Скирти почали тліти, і ворог змушений був тікати від них. Велику допомогу дивізії у цьому бою надала артилерійська бригада, озброєна 152-мм гаубицями.

За розпорядженням командуючого артилерією 52 армії генерал-майора Фаустова бригада встановила зі мною зв'язок і вислала передового спостерігача на мій спостережний пункт, на східну околицю Орловця. Штаб артилерії швидко скорегував вогонь артилерії, і сильними вогневими атаками артилерійської бригади й артилерії дивізії оборона ворога була знищена. Це вирішило хід бою. До ранку село та його околиці були в наших руках.

Покидаючи свої укриття, жителі Орловця зі слізьми радості й подяки зустрічали наших солдатів. Розповідали про звірства фашистів, пригощали, чим могли.

Долаючи опір німців і бездоріжжя, дивізія захопила велике село Дирдине і хутір Завадище, просуваючись до Городища.

10 лютого дивізія у взаємодії з сусідами звільнила південну околицю Городища та станцію Городище. 11 лютого була звільнена Завадівка. Звідси, з завадівських висот, вже проглядалися околиці Корсуня. Прилеглий до парку ліс, залізнична станція Корсунь, Козацька Могила та інше. Напружуючи сили, солдати просувались вперед. Передові частини вийшли до берега річки Росі проти Корсуня, звільнивши від ворога південну частину міста (Зароссся). Вранці розвідка вибила з Корсуня останніх німецьких автоматників і встановила, що вночі з 13 на 14 лютого німці евакуювалися з міста. Відступили вони через Яблунівку на Стеблів, Шендерівку...

Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. – Д-3058.

І.Г. ТОЛПЄЄВ,
лейтенант, командир взводу
3 батареї 438 окремого винищувально-
протитанкового полку 4 гвардійської
армії 2 Українського фронту

ПОДВИГИ АРТИЛЕРИСТІВ

...20 січня 1944 року наш 438 винищувально-протитанковий полк з-під Сміли зробив марш і прибув у район Кам'янки.

Він повинен був разом з полками 69 гвардійської стрілецької дивізії прорвати оборону ворога. Наступ розпочався 25 січня, піхота легко перейшла невеличку річку, захопила село Баландине і стала переслідувати німців, які відступали на південь у напрямку міста Шполи. Слідом за піхотою пішли і гармати батареї нашого полку. Тут сталася велика біда. Німці оперативно викликали свою авіацію якраз у той момент, коли батарея була у відкритому полі. Попереду був глибокий яр, і люди вирішили шукати в ньому порятунку від горбатих «Юнкерсів». Шукали порятунок, а знайшли смерть.

Фашисти буквально знущались над незахищеними нашими людьми. Тим, хто не втік в яр, а залишився в полі, було легше. Ну, а тим, що були в яру, було моторошно.

Для молодого Якова Давиденка з гарматної обслуги це було перше випробування і таке важке. Бомби скидали в те місце, де було найбільше скупчення людей. Відбомбившись, літаки почали на бриючому польоті знищувати людей з кулеметів. Над Давиденком нависла смерть, і він би її отримав, як і багато інших, але його врятувала кмітливість, винахідливість. Він відбіг недалеко в бік і тут же, в яру, ліг на землю, злившись з нею, і до кінця спостерігав це безжальне бомбардування. Багато там загинуло наших людей, але Давиденко залишився не ушкодженим. Він врятував себе для бою з танками.

Після бомбардування батареї ми пішли вперед, і тут назустріч нашій піхоті з села Оситняжки вийшли танки. Батарея встигла розгорнутись, швидко відкрити по них вогонь, були і прямі попадання. Танки ворога, не прийнявши бій, розвернулись і пішли в укриття. Вперше по цих танках вів вогонь з гармати і Яків Давиденко. У цьому бою він пережив два жахи: безжалісне бомбардування і першу зустріч з фашистськими танками. Рядовий Давиденко здав екзамен на зрілість воїна...

Запам'ятався мені і останній бій по знищенню німців, оточених під Корсунем-Шевченківським. 5 і 6 батареї стали праворуч по шляху, який вів з Лйсянки в село Почапинці. Вони готувались до бою з оточеними німцями, які відходили з Журжинець. Через шлях на правому боці росли товсті, вікові груші й осокори.

Під покровом ночі і сильної хуртовини, це було 17 лютого 1944 року, оточені німці пішли по цьому шляху на Лисянку для з'єднання з головними силами. Наша артилерія чекала на танки, але їх у німців не було. По шляху йшли колони німців, потім – артилерія, візки зі зброєю та мінометами, а в кінці колони – візки з пораненими з госпіталів.

Стріляли картеччю, стріляли осколковими снарядами, стріляли з особистої зброї. Багато було вбитих, але німці все лізли і лізли вперед. Створилась загроза [виходу], і це всі розуміли. Адже артилеристи тут воювали без своєї піхоти, закінчувались снаряди, частина німців прорвалась у тил і опинилась у нас за спиною. Частина воїнів нашої 3 батареї повернулась назад і полонила їх. Ось тоді мені і випала нагода побачити бій гармати сержанта Кругляка, який я спостерігав з тилу, а точніше, позаду цього бою.

Що ж вигадав Кругляк? А ось що. На озвірілих німців, безперервно нападаючих на гармати батареї, він подав команду цілитися в стовбури дерев на шляху і стріляти по них осколковими снарядами. Ефект виявися шокуючий. Снаряд розривався під час удару об дерево, і осколки майже повністю винищували німців. Летіли цурки від дерев, падали на шлях убиті осколками німці, валялись розбиті візки, трупи коней – картина була вражаюча, і «намалювали» її в основному наші два сержанти – Василь Петрович Кругляк і Андрій Єрмолайович Харитонов. Один отримав звання Героя Радянського Союзу, а Кругляк, пам'ятається, нічого. У 1956 році мені пощастило побувати в тих місцях. Я уважно обстежив стовбури груш і осокорів. Вони вижили, рани їх зарубцювалися, але в деяких ще були рани від осколків і стирчали самі осколки...

У цю ж ніч всі солдати нашого полку до самого ранку вели бої з німцями і попереду, і позаду. Я сказав «усі» тому, що коли полк веде боротьбу з танками, то тоді працюють тільки гарматні обслуги, а інші: розвідники, телефоністи і радисти – їм допомагають або просто спостерігають за боєм. Але під Почапинцями воювали всі, тому що фашисти лізли з усіх боків, лізли напролом, щоб вийти з оточення. Лізли на нас зі злом і не просили пощади.

У книзі «Боевой путь 4-й гвардейской армии» є такі рядки: «На окраине села Почапинцы оборонялись курсанты 41 гв. СД с группой солдат истребительного полка». Тут йдеться

про 1 батарею, якою командував капітан Кондратенко і в його підпорядкуванні був рядовий, телефоніст Сократ Лобада. Штаб полку стояв у селі, а батарея – на околиці, вона була спідручна для командира полку.

Обірвався зв'язок батареї зі штабом. Для телефоністів це найтяжка загадка: або він перервався від осколків мін чи снарядів, або її перерізав ворог і зробив засідку, очікуючи приходу сюди телефоністів. На лінію пішов Лобада з напарником і першим виявив німців, які прорвалися з боку цукрового заводу. Лінію так і не вдалося полагодити, зв'язок не знадобився. Телефоністи почали перестрілку, їм прийшли на допомогу полкові телефоністи, і розпочався справжній бій. Спочатку ним керував лейтенант Федулов, а пізніше до нього приєднався і командир батареї.

За селом була велика продовгувата долина, яром її назвати не можна, тому що вона була розчахнута, і ось у цю долину нагромаджувались німці і йшли в атаку на крихту наших артилеристів. Спочатку наші відбивались, потім самі декілька разів йшли на німців. Бій доходив до рукопашного, у хід йшли гранати і приклади. У цьому бою Лобада хоробро захищався сам і захищав командира батареї, капітана Кондратенка. Звичайно, у таких випадках кажуть, що він знищив стільки-то фашистів. Я не пишу таке про рядового Лобаду, я не підраховував, скільки він знищив фашистів. Але я стверджую, що він першим розпочав цей бій, вів його відважно і, безумовно, наніс великі втрати ворогу. Рядовий воїн Сократ Лобада проходив практику ближнього бою з фашистами і екзамен склав на «добре».

Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. – Д-1769.

З.М. ФІЛОНОВА,
старший лейтенант,
лікар 500 окремого кулеметно-артилерійського батальйону
159 укріпленого району
27 армії 1 Українського фронту

У БОЯХ ЗА ШЕНДЕРІВКУ

У середині лютого 1944 року (за хронологію не ручаюсь) наш 500 окремий кулеметно-артилерійський батальйон був розташований у селі Шендерівці, де вів тяжкі кровопролитні бої. Наша санітарна частина – батальйонний пункт медичної допомоги – розташувався у великому дерев'яному будинку ближче до головного шляху. Поранених було так багато, що ми цілодобово не відходили від перев'язочних столів. Необхідно сказати, що кількість медичних працівників у нашому батальйоні була дуже мала: 1 лікар, 2 фельдшери, 3 санітари, крім того, по 1 санінструктору в ротах. З вдячністю згадую, що в цей важкий для нас час на допомогу прийшло місцеве населення. У сусідньому з медчастиною будинку жили чоловік з дружиною, уже в літах, які постійно знаходились з нами, самовіддано і мужньо виконували всі роботи при наданні допомоги пораненим; вони віддали своє житло для поранених, переносили їх туди на ношах, іноді прямо під обстрілом. Дуже прикро, що пам'ять не зберегла імена цих добрих, відданих людей. Але ми їх завжди пам'ятаємо! Низько їм вклоняємося живим або вже померлим.

Особливо тяжкі бої були 11–12 лютого 1944 року, це ми відчули за кількістю поранених, їх доставляли тільки важкопораненими, всі, хто міг хоч трішки бути з товаришами у строю, тримати зброю, були там, – на вогневих позиціях. Пам'ятаю, як зараз, 12 лютого, увечері, доставили важкопораненого (помираючого) артилериста лейтенанта (башкир або татарин). Ось що він нам приблизно розповів: «Вранці німці великими колонами ринулись на наші позиції. Навкруги пекельний гуркіт від вибухів. Бої були жорстокі, німці несли великі втрати, але все лізли вперед і вперед, немовби кінця їм не було. Наші гармати гарячі, снаряди закінчуються, навколо гори німецьких трупів, а вони немов навіжені через трупи лізуть вперед. Ось і останній снаряд, німці тут, біля гармати йде рукопашний бій!». І так воювали всі наші солдати. Це і є стояти на смерть! Вічна їм слава!!

Увечері ж 12 лютого нам повідомили, що ми оточені німцями, живими залишилось небагато солдатів і офіцерів (близько 50 осіб). Відходити на іншу вулицю! Поранені, яких не встигли евакуювати і які мали змогу пересуватися, а, здавалось, і не могли, пішли з нами. Така була сила волі, велика мужність перебороти все, аби бути зі своїми разом у цю смертну годину, не залишатися на наругу німцям. Поранених, які не могли пересуватися, переносили в глибокий підвал і ховали там у нішах. Це робили наші помічники – сім'я місцевих жителів, які допомагали нам.

13 лютого (?) весь день група солдатів і офіцерів, яка залишилась живою у 500 окремому кулеметно-артилерійському батальйоні, геройськи відбивала [атаки] ворога, який до цього часу зайняв майже всю Шендерівку. Коли кільце навкруги нас стислось так тісно, бійці пішли в атаку з криком «Ура!» і відвоювали у ворога десятки, а може, й сотні метрів.

А навкруги гуркотіло, свистіло, горіло, всюди вогонь, дим, розвалювались муровані будинки, ніде сховатися. Добре пам'ятаю офіцера, який очолив нашу групу. Я не знаю його прізвища, він, очевидно, був із іншого батальйону або укріпленого району, не знаю. Але це був вольовий, витриманий командир, який не розгубився ні на хвилину. Його рішучі чіткі накази діяли на всіх позитивно. Бо, прямо кажучи, залишитися живим там, у тій ситуації, ніхто не думав. Уся наша зброя – автомат і пістолет. Німці буквально насідали! Згадую, коли опинилися на околиці Шендерівки, в яру виявилось багато коней, і німці били по них буквально прямою наводкою. Жахливе видовище! Відірвані голови, відірвані кінцівки, ріки крові і якесь особливе кінське іржання. Вони теж прощалися з життям! А літаки з чорною свастикою низько-низько. Захотілось перетворитися в непримітну грудочку, злитися з землею. Посеред цього «пекла» [я] отримала наказ «залишитися з пораненими». Був вечір, прикриваючись темрявою, наші вирішили спробувати вийти з оточення. Я залишилась одна! Добратися в розташування санчастини я вже не змогла – скрізь німці, і в цей час на допомогу мені прийшла жінка з дівчинкою-підлітком. Будинок їхній горів, а самі вони перебралися до укриття в овочевій ямі, яка була на схилі яру. Там ми і сховалися на ніч. Бій затих, тільки німецькі літаки всю ніч кружляли над селом. Ранком, тільки почало світати, я піднялася наверх, через солом'яний дах побачила, що увесь схил яру і де тільки бачить око – скрізь маса німецьких солдатів у брудно-зелених шинелях, скрізь машини, гармати, візки. Стрепенулося серце! Зали-

шатися в формі радянського офіцера було неможливо. Дякувати, мені дали цивільний одяг. Пістолет, документи в чоботі. Зверху вже лунає німецька мова. Промінь світла висвітив нас. На вихід! Останньою виходжу я. Тут же група німецьких автоматників, напоготові в будь-яку секунду дати чергу. Не обшукували. Пішла, а сама думаю: зараз вистрілять у спину. А навкруги все охоплене полум'ям, німці кожен дім підпалювали факелом; чужа гучна гаркава мова. Німці казяться, ловлять птицю, розводять вогнища, зустрічні показують мені на полум'я, на охоплене вогнем село. Це справа їхніх рук! Який вандалізм! А мені потрібно до поранених. Важко пробираючись, заходжу в уцілілі ще маленькі хатки, які дощенту заповнені місцевими жителями. Тут плач, стогін, жінка б'ється в істериці: німці спалили двох її дітей. Було, на горе нам, і таке. За перегородкою чоловік розповідав комусь, що вночі до нього прийшли німці, спитали, чи є радянські солдати. Відповів: «Там 3 – у сараї». Розстріляли. Безперечно, це були солдати нашого 500 окремого кулеметно-артилерійського батальйону. Коли я дісталась місця розташування нашої санчастини, від неї залишилось тільки попелище. Мене впізнала жінка, яка допомагала нам. І ось я в підвалі, де поранені. Нам необхідно було бути обачними: туди часто навідувались німці. Допомогу надавали потайки. Так зійшло 2-3 дні, потім появились наші бомбардувальники – як їх боялися німецькі солдати! Вдень німці палили награбоване майно, зайвий вантаж. 16 або 17 лютого була жахлива погода – заметіль, вітер, почасти дощ. Вночі поблизу Шендерівки сильна артилерійська канонада, переполох у німців. Ранком 17 лютого в Шендерівці були вже доблесні радянські воїни.

Вернулась у Шендерівку і частина наших відважних солдатів 500 окремого кулеметно-артилерійського батальйону. З ними і два фельдшери – Володимир Нажимов та Пономаренко. Ми евакуювали поранених. Шендерівка була майже вся знищена. Будинки згоріли. Усі вулиці, шляхи, площі забиті німецькими машинами, військовою технікою, візками. І скрізь багато трупів, маса трупів німецьких солдатів і офіцерів. Це було якесь своєрідне жахливе кладовище німецьких солдатів і німецької військової техніки, на тлі знищеного ними ж села, на тлі обвугленого – великого згарища. І полонені – їх було багато. У яру було багато розбитих німецьких візків з харчами, боєприпасами, мертвих скалічених коней. Виявляється, німці гнали тварин до кручі, ті падали з кручі, тягнучи за собою візки, гинули, калічились. Яке скрізь варварство!

Ось так я це пам'ятаю було у той далекий, суворий 1944 рік.

Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. – Д-3432.

о. ЮРІЙ МИЦИК,
доктор історичних наук,
доктор церковно-історичних наук,
професор

БОЇ У КОРСУНСЬКОМУ «КОТЛІ» 1944 РОКУ В МЕМУАРАХ ФЕЛЬДМАРШАЛА МАНШТЕЙНА

Еріх фон Манштейн, правильніше – Манштайн, (1887–1973) є найкращим, принаймні одним із найкращих, німецьких воєначальників часів Другої світової війни. Він народився 24 листопада 1887 року і походив із відомих прусських родів. Його батько – майбутній генерал артилерії Едуард фон Левінськи, його мати – фон Шперлінг. Майбутній фельдмаршал був усиновлений тіткою по матері і дістав прізвище її чоловіка, генерала Георга фон Манштейна. Закінчив школу, кадетський корпус, навчався у Військовій академії. Коли вибухнула Перша світова війна, він був ад'ютантом 2 гвардійського резервного полку, у листопаді 1914 року був тяжко поранений, потім служив при штабах. Манштейн воював у Бельгії, Східній Пруссії, південній Польщі, Сербії, особливо слід відзначити його участь у кривавих битвах на Марні і під Верденом. Був нагороджений Залізним хрестом 1 і 2 класів і орденом Дома Гогенцолернів. У 1919 році переведений у Генштаб, командував ротою, єгерським батальйоном, став полковником.

У листопаді 1931 року входив до складу делегації, яка вела переговори про військове співробітництво з СРСР. Після цього пройшов військову перепідготовку в Москві та Ленінграді. З 1 жовтня 1932 року – командир батальйону, потім – начальник штабу дивізії та III військового округу. У жовтні 1936 року став генерал-майором, обіймав достатньо високі військові посади (командир дивізії, служба в Генштабі тощо). У 1938 році брав участь в окупації Сілезії як начальник штабу однієї з армій, потім став начальником штабу групи армій «Південь», якою командував Г. фон Рунштедт. Брав участь у розробці планів війни проти Польщі і особливо проти Франції (його план був прийнятий за основу). Став генералом піхоти і був нагороджений Рицарським хрестом Залізного хреста.

З березня 1941 року – командуючий 56 танковим корпусом, який з початком війни проти СРСР здійснив рейд зі Східної Пруссії до озера Ільмень. У вересні 1941 року призначений командуючим 11 армії і пізніше здобув Крим. Навесні 1942 року

разом з фон Клейстом знищив радянські війська, які висадилися під Керчю, штурмом оволодів Севастополем. За це йому було присвоєно звання фельдмаршала. У серпні 1942 року 11 армія була перекинута під Ленінград і там діяла досить успішно. У листопаді 1942 року Манштейн очолив групу армій «Дон», яка мала деблокувати 6 армію, оточену під Сталінградом. Він прагнув добитись виводу 6 армії з «котла», але Гітлер заборонив їм відступ. Все ж Майнштейн забезпечив стабілізацію нової лінії фронту під Ростовом, врятував південне крило німецьких військ, знову захопив Харків. За це 12 березня 1943 року він був нагороджений дубовим листям до Рицарського хреста.

Брав участь у Курській битві, керував тяжкими оборонними боями при відступі до Дніпра, провів успішний контрнаступ біля Кривого Рогу. Неодноразово вимагав відставки Гітлера з посади Головнокомандуючого, але безуспішно. Всупереч наказу Гітлера він наказав генералу В. Штеммерману організувати прорив з корсунського «котла». 17 лютого 1944 року німецьке угруповання вийшло з «котла», втративши 24000 з 54000 воїнів, у тому числі й самого Штеммермана. Коли 1 танкова армія Хубе потрапила в «котел» біля Південного Бугу, то під загрозою відставки добився дозволу Гітлера на її прорив, що Хубе й вчинив. 30 березня 1944 року Гітлер нагородив Манштейна дубовим листям та мечами до Рицарського хреста і водночас відправив його у відставку. Наприкінці війни Манштейн був арештований, а у 1949 році засуджений британським судом до 18 років ув'язнення (пізніше цей термін зменшили до 12 років). 7 травня 1953 року звільнений у зв'язку зі станом здоров'я. Був радником при створенні бундесверу Федеративної Республіки Німеччини.

Манштейн – автор мемуарів «Втрачені перемоги» («Verlorene Siege») (1955) і «З життя солдата» (1958), розгорнутий варіант – «Солдат XX століття» (1997). За думкою фахівців, його спогади є одним із найважливіших творів з історії II Світової війни. Невипадково вони друкувалися в скороченому вигляді навіть у СРСР. У сучасній Росії недавно побачила світло повна версія мемуарів фон Манштейна (Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала. – М., 2007. – 829 с.). У них він певну увагу приділив подіям лютого 1944 року на Черкащині. Тоді радянські війська оточили значні сили німецької армії і в ході запеклих боїв знищили приблизно половину оточених у корсунь-шевченківському «котлі» (у німецькій літературі за цим «котлом» закріпилась назва «Черкаського»). Зі свого боку німецька армія ще не втратила своєї боєздатності і завдала значних втрат радянським військам. Погляд Манштейна на бої в корсунському «котлі», звичайно ж, не є безстороннім, але достатньо об'єктивним. Принаймні мемуари Манштейна і в цьому відношенні зберігають своє значення як важливе історичне джерело. У зв'язку з цим пропонуємо в перекладі українською невеликий фрагмент з них.

«Черкаський котел»

На центральній ділянці фронту групи армій моторизовані з'єднання 1 танкової армії після успішного контрудару по позиціях 40 армії противника у східній частині діри в нашому фронті почали завдавати вже згаданий вище другий удар у її західній частині. Але тут же у ворожої гідри на тільки-но залишеному нашими танковими дивізіями полі бою виросли нові голови.

Наприкінці лютого противник великими силами, у складі яких знаходились головним чином кілька танкових та механізованих корпусів, прорвався в північно-західній частині вищезгаданої ділянки фронту, що видавалася наперед. Цю ділянку все ще було наказано утримувати внутрішнім флангам 1 танкової армії і 8 армії на Дніпрі вище Черкас. Ворожі війська, що прорвалися, пройшли між 7 і 42 армійськими корпусами далеко на південь, до району Звенигородки.

У цей же час росіяни атакували звернену на схід ділянку фронту, яку займала 8 армія в районі південно-західніше Черкас, і прорвали його, ввівши в бій 4 гвардійську та 5 гвардійську танкові армії (помилка у Е. Манштейна: на східній ділянці фронту були 5 гвардійська танкова і 4 гвардійська армії. – *Ю.М.*), у складі яких діяли свіжі з'єднання. Їм вдалось просунутись на захід і з'єднатися з силами противника, які прорвались з північного заходу на Звенигородку через фронт 1 танкової армії. Отже, вищезгаданий виступ фронту, що впирався на півночі в Дніпро, у котрому діяли 42 армійський корпус 1 танкової армії, а також 11 армійський корпус 8 армії, був відрізаним. Такою була ситуація, яку я застав 28 січня після повернення в групу армій. Командування групи негайно прийняло рішення для визволення оточених корпусів.

1 танкова армія отримала наказ якомога швидше завершити розгром оточених на її лівому фланзі частин радянської 1 танкової армії. 3 танковий корпус мав бути найближчим часом звільнений з цієї ділянки. Разом з 16 і 17 танковими дивізіями, «Лейбштандартом» і полком важких танків під командуванням Веке (помилка видавців. Має бути Беке. – *Ю.М.*), який особливо відзначився в останній битві, його необхідно було перекинути на ділянку, де тепер намітилась криза. 1 танкова армія при першій можливості мала йти за ними.

Перед 8 армією було поставлене завдання зняти з ділянки, яку вона займала, 3 танкову дивізію 47 танкового корпусу і зосередити її в місці прориву. Зі складу 6 армії було наказано виділити для посилення цього угруповання ще 24 танкову дивізію. Однак, коли остання прибула туди, Гітлер наказав повернути її групі армій «А», оскільки ситуація на нікопольському плацдармі ставала загрозливою. Вона підійшла туди, однак надто пізно.

За наказом командування групи армій обидва корпуси мали завдати удару по силах супротивника, що оточили 42 та 11 армійські корпуси, у фланг і в тил: корпус 1 танкової армії – із заходу, корпус 8 армії – з півдня.

Командування групи армій зосередило порівняно велику кількість дивізій, щоб деблокувати оточені корпуси. Це було необхідно, бо суперник кинув у цей район з північно-західного та зі східного напрямку не багато й не мало як 26 стрілецьких дивізій і 7–8 танкових, механізовані і кавалерійський корпуси. Використання такої великої кількості дивізій пояснюється тим, що, за винятком свіжих та поповнених з'єднань, радянські дивізії мали неповний склад.

Завдання наших обох ударних груп полягало в тому, щоб перерізати тилові комунікації великої кількості з'єднань, що тут накопичились, а потім знищити їх концентрованими атаками.

На жаль, спочатку глибокий сніг, а потім відлига значно загальмували зосередження обох ударних груп. Однак їм вдалося завдати удар, внаслідок якого значна частина сил, які оточили черкаське угруповання, була розбита. Понад 700 танків, понад 600 протитанкових гармат і близько 150 гармат було знищено, однак обидва корпуси захопили всього 2000 полонених. Це було ознакою того, що з'єднання противника головним чином складалися з моторизованих частин. Врешті-решт, глибоке багно зі снігом змусили нас зупинитися. Ударний клин 3 танкового корпусу підійшов на 13 кілометрів до південно-західної частини «котла», 47 танковому корпусу вдалось відтягти на себе значну частину сил противника.

Оперативна група штабу виїхала в нашому штабному поїзді до Умані, щоб забезпечити взаємодію обох армій в цих боях. Штаб 1 танкової армії розташувався в Умані, штаб 8 армії теж знаходився неподалік. Двічі я пробував дістатися з Умані до ударних груп. Однак двічі моя легкова машина безнадійно застрягала в снігу або в багнюці. Кожного дня погода мінялась, снігові завірюхи чергувались із відлигою. При цьому знову підтвердилось, що радянські танки при просуванні снігом чи розмоклою землею переважають наші танки своєю прохідністю, бо у них ширші гусениці.

Оскільки не було більше надії, що наші танки доберуться до «котла», я наказав обом оточеним корпусам прориватися на південний захід. За цей час внаслідок атак противника, що відновилися з усіх боків, обидва корпуси скупчились на невеликій території, що простягалася з півночі на південь на 45 кілометрів, а з заходу на схід лише на 15-20 кілометрів. Таким чином, слід було діяти, якщо ми хотіли ще врятувати ці корпуси. 4 лютого (8 лютого. – *Ю.М.*) Совіти вже вимагали від них капітуляції.

У ніч з 16 на 17 лютого обидва корпуси під керівництвом своїх командирів Штеммермана і Ліба здійснили спробу прорватися з оточення у південно-західному напрямку на зустріч 3 танковому корпусу, котрий напружував усі сили, щоб, незважаючи на непролазну багнюку, кинути назустріч угрупованню, яке прорівалося, хоча б кілька танків. За наказом командування групи обидва оточених корпуси мали бути використані для забезпечення виходу з оточення всієї артилерії та боєприпасів. Через те, що під час виходу з оточення військам довелось би пересуватися по бездоріжжю та глибокій багнюці, було наказано кинути гармати після того, як будуть розстріляні всі боєприпаси. Ар'єргарди з кількома гарматами прикривали війська, що виходили з оточення, від атак противника з півночі, сходу та півдня.

Можна собі уявити, з якими почуттями, сподіваючись і непокоячись, ми чекали в нашому штабному вагоні вісток про те, чи вдався вихід з оточення. У ніч з 16 на 17 лютого о 1 годині 25 хвилин прийшла радісна звістка про те, що перший зв'язок між корпусами, які виходили з оточення, та передовими частинами 3 танкового корпусу було встановлено. Противник, який знаходився між ними, був буквально зім'ятий. 28 лютого ми дізналися, що з «котла» вийшло 30000–32000 осіб. Оскільки в ньому знаходилось шість дивізій і одна бригада, за низької чисельності військ це становило більшу частину активних штиків (згідно з даними про кількість тих, хто перебував на обліку, обидва корпуси до оточення нараховували 54000 осіб. Однак частина тилових служб не потрапила в оточення. – *Ю.М.*). Значного болю завдавало нам те, що більшу частину важкопоранених, які виходили з оточення, ми не змогли взяти з собою. Генерал Штеммерман загинув під час бою.

Таким чином, нам вдалось позбавити ці два корпуси від тої долі, яка спіткала 6 армію під Сталінградом. Гітлер і тут спочатку віддав наказ про продовження боротьби в «котлі», однак потім заднім числом він схвалив наказ групи армій про підготовку до виходу з оточення. Наказ про сам вихід з оточення був даний командуванням групи без попереднього узгодження з Гітлером, щоб виключити можливість заперечень з його боку.

Звичайно, при виході з оточення більша частина важкої зброї та гармат застрягла в багнюці. Тільки кілька з них ціною неймовірних зусиль військам вдалося взяти з собою. Дивізії, що вирвалися з «котла», довелося тимчасово відвести в тил. Внаслідок цього шість з половиною дивізій групи армій не брали участі в боях, що ще більше ускладнювало ситуацію. Однак це не могло захмарити радощів, які нам дало вдале врятування принаймні особового складу обох корпусів.

Для 1 танкової армії та 8 армії тепер залишалося завдання знову встановити міцний зв'язок між їхніми ділянками і якнайшвидше виділити танкові частини в резерв.

Після того, як я відвідав частини дивізій, що вийшли з оточення, оперативна група штабу повернулась у Проскурів (нині м. Хмельницький. – *Ю.М.*). Цього вимагала ситуація на лівому фланзі групи армій».

Л. ДЕГРЕЛЛЬ,
командир добровільної
штурмової мотобригади СС
«Валлонія»

СТОРІНКИ ЩОДЕННИКА 1944 РОКУ

28 січня. У Корсуні був найбільший опорний пункт.

12 лютого. (Хронологія викладу подій порушена. – *Ред.*). Почавши рухатись, дуже швидко забуксували. Протитанкові гармати причепили до вантажівок. До того часу обороняли позиції Деренківця (Деренківець було звільнено 10 лютого. – *Ред.*). Все робили за схемою. Потім їдемо через Гарбузин, який горів, і ми там бачимо полк «Нормандія» танкової дивізії «Вікінг», який готував позицію. Дещо віддалік ми бачимо декілька знищених літаків (вірогідно, аеродром. – *Ред.*).

Вранці ми були біля перших будинків Корсуня. Вийшли із машин, привели себе до порядку і під звуки маршу марширували в Корсунь.

13 лютого. Корсунь – дуже красиве місто. На південному сході було дуже глибоке озеро (вірогідно, Л. Дегрелль мав на увазі річку Рось. – *Ред.*) декілька кілометрів у довжину. Біля нього була висока гора з лісом. Навколо озера стояло багато білих, синіх, коричневих будинків. Береги озера з піщаними доріжками. Наприкінці озера велика ГЕС. Тут вода бігла з великою силою, і ми бачили червоне і зелене каміння. Було багато островів, на вершині одного був старий монастир у східному стилі (йдеться про палац на острові Коцюбинського. – *Ред.*). За 50 метрів від бурхливої води (гора Янталка. – *Ред.*) ми поховали своїх загиблих із штурмової бригади «Валлонія», вони «відпочивали», де високе біле каміння. А ми готували себе вийти звідси на волю.

«Котел» став маленьким. Пара кілометрів фронту північніше, пара – західніше і пара – на південь. Спочатку «котел» був просторим, як Бельгія, на цей час як одна провінція Бельгії.

«Валлонія» тримала оборону в селі Деренківці. Натиск росіян збільшувався. Ми поїхали з Деренківця і втратили 7 кілометрів. Ситуація була загрозлива. Вважалось, що в оточенні було 50 тисяч осіб, і ніхто не знав, що їх чекає.

Мій командир (Люсьєн Ліпперт. – *Ред.*) і я до 11 години приїхали до командного пункту дивізії для отримання бойових завдань. Ми побачили генерала Гілле з червоним лицем біля

телефона. Він тільки що отримав жахливі звістки. Гарбузин, який ми мали захищати, вже в руках росіян, і вони досить швидко направляються в бік Корсуня. Гілле взяв свою важку палицю, вийшов і сів у «Фольксваген» і швидко поїхав у Гарбузин. Внаслідок контрудару його війська знову взяли Гарбузин.

Атаки наших дивізій вже починались на південно-західному напрямку і пару годин там вистояли, але без успіху, на який сподівався німецький штаб. Оборона росіян була дуже жорсткою. Наші війська були за 6 кілометрів від Корсуня. Ворог затискував нас. Ми розуміли, якщо ми швидко не переможемо, то через 1–2 дні нас чекає кінець. Солдати і офіцери вже не відпочивали через 10 діб. Більше одного тижня наступали і не спали (вірогідно, після Драбівки. – *Ред.*) жодної ночі.

Приймали таблетки первитін (PERVITIN – таблетки для льотчиків дальніх польотів, щоб не заснули за штурвалом; в оточенні їх приймали солдати. – *Ред.*). Спокою не було ніде. 50 або 60 разів на ніч дзвонив польовий телефон, і ворог постійно був навкруг наших позицій, спрямовуючи на них вогонь своїх гармат. Нерви були на межі. І я питав: як довго це може бути?

Внаслідок жорстокої боротьби останніх тижнів наші боєприпаси майже закінчились. Вже 8 діб ніякі літаки не сідали.

Щойно ми приїхали в Корсунь – почули гул літаків. Але нічого не було видно: хмари, дощ. Побачили лише білі парашути. Думали, російські. Але згодом побачили контейнери! У кожному було по 25 кілограмів боєприпасів або маленьких пакетів концентратів і шоколаду. У нас був малий запас продуктів.

У Корсуні ми пекли хліб. Дуже твердий хліб і шоколад були останніми запасами, і їх роздали 13 лютого. Кожний знав, що цей хліб міг бути останнім. Наш марш на південний захід визначений 13 лютого об 11 годині. У нас ще залишались ілюзії. У головному штабі були оптимісти. Справжньої ситуації ми не знали.

Нам говорили, що наступного дня (13 лютого. – *Ред.*), у неділю, все буде добре. Ми думали, що через кілька кілометрів – свобода. Вранці пройшов дощ. Вночі повний місяць. Для нас це добрий знак. Корсунь був освітлений красивими кольорами. Сріблясте випромінювання неба було казковим. Стало холодно. За допомогою кількох таблеток первитіну ми встигали все зробити.

Ми втратили багатьох людей і багато машин. Але для тих людей, які залишилися, машин вистачало. Близько півночі наша колона проїхала біля красивого озера біля Корсуня. Переїхали озеро через дерев'яний міст довжиною півкілометра. Він був побудований нашими саперами. Міст був дуже вузьким, і в колоні займали чергу. Декілька тисяч машин чекали. Ворог був дуже

близько. Кожний солдат нервував. Регулювальники регулювали рух. Все було, як спортивний конкурс.

Навіть впродовж цього напруженого тижня інтендантські служби працювали як годинник. Все встигали справно. Вночі (вірогідно, з 13 на 14 лютого. – *Ред.*) ми зрозуміли, що наша доля залежала від пари кубічних дощок. Якби хоч один російський льотчик скинув бомбу на міст, то ні одна наша машина не змогла б виїхати з Корсуня. Один радянський льотчик намагався це зробити, однак шкоди великої нам не заподіяв. О 2 годині ранку ми були на іншому березі озера (річки Росі. – *Ред.*) і поїхали до наших позицій на південний захід...

Нова Буда чинила опір. Ліпперт взяв ручний кулемет-автомат і пішов на вулицю – і раптом крик. Це був крик людини, яка вмирала. Розривна куля застряла в грудях, і він впав на коліно. Він навіть ще рукою помацав лоб, взяв картуз, вірогідно, хотів померти в формі. Ми його взяли й понесли в будинок. Бригада «Валлонія» не хотіла залишати свого мертвого командира в руках ворога. Однак вночі радянські війська наступали і захопили ділянку Нової Буди. Вночі один лейтенант разом із добровольцями атакував ворога і взяв будинок, всередині якого було поховано Ліпперта. Вони відкопали тіло командира і під ворожим вогнем перенесли його до нас. Ми знайшли дошки, поклали на них тіло і хотіли забрати його з собою при відступі.

У Новій Буді через «Юнкерси» ми отримали 50 тисяч боєприпасів. Він (Гілле ? – *Ред.*) найшов нам воза для поранених і хотів відвезти їх на Шендерівку і далі.

У Новій Буді ми пекли манний хліб із муки і цукру і по 1/4 частині давали кожному воїну. У селі порізали корів і два рази в день кожний боєць отримував шматок м'яса. Дуже швидко ми прийшли в себе і дивились, як готується суп. За 2 кілометри північніше Шендерівки ми знайшли польову кухню, яка загрузла в полі. Вона була з сотнею вантажівок. Було дуже важко, але нашим поварам вдалося відбуксирувати кухню, і ми почали готувати смачний суп. На місці знайшли тару для транспортування супу: дві бочки без верху. Повантажили їх на візок, дорога була в'язкою, тому 3 кілометри долали 8 годин. Коли цей візок приїхав уночі в Нову Буду, то бочки були майже порожні, а в супі була грязюка і лід. І наші рядові відмовились їсти цю страву. Краще «солодкий хліб» і шматок м'яса.

...Удень і вночі Шендерівка була під «ковдрою «Катюш». Повсюди ми бачили вбитих коней, пошкоджені машини і трупи, які ніхто більше не ховав. Під шпиталь ми використали приміщення правління колгоспу. Воно скрізь було відкритим, і наші поранені мінімально мали дах. Ліків і бинтів у «котлі» вже не було.

«Катюші» попали в будинок колгоспу. Дах завалився, і кілька десятків поранених загинули. Кров була скрізь. Деякі поранені збожеволіли і кричали проти жахливого шуму цих «Катюш». Тих, хто залишився живими, ми знімали і клали на землю. Незабаром тут лежало понад 1200 поранених різних військових частин. Йшов дощ, всі були мокрі; сушитись не було де, і було дуже холодно. Вже після вівторка (вірогідно, 15 лютого. – *Ред.*) було мінус 20. Сотні поранених лежали на землі, у них були страшні обличчя.

Увечері йшов сніг. І дуже скоро було снігу майже 25 сантиметрів. Близько 20–30 тисяч людей чекали в балці села, чекали кінця драми. Даху більше не було. Нам здавалось, що це армія Наполеона у Березино.

Ми часто бачили, як рядові, незважаючи на небезпеку, розкладали багаття. Спати не можна. Горів кожний будинок. З ями ми бачили кількасот вогнищ, біля яких бідні рядові намагались висушити свій одяг. Всі сподівались на долю, але нічого не траплялось. Вранці люди навіть не хотіли снідати, вони без кінця дивились на південний захід. Дуже частими були звукові галюцинації і залпи «Катюш». Поранені кричали, і лікарі не знали, що треба робити. Ці 1200 поранених були на підводах. Вони притискувались близько один до одного і намагалися не вмирати. Декілька сотень возів збилися докупи. Худі коні, як скелети, намагались їсти дерево з передніх возів. Інколи хтось кричав, інколи хтось рухався, а більшість мовчала під ковдрами. Інколи їздовий знімав сніг з облич поранених, які вже 10 днів на возах. Кожного дня поранені вмирали. Колір їх трупів – жовто-зелений.

У Новій Буді ворог знову атакував нас танками. Ми тільки оборонялись, бо бойове завдання «Валлонії» було нелегким. Ми повинні були залишитись у Новій Буді до останнього моменту і закрити прорив для інших. 11 годин вечора (15 лютого. – *Ред.*). Я дав команду легкопораненим, які могли йти пішки, йти на південний захід. О першій годині ночі ми займали свої позиції, як замок, зі сходу на захід.

На той час телефонний зв'язок між німецькими частинами був відсутній. Поранених з ями ми забрали вночі. Взуття вже розлізлось. Ноги були мокрими, інколи, як лід. Вранці на возах позабирали трупи, а на їх місце поклали поранених. Що робити далі, ми не знали.

У середу (16 лютого – *Ред.*), до 12 години, нам було вже зрозуміло, що повинні йти на прорив самостійно. Прорив через радянських мав бути в суботу, 12 лютого, але не був. Потім чекали до 13 лютого, до понеділка, а тепер 16 лютого. Досить часто нам повідомляли, що війська ідуть нам на зустріч, але...

Ми оборонялись до останнього патрона, їсти було нічого. Сотні поранених померли з голоду чи від втрати крові. Ворог

скрізь. На півночі більшовики атакували із Корсуня, наші війська відступили остаточно.

Росіяни були за 3 кілометри від Шендерівки. Наші чинили опір у Новій Буді символічно. У вузькій ямі німецькі дивізії були під вогнем російської артилерії. Максимум 1–2 дні – і нам кінець. Ми готові були через голод здатися в полон. Незважаючи на це, були оптимістичні хвилини, коли думали, що все буде добре.

Мене викликав генерал Гілле. Там зібрались всі старші офіцери із сектора Шендерівки. Він виступив дуже коротко: «Давайте востаннє спробуємо врятуватись». Чекати більше не було сенсу. Завтра вранці о 5 годині прорив. Вибір: прорив або смерть. Іншого вибору не було. Сьогодні ввечері об 11 годині частина мала бути на вихідній позиції.

На нараді було два командири: корпуса і Гілле, які хотіли пояснити ситуацію. Вони оголосили, що відстань до звільнення була максимум 5 кілометрів. Якщо ми одночасно розпочнем наступ, а в нас 50 тисяч осіб, то зможемо прорватися. Після цього виступу ми знову отримали надію. Ми приїхали до частин з цією новиною.

До 4 години нам не можна відступати. У цей момент 10 тисяч воїнів в ямі Шендерівки вже пройшли 3 кілометри південно-західніше села. Після четвертої години наші війська можуть відступати. І то під сильним ворожим вогнем.

Упродовж маршу бригада «Валлонія» повинна зробити переугруповання і поступити в голову колони, і знову воювати з частинами, які роблять прорив. У цій ситуації нам все одно відводилась жахлива роль. Наші рядові знали, якщо ми залишимось на місці, нас чекає смерть. Всі повторювали фразу: «Завтра ми вільні. Котел «Черкаси» закінчився».

Вночі (з 16 на 17 лютого. – Ред.) у ями німецькі колони починають рухатись на південний захід. Йшли через Шендерівку, а потім пройшли через міст. Після мосту до іншого села було голе поле. І було одне село на захід, 3 кілометри одне від одного. Ці два села ми повинні були взяти.

А звідти о 5 годині ранку мала початись атака наших дивізій. Всі машини мали бути на цих позиціях (західніше цих двох сіл) при першому світлі. Рухатись машинам було важко. У перший день оточення в армії залишилось 15 тисяч машин. Гілле дав команду 50–60 тисячам оточених переугруповатись як піхота, вони б були більш мобільними. Це було б логічно. Спочатку командування хотіло оборонятись, а коли відступали, не хотіли залишати техніку. Гілле наказав знищити колону машин.

Вже три тижні ми везли ці красиві машини з собою. Що там було? Декілька тисяч найкращих машин зв'язку, штабні, мікроавтобуси, німецькі вантажівки, у них німецький вантаж:

різні валізи, туалети, крісла, матраци, акордеони, губні гармошки і різні ігри.

Від Петсамо (біля Арлона, Бельгія. – *Ред.*) до Чорного моря німецька армія загарбала собі всі матеріали і багатства, що збільшувались з кожним роком. Якби ми зробили як азіати, 75 відсотків баласту викинули, тоді б ми могли боротись, спати і їсти, і йти далі. Переможені німці в снігу і грязюці Росії у 1943–1944 роках – наслідок складного забезпечення армії, що під баластом більше не може ходити. Однак не мало сенсу сперечатись про цю проблему під час «котла», бо командування говорило: врятуйте матеріал. Через цю техніку (кілька тонн вантажу) ми втратили не один день. І, врешті-решт, ми їх кинули в полі, і вони були знищені російською артилерією і танками.

Напередодні 16 лютого у нас залишилось 20 танків, понад 1 тисячі вантажівок (раніше їх було 15 тисяч) і кількасот легких возів, які ми взяли для поранених у різних селах.

З 9 вечора (16 лютого. – *Ред.*) у Шендерівці був великий хаос. Ми повинні були стояти в Новій Буді. Якщо ми не втримаємось то це буде недобре всім. Я був хворий – з температурою 40°, але я командував. Зв'язок з підлеглими був через естафету (передавали один одному. – *Ред.*).

Об 11 годині я хотів проїхати в Шендерівку і зайнятись там плануванням виходу бригади. Через 50 метрів мені довелось розпрощатись зі своєю легковою машиною. Жахлива колона текла як річка серед села. Вантажівки, вози у 4–5 рядів один за одним. Я намагався знайти кожний віз, на якому були «валлонці». І я знайшов 50 осіб своїх, і я їм сказав: «Ідіть, брати, пішки». Нас чекала велика драма. Ворог наступав з півночі на танках і наближався до Шендерівки. Вже 10 година вечора. Радянська артилерія стріляла по селу. Всі будиночки горіли, і було світло. Це легше було для росіян – досить точно їх снаряди попадали в колони. «Катюші» стріляли, наші машини з бензином горіли. Нам повезло. Декілька десятків машин були вперемішку з пораненими на возах. Багато поранених на полі. Скрізь кров. І при світлі вогню це мало страшний вигляд. Машини, що горіли, повністю блокували хід. Тільки одній парі вантажівок вдалося проїхати. Переїжджали поранених коней, які лежали на дорозі. Хаос.

Все було видно від вогню. Мені вдалося пройти через цю мертву колону.

До 5 години «валлонці» і «вікінгці» були у Новій Буді. А потім через міст відступали до своїх. Колона була 2 кілометри довжиною і 50 метрів шириною: танки і вантажівки. Я зібрав своїх «валлонців». Колона була хаотична. Колону німців обстрілювали росіяни із танків і гармат, бо вони були на висоті і їм все було видно. Останні 20 німецьких танків вийшли з колони і поїхали в напрямку ями. Штаб бригади «Валлонія» отримав команду при першому світлі наступати вперед і взяти участь у вирішальному ударі на рятування.

Хаос був великим. Шендерівка здалась за 1 годину. Росіянам вдалося взяти Шендерівку, і російські танки знищували німців. Внаслідок контратаки втратили всі німецькі танки. Баланс: 1 танк німецький – 10 радянських. Я бачив вбитими німецькі екіпажі, які мали Рицарські хрести.

Під захистом танків німецька армія 17 лютого із південної частини Шендерівки пішла на південний захід. Пішов сніг. Ми пішли (бігом!). Важко йти: з однієї висоти на іншу.

Скрізь були машини, поранені і вбиті. Ворог постійно стріляв. Скрізь крики. Коні з пораненими були всюди. Нарешті, був наведений порядок, але в цей момент пішла хвиля радянських танків, і вони переїхали вози з пораненими. У нас більше танків не було. Однак ми рухались далі.

Ми прийшли до одного лісу, а потім – яма. Раптом ми побачили на одній висоті радянських, які атакували з південного заходу. Я взяв бінокль: це радянська кавалерія. Вона намагалась знищити останні німецькі підрозділи чи частини. Жах! Коли будуть німецькі танки? Ми пройшли понад 10 кілометрів – нічого не видно. Все далі й далі, я хворий, у мене висока температура.

«Валлонці» були першими в колоні. Побачили ще одну висоту й танки. Всі кричали: «Нарешті!». Але це були радянські танки. Ми знову пішли вниз, у яму. Там було дуже багато снігу. Ми думали, що це вже все. Там було два німецькі солдати з ручним протитанковим гранатометом «Панцерфауст», і ні на що вони не реагували. Один «валлон» й один німець взяли із їхніх рук гранатомет і пішли на гору. Вдалося вистрілити по танках: два вибухи. Молодий німецький офіцер, який бігав зі мною, побачив цю сцену і на радощах став танцювати на даху. Раптом снаряд – і німецький офіцер був убитий.

Після того, як три радянські танки були розбиті, я взяв свій автомат, кілька магазинів і триста боєприпасів і став стріляти по козаках до того часу, коли кільком сотням німців і «валлонам» вдалося вийти з ями. Попереду був танк, і ми пішли в атаку.

Я дуже давно вивчив карту району і знав її напам'ять. Був впевнений, що сам знайду румунський кордон за 300 кілометрів від Черкас. Я не хотів здаватися радянським у полон. Третій радянський танк був оточений козаками. Танк стріляв. Він переїхав вози і знищив поранених, а ми відійшли на край лісу. За нами лише трупи. Із-за лісу і поля козаки більше за нами не йшли. Це була маленька доріжка, відкрита галявина в лісі. Я побачив старого

доброго полковника, який намагався давати команди. Тут декілька тисяч воїнів лежали в снігу. Скрізь була стрілянина. Я представився полковнику і попросив дозволу дати мені можливість керувати виходом. Він дуже зрадів, зліз з коня і сів у сніг.

Мені вдалося знайти кількох молодих офіцерів, які розмовляли французькою. Вишикував їх і сказав, що я знаю, де ми. Ми повинні пройти ще 3 кілометри колони на південь. Я погодився взяти на себе завдання виходу. Вночі ми повинні були піти. Успіх буде, але ми повинні були охороняти край лісу, поки радянська піхота не перейде цей ліс. Я запитав, хто доброволець? Багато хто хотів. Я сформував підрозділи, кожний по 10 осіб, і в кожному по «валлону». Всі зайняли позиції на краю лісу. Ми були під вогнем росіян. Я бачив по карті, що Лисянка була за 3 кілометри на південний захід від нас. І я був впевнений, що наші там були. Лисянка була важливим центром. Я послав патруль розвідати район. Західний край найнебезпечніший. 300 метрів від нас була значна колона радянських танків на трасі в Лисянку, вони стояли на висоті і бачили всі сектори. Останній стрибок – і ми на свободі: «Валлонія» з танками і багато піхоти.

Праворуч кількасот німців вибігали із лісу. Вони кричали: «Ура! Германи!» і намагались вирватись. Жодному це не вдалось. Російські танки відкрили вогонь, і цілий ряд бійців було вбито.

Я дав команду почекати до ночі, до темряви. Вранці 50 тисяч оточених намагалися прорвати оточення. Всі частини перемішались. Ми навіть чули шум бойових дій. Ми вірили, що це наші танки, які стріляли без пауз. Ще була атака, внаслідок якої ми намагалися вирватись до Лисянки...

Degrelle L. Veldtocht in Rusland. Signaal. – Uitgeverij Walter Soethoudt Antwerpen, 1987. – 334 p. Переклад з фламандської мови Мартіна М. Богарта, Бельгія.

ВІКОПОМНЕ СЛОВО ПРО ГЕРОЇВ БИТВИ

В. І. ГРИБЕНКО

ПОДВИГ

«Подвиг, який здійснив зі своїм взводом лейтенант Бобров, є одним із безсмертних зразків мужності й беззавітного героїзму наших доблесних гвардійців... Син Ваш загинув славною смертю героя... Ім'я його назавжди залишиться в наших серцях».

(З листа командування військової частини О. В. Бобровій від 31 липня 1944 року).

...Болю не було. Тільки в дикому танці закрутилися перед очима синювато-рожеві жарини і раптом злилися в сліпучо-зоряному спалаху, а біле полум'я снігу обпекло щоки, губи, скроні. Трохи скосивши погляд, лейтенант побачив, як поряд з ним із засніженого чорнозему пробиваються маленькі багряні квіти...

Потім з'явився біль. Гострий, як лезо ножа, він шматував червону завісу, що на мить закрила весь світ, і клапті її вогненними язиками снарядних вибухів поволі сповзали з сіро-блакитного тла неба, немов звільняючи людину від пут небуття.

А слідом за цим у мозок увірвалися звуки навколишнього бою. Як сотні молотів, великих і малих, вони били по свідомості різкими і нестримними ударами, під якими з безформних уламків окремих відчуттів виникли раптом думки, блискавично яскраві й чіткі. Він тяжкопоранений. Патрони закінчилися. Лише однаєдина граната сховала в його долоні холодну шорстку головку, наче причаїлась перед останнім стрибком назустріч ворогу.

А він наближався. Незграбна сталева громада виростала на очах, заступила собою півнеба, немов півсвіту перекреслила хрестом, котрий хижо білів на ній, як дві схрещені кістки, що символізують смертельну небезпеку.

Ось уже лише п'ять кроків залишилось до фашистського танка, чотири, три... І немає сил підвестися, розпрямитися, грудьми зустріти ворога. Невже, як хробака, розчавить його огидна черепаха? Невже тільки для того й прожив він своє коротке життя, щоб зараз на грудях рідної землі розіп'яли його юність холодні залізні траки гусениць?

Пекуча лють вибухнула в серці, червоно засліпила очі, беззвучно закричала в кожній клітинці лейтенантового тіла. Лють проти цієї сталевої потвори, що своїми вогненними плювками стільки земель засіяла смертями й згарищами і в якій зараз для Юрія втілювались все зло війни, вся її мерзенність, безглуздість.

І лють ця надала йому сил, немов розпрямила пружину, сховану до часу в якихось глибинних тайниках організму. Неймовірним зусиллям волі Бобров вирвався з лабет болю, що колючим дротом обплутав усе тіло і, не даючи випростатись, здається, шматував його на клапті. Підвівся на весь зріст і раптом подумав про те, що, можливо, оцей останній крок назустріч ворогові, назустріч смерті і є найголовнішим у його житті, що, мабуть, саме до нього вела лейтенанта вся його життєва дорога довжиною в двадцять років, які були тільки прологом до цієї миті.

І з сонячної синяви далекого-далекого сімнадцятого Юриного літа глянули на нього добрі, ласкаво-ніжні очі матері...

...Зеленим віттям акацій і кленів гладив теплу долоню неба красень Куйбишев. Блакитно всміхалася назустріч сонцю Волга, а хлопцеві здавалося, що то вона радіє його успіхам, його великій радості. Та й як не радіти, адже попереду – все життя, захоплююче і манливе. А сьогодні він вже студент індустріального інституту. Хіба це не щастя?

Щастя... Яке воно? У чому? Ось Герой (так Юра називає молодшу сестру Геру) каже, що щастя – як швидкокрилий птах: ловиш-ловиш його, але спіймати не можеш. А ти як думаєш, мамо?

Мати дивиться на сина лагідно й довго, поклавши на коліна великі натруджені руки. Потім задумливо каже:

– Що ж, синку, правда тут є: птах цей не дається тому, хто ловить його тільки для себе. Чи змогла б я бути щасливою, якби бачила в горі тебе, Геру, всіх, хто мені дорогий і близький? Ніколи! Я, сину, все життя стараюсь, щоб ви були щасливі, – ото і є моє щастя...

Як часто доводилось потім Юрію згадувати цей материнський урок житейської мудрості! Яким вірним дороговказом стали на життєвому шляху неньчині слова: твоє щастя – у щасті тих, хто тобі дорогий!

...І ось останній ранок у рідному місті. Тривожно-багряним був того дня схід сонця, зеленаво-червоно вибухали йому назустріч знайомі з дитинства клени й акації.

Проводжати єдиного сина й брата Боброви вийшли всією сім'єю. Найменша сестричка Ліля, міцно притиснувшись до Юрія, щебетала щось про те, що і в них у сім'ї буде тепер свій солдат і що він швидко переб'є всіх «противних фріців» і повернеться додому з «оттаким» орденом. Плакали Люда і Гера, хоч і не хотіли показати цього братові. Навіть батько, завжди такий спокійний і стриманий, крадькома змахнув зі щоки скупу чоловічу сльозу. А обличчя матері немов закам'яніло: було якимось неприродно сухим і землисто-сірим. Тільки очі, червоні, тужливо-болісні, свідчили про те, скільки гірких сліз пролила жінка напередодні прощання з сином.

– Що ж, хлопчику мій, – тихо сказала мати, – Батьківщина кличе тебе на допомогу, на бій жорстокий... Ти боронитимеш від фашистського бусурмана всіх нас – мене, сестричок, тата, рідне місто. Щастя наше боронитимеш... Будь мужнім, Юрасю, сміливих і куля обминає...

Такою й запам'ятав її юнак на все життя – доброю, рідною і напрочуд красивою в хвилину великої скорботи. І коли потім, проходячи нелегкими й нескінченно довгими шляхами війни, Юрій думав про Вітчизну, вона завжди уявлялась йому саме такою – натхненно-мудрою й незламно-спокійною навіть у час найтяжчих випробувань, як його мати...

І може, саме тому ніколи не залишали Юрія Боброва непохитна впевненість у нашій перемозі, світлий юнацький оптимізм, палка любов до життя, яку зміцнювала постійна, фізично відчутна близькість смерті. «Шлю вам привіт з України золотої, з-за великого Дніпра, де земля родить і хліб, і руду, – писав Юрій рідним в останні дні 1943-го. – Скоро, скоро настануть світлі деньочки для всього народу. Німець уже не той, співає іншої пісні... Але боротьба попереду тяжка... Та одне підтримує: що все це для вас і колись воно залишиться позаду».

Він був правий, цей юний лейтенант! І як умів він – комсорг роти, невтомний весельчак і дотепник – запалити своєю впевненістю товаришів, розраяти їх у хвилину горя чи сумніву, допомогти вистояти під тяжкими ударами долі!

А потім звіряв свої думки вірному другові і помічникові, мрійному і якомусь весняно-ніжному сержанту Васі Альохіну.

...Коли Юрій Бобров з'явився в розташуванні взводу, його оточили товариші по зброї.

– Поздоровляємо вас, товаришу лейтенант, – вийшов наперед старший сержант Микола Раєнков. Він прожив на світі трохи більше від інших бійців і, можливо, тому вважав своїм правом говорити першим. – Із штабу дзвонили: вас до нагороди представлено.

– Орден Вітчизняної війни першого ступеня – он як! – вставив і своє слово Володя Стрєлков – світлоокий хлопчина з задерикуватим обличчям, густо всіяним ластовинням.

– Качать лейтенанта! – подав хтось ідею. Її підхопили інші, і ось уже навколо запанував веселий гамір, зацвіли посмішки, посипалися дотепи.

– Спасибі, хлопці, спасибі, – схвильовано й зворушено говорить Бобров.– Рано ще мене поздоровляти. Як каже наш взводний філософ Вася Альохін, все ще попереду...

А попереду був бій. Великий, жорстокий, кровопролитний і для багатьох цих юних воїнів останній у житті.

Зовсім неподалік, у районі Корсуня-Шевченківського, затиснуті в залізне кільце 1 і 2 Українськими фронтами, конали в передсмертній агонії десятки тисяч завойовників. Гітлерівське командування всіма силами намагалося врятувати оточених, кинувши їм на допомогу нові сили. Тож не дивно, що бої на зовнішньому фронті були не меншими, а подекуди й напруженішими, ніж усередині кільця.

Пізнього вечора прийшло повідомлення, що на Лип'янку, де в обороні стояв 73 гвардійський стрілецький полк, пробивається група гітлерівців, яка має 40 танків і 6 бронетранспортерів з піхотою. Лейтенант Бобров одержав бойовий наказ: із своїм взводом автоматників зайняти висоту, перетнути шлях і не пропустити гітлерівців до лінії нашої оборони.

Десь на сході малиново палахкотіла заграва: там йшов великий бій.

– Друзі, – сказав лейтенант бійцям, – не криюсь, тяжким буде для нас нинішній день. Ми, як бойова охорона полку, першими зустрінемо фашистів. По «Тигру» на брата припадатиме. Це не мало! Але не такий страшний чорт, як його малюють. Артилерія нам допоможе, та й самі ми не ликом шиті – приготуємо гадам гвардійський «подарунок».

Бійці швидко окопалися на висоті. Зв'язківці Костянтин Гордієнко й Аркадій Кузнецов протягнули нитку кабеля до спостережного пункту командира.

Хтось обережно торкнув лейтенанта за лікоть. Бобров обернувся, але ніяк не міг розглядіти обличчя того, хто стояв перед ним.

– Це я, товаришу лейтенант, – почувся трохи приглушений голос старшого сержанта Олексія Муравйова. – Ми оце з хлопцями подумали: буде тут сьогодні справжнє пекло. Всяке трапитись може. Мабуть, завтрашній ранок не всім доведеться побачити. Так, от, Юрію Костянтиновичу, візьміть наші заяви, ось мою – у партію, а Миколи Янкова, Петра Булдигіна й Івана Якушева – у комсомол...

Бобров узяв невеличкі аркушики, що зберегли ще тепло солдатських рук і, присвітивши ліхтариком, прочитав: «Будемо битися до останньої краплі крові, але не віддамо ворогові ні метра рідної землі. Якщо загинемо, вважайте нас комсомольцями».

Лейтенант міцно потиснув бійцям руки. Відчув: слів зараз не потрібно.

Коли з-за обрію виглянув сірий, непривітний ранок, все було готове до зустрічі ворога. Напружуючи зір, Бобров дивився в бінокль у напрямку села Нечаївки, намагаючись побачити ворожі танки якнайдалі від своїх позицій.

Повільно, не поспішаючи, немов би з якимось огидним задоволенням, шматували беззахисну спину степової дороги, викручували тонкі руки придорожніх ясенів і тополь «Тигри» і бронетранспортери – передовий загін фашистської колони...

– Ну, товариші, – звернувся до автоматників лейтенант, – будемо битись до останнього. У нас є гранати, кулемети, автомати. Головне – знищуйте піхоту. Не давайте їй вилізати з машин.

Потім по телефону доповів командиру батальйону обстановку і попросив мінометного вогню по ворожих машинах.

І ось почалося. Фашистські «Тигри» розвернулися на лівий фланг. А праворуч насувалися бронетранспортери. На бійців обрушився шалений вогонь танкових гармат і кулеметів. Та автоматники завмерли, підпускаючи ворога якнайближче.

– Приготувати гранати! – пролунав голос командира.– По фашистській піхоті – вогонь!

Вдарили автомати і кулемети. Кулі гвардійців притисли піхоту до машин, змітали сіро-зелені постаті з блискучих плечей броньованих потвор. Вони стишили хід, потім повернули назад.

Та за цією хвилею атаки покотилась нова, ще більш навальна. Наперед вирвались ворожі танки. Їх зустрів дружний вогонь з протитанкових рушниць, вибухи гранат. Ось, наче поранений звір, закрутився на місці фашистський «Тигр», брязкаючи розірваною гусеницею й оскаженіло плюючи вогнем. Одна з куль влучила в Олексія Романова, і боєць схилився над автоматом, немов прикриваючи його своїм тілом, та так і застиг назавжди...

Вже десятки ворожих трупів усіяли поле перед лінією оборони. Громадилося серед них кілька підбитих сталевих чудовиськ. Мужньо билися гвардійці, та все менше лишалось у них сил і боєприпасів, один за одним гинули хоробрі воїни.

...Коли поранений Юрій Бобров побачив фашистський танк майже поряд зі своїм окопом, він знайшов в собі сили піднятися і кинути гранату. Це був останній крок його вперед.

Крок до безсмертя.

...Палала на обрії зоря і схилилось небо, віддаючи скорботну шану безприкладній мужності двадцяти двох синів землі, які життям своїм заступили шлях ворогові. Чорними обгорілими потворами застигли 20 танків, сотні фашистських солдатів знайшли могилу біля підніжжя неприступної висоти.

...На грудях неба засяяли золотом вечірні зірки, як відзнака великого подвигу героїв.

1969 рік.

М. І. ЄРЕМЕНКО

ВІРНІ СИНИ БАТЬКІВЩИНИ

Лежали вони покотом на соломі у приземкуватій хатині, де невеличкі заплакані вікна якось боязко і насторожено вдивлялися у тривожний світ. Фронтовики відчайдушно смалили махорку. І в хаті вже – хоч сокиру вішай: суцільна димова завіса.

Сірою нудьгою сіється за вікнами холодна мжичка. Небо наче прогнило.

– От зима! – озвався хтось спересердя. – Колись такої пори морози аж тріщали, а зараз – грязюки по коліна. Розкисло, розвезло. А ще – «лютий!»

– А може, – почулось у відповідь, – така погода й на краще: ворогам нашим на погибель, а хліборобові – на врожай. Як думаєте, товаришу сержанте?

Віктор Ястребцов, помічник командира взводу, знизав плечима.

– Це б нашого Кузьмича розпитати. Він з діда-прадіда хлібороб. Розказує, що й народився на полі, прямо під копою. А моя біографія більше по робітничій лінії пішла.

Повернувся на другий бік, підсунув під голову жмут соломи і додав:

– Давайте, мабуть, покуняємо трохи, бо війна довга, а перепочинок короткий.

Тихо рипнули двері. До хати ступив ще один. У забрьоханих чоботях, мокрій плащ-палатці.

Ястребцов підвівся на лікоть.

– Георгію, невже ти? – рвучко підхопився і затиснув солдата-грузина в міцні обійми. – Оце так зустріч! Виходить, війна не тільки розлучає друзів, а іноді й зводить їхні стежки докупи. Ну, розказуй про життя-буття.

– А що казати? Увесь народ воює, Кавказ воює, і Беруашвілі воює. Із фашиста шашлик робить – от і все.

Нагодився якраз Мордвинцев – командир взводу розвідки.

– Еге, – мовив з усмішкою, – у Георгія нічого не допитаєшся. Натура така. Тихий, смирний, як дівча соромливе. А насправді – гірський орел. Відчайдушний вояка і розвідник хоробрий. Коли Дніпро форсували – чотирнадцять разів на гумовому човні сюди й туди перепливав. Німець із кулеметів січе, із мінометів сипле, а він, знай, од берега до берега курсує та боєприпаси

підвозить. Командир дивізії помітив, питає: «А що то за сміливець такий?» Йому доповідають: мовляв, так і так, Георгій Беруашвілі. Там же, на березі Дніпра, сам комдив наказав представити солдата до нагороди. Он який наш Георгій!

Беруашвілі переступає з ноги на ногу, ніяково опускає очі, ніби завинив у чомусь.

– Ну, гаразд, – Ястребцов йому. – Лаштуйся швидше та відпочивай. Ще буде час наговоритися.

А на світанні – наказ: вибити фашистів з околиці села Босівки.

По тонкому льоду Тікича, що перетинає село навпіл, бійці перебралися на правий берег і вступили в жорстоку сутичку з ворогом. Бій точився майже до самого вечора, гітлерівці засіли в окопах біля кладовища. Кулеметів кругом наставили. І спробуй підступити, коли вони на белебні, а наші – все низом, у видолинку. Кулі густим градом сипляться довкола – голови не піднімеш. Спасибі, артилеристи виручили...

Потім листоноша прибіг. Сумка – вся кулями посічена. Не бачить.

– Дивіться, – простягає газету, – пишуть про Георгія Беруашвілі.

Мовчать бійці. У кожного в горлі – ніби клубок застряв. Тоді з Мордвинцева, командира взводу розвідки, важким болем хлюпнуло:

– Немає вже Георгія нашого... Поховали.

Ястребцов узяв у листоноші газету. Мовчки. Тривожно. І тільки згодом видавив болючі слова:

– Отак ніс боєць через фронти важку солдатську ношу, воював і навіть не відав, що він герой.

А навкруги гнівом клекотіли колишні гайдамацькі шляхи. Криваві заграви пожеж підпирали небо над Кобзаревою землею. І давні слова Тараса були сьогоденним покликом до борні проти злої наруги: «І вражою злою кров'ю волю окропіте».

...Віктор Ястребцов знесилено присів на дно окопа. Замислився. Чи думав коли, що свої кращі молоді літа доведеться кинути в жорстоку, ненажерливу пащу війни?

Між Москвою й Іваново є невеличка станція Нерль. Там і народився він у сім'ї залізничного вагаря. Невдовзі Ястребцови переїхали в село Митякове, що в Іванівській області. І тут нещастя: помер батько. А в сім'ї – семеро дітей. Де вже там одній матері справитись! Розійшлися старші по заробітках. У такі літа Вікторові ще б на вигоні в цурки грати, а він у пастухи найнявся. За харчі й одежу. Потім майнув кращої долі шукати. І пекарювати довелося, і сокирою та лопатою орудувати – на лісозаготівлях і торфорозробках.

В останній передвоєнний рік до армії призвали. Потрапив у кавалерію. Кінь у Віктора – як вогонь. У руці – шабля дзвінка. І сонце на ній золотими іскрами виблискує... Так і стрівся з фашистом у перші дні війни; потім коня – осколком у груди. А в самого світ в очах почервонів і перекинувся.

Уже тричі з нього осколки і кулі виймали. І тричі сержант Ястребцов повертався на передній край.

Воює Віктор. Воюють десь і брати його – Петро, Олексій, Аркадій. А мати з нетерпінням чекає звістки від кожного.

Понишпорив у кишенях. Притиснув шматок паперу до автоматного приклада, і недогризок олівця застрибав по білому аркушу.

«Добрий день, дорога мамо! Шлю я вам низький, сердечний привіт червоного командира і багато побажань доброго життя. Мамо, передай привіти сестрам і рідним, знайомим дівчатам і хлопцям.

Мамо, зараз усе женемо німців на захід.

Дорога мамо, служба моя проходить дуже добре, не знаю, як буде далі. Може доведеться побачитись... А поки що – до побачення, залишаємося добивати німця, а вам бажаю доброго життя...».

Повільно тягнуться суворі фронтові будні. Та на війні тривога і радість ходять поруч. Настав і той довгожданий день, коли солдати на радощах підкидали вгору шапки, обнімали і цілували один одного. Бо то ж їм, богатирям землі радянської, салютувала Москва із 224 гармат двадцятьма артилерійськими залпами. Салютувала мати-Вітчизна доблесним воїнам своїм на знак розгрому фашистів, оточених у районі Корсуня-Шевченківського. Там уже затих клекіт битви. Там уже знайшли скоцюрблений труп генерала Штеммермана. А тут, у районі Лисянки, ще точилися запеклі бої. Не врятувавши оточених, вояки генерала Хубе тепер самі рятувалися. Незважаючи на численні жертви, вони шалено рвалися через заслони смертоносного вогню, аби тільки винести звідси свої нікчемні душі.

Особливо важкі бої розгорілися в смузі наступу 350 стрілецької Житомирської дивізії, яка зустріла впертий опір ворога. Уже другу добу перший батальйон 1178 полку, наступаючи на головному напрямку, намагався перетнути дорогу між селами Босівкою і Яблунівкою, бо саме вона була єдиним шляхом відходу гітлерівців.

Кілька днів тому піднявся лютий буран. Завіяло, замело навкруги. Бійці брьохалися по коліна в снігу, безперервно атакували ворожі позиції. Але фашисти чіпко вп'ялися у цей шматок землі...

У високому небі журно замерехтіли зорі. Холодні сутінки мовби крадькома опустилися на землю. Розповзалися видолин-

ками і ярами, ховали в свої тугі обійми весь простір аж до горизонту, аж туди, де ще недавно виднілося велике багряне сонце, мов кривава рана солдатська. Мляво згасав тривожний день, і чорним трауром ночі вкривалося засніжене поле.

Стрілянина вщухла. Напружена тиша залягла навкруги. Німа і сувора, як зведений курок. Від битви важкої стомилися гармати. Стомилися бійці. Стомилася земля, пошматована бомбами і снарядами. Тільки не буде перепочинку. Не буде сну. Це знають солдати. Знають, що ота зрадлива тиша в будь-яку мить може стрепенутися перелякано, розколотися навпіл, розсипатися в друзки. Тривожно спалахне ракета, і над розстріляною тишею, затоптаною в сніг солдатськими чобітьми, важко і гнівно зітхнуть гармати. Відчайдушні кулемети й автоматні черги підхоплять жорстоку пісню війни.

Сержант Ястребцов знімає каску і рукавом витирає спітніле чоло. Пити хочеться. Як хочеться пити! А горло ніби з жерсті: так пересохло. Хоча б ковток води... Віктор дістає з бруствера жменю снігу і жадібно смокче шорсткими, пересохлими губами. Аж тепер відчув, як знесилився. Тіло обважніло від утоми – наче свинцем налите. Не дивно, бо після бою знову бій. Ще суворіший. Ще жорстокіший...

Важкий день залишився позаду, а Вікторові ще й досі вчувалися автоматна тріскотня і сердиті вибухи снарядів. Вчувалися брязкіт гусениць «Тигрів» і розпачливий галас гітлерівців у чорних есесівських мундирах. Сім разів піднімався батальйон у наступ і сім разів відбивав ворожі контратаки. Падали фашисти, підкошені кулями. Падали і наші бійці.

Збоку хтось підповз до окопа.

– Я до тебе, сержанте. Вогоньку б мені... Диму за день хоч і наковтався чимало, але без цигарки, батечку мій, – діло кепське.

Звичайно ж, він – Кузьмич. Так його в третій роті величають, як найстаршого серед бійців.

– Тобі, сержанте, добре, – заводить Кузьмич. – Скільки того окопу треба? Сюди-туди махнув лопатою – і є. А я вже, батечку мій, як стану довбать, то виходить не окоп, а цілий погріб. Як бачиш, бог зростом не обідив – на двох вистачило б. У селі мене так і називали: Каланча. Ну вдома ще нічого. А як війна почалася – ціла морока. Хотів у кавалерію – не взяли. У танкісти не пустили. Кажуть: так ти ж як сидітимеш на коні, то ноги по землі теліпатимуться. А в танку не вмістишся – габарити не ті.

Накрилися вдвох шинеллю. Навперемінно жадібно затягуються однією самокруткою.

– Тут таке діло, – Кузьмич пихкає цигаркою. – Ну ось ми зробимо отут «капут» фашистові. Як тоді подивиться командир

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Сергій Павлович Абрамцев

Олексій Степанович Амелін

Двічі Герой Радянського Союзу Василь Іванович Андріанов

Ілля Пилипович Андріанов

Сергій Олексійович Батиньков

Талгат Якубекович Бегельдінов

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Сергій Арсентійович Безчасний

Михайло Васильович Бекашонок

Дмитро Пилипович Богдан

Іван Тимофійович Бойков

Іван Савелійович Булаєнко

Олександр Федорович Бурда

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Василь Антонович Бурмака

Петро Харитонович Бухтулов

Василь Трохимович Верьовкін

Іван Федотович Гнєздилов

Олександр Андрійович Девятьяров

Григорій Кирилович Денисенко

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Олексій Олексійович Євстигнєєв

Костянтин Андрійович Єжов

Іван Іванович Жеребцов

Федір Єгорович Жулов

Іван Іванович Загрядський

Віктор Антонович Заєвський

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Володимир Степанович Зарубін

Іван Федорович Зубарєв

Олександр Іванович Іринін

Анатолій Семенович Казаков

Анатолій Степанович Калашников

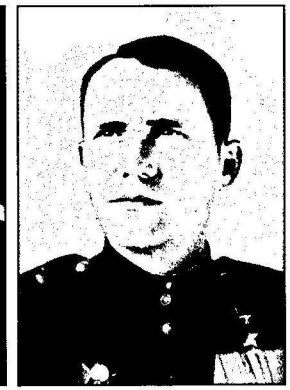

Прокопій Якович Калашников

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

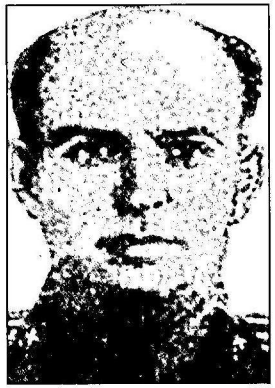

Олексій Федорович Канаєв

Микола Іванович Князєв

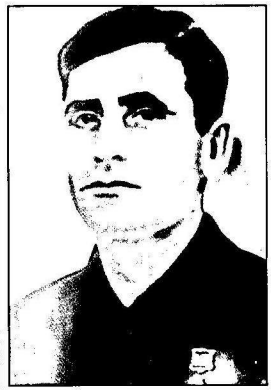

Михайло Петрович Колєсніков

Олексій Петрович Компанієць

Сергій Іванович Коновалов

Максим Михайлович Коняшкін

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Кесарь Михайлович Коровін

Василь Миколайович Коряков

Микола Гаврилович Кудрявцев

Петро Нифонтович Кузнєцов

Іван Андрійович Куличев

Володимир Васильович Куракін

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Володимир Павлович Лакатош

Олексій Максимович Лисенков

Аркадій Петрович Логінов

Тимофій Сергійович Лядський

Михайло Григорович Матюнін

Двічі Герой Радянського Союзу Іван Харлампович Михайліченко

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Михайло Ілліч Мочалов

Валентин Федорович Мудрецов

Георгій Іустинович Мушніков

Володимир Іванович Несвєтайлов

Костянтин Степанович Никифоров

Микола Мефодійович Ніколаєнко

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Василь Корнійович Новіков

Савелій Васильович Носов

Никандр Максимович Панфілов

Веніамін Михайлович Пермяков

Андрій Семенович Пещенко

Микола Юхимович Плисюк

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Іван Семенович Полбін

Павло Андрійович Пономаренко

Сергій Гнатович Постєвой

Микола Іванович Прошенков

Олексій Михайлович Пустовалов

Нарза Раджабов

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Гаврило Степанович Разенков

Олександр Гаврилович Рибін

Василь Омельянович Рижаков

Микола Андрійович Сапунов

Федір Петрович Сербін

Микола Єгорович Сергієнко

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Дмитро Маркович Синенков

Микита Іванович Сморчков

Василь Дмитрович Стрельцов

Микола Григорович Тарасов

Семен Володимирович Тартиков

Михайло Кузьмович Токаренко

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Євгеній Федорович Трофімов

Михайло Васильович Уколов

Андрій Єрмолайович Харитонов

Никифор Дмитрович Чевола

Михайло Сергійович Чеченьов

Вахтанг Володимирович Чиковані

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЯКІ УДОСТОЄНІ ЦЬОГО ВИСОКОГО ЗВАННЯ ЗА МУЖНІСТЬ І ГЕРОЇЗМ, ПРОЯВЛЕНІ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Гімай Фасхутдінович Шайхутдінов

Петро Степанович Шакурін

Віктор Іванович Ястребцов

ПАРЛАМЕНТЕРИ

Аркадій Прохорович Савєльєв

Анатолій Володимирович Смирнов

Олександр Романович Кузнєцов

П.Є. Марценюк – один із керівників Корсунської підпільної організації «Комітет-103»

А.Ю. Хоменко – один із керівників Корсунської підпільної організації «Комітет-103»

Підпільник Корсунської підпільної організації «Комітет-103» П.І. Янчевський, розстріляний 24 липня 1943 р.

В.К. Щедров – командир партизанського з'єднання «Рижого»

І.А. Ковальчук – начальник штабу партизанського з'єднання «Рижого»

полку Барбасов, коли підійду я до нього і скажу: так і так, товаришу підполковник, відпустіть на один день. Цікаво, відпустить чи ні? Це ж мої рідні краї! З-під Корсуня я. Багато мені не треба – всього один день: аби довідатися, чи сім'я жива-здорова.

Скоро бійці першого батальйону знов приступають до штурму дороги. Повзуть засніженим полем. Уже недалеко. Трохи, ще трохи підповзти, потім вихрем пронестися через оцей шматок поля – і вся ворожа оборона полетить шкереберть.

І тут команда – як постріл:

– В атаку-у!

– За мною! Вперед! – першим випростався Ястребцов. Ліворуч від нього біжить Кузьмич. Далі ще й ще... І ніби гнівна і могутня хвиля дев'ятого валу, уже весь взвод мчить за сержантом. Трохи... Ще трохи.

Та ось назустріч – кинджальний вогонь крупнокаліберних кулеметів. Гітлерівці б'ють із двох дзотів. І нічим їх звідти не виколупнеш. Скільки вже разів через оті дзоти захлиналися атаки батальйону.

Знову бійці відповзають назад. А за ними – «Тигр» чорною потворою. Крутонув від дороги і летить навпростець прямо туди, де хлопці з кулеметом прилаштувались. Хруснув кулемет, як тріска... Хтось під нього – гранату! Не влучив. Другу!.. Тільки полум'я блиснуло під днищем, а він суне до окопів. Тут гармаші по ньому – бронебійними. Гримнуло всередині – і танк застиг, оповитий димом і полум'ям. Трохи далі – грузовик догори колесами. Весь обгорілий. За ним – ще один. Навкруги розкидані останки розтрощених возів.

Бій то затихає, то спалахує з новою силою. Наближається ранок. Так зустрічає Віктор Ястребцов ще один свій фронтовий день – 22 лютого 1944 року.

Першому взводу передали наказ: блокувати ворожий дзот і захопити шлях. Батальйон готується до атаки.

Ястребцов переповзає від воронки до воронки, від окопу до окопу. Вдивляється в суворі, почорнілі обличчя бойових побратимів.

– Завдання, братці, складне. Самі розумієте. Але чим далі вперед, тим до перемоги ближче.

– Коли треба – значить треба. Не перший день на війні.– Молодий солдат із шрамом через усе лице піднімається з глибокої бомбової воронки й обережно, по-пластунськи, повзе глибоким снігом. Повзе навпростець до дзоту. Та ось на півдорозі він рвучко схоплюється на коліна, обхопивши голову обома руками. Гойднувся і впав навзнак.

І другий не доповз...

– Дозвольте мені спробувати. – У Кузьмича лишилася невеличка крихітка цигарки – аж у губи пече, а він смокче з неї останній дим. – Я, батечку мій, поза отим пагорбом проберуся, – показує автоматом. – Та й практика в мене чимала, бо за війну більше на животі проповз, ніж ногами пройшов.

Довго тягнуться напружені, тривожні хвилини.

Кузьмич доповзає майже до самісінького дзоту. Зціпивши зуби, за ним мовчки стежать бійці. Ось видно, як він поволі піднімається на коліна, заносить над головою протитанкову гранату. І в ту ж мить по ньому кресонула кулеметна черга. Граната – з рук. Вогонь і дим над зів'ялим тілом солдата...

Віктора Ястребцова наче ножем різонуло. Прямо по серцю. Нема Кузьмича... А йому так хотілося після боїв додому заскочити. Хоч на один день. Не пощастило...

Падають бійці. Вмирають бійці. А проклятущий дзот стоїть. І скільки він там ще смертей приберіг?

Серце калатає в грудях важко і гнівно. Туго напружилась думка. Як же далі? Віктор бачить перед собою тільки шматок поля та непідступний присадкуватий дзот. Мовчки переповзає через груддя землі, вивернутої важким снарядом, і ніби пірнає у глибокий замет. Шорсткий холодний сніг вминається під пружним тілом. Повільно, обережно повзе Віктор, метр за метром. Далі. Ще далі. А час ніби зупинився, перестав існувати. Скільки вже минуло – п'ять, десять хвилин чи, може, ціла вічність? І шлях здається таким довгим – майже нескінченним.

Зліва вдарили кулемети. «Наші! – майнула здогадка. – Б'ють по дзоту. Спасибі, хлопці!»

Через нейтральну смугу покаліченого бомбами і снарядами поля Ястребцов один повзе у невідомість, у білу завію. Він знає: там, позаду, бачать його кожний рух, надіються на нього. Отже,– вперед, Вікторе! Не зупиняйся. Уже близько. Ще трохи... Ще.

Сержант нечутно підповзає до дзоту. Ось уже видно чорний ствол кулемета. Розмахнувся і з усієї сили метнув протитанкову гранату в чорну пащу амбразури. Потім – другу! Гримнув вибух – і кулемет ніби вдавився.

Віктор схопився на ноги і, радісно потрясаючи автоматом над головою, гукнув на все поле:

– Товариші, браття, – вперед!

Вдалині замелькали постаті в білих маскхалатах.

Та раптом – що це? Злорадно затарабанив кулемет і другої амбразури, яку він не помітив... Кулемет вдарив прямо в гущу батальйону, що піднявся в атаку. Стрепенувся Віктор. До підсумків – немає гранат. У кишенях – теж порожньо. І тут ніби якась могутня нездоланна сила підхопила його і метнула впе-

ред. Прямо на амбразуру. Мертвою хваткою вчепився за гарячий ствол кулемета – і світ погас у очах.

Так у неповні двадцять п'ять літ Віктор Іванович Ястребцов своїм палаючим серцем закрив амбразуру ворожого дзоту, повторивши героїчний подвиг Олександра Матросова.

Батальйон грізною лавиною піднявся в атаку. Не було вже такої сили, яка б могла стримати його наступ. І понесли воїни через бої і фронти світлу і немеркнучу пам'ять про свого друга – Героя Радянського Союзу. Понесли велично і гордо, як прапор, що кликав до помсти лютим ворогам, до борні і перемоги.

* * *

Чотирьох синів благословила Анастасія Миколаївна Ястребцова на велику битву за рідну землю. І чотири похоронки одержала. Сплять її сини під суворими обелісками, де від ранньої весни і до пізньої осені багряніють квіти, мов гарячі краплі солдатської крові.

Мовчазні обеліски на могилах – то не тільки шана полеглим героям. То суворе нагадування живим про те, якою ціною здобута сьогоднішня радість. Дорожіть же нею, люди.

1969 рік.

І. Г. ГОЛУБНИЧИЙ

БЕЗСМЕРТЯ ГЕРОЯ

У центрі Стеблева, неподалік від мальовничої Росі, над якою схилились у задумі кучеряві верби, стоїть невеличкий одноповерховий будиночок. Тут народився і виріс відомий український письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький – автор «Миколи Джері», «Кайдашевої сім'ї» та інших талановитих творів, які увійшли до золотої скарбниці української класичної літератури.

...У Стеблеві здійснив свій безстрашний подвиг Вахтанг Чиковані. Вахтанг – син старої більшовички Сусанни Рухадзе – народився у містечку Самтредіа. До двадцяти двох років він знав про Україну тільки з підручників, розповідей та прочитаної літератури. Але сталося так, що доля проклала йому життєвий шлях через українську землю.

Дитинство Вахтанга проходило так само, як і в інших хлопчиків і дівчаток невеликого грузинського селища. Відходили в минуле старі порядки і древні звичаї, впевнено пробивали собі дорогу в повсякденний побут нові погляди, нові норми моралі, народжені в полум'ї соціалістичної революції, з кожним роком створювались все кращі умови для розквіту особистості. Вахтанг разом із своїми однолітками бігав до школи, віддавався хлопчачим розвагам, мріяв про майбутнє. Не було поруч батька, зате завжди і в усьому відчував підтримку і допомогу матері – людини, загартованої ще в роки підпільної боротьби, умудреної великим життєвим досвідом.

Все складалось якнайкраще. Вахтанг успішно закінчив десятирічку, попереду у нього була цікава і захоплююча професія хіміка. У червні 1941 року юнак закінчив третій курс Тбіліського університету. У цей час на західних рубежах нашої Батьківщини вже гриміли перші постріли Великої Вітчизняної війни.

У вересні знову розпочались заняття. Університет жив, як і раніше. Йшли лекції, розкривались таємниці хімічних формул, але думки Вахтанга все частіше були там, на вогневих меридіанах. Сидіти на студентській лаві, коли вороги плюндрують рідну землю, безжально знищують плоди багаторічної людської праці, прагнуть уярмити народ, було вище його сил. І Вахтанг Чиковані добровільно пішов в армію, де закінчив скорочений курс військової академії хімічного захисту. У 1942 році воював під Ленінградом, а пізніше – в Україні.

Перемога радянських військ над німецько-фашистськими частинами під Курськом завершила корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни. Наша армія міцно вдержувала в своїх руках ініціативу бойових дій. На широкому фронті вона розгорнула могутній літній наступ 1943 року. Радянські воїни, перебороюючи шалений опір гітлерівців, нестримно просувалися вперед. Почалося визволення Лівобережної України. Відступаючи під ударами Червоної армії, фашисти лютували. Навкруги диміли згарища, злітали в повітря уцілілі заводи, електростанції і мости, кулеметні й автоматні черги гітлерівців косили радянських людей. Гітлерівські недолюдки не щадили навіть дітей.

«Ми зайшли в одну хату, – писав Вахтанг у 1943 році матері з-під Хоролу, – і, боже мій, яку страшну картину там побачили! У колисці лежала вбита дитина, а під нею на підлозі калюжа крові. Ти бачиш, мамочко, які вони – фашисти. Ми повинні знищити їх усіх, щоб жили наші діти».

А в іншому листі молодий воїн так висловлює свою заповітну мрію: «Я люблю життя, але було б у мене і сто життів, я б усі віддав за перемогу, за незалежність нашого народу».

З перших днів перебування в армії Вахтанг служив, як кажуть, за спеціальністю. Його призначили начальником хімічної служби полку. Але під час бою Вахтанг завжди рвався на передній край, туди, де було найважче і найнебезпечніше. Його відчайдушна сміливість вражала однополчан, а винахідливість у складній обстановці викликала повагу навіть у бувалих воїнів.

І ще була у нього одна чудова риса: вірність солдатській дружбі. Він завжди був готовий без роздумів і вагань прийти на допомогу товаришам і в ці хвилини забував про небезпеку.

У двадцятих числах серпня воїни 294 стрілецької Черкаської дивізії 52 армії, до складу якої входив і 861 стрілецький полк, де служив Вахтанг Чиковані, підійшли до Дніпра в районі Черкас. Готувались до форсування ріки. У полку старший лейтенант Вахтанг близько зійшовся з росіянином, лейтенантом Олександром Анисимовим. У ці дні їх особливо часто бачили разом.

Разом вирішили і форсувати Дніпро. Вночі на плотах і човнах бійці полку, намагаючись не шуміти, відпливли від берега. Вахтанг і Саша були в одному човні. Спочатку йшли непоміченими. Потім гітлерівці виявили переправу і відкрили шалений вогонь. Вибухом снаряда перекинуло човен. Одежа намокла, у чоботи набралось води, на шиї висів автомат, плисти було важко. Але коли Вахтанг дізнався, що Саша поранений, зразу ж кинувся до нього. І, вибиваючись із сил, допоміг другові дістатись правого берега. Цього дня за старовинним грузинським звичаєм стали вони братами.

У грудні 1943 року 861 стрілецький полк вів бої за визволення Черкас. Ворог чинив запеклий опір. Кожну капітальну споруду фашисти перетворили у фортецю. Засіли вони і у двоповерховому приміщенні колишнього Палацу піонерів, яке займало ключову позицію в обороні німців. Не раз піднімались наші бійці в атаку, щоб прорватись до однієї з головних магістралей міста (нині – вулиця Комсомольська), а потім – на залізничний вокзал.

Та кожного разу будинок ощетинювався шквальним вогнем. Атака захлиналась. Падали солдати.

– Вдаримо прямою наводкою! – прийняв рішення командир батальйону.

– Зачекай, може, обійдемось без артилеристів, – висловив думку старший лейтенант Чиковані. – Шкода руйнувати таке приміщення. Воно для дітей пригодиться. Та й обслугу перестріляють, поки виведеш на позицію гармату. Думаю, що будинок можна взяти цілим.

Вахтанг виклав свій план. Командир помовчав, прикидаючи реальну можливість запропонованого, а потім запитав:

– Бійців багато просиш?

– Навіщо багато? Десятка півтора вистачить. Чим менше людей, тим менше втрат та й більше надії, що нас не помітять.

– Ну, що ж, старший лейтенант, спробуй...

Вночі Чиковані з групою автоматників непомітно проник на подвір'я будинку. Увірвались у приміщення. Сутичка була короткою і жорстокою. Жоден гітлерівець не вийшов звідти живим. На ранок шлях до вокзалу був відкритий, і невдовзі наші воїни вибили ворога з міста.

Після бою командир полку викликав Вахтанга Чиковані до себе.

– Молодець, капітан, молодець. – І посміхнувся, побачивши здивований погляд старшого лейтенанта.

– Я не помилився. – Командир вручив Вахтангу капітанські погони і додав: – Ось що, капітане, приймай роту.

Через деякий час 861 полк брав участь у Корсунь-Шевченківській битві. 16 лютого 1944 року його бійці підійшли до Стеблева. Хотіли з ходу взяти селище. Але ворог відкрив такий шалений вогонь, що довелося залягти.

Це був передостанній день Корсунь-Шевченківської битви. Затиснуті в залізне кільце, гітлерівці гарячково шукали бодай найменшої можливості врятуватися, прорвати оточення. Дорогою через Стеблів вони сунули на Шендерівку і Комарівку, щоб далі улоговиною, яка тяглася на десятки кілометрів, вийти на Лисянку, де стояла німецька танкова армія генерала Хубе. У районі Шендерівки зосередилось багато ворожих військ, Стеблів був

важливим рубежем, який прикривав тил німецько-фашистських військ, які готувалися до прориву радянського фронту.

Гітлерівці займали дуже вигідну позицію. Вони окопалися на околиці селища, на високому і скелястому березі Росі. І вся місцевість, по якій наступали радянські воїни, була перед ними, як на долоні. До того ж відлига, що тривала кілька днів підряд, перетворила в значну перешкоду і саму ріку. Лід був уже ненадійним.

У перших рядах атакуючих була група солдатів 4 роти на чолі з капітаном Вахтангом Чиковані. Ця рота входила в один із батальйонів 861 стрілецького полку.

Чиковані лежав поруч з бійцями, притиснутими вогнем до землі, і думав над тим, як все ж таки вибити ворога з селища. Підвівся на хвильку. Оглянувся навкруги. Рішення визріло несподівано. Прямо до Росі з боку селища збігав невеликий яр.

А що, коли спробувати непомітно пересікти ріку – долиною саме поповз туман, – вскочити у цей яр, – а він здається не прострілюється, – кидком дістатись околиці селища і вдарити тим, що обороняються, у фланг? А можливо, навіть зайти в тил?

І ось цепом зашелестіла команда:

– Лежати і чекати сигналу до виступу. Десять чоловіків за мною!

Група непомітно, плазом, залишила позиції. Вогонь потроху вщухав. Гітлерівці пострілювали зрідка. Наші бійці теж не виявляли особливої активності. Потяглися стомлюючі хвилини чекання. Вдасться командиру здійснити свій задум чи ні? А чи не помітять його німці? Тоді вдарять ворожі кулемети з-під церкви вздовж Росі – і пиши все пропало.

А група тим часом зібралась навпроти яру. До нього вже було подати рукою. Але ці десятки метрів могли виявитись фатальними. Від довгого повзання і лежання в холодному місиві мокрого снігу і грязюки одежа набрякла, стала важкою і холодною. Але ніхто, звичайно, но звертав на це уваги. Погляди всіх були прикуті до яру.

Тиха команда. Швидко на лід, який потріскує, але тримає людей. Буквально кілька секунд – і група автоматників пересікла Рось. А ще через якусь мить тишу на околиці селища порушила стрілянина, загриміли вибухи гранат. Сміливці на чолі з Чиковані досягли мети, несподівано увірвались до Стеблева. Це був сигнал до наступу. Рота піднялась в атаку.

Ворог чинив відчайдушний опір. Частина фашистів розвернулась проти групи Чиковані, а основні сили продовжували вести шалений вогонь по бойових порядках роти, яка наступала через Рось. Вахтанг діяв безстрашно і швидко. Уся ненависть до ворога, жорстокого і підступного, який напав на нашу мирну землю, який розстрілював дітей у колисці, виливалась зараз у влучні постріли. Одна за одною, як підкошені, падали сіро-зеле-

ні постаті. Капітан кинув погляд у бік церкви, звідки ударив кулемет, поливаючи свинцем ряди наступаючих. Кожна секунда вирішувала їх долю. Вахтанг повернув на вогонь і поповз. Через деякий час між ним і церквою було вже кілька десятків метрів, але ці метри, мабуть, були найдовшими за всю війну. Вибух гранати змусив замовкнути кулемет.

Бій був жорстоким. Та прорив групи Вахтанга Чиковані відіграв вирішальну роль. Оборона гітлерівців була зім'ята. Над Стеблевим замайорів червоний прапор свободи. У бою було знищено близько 50 гітлерівців, серед яких 11 знайшли собі смерть у поєдинку з капітаном Чиковані. 60 ворожих солдатів потрапили в полон. Рота захопила до десятка кулеметів, багато інших трофеїв. Поспішно відступаючи, фашисти навіть не встигли знищити автомашини, дев'ять з яких так і залишились на вулицях Стеблева з включеними двигунами.

Стеблівчани радо зустріли визволителів, щиро запрошували їх до хат обсохнути, обігрітись. Але командир прийняв рішення продовжувати наступ. І рота пішла далі, переслідуючи вибитих із Стеблева гітлерівців.

Успіх 4 роти допоміг сусідам справа і зліва, і батальйон 861 полку просунувся вперед, довершуючи справу розгрому оточеного ворожого угруповання.

Дорога з Стеблева на Шендерівку була схожа на фантастичне кладовище. Розбиті танки, автомашини, бронетранспортери, гармати, вози, мертві фашисти в сіро-зелених брудних шинелях, закляклі від холоду трупи коней...

Корсунь-Шевченківська битва підходила до свого закономірного фіналу. Залишки ворожих дивізій жорстоко розплачувались за відмову капітулювати.

Командування полку високо оцінило дії 4 роти, і, зокрема, її командира, у боях за Стеблів. За рішучість і винахідливість у цьому бою та виявлену особисту хоробрість Вахтанга Чиковані було представлено до присвоєння високого звання Героя Радянського Союзу.

Матеріали пішли по інстанціях, а двадцятичотирирічний офіцер крокував далі важкими дорогами війни, де кожної хвилини чекали його нові випробування. І не довелося молодому комуністу Вахтангу Чиковані зустріти той день, коли Батьківщина золотими літерами вписала в свою історію і його подвиг. Менше, ніж через два тижні в селі Водяники Звенигородського району він був смертельно поранений осколками ворожої міни.

Село взяли, як кажуть, з ходу, противник не виявив серйозного опору. Бійці розташовувались на відпочинок, коли в хату до командира вбіг спостерігач:

– Товариш капітан, до села наближається ворожа колона, автомашин п'ятнадцять...

– Стежте уважно, зараз посилимо заслін.

Через деякий час передовий загін німців нарвався на наш заслін. Зав'язалась перестрілка. Гітлерівці відступили, але там, далі, вже розгорталась у бойові порядки основна частина колони. Відкрили вогонь ворожі міномети. Осколком однієї з мін і був поранений капітан Чиковані.

Його занесли в будинок до Демченків, закривавленого і без свідомості. Обмили рани, перев'язали. Дві доби дванадцятирічна Марійка, її мати та сусідські жінки не відходили від пораненого офіцера. Він марив, говорив щось по-грузинськи, кликав Сашу, але так і не прийшов до пам'яті...

Поховали його в центрі села, біля школи.

Пам'ять про Вахтанга Чиковані, як і про інших воїнів, полеглих у боях за визволення Черкащини, назавжди залишиться в серцях жителів області. Трудящі обласного центру встановили на будинку міського Палацу піонерів меморіальну дошку, яка розповідає про подвиг сина сонячної Грузії при визволенні Черкас. Іменем героя позвано одну із вулиць міста. У кімнаті бойової слави Черкаської середньої школи № 4 зібрано багато матеріалів про відважного сина грузинського народу. Поряд з портретом героя, довоєнними фотографіями, розповідями про нього друзів юності, можна побачити листи матері Вахтанга, його бойових друзів.

Фотознімки Чиковані і документи про його подвиг зберігаються в музеї історії Корсунь-Шевченківської битви. Одну з вулиць Стеблева названо іменем героя.

Кілька років тому мати Вахтанга – Сусанна Рухадзе, його рідна сестра – кандидат медичних наук Лейла Чиковані і двоюрідний брат – доктор фізико-математичних наук професор Московського державного університету імені Ломоносова Анрі Рухадзе на запрошення колгоспників артілі імені Чиковані побували у Водяниках. Гостей вітали всі жителі села. У просторому клубі зібралися сотні людей. Сердечні слова матері Вахтанга, його сестри Лейли були виявом великої дружби радянських людей, спільною метою яких є мир і праця. Саме за це і віддав своє життя Вахтанг Чиковані. Про його останні хвилини з болем розповідала колгоспниця Марія Демченко, яка разом з іншими жителями села ночами сиділа біля вмираючого героя. Українські колгоспники показували гостям з Грузії нове село, господарство, розповідали про свої досягнення, про плани на майбутнє.

Рідні героя побували також в інших місцях, пов'язаних з Корсунь-Шевченківською битвою, завітали вони і до Стеблева.

І не раз сльози глибокої вдячності наповнювали їх очі, коли дивились вони на те, з якою любов'ю вшановують люди пам'ять про їхнього Вахтанга.

«Часові не залікувати рани і печаль матері, викликані втратою любимого сина,– записала в книзі почесних відвідувачів Водяницької школи Сусанна Калістратівна Рухадзе. – Але я пишаюсь тим, що мій Вахтанг з честю виконав свій обов'язок перед Вітчизною...

Ваша увага і піклування про пам'ять мого сина підбадьорюють мене. Я сприймаю це як яскравий прояв непорушної дружби між українським і грузинським народами, між усіма народами нашої Батьківщини». Ці слова ідуть від самого материнського серця матері героя, подвиг якого житиме у віках.

1969 рік.

І. К. МАТВІЄНКО

СТОРІНКИ ГЕРОЇЧНОЇ БОРОТЬБИ

З Корсуня-Шевченківського до Квіток рукою подати – всього якихось десяток кілометрів. Село розкинулося в розлогих ярах і квітучих садках. І коли весною чи влітку піднімешся на найвищу точку в селі, на якій стоїть чудова двоповерхова школа, очей не відвернеш. Вдалині розходяться стрілами оповиті легендами Чумацький і Наливайків шляхи. Крізь тополі сріблом виграють легкі хвилі на річці Листвині, а за повноводними, багатими рибою ставками широко розкинулися луки. Навкруг старі і молоді ліси: столітні дуби й берести, сосни і берези. І якого тільки добра немає в садках! «Квітки» – кращої назви для такого чарівного села і вигадувати не варто.

Це правда, – погоджуються старі люди. Але тут же розповідають:

– Був колись славний козак Квітка у Війську Запорізькому, з нашим Богданом Хмельницьким аж до Корсуня дійшов, вимітаючи ворогів з рідної землі. В одному з боїв попав він під клинки панів-ляхів. Не міг старий більше носити шаблюку, важкою стала піка. Здав Богдану зброю, обмінявся з ним козацькими люльками та й пішов орати землю, яку в бою полив своєю кров'ю. А за ним прийшли сюди такі ж, як і він, понівечені козаки: Масло, Паливода, Прудченко, Собченко, Кабаненко, Крикля... Так от і виникли Квітки...

Чисте небо затягли чорні хмари війни, і морем розлилося людське горе. У Квітки вдерлися фашисти. Село принишкло, мов у пітьмі. Але це була тиша перед бурею. Корсунський «Комітет-103» і підпільна партійна організація Селищанського цукрового заводу послали в Квітки своїх представників-квітчан Павла Петровича Квітку, колишнього робітника з Дніпропетровська, і Григорія Григоровича Кислого, шахтаря з Донбасу. Вони створили з односельчан, які після поранення, оточення і полону повернулися додому, бойову підпільну групу. До неї, зокрема, входили комуністи Василь Касьяненко, Архип Квітка, Олексій Прудченко, комсомольці-вчителі Микола Паливода, Павло Семиволос, безпартійні робітники і колгоспники Макар Собченко, Архип Тищенко, Ілля Хиженко, Конон Косенко, Леонід Савелко та інші.

Члени групи та її актив розповсюджували листівки з повідомленнями Радянського Інформбюро, закликали населення до

саботажу розпоряджень окупантів і їх прислужників, допомагали молоді уникати відправки на німецьку каторгу, через своїх людей у господарстві заплутували облік хліба, худоби, зберігаючи їх для Червоної армії, сімей її воїнів і партизанів, збирали зброю і боєприпаси, готували людей до боротьби з ворогами.

І ось настав 1944 рік. Зімкнулося кільце оточення німецько-фашистських військ на полях майбутньої Корсунь-Шевченківської битви. Ворог відчайдушно, незважаючи на величезні втрати, з боями вишукував місця для прориву фронту і виходу назустріч своїм танковим колонам.

Наші війська вогнем закрили ворогу шляхи на Лисянку і Звенигородку, глибоко вклинилися в його оборону на лінії Квітки–Валява. Створилася реальна загроза фашистським частинам, які оборонялись у районі Городища. Їх командування розуміло, що єдиний порятунок – це прорватись з вузлів опору в Глушках, Петрушках і Валяві через Квітки на Селище і Вільшану.

Та цей намір розгадало радянське командування, яке вирішило негайно оволодіти Квітками. У село з боєм першими увірвалися сімнадцять розвідників на чолі з лейтенантом В. Г. Афанасьєвим, а слідом за ними підрозділи 180 стрілецької дивізії. Короткий бій, і гарнізон та загін фашистської розвідки залишили Квітки.

Але полки 180 дивізії, яка довгий час вела бої і не поповнювалася свіжими силами і технікою, не могли не тільки далі наступати, а й тримати оборону на широкому фронті.

І наше командування прийняло рішення: скликати мітинг жителів села. Як по бойовій тривозі, на центральну площу зібралися квітчани, у тому числі підлітки, жінки, зняті з військового обліку інваліди та старики.

Учасник мітингу Василь Федорович Касьяненко згадує:

– Я поспішав на площу, коли почув, як посивілий, міцно збитий майор (пізніше я дізнався, що це буз заступник командира полку по політчастині) звернувся до людей:

– Товариші, у нас досить техніки і боєприпасів для того, щоб завдати нищівної поразки ворогу. Не позичати нашим бійцям і офіцерам відваги і майстерності. Але наші ряди поріділи. Звертаюсь до вас за дорученням командування:

– Хто готовий у цю ж хвилину взяти зброю і вийти на передові позиції?

Якусь мить над площею панувала незвичайна тиша. І раптом вся громада рушила до столів, де брали на облік добровольців. Записували за військовими спеціальностями, окремо артилеристів, мінометників, кулеметників, стрільців, бронебійників.

Тут же, на площі, ми прийняли присягу, одержали зброю і боєприпаси. І коли поверталися селом, всі з хвилюванням читали заклик на червоному полотнищі:

– Всі на захист рідного села! Не допустимо фашистів у Квітки!

Скільки ентузіазму в кожного з нас викликали і мітинг, на якому було видимо-невидимо народу, і черги біля столів по мобілізації, і, нарешті, оцей полум'яний заклик, виведений ще невправними руками школярів: «Не допустимо фашистів у Квітки!»

І кожний, хто взяв у руки зброю, дав клятву Вітчизні:

– Будемо стояти на смерть!

З нами були і ті, кому не могли дати зброї, – наші батьки, брати, сестри і діти. Але й вони знайшли своє місце в бойовому строю.

Так у Квітках фронт і тил у буквальному розумінні слова злилися воєдино, і піднялася сила, готова будь-якою ціною на порох стерти підступного ворога.

Прості, як правда, слова викарбувала про народний подвиг історія Великої Вітчизняної війни: «Під час ліквідації оточених гітлерівських дивізій радянським військам допомагало місцеве населення. Жителі визволених українських сіл ремонтували шляхи, будували оборонні споруди, доставляли боєприпаси. Здатні носити зброю добровільно вступали в ряди червоноармійців. Тільки в селі Квітки 500 чоловіків влилося до складу 180 стрілецької дивізії, а близько 600 жінок, стариків і підлітків рили окопи, підносили патрони, снаряди, виносили з поля бою поранених і подавали їм першу допомогу. За хоробрість і відвагу багато квітчан були нагороджені урядовими нагородами» [1, 67].

Початок лютого. За календарем – у розпалі зима. А над Квітками пройшли весняні теплі дощі, згустився сивий туман. Зійшли сніги, розмили дороги, наповнили водою глибокі яруги і балки. Ні пройти, ні проїхати.

Але квітчани не могли сидіти в хатах. Над селом нависла загроза. На нього насувалися з трьох боків гітлерівські війська, які намагалися будь-що прорватися старим шляхом на Вільшану і з'єднатися з угрупованнями, що йшли їм на виручку.

Квітчани не змикали очей, не випускали з рук зброю. Село оперезала семикілометрова дуга окопів і земляних укріплень. Квітчани розчищали до мерзлого шару шляхи – чекали артилерію і танки. На плечах у мішках носили з тилів дивізії незвичайний і страшний вантаж – снаряди, міни, гранати, кулеметні стрічки, автоматні диски.

На вогневі рубежі разом із солдатами, сержантами й офіцерами 180 дивізії вийшли всі 500 квітчан, що взяли в руки зброю.

Вирішено було послати розвідку в село Валява, дізнатися, які сили ворога там зосереджені.

У третій батальйон прийшов з штабу офіцер.

– Хто піде зі мною в розвідку?

– Ми готові, товаришу молодший лейтенант, – відповів командир автоматників.

– Прошу приєднати нас до солдатів, – звернувся до офіцера квітчанин Олександр Кабаненко.– Адже ми добре знаємо місцевість, проведемо найкоротшим шляхом.

– Добре, – погодився офіцер.

– Зі мною, – розповідає О. К. Кабаненко, – були, якщо не зраджує пам'ять, Сава Мащенко, Іван Мащенко, Нестор Думенко, Максим Думенко, Іван Погорілий і Григорій Сахно.

Йшли чагарниками, балками, пробиралися через городи і садки. У кожного напоготові автомат, гранати.

Окупанти в темноті палили цигарки, час від часу випускали в бік Квіток короткі черги трасуючих куль. На передній лінії було нараховано не більше двох десятків автоматів, кілька кулеметів.

Підрозділ наших розвідників зайняв вигідний рубіж оборони, щоб прикрити тих, кому наказано було точно визначити сили і розташування німецького гарнізону в селі Валява.

Два бійці, квітчанин Кабаненко й Афанасьєв з Ракитного, які добре знали Валяву, непомітно пробралися в село, зустрілися з місцевими жителями, зібрали цінні дані про ворога і передали командуванню.

На ранок частина Валяви була визволена. Але з Городища і станції Цвіткове на допомогу гітлерівцям підійшло підкріплення. Ми знову відступили і зайняли оборону в Квітках. Бій невпинно посилювався. Ворог раз у раз переходив в атаку на наші позиції. Та зустрінутий вогнем автоматів, кулеметів і гармат він змушений був відкочуватися назад. В останньому бою, яким керував комбат 386 стрілецького полку майор Потапов, фашисти вдалися до психічної атаки. Йшли вони з урочища Кам'янщина. Наші артилеристи – квітчани Григорій Сахно, Іван Масло і Сава Мащенко прямою наводкою випустили по шеренгах гітлерівських солдатів понад 100 снарядів. Стволи ПТР, автоматів і гвинтівок були такі гарячі, що до них не можна було й доторкнутися. Незабаром підійшли наші частини, і Валява була повністю очищена від ворога.

А на інших ділянках квітчанської оборони тривали запеклі сутички. Ні вдень, ні вночі не стихали бої на північно-західній околиці села, де наступали гітлерівці з Глушок, Петрушок і Туркенець.

Іван Семененко, нагороджений орденами Слави III ступеня, Вітчизняної війни I ступеня і медаллю «За відвагу», розповідає:

– 1 лютого підрозділи Червоної армії зайняли оборону в районі між Туркенцями і Петрушками. Зі мною в одному відділенні були квітчани Іван Сахно і Григорій Шутенко. Триматися було дуже важко. Лежали під вогнем кулеметів, навколо розривалися міни. Атаки відбивали здебільшого в близькому бою, коли фашисти припиняли вогонь з мінометів і гармат. Під час однієї з атак Іван Мащенко, в якого вийшли патрони, вискочив з окопу, взяв гвинтівку за ствол і прикладом поклав на землю трьох фашистів, але й сам загинув.

Дем'ян Жученко, Дмитро Терещенко, Іван Шпунтенко, Антон Кризенко, Юхим Крикля, Микола Пахаренко, Семен Ненька, Сергій Рибка та інші – всього понад 100 квітчан – були в обороні на сусідній ділянці між Петрушками і так званим «Роззявиним» вітряком, що стояв на північній околиці села.

Юхим Крикля, член підпільної партійної організації в Квітках, згадує про ті важкі дні:

– На висоті біля млина нас було дванадцять чоловік з двома кулеметами. Цілу добу вели бій проти наступаючого ворога. Він мав можливість посилати в атаку свіжі сили, нам же не було перепочинку. І коли відкрила вогонь його артилерія, розбила млин і взяла нашу оборону в кліщі, ми за наказом командування відступили на висоту біля кладовища. З дванадцяти нас залишилося четверо. На місце вбитих і поранених прийшло нове поповнення з квітчан. І ще добу протрималися. Потім нас підсилили загоном автоматників, і окупанти були вибиті з позицій на підступах до села.

Ворог, який зазнавав дуже великих втрат (у нас вони теж, на жаль, були чималі), хотів будь-якою ціною взяти Квітки і вирватись з оточення. П'ять діб підряд він вів безперервний вогонь по всій лінії нашої оборони. Бували дні, коли квітчани-солдати відбивали по дві-три, а то й по шість атак.

Але найчорнішим був день, коли під натиском переважаючих сил, підтриманих шквальним вогнем гармат, мінометів, танків і кулеметів, ворог прорвав оборону на північно-західній околиці села, що називається Собківкою. Квітчани з чималими втратами відступили на другий рубіж. Запалала Собківка. Почалася розправа над жителями. П. С. Гриненка, який не здався в полон, розстріляли на місці. Але катам цього було мало. Вони вирізали в нього, вже мертвого, на лобі і щоках зірки. Колгоспниця Г. З. Семененко намагалася з семимісячною дитиною перейти в незахоплену частину села. Гітлерівці наздогнали її, дитину втопили, а Ганну Зіньківну тяжко поранили. Загинула від кулі фашистів Федора Яківна Шевченко. Ця чудова жінка протягом усіх днів оборони готувала і носила бійцям в окопи їжу...

Та як не шаленіли фашисти, просунутись далі їм не вдалося ні на крок. Другий рубіж оборони Квіток перетворився на незламну фортецю. Згодом в село прибули радянські 39 і 47 гвардійські козачі кавалерійські полки і підрозділи стрілецької дивізії.

...Скільки мужності, хоробрості і воїнської доблесті проявили квітчани в боях! Іван Вікторович Масло був піднощиком снарядів, У критичний момент бою, коли загинув навідник, він першим прибіг на вогневу позицію і замінив його. Натиснув на спуск, гармата вистрелила, снаряд розірвався в гущі атакуючих; додали по них вогоньку кулемети, ворожа лавина відкотилася назад.

У всіх був добрий настрій. Тільки Іван Вікторович сидів блідий. Виявилося, що він вперше у своєму житті вистрелив з гармати. А потім навчився стріляти з гармати прямою наводкою, і по дорозі на Петрушки з першого пострілу підбив самохідну установку ворога, яка сунула на наші позиції. Очевидці-однополчани розповідали, що цей безстрашний воїн згодом, уже в Карпатах, гранатами закидав вогневу позицію фашистів і відкрив по них вогонь з їхньої ж гармати. В одному з жорстоких боїв Іван Масло загинув.

Кмітливим і сміливим воїном виявив себе інший Масло, Михайло Павлович. У дні оборони Квіток він підбив танк, самохідну гармату, бронетранспортер, знищив чимало живої сили ворога.

– Лише в одному бою на околиці Собківки, – згадує учасник оборони Квіток Степан Дмитриченко, – невеликий загін полкової розвідки і квітчан знищив 13 гітлерівських солдатів, 86 обеззброїв і взяв у полон.

Бойові епізоди... Про них книги можна писати. А скільки їх залишилося невідомими!

Квітчани виступили проти окупантів із зброєю в руках. В одних були автомати, кулемети, гармати. А старим солдатам Кононі Кабаненку та Івану Кириченку у зброї відмовили. І вони влаштували на горищах своїх будинків спостережні пункти полків. Оверко Дацько і Григорій Прудченко ремонтували військову техніку. Тетяна Максименко і Парасковія Ціон були куховарками, Наталія Михайленко і Марія Соломієнко влаштували в своїх будинках санітарні пункти, квітчанські лікарі Дмитро Петрович і Віра Павлівна Сурмило працювали в польовому госпіталі... Довго можна розповідати про подвиги учасників оборони.

За мужність і героїзм, виявлені жителями села в період Великої Вітчизняної війни, за успіхи, досягнуті у відбудові і розвитку колгоспного виробництва, і в зв'язку з 25-річчям Корсунь-Шевченківської битви село Квітки нагороджене Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – М., 1962. – Т. 4.

1969 рік.

А. І. БЕЛЕНЬ

НЕПРИСТУПНА ФОРТЕЦЯ

Здійснивши марш-маневр з району Кіровограда до корсунь-шевченківського кільця, 41 гвардійська стрілецька дивізія відразу вступила в бій. Один фланг її стримував ворога на зовнішньому фронті, інший – зосереджував вогонь на оточених фашистах.

Командний пункт командира дивізії генерал-майора Цвєткова знаходився поблизу села Почапинців. Тут же, під Почапинцями, розташовувався артилерійський полк, до складу якого входила і батарея лейтенанта Шайхутдінова.

Надвечір 16 лютого зв'язківець передав командиру батареї телефонну трубку. Його викликали до командира полку Квашніна.

– А, наш бойовий джигіт! – підкреслено бадьоро зустрів Шайхутдінова підполковник Квашнін.– Заходь, є справа. Як надворі, підмерзає?

– Підмерзає, ніби й сніжок збирається...

– Так, так. Ну, тепер до діла. Перехоплено нову радіограму гітлерівського генерала Хубе. Покуштувавши гвардійської каші, він уже не поспішає рятувати оточених, а повідомляє: «Чекаємо вас у Лисянці». Ти зрозумів, куди хилить?

– Догадуюсь, товариш командир, – відповів Шайхутдінов. – Натякає, щоб оточені частини самі проривались.

– Тепер дивись на карту. Ось Шендерівка, Комарівка, далі улоговина веде до Журжинців. А звідси дорога на Лисянку. Можливий такий варіант прориву?

– Цілком можливий.

– Це сходиться і з даними нашої розвідки,– сказав командир полку.– Ваше завдання: просунутися з батареєю вперед до Журжинців і зайняти там оборону.

– Слухаю, товаришу командир! – сказав лейтенант.

* * *

Батарейці перейшли через балку «Деражня», дружно допомагаючи коням витягнути гармати на пагорб.

Шайхутдінов разом з командиром гармати лейтенантом Тихоновим уже встиг вибрати місце для позицій. З пагорба добре було видно всю долину аж до околиць села Журжинців. Під маленьким ліском, де було затишніше, вирішено поставити коней.

Швидко стемніло. Вітер наростав, піднялась хуртовина. Обслуги гармат завзято працювали, щоб якнайкраще обладнати позиції.

Коли роботи на командному пункті і позиціях було закінчено, Шайхутдінов присів на ящику. Вітер свистів, кидав у бліндаж сніг. «Ось така хуртовина часто буває і у нас, у Приуралі, – думав лейтенант. – Скільки клопоту завдає вона чабанам».

Потім перед очима з'явилось миле обличчя Зугури. Вона лишилась з маленькою донькою. Лейтенант потягнувся рукою до сумки, щоб дістати її фотографію. Але пересилив себе, швидко підвівся: треба ще раз оглянути бойові позиції.

Втомлені артилеристи були на своїх місцях, тихо перемовлялися.

– Як справи, Сєчкін? – запитав Шайхутдінов командира четвертої гармати.

– Готові зустріти ворога, товаришу лейтенант! – Хай тільки сунеться!

– Правильно говориш, Сєчкін, – посміхаючись, сказав Шайхутдінов. Він любив цього зовсім молодого командира, комсомольця. Не раз бачив його в бою і переконався, що на такого можна покластися.

Біля гармати Тихонова Шайхутдінов помітив Соловейчика, веселої вдачі воїна.

– То куди ваша гармата дивиться – на Вінницю?

– На Вінницю, а куди ж би ще? – охоче підхопив жарт командира воїн, хоч у дійсності вона дивилась якраз у протилежний бік.

Батарейці тихо посміхалися. Їм подобався цей солдат-весельчак. Вони давно знали, що в селі під Вінницею його чекає мати. Тому потрібно туди поспішати.

– Ви ще не замерзли? – запитав Шайхутдінов Соловейчика.

– А я далі кісток морозу не підпускаю, – жартуючи, відповів солдат.

Бійці напружено вдивлялись у темінь, прислухалися до поривів вітру. У чеканні довго тягнулися нічні години. Вони, щоб зігрітись, притискувались плечима один до одного. А коли холод дошкуляв, то по черзі вискакували з окопу, тупцювали, присідали, розганяли кров.

Раптом почулось якесь невиразне гудіння, що з кожною секундою посилювалось. Не чекаючи сигналів від розвідників, Шайхутдінов наказав зайняти бойові місця.

– Та це ж наші кукурузники! – радісно вигукнув один із солдатів. Дійсно, над позиціями в бік ворога пройшли наші літаки. Ніхто з батарейців, звичайно, тоді ще не знав, що колони фашистів згуртувались для прориву біля Шендерівки та Комарівки. Пілоти-добровольці з 5 повітряної армії, ризикуючи життям, летіли в буремну ніч громити ворога.

Літаки пройшли над Журжинцями. Через деякий час з поривами вітру стали долинати далекі вибухи.

– Починається...

Батарея застигла в тривожному чеканні. Минала година, друга...

Десь опівночі на позиції батареї повернулися розвідники, які приволокли переляканого фашиста. Вони в пітьмі зіткнулись з німецькими розвідниками. Одного вбили, другого захопили живим. На допиті він виклав усе, що знав, зокрема сказав, що німці наближаються сюди, йдуть колонами. Шайхутдінов негайно повідомив про це командира полку, звірили показання полоненого з даними розвідки. Все збігалось.

– Бій буде важким, – почувся чийсь голос крізь зітхання.

Шайхутдінов підвівся:

– У нас, башкирів, кажуть так: «Ведмедя боявся – на вовка нарвався, ворога злякався – смерті дочекався!». Бій справді буде запеклим, але ми повинні вистояти! Всі на свої бойові місця!

Крізь завивання вітру все ближче було чути постріли і вибухи. Бій наростав з хвилини на хвилину. Чулася шалена тріскотня кулеметів на околиці Журжинців.

– Батарея! Орієнтир два, по ворогу вогонь! – пролунала команда Шайхутдінова.

Гармати ожили. Засікаючи вибухи, Шайхутдінов вносив поправки. Але видимість була нікудишньою. Колись йому не раз доводилось шукати в розбурханому зимовому степу овече стадо. Воно тоді нагадувало в сніговій купелі якусь темну рухливу масу. Щось подібне з'явилось і сьогодні.

Вітер, несамовито шарпаючи снігову завісу, за якусь частку секунди розірвав її і поніс в далечінь. Батарейці ахнули. Прямо на позицію чорною примарою сунула колона фашистів.

Гармати вдарили одночасно. Вибухи підняли чорний дим у центрі колони, розметали її по полю. Фашисти групами повзли по засніженій землі і строчили з кулеметів. На позицію артилеристів посипалися міни.

Однак батарейці, маючи добре укріплену позицію, не припиняли вогню. Лейтенант Шайхутдінов з'являвся то біля однієї, то біля іншої гармати, кидав короткі команди. Перша атака ворога була відбита.

Та через деякий час фашисти знову пішли в наступ. Вони кидалися на пагорб, потім сповзали в балку, залишаючи на снігу темні плями трупів. Деякі підрозділи вже обходили батарею спра-

ва і зліва. Тепер доводилось вести кругову оборону. Пригодилися автомати та кулемети. Тут діяли їздові і навіть батарейний куховар. Вони зосереджено поливали фашистів свинцем.

– Тримайтеся, хлопці, – закричав їм Шайхутдінов. – Забирайся туди он, лівіше.

Атака фашистів захлиналась. Та несли втрати і батарейці. Біля гармати Тихонова залишилось тільки двоє. Та ось один із них якось неприродно зігнувся і став повільно сповзати по лафету. То був Соловейчик.

Лейтенант Шайхутдінов за одну мить подолав п'ятиметрову відстань до гармати. Підхопив важке тіло солдата і поклав його на дно окопу.

Фашисти насідали з усіх боків. Полоснувши з автомата по брудно-зеленій постаті, що висунулась із-за бруствера, Шайхутдінов поспішив на допомогу Тихонову. Удвох вони швидко повернули гармату, і новий вибух струснув землю. Били прямою наводкою. Поруч Сєчкін щось кричав, люто поводячи очима. А кулі його автомата прошивали вогненною стрічкою одного фашиста за другим. Але й Сєчкін, наче підкошений молодий колосок, впав на землю. Шкварчав сніг під розпеченим металом. Над полем скаженою заметіллю витанцьовувала смерть.

Треба було самим шукати вихід із становища, що створилося.

Лейтенант вирішив вдатися до нового маневру. Залишивши біля кожної гармати по два бійці, він наказав їм вести вогонь з основної позиції. А сам з групою артилеристів, озброївшись автоматами, вдарив по наступаючих фашистах з флангу. Дійшло до рукопашної. З десяток гітлерівців вирвалися на пагорб і повернули до коней. Попереду біг худорлявий офіцер.

– Не вийде!

Шайхутдінов вихопив гранату. Кинув прямо їм під ноги. Ще до вибуху фашисти шарахнулись на всі боки і попадали. Лейтенант не дав їм більше піднятись. Лише офіцер, викидаючи далеко вперед довгі руки, вужем поповз в обхід. Він на якусь мить зупинився і прицілився в лейтенанта. Та Шайхутдінов випередив його. Він вистрелив у фашиста першим. Більше пострілів звідти не було. Кілька гітлерівців підняли руки, інші кинулись назад.

Того дня ще не раз відбувалися смертельні сутички. Але батарея разом з іншими бойовими підрозділами стояла неприступною фортецею. Незабаром артилеристам на підмогу прийшли кіннотники і танкісти. Навальна атака фашистів була відбита, почалось знищення окремих груп ворога.

У нагородному листі подвиг Шайхутдінова описується коротко: «Гвардії лейтенант Шайхутдінов у боях з німецько-фашистськими загарбниками по знищенню корсунь-шевченківського угруповання в районі села Журжинці 17–18 лютого 1944 року, тримаючи із своєю батареєю кругову оборону, особисто керував вогнем по знищенню наступаючої піхоти противника.

Коли були витрачені снаряди, німці знову двічі атакували батарею. Товариш Шайхутдінов організував вогневі обслуги на знищення фашистів із автоматів та гвинтівок.

У результаті напруженого бою всі атаки ворога були відбиті. Батарея Шайхутдінова знищила до 250 ворожих солдатів і офіцерів.

Особисто сам товариш Шайхутдінов застрелив німецького підполковника, який чинив жорстокий опір.

Товариш Шайхутдінов у цьому бою проявив винятковий героїзм і стійкість.

Гідний присвоєння звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

Під цією характеристикою стоїть підпис: «Командир 89 гвардійського артилерійського полку гвардії підполковник Квашнін. 21 лютого 1944 року». Нижче резолюція: «Гідний присвоєння звання Героя Радянського Союзу». І знову підписи: «Командуючий військами армії гвардії генерал-лейтенант Галанін, член Військової ради гвардії генерал-майор Гаврилов. 12 квітня 1944 року».

...У музеї історії Корсунь-Шевченківської битви заслужене місце займають матеріали, присвячені воїнам героїчної батареї Героя Радянського Союзу Шайхутдінова, яка вкрила себе немеркнучою славою в боях за українську землю. А біля села Журжинців, на місці колишніх вогневих позицій батареї, встановлено гранітну стелу, на якій викарбувано барельєф мужнього артилериста. Стела входить до Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу. Пам'ятники меморіалу нагадують всім про те, що саме тут, на цій землі, стояли тоді на смерть сини різних народів нашої Батьківщини, багато з яких віддали своє життя за світлий сьогоднішній день, за те, щоб люди праці більше ніколи не бачили страхіть війни.

1969 рік.

В. П. ЖУК

МЕДСЕСТРА-КУЛЕМЕТНИЦЯ ОЛЕНА ЛОСЄВА

Гвардії підполковник запасу Т. Андрієвич у своєму листі до «Черкаської правди» писав:

«На одній з художніх виставок у Москві я побачив невеликий потьмянілий від часу малюнок. На ньому була зображена дівчина біля станкового кулемета – у темному беретi з зірочкою. Пальці її міцно стискали рукоятку «Максима», погляд спрямований вперед. З підпису дізнався, що це малюнок народного художника СРСР М. М. Жукова,

Обличчя дівчини здалося знайомим. На щастя, на звороті малюнка виявився напис, зроблений художником у 1947 році: «Гвардії рядовий Олена Сергіївна Лосєва – кулеметниця 288 гвардійського стрілецького полку 94 гвардійської дивізії. Народження 1923 року. Член ВЛКСМ».

Так, це була прославлена дівчина-воїн нашої дивізії.

* * *

Фашистські танки, оповиті густим димом, вперто повзли на висоту. За ними пригиналися постаті в чорно-зелених мундирах.

Лаврін сплюнув:

– Підходьте, підходьте, пани есесівці... Це вам не по сільських закутках воювати... – З люттю шмагонув довгою кулеметною чергою. Заклекотіли інші кулемети. Затахкали гвинтівки.

Гармати били прямою наводкою.

Ось уже спалахнув один танк. Другий...

Але інші повзли й повзли...

Ось перший досяг окопу, де знаходився Педченко. Крутнувсь і поповз далі – до артилеристів, що розвертали на ходу гармату. Мить – і... З розчавленого окопу показалася рука, потім голова... Важко припадаючи на ліву ногу, навздогін танку біг Педченко.

За кілька кроків до нього розмахнувся, кинув зв'язку гранат. Вибух. Танк загарчав, зупинився: дзвякнула гусениця.

Педченко знеможено повалився в напівзасипану воронку.

Тут його і знайшла медсестра Олена.

– Люба дівчинко... Мені вже нічого не треба... Кінець...

– Ви, дядечку, житимете... Обов'язково...

Перев'язка була довгою і складною. Але Олена втішала, як могла.

А потім повзла з ним через поле, по снігу, зритому вибухами, гусеницями танків.

Сріблястий полин, що ще зовсім недавно був вкритий інеєм, почорнів і коливався, мов од вітру: його зимовий спокій порушували поранені, які повзли в тил, осколки, що падали то тут, то там.

– Добратися б до того полину,– думала Олена.

– Люба дівчинко...– шепотіли спраглі вуста.– Дякую, донечко. Але це марно...

Мороз забивав дух. Вибухи піднімали стовпи землі. А вона все витягала з-під вогню тяжкопоранених. Накладала пов'язки, спиняла кров, рятувала життя.

Дибилась земля. Плавилось каміння. Скручувався і розлітався в скалки метал...

І, здавалося, не буде цьому ні кінця, ні краю.

Хвиля за хвилею йшли атакуючі. Під Юрківкою фашисти робили все, щоб прорвати фронт і дати змогу оточеним вийти з «котла». Кидали в бій танки... І вони повзли, мов хижі звірі, люто випльовуючи вогонь.

Ось вісім машин прорвалося через поріділі ряди 288 гвардійського полку.

– По піхоті, по піхоті – вогонь! – пронеслося над окопами.

І німецьких автоматників, що сунули вслід за танками, вкрили кулеметні черги.

Гітлерівці залягли. А потім, не витримавши вогню, знову відкотились назад...

Враз на правому фланзі замовк кулемет. Несподівана тиша вразила Олену. Щось, напевне, не так. Десь ослабла оборона.

Це відчули й фашисти.

Пригинаючись, гітлерівці вибалком кинулись на правий фланг.

Кулемет мовчав. Ще мить – і ворожа піхота вклиниться в оборону... І тоді...

Важко уявити, що буде тоді. Кулемет займав пануючу вершину. Він міг обстрілювати звідси все...

Секунда, друга. Збагнула, у чому справа. Швидше до кулемета!

П'ятдесят, тридцять метрів...

І майже стільки ж залишилось і фашистам...

Олена піднялася на повний зріст і ривком пробігла цю тридцятиметрову смугу. Кулі зашелестіли в полину... Щось обпекло ногу...

Гарячково схопилась за гашетку кулемета – і в упор пустила довгу чергу...

Гітлерівець, що вже був за п'ять метрів від окопу, незграбно змахнув руками, сповзаючи вниз, і вп'явся пальцями у почорнілий від вибухів мерзлий сніг...

А вона строчила, строчила... І падали сіро-зелені постаті. Коли в прицілі кулемета вже не було нікого, Олена оглянулась. Поруч лежить з пробитою скронею молодий кулеметник. Далі його побратим спливає кров'ю.

Вгляділась і впізнала – це був Вадим Петренко. Кинулась до нього. Може, ще не пізно. Адже від самої Волги вони йшли разом. Миттю нахлинули спогади.

...Ворог підійшов до Сталінграда. Місто палало. В один із суворих днів у міськвійськкомат зайшла білява худенька дівчина. Вона вперто добивалась, щоб її прийняв воєнком.

– Я комсомолка,– сказала йому. – Позавчора прийшла похоронка... Фашисти вбили мого брата, кулеметника. Прийміть мене в армію. Хочу помститися за нього.

Воєнком уважно вислухав. Але, глянувши на тендітну дівчину, твердо сказав:

– Ні. Важко вам буде на фронті. Ви ще така юна!

– Зрозумійте, я – сталінградка.

Через кілька днів дочка сталінградського робітника Олена Лосєва прибула у військову частину.

Тоді ще ніхто не знав, що з цієї скромної, сором'язливої дівчини буде хоробрий воїн. Не думав цього і командир роти, весело вдивляючись у сині очі Олени.

– Ну, що, писарем підеш? – запитав.

– Ні.

– Тоді будеш санітаркою.

– Я дуже прошу послати мене в кулеметну обслугу.

Командир засміявся:

– Ні, це спеціальність нашого брата... Це найважча спеціальність, голубко.

– Що це ви всі завели: важко, важко... У мене брат загинув. Кулеметником був. Думаєте, це пережити легко? А як же Анка-кулеметниця в Чапаєва? А як Валентина Гризодубова літає? – не здавалась дівчина.

– То ж Анка, а то ти...

Олена свого добилась.

Взяли її в кулеметну обслугу, підносити стрічки до кулемета.

У перервах між боями освоювала зброю. Охоче допомагали їй досвідчені воїни, особливо ось цей молоденький хлопчина з-під Полтави, Петренко.

Волга. Сіверський Донець...

А невдовзі про неї вже писала фронтова газета:

«Йшов жорстокий бій на берегах Дінця. У важку хвилину ворожої атаки одночасно були тяжко поранені обидва кулеметники. «Максим» замовк. Ще мить тому притиснуті до землі

гітлерівці підвелися на весь зріст, злісно застрочили із автоматів і лавиною посунули на наші окопи.

– Не пройдете, гади! – вигукнула дівчина. Вона залягла за кулемет, пересунула стрічку, і за секунду «Максим» грізно заклекотів, косячи розлючених фашистів. Ворог відхлинув, але ненадовго. Через кілька хвилин велика група гітлерівців знову посунула на окоп Олени. Та марно. Олена била без промаху. У неї було достатньо патронів у стрічках і ненависті в серці. Вона пам'ятала брата, пам'ятала рідне місто, зруйноване ворогом... Понад тридцять гітлерівців знищила Олена в цьому поєдинку. Ворог не пройшов. А після бою ми знову побачили колишню Олену: звичайну, просту, з посмішкою на юному обличчі».

Незабаром за цей бій Олена була нагороджена орденом Червоної Зірки.

А одного разу її викликали в штаб. Прийшла вона туди із закутаним горлом: застудилась.

Командир полку сказав, що до них з Москви прибув художник, лауреат Державної премії М. М. Жуков. Він пише портрети кращих воїнів для серії «Вони захищають Батьківщину». Командування вирішило, що їй, героїні-кулеметниці, теж місце серед них.

Микола Миколайович, спокійний, уважний, розпитав її про життя, батьків, про те, як їй вдалося відбити контратаки гітлерівців. Потім попросив зайняти місце за кулеметом, як було в бою. Він і написав портрет Олени.

Такою, як вона була. Простою, сором'язливою, мужньою.

Потім поранення. Контузія. Курси медсестер. Повернення у свою, 94 гвардійську дивізію...

І ось знову, як і тоді, на березі Дінця. І знову кулемет Вадима.

Олена швидко почала перев'язувати пораненого...

Враз вибух... Ще один. І слідом – команда чужою мовою.

– Форвертс! Форвертс! – долинуло знизу.

З вибалку знову сунула лавина есесівців...

Густі стрічки куль назавжди пришивали до землі полин...

Сонце хиталось червоне-червоне.

– Форвертс! Форвертс! – кричав офіцер з чорним черепом на рукаві.

Попереду й трохи лівіше сунула сталева гора: клацаючи гусеницями, громаддя йшло прямо на окоп... Олена швидко стягла з бруствера «Максима», прикрила його своїм тілом. Над окопом промайнула чорна тінь. Вдарило теплом і горілим. Сипнуло землею. І танк попрямував далі.

Дівчина насилу витягла кулемет, окоп знову ожив. Гітлерівці відкотились назад, у долину.

– Не пройшли і не пройдете! – і посилала чергу за чергою. За брата, за спалені села...

...Ось пожовклі сторінки донесення начальника політвідділу 94 гвардійської дивізії підполковника С. В. Кузовкова.

«...Міна, що розірвалася поруч, присипала Олену землею. Кулемет замовк. Коли дівчина опритомніла, фашисти знову були за кілька десятків метрів. Вона бачила їх перекошені від люті і жаху обличчя... Дівчина підвелася і останнім зусиллям натисла на гашетку. Кулемет заговорив... Атака фашистів знову була відбита...»

І спогади командира гармати, яка била прямою наводкою, І. А. Позняка:

– Мужність Олени тоді фактично вирішила долю бою... Вона відсікла піхоту, яка ось-ось мала ввірватися в розташування гарматних обслуг...

Натхненні її безстрашністю, бійці відкрили ураганний вогонь. Гармати розстрілювали танки.

У розпалі бою ми не помітили, як раптово з вибалку вискочив танк і на великій швидкості помчав прямо на окоп Олени.

– Лягай! – вигукнув хтось.

Але Олена не чула. Через кілька секунд я розвернув гармату і прямою наводкою підбив танк... Але... він уже зробив свою чорну справу.

– Наша медсестра загинула!

– За Олену, за Україну... За нашу землю...

Немов велети, піднялись в атаку бійці...

Гітлерівці в паніці кинулись врозтіч, встеляючи землю трупами.

– За Оленку!

– За сестричку!

У листівці політвідділу, присвяченій Олені Лосєвій, говорилося: «Товаришу! Ти йдеш у бій. Якщо буде важко, якщо твої сили вичерпаються, згадай нашу безстрашну Оленку і будь таким хоробрим, як вона, славна дочка Сталінграду».

Це було тут, під Юрківкою, де нині здіймаються вгору, мов крила, ажурні сплетіння мосту, де, як по команді, вишикувались стрункі тополі... Це було тут, на землі, оспіваній Тарасом Шевченком. Це було тут, де тепер котить хвилями пшениць широкий, привільний степ...

Тихо-тихо про щось шепоче над братською могилою тополя. То вона серед степу широкого про хоробрих пісні складає. І шепоче вона про дівчину-комсомолку з-під Сталінграда, про дівчину Олену Лосєву – звичайну, милу, яка ще не встигла й покохати. Про дівчину, яка віддала своє життя, щоб інші кохали, щоб ніколи чорні хрести не закривали сонця.

Шепоче тополя. Стиха розмовляє з полем. І лине над мирним простором легенда про мужність і відвагу медсестри.

1969 рік.

Г. М. ЗУДІНА

«КОМІТЕТ-103»

Наприкінці липня – початку серпня 1941 року над територією Корсунського району нависла темна ніч фашистської окупації. Терор, шибениці, свавілля. Люди розучилися сміятись. Але не скорилися чужинцям.

Влітку 1942 року, коли Червона армія вела тяжкі бої в передгір'ях Кавказу, у місті Корсуні й навколишніх селах з'явилась у сотнях примірників надрукована на машинці відозва до населення, в якій говорилось:

«Товариші! Розпочинайте боротьбу. Знищуйте верстати, машини на фабриках і заводах. Не давайте окупантам хліба, цукру, сировини – все це скоріше здавить німцям пельку. Переховуйте військовополонених, які тікають з таборів смерті. Убивайте мерзенних зрадників, поліцаїв та інших запроданців. Кров за кров!».

А наприкінці слова: «Іди на бій не для слави, не для власної користі, а за інтереси Батьківщини, і вона тебе не забуде. Смерть німецьким окупантам!» Підпис – «Комітет-103».

Підняли голови люди. Розправили плечі. Але мало хто знав тоді імена цих патріотів і зміст того, що стояло за цифрою «103».

Підпільний «Комітет-103» виник на території Корсунського району в грудні 1941 року і до листопада 1943 року виконував по суті функції підпільного райкому партії, здійснюючи керівництво шістьма організаціями та одним партизанським з'єднанням.

Почалося це в першу воєнну зиму. Стояли люті морози. З нагоди «зустрічі» Нового року зібрались на свою першу нараду Овксентій Юхимович Хоменко, Петро Єремійович Марценюк, Юрій Петрович Бойко, Іван Якович Задорожний. Всі вони були однодумцями, проживали в Корсуні, хоч і по-різному склалася доля кожного на дорогах війни. Першим взяв слово Овксентій Хоменко. Він говорив коротко. Свою невелику промову закінчив словами:

– З цього часу ми стали центром, який повинен організувати «трійки» і через них підняти населення на боротьбу з фашизмом.

На засіданні було прийнято рішення, яке складалося з семи пунктів:

а) очолити народний рух, спрямований на боротьбу з німецькими загарбниками;

б) негайно розпочати формування підпільних груп по селах, залучаючи до них надійних людей, готових йти на смерть в ім'я комунізму;

в) підпілля будувати за принципом «трійок», дві або кілька їх вважати групою села;

г) орієнтувати підпільників на підготовку збройного повстання, для чого розпочати збирання зброї, боєприпасів, виявлення молоді для партизанських загонів;

д) всіляко підтримувати відданих радянській владі людей, парашутистів, військовополонених, саботувати заходи німецької адміністрації, проводити диверсії на залізниці, заводах, фабриках, у громадських господарствах;

е) засідання проводити два рази на місяць;

є) додержувати суворої конспірації.

О. Ю. Хоменко до війни працював секретарем по кадрах Бердичівського міськкому партії, П. Є. Марценюк – викладачем російської мови в Корсунській середній школі, Ю. П. Бойко і І. Я. Задорожний – колишні працівники районного відділу народної освіти.

Ще на початку липня 1941 року О. Ю. Хоменко був залишений Житомирським обкомом Компартії України в тилу ворога з завданням організувати підпільну роботу в Житомирі.

Проте обставини склалися так, що Овксентій Юхимович не міг залишатися в Житомирі. Він змушений був піти в глибоке підпілля і переховуватися від шпигунів гестапо в іншому районі.

П. Є. Марценюк, як тільки почалася війна, був мобілізований в армію. При обороні Києва його військова частина попала в оточення. У кінці жовтня Петру Єремійовичу вдалося повернутися до Корсуня.

І ось ця перша нарада в Корсуні. Їх було лише четверо, але всі вони комуністи. А поруч – сотні безпартійних, готових стати до лав народних месників. Фашистські недолюдки прорахувались. Їм не вдалося залякати і покорити народ.

У районі все частіше люди відмовлялися виходити на роботу в «громадські господарства», саботували здачу молока і м'яса для німецької армії. На заводах, фабриках, у майстернях робітники псували устаткування.

Овксентій Юхимович разом зі своїми товаришами взяли на себе надзвичайно складне і небезпечне завдання – надати цій боротьбі організованого характеру. Необхідно було «легалізуватися», щоб, не викликаючи підозри, зустрічатися з надійними людьми, здійснювати керівництво «трійками», підпільними групами й організаціями. О. Ю. Хоменко почав завідувати млином в селі Маслівці Миронівського району, П. Є. Марценюк став працівником так званого «паспортного столу» в Корсуні, Ю. П. Бойко – службовцем районної управи, І. Я. Задорожний – робітником Степанецького «громадського» господарства.

Опорою комітету стала підпільна організація міста Корсуня. Крім керівного ядра, до неї ввійшли комсомольці Соловей Григорович Кошман, який до війни працював піонервожатим, робітник гідроелектростанції Ігор Олександрович Змієвський, лікар Катерина Митрофанівна Фесенко, колишня друкарка райвиконкому Марія Василівна Колос, вчитель Павло Семенович Гайденко та інші. На кінець 1942 року організація вже налічувала 15 осіб, серед них – чотири комуністи і шість комсомольців.

Підпільникам була вкрай потрібна друкарська машинка. Вихід незабаром знайшли. Весною 1942 року, коли на млин привезли пшеницю для окупантів, вдалося взяти кілька мішків борошна. На виручені гроші купили в Києві друкарську машинку. А згодом млин зупинився. Зламалися вальці, викришилися зуби основної шестерні. І Хоменко там затіяв такий ремонт, що млин простояв не один місяць.

Марценюк кожного дня слухав зведення Радінформбюро. Підпільниці М. П. Бардадим, Л. О. Грузнова, М. В. Колос передруковували їх, і вони різними шляхами потрапляли на підприємства міста і села.

Підпільники всіляко перешкоджали фашистам відправляти людей на роботу в Німеччину, подавали матеріальну допомогу сім'ям фронтовиків, переховували радянських солдатів і офіцерів, які тікали з таборів для військовополонених.

Але цього було мало. Підпільники прагнули налагодити зв'язки з патріотами навколишніх сіл, і, як не дивно, тут допоміг намір окупантів провести паспортизацію населення. Цю роботу виконував і Марценюк, який тепер часто виїжджав у села. Він бував у Сотниках, Бровахах, Селищі. Там Петро Єремійович познайомився з А. С. Прохоровим, М. К. Святенком, Г. Ф. Журавльовим, яких залучив до підпільної роботи.

Часто бував у селах і Ю. П. Бойко, який об'їжджав «громадські» двори за завданням районної управи. За його рекомендацією вчитель П. С. Гайденко був призначений старостою в село Сотники, комсомолець В. П. Дерев'янко – писарем управи. Так П. Є. Марценюк і Ю. П. Бойко стали головними практичними виконавцями рішення комітету по створенню мережі підпільних організацій. Напружена робота членів комітету увінчалась успіхом. Спочатку почали діяти в районі дві організації, у Корсуні і Сотниках, потім влітку 1942 року до них приєдналися Селищанська і Петрушанська, а пізніше були створені підпільні організації в селах Бровахи та Квітки.

Настав час подумати і про створення партизанського загону. З цією метою Хоменко познайомився з об'їждчиком Таганчанського лісництва, партизаном громадянської війни Василем

Кузьмовичем Щедровим. Спільну мову знайшли швидко, бо Щедров сам уже роздумував над цим. Без зайвих слів почали готувати партизанську базу в Таганчанському лісі. З вірними людьми, яких рекомендував Василь Кузьмович, закладали в глухих хащах продовольчу базу, рили землянки.

– Зброї малувато,– скаржився Щедров.

– Не журись, буде зброя, – заспокоював його Овксентій Юхимович. – Дай лишень розправити плечі...

З Миронівки до станції імені Т. Г. Шевченка день і ніч йшли німецькі ешелони. Особливо велике пожвавлення завжди було на станції Сотники. Це не могло пройти повз увагу комітету. На станції працював зв'язківцем комсомолець М. К. Святенко. Після розмови з Марценюком він почав підбирати надійних людей. Йому допомагав Гайденко. Організація швидко зростала. До її складу вже входило 19 осіб, головним чином робітники-залізничники. Підпільники мали свій радіоприймач. Вони регулярно слухали зведення Радінформбюро, розповсюджували патріотичні листівки серед населення, організували аварію двох поїздів. При цьому було знищено кілька платформ із зенітними гарматами, вбито до двох десятків гітлерівців. 8 листопада 1943 року члени організації вивели з ладу підземну німецьку радіолінію, яка проходила через станцію Сотники. Підпільники передали на партизанську базу 8 гвинтівок, 2 ящики набоїв, 50 кілограмів динаміту, розмінували станцію Сотники, яку фашисти намагалися висадити в повітря.

На Селищанському цукрозаводі активно діяла підпільна група, яку створив і очолив член «Комітету-103» С. Г. Кошман. Вона налічувала 16 чоловіків. Половина з них була комуністи і комсомольці. Бойове ядро групи становили робітники цукрового заводу О. М. Собченко, Д. О. Рябошапка, Г. Г. Кислий. Підпільники мали ротатор, на якому розмножували свої листівки, організовували аварії, псували устаткування. У результаті завод у сезон цукроваріння 1942–1943 років простояв майже два місяці.

Гестапівці напали на слід підпільної організації, схопили Кошмана. Після варварського катування фашисти його розстріляли. Організацію очолив Г. Ф. Журавльов. Підпільники розширили сферу своїх дій. Члени організації Кислий і Собченко вивели з ладу молотарки в селах Журавка і Селище.

Умови для роботи організації були дуже важкі. Особливо вони погіршились у жовтні 1943 року, коли на Селищанському цукровому заводі розташувались есесівці. Але згодом підпільники виявили серед військовополонених, що обслуговували окупантів, шофера Олексія Петровича Воробйова, який шукав зустрічі з партизанами. За вказівкою Журавльова він зни-

щив 5 німецьких автомашин, а на шостій, навантаженій зброєю і вибухівкою, прибув до партизанів.

Гітлерівці скупчували на правому березі Дніпра великі сили, готуючись зупинити наступ радянських військ. Підпільники активізували боротьбу на шляхах. У листопаді 1943 року Олександр Переверзін на шляху Селище–Стеблів розкидав спеціально виготовлені металеві шпильки. Кілька машин з німецької військової колони, яка рухалася по цій дорозі, вийшло з ладу.

Члени підпільної організації переховували радянських парашутистів, партизанів. Лісник Степан Іванович Семененко одного дня провів на базу трьох десантників. Із села Бровахи, де з серпня 1942 року діяла підпільна організація на чолі з учителем Анатолієм Сергійовичем Прохоровим, партизани одержали значну кількість зброї, два вози борошна, 40 голів великої рогатої худоби.

Анатолій Сергійович згадує: «Восени 1943 року я одержав завдання зберегти посівний матеріал і коней, які знаходились на громадському дворі, щоб німці, відступаючи, не вивезли або не знищили їх. Справу цю я розпочав з того, що відповідно «обробив» бровахського і сахнівського старост. За Дніпром гриміли гармати, і порозумітися з старостами не так вже було й важко. Посівний матеріал і коней роздали під розписку населенню. Зараз же після визволення території району від фашистських загарбників зерно, тяглова сила були повністю повернуті колгоспу. У лютому 1944 року командування Червоної армії звернулося в підпільну організацію через зв'язкового партизанського загону з проханням допомогти тягловою силою. У ту ж ніч ми переправили через лінію фронту всіх придатних коней».

Діяла підпільна організація і в селі Петрушки, в яку входило три комуністи, два комсомольці і два безпартійних. В її створенні активну участь брав Олександр Онуфрійович Дяченко, який працював слюсарем на Селищанському цукровому заводі.

У червні 1943 року виникла підпільна організація в селі Квітки. Її створив член Селищанської підпільної організації Павло Петрович Квітка. До цієї організації входило 16 чоловіків.

Коли наприкінці січня 1944 року радянські війська завершили оточення німецького угруповання, фашисти оскаженіли. На станцію Корсунь вони пригнали 450 мирних жителів, кинули їх у сарай, а двері наглухо забили. Навколо були закладені міни. Члени підпільної організації Катя Мельник і Дуся Куценко негайно повідомили про це командира партизанського загону Щедрова. З участю Дусі партизани раптовим наступом розгромили охорону і врятували життя сотням радянських людей.

У травні 1943 року «Комітет-103» встановив зв'язок з міською підпільною партійною організацією окупованого Києва, звідки

прибув представник Петро Васильович Рябошапка. Родом Рябошапка з Корсунського району, там виріс і був прийнятий в партію. Він мав зустріч з П. Є. Марценюком, розповів йому про найближчі завдання підпілля, дав кілька порад. Марценюк зі свого боку допоміг йому дістати для киян необхідні перепустки для виїзду з області і передав значну суму грошей на потреби підпілля.

За рекомендацією Рябошапки «Комітет-103» у червні 1943 року на своєму черговому засіданні обговорив питання про підготовку підпільних організацій до збройної боротьби з окупантами, визначив місця для створення баз, де б можна було переховувати продовольство і зброю. Після цього засідання Марценюк особисто об'їхав села, зустрічався з керівниками підпільних організацій, інформував їх про завдання по підготовці більшості підпільників до виходу в ліс.

Перед початком Корсунь-Шевченківської битви «Комітет-103» мав свої бойові групи в багатьох селах, з якими підтримував міцний зв'язок. У розпорядженні «Комітету-103» було п'ять радіоприймачів, вони знаходилися на квартирах П. Є. Марценюка в Корсуні, І. Ф. Залізняка і М. К. Святенка – у Сотниках, А. С. Прохорова – у Бровахах та інших місцях. Повідомлення Радінформбюро розмножувалися на ротаторі і розповсюджувалися серед населення. Опорні пункти комітету були вже в 25 селах.

Підпільники Святенко та Залізняк записували та розповсюджували повідомлення Радінформбюро в Сотниках, Моринцях, Миронівці; Т. І. Луценко, О. Г. Осадчий розклеювали ці повідомлення на вагонах, які проходили через станцію Сотники.

У грудні 1941 року комітет підготував перші антифашистські листівки. Потім став їх видавати систематично. У них розповідалось про блискучу перемогу Червоної армії під Сталінградом, Курським, про початок визволення від загарбників території Радянської України. В одній з листівок «Комітету-103» говорилось: «Товариші! Окупанти розпочали мобілізацію українського населення до німецької армії. Пам'ятай, фашист твій ворог. Ухиляйся від мобілізації. Добувай зброю та іди в партизани бити ворога, цим прискориш визволення рідної України, наблизиш загибель лютого ворога нашого народу.

Смерть фашизму!

Хай живе великий радянський народ!».

Спочатку листівки переписувались від руки, а згодом їх стали друкувати по 60–100 примірників підпільниці М. П. Бардадим, Л. О. Грузнова, М. В. Колос. 22 листівки тиражем 1095 штук розповсюдили підпільники в селах Корсунського та сусідніх з ним районів – Вільшанського і Миронівського. Цих листівок ждали люди, вони запалювали їх на боротьбу.

Організатори колгоспного руху Антон Сидорович Сидоренко, Терешко Порфирович Бурковський, ланкова, депутат райради Феодосія Микитівна Сухенко і її батько Микита Олександрович Сухенко та інші не раз виступали безпосередньо перед жителями села Квіток, закликаючи їх не виконувати наказів гітлерівців, не давати їм хліба, молока, м'яса, укривати від реєстрації худобу, спасати молодь від угону в Німеччину. Живе слово комуністів вселяло в радянських людей віру в перемогу над ворогом.

У червні 1942 року підпільники села Квітки довідались, що із Корсуня окупанти будуть вивозити молодь до фашистської Німеччини. Порадившись між собою, вони вирішили не дати гітлерівцям здійснити свій намір. Микола Микитович Куришко домовився з черговим по станції Сотники, щоб той перекрив семафором дорогу перед поїздом, що й було зроблено. Коли поїзд зупинився, по охороні ешелона було відкрито вогонь з гвинтівок. Скориставшись панікою, що виникла серед фашистів, молодь розбіглась, залишивши у вагонах лише свої торбинки.

У селі Квітки підпільники, готуючись до диверсій на залізниці, посилили роботу по збиранню зброї і вибухівки. Про їх наміри якимсь чином довідались гестапівці. Почались переслідування. Були заарештовані та розстріляні А. С. Сидоренко, Т. П. Бурковський, Ф. М. Сухенко, Є. Ф. Проволоцька та інші жителі села.

Напружена робота підпільників по мобілізації населення на активну боротьбу проти окупантів давала свої результати. Радянські воїни, які першими пробивались у села району, скрізь знаходили собі вірних помічників. Коли вранці 31 січня 1944 року до села Петрушки ввійшла радянська розвідка під командуванням лейтенанта Черьомушкіна, підпільники допомогли нашим воїнам організувати оборону села. У боях за село дістав поранення керівник підпільної організації Олександр Онуфрійович Дяченко.

В історію Корсунь-Шевченківської битви яскравою сторінкою увійшла оборона села Квітки, коли поруч з воїнами Червоної армії бились з ворогом сотні квітчан. За їх героїчними подвигами стояла багатоденна небезпечна робота підпільників, які в чорні часи фашистського лихоліття готували людей до рішучого бою.

Не всі члени підпільної організації побачили радісний день перемоги над лютим ворогом. 17 липня 1943 року гестапівці схопили Петра Марценюка, Юрія Бойка, Ігоря Змієвського та інших. Каратели застосовували найжорстокіші методи катування, щоб добитися зізнання в підпільників. Та відважні патріоти мовчали. Їх розстріляли у Різаному Яру. Через кілька днів була

знайдена передсмертна записка 17-річного комсомольця Петра Нікітіна, яку він писав своїй матері: «Мамо і всі рідні. Вибачайте, може завинив перед вами... Я ще трохи хотів пожити. Бувайте здорові. Бажаю вам всього найкращого... на весь вік ваш. Може, ви мене якось заберете, то поховайте на...» Ця записка, яку гестапівці не дали Петрові дописати, зберігається тепер у музеї історії Корсунь-Шевченківської битви.

Заарештували і «старосту» села Сотники П. С. Гайденка. Він не встиг дійти до партизанів. Фашисти підвішували його за руки до стелі, палили розпеченим залізом тіло, заганяли під нігті голки, ламали руки, цькували собаками. Звірства не зломили гордий дух підпільника. Він не вимовив жодного слова і загинув, як герой. В. П. Дерев'янко уникнув арешту. Але розлютовані бандити розстріляли його дружину і п'ятимісячну доньку.

Звичайно, фашисти бачили, що мають справу не з одинаками-патріотами, а з добре організованим підпіллям, бо, скільки вони не проводили карних акцій, боротьба не припинялася. За невиконання наказів, переховування поранених партизанів та парашутистів вони розстріляли, знищили в душогубках близько 600 осіб, повністю спалили хутір Вербівський. У селі Межиріч знищили 97 хат, у Буді-Бровахській – 40, у Поташні – 20. Але фашисти були безсилі перед народним гнівом.

Численність народних месників з кожним днем зростала. У вересні–листопаді 1943 року майже всі підпільні організації, створені «Комітетом-103», перейшли до відкритих бойових дій. Партизанське з'єднання Щедрова вже налічувало понад 400 бійців і було грізною силою в тилу окупантів. Корсунський і Канівський райони стали партизанською зоною. Сюди фашисти були змушені перекинути значні сили регулярних військ. Удари партизанів сприяли успішному завершенню розгрому гітлерівських полчищ у районі міста Корсуня-Шевченківського.

На цьому і закінчив свою діяльність у тилу ворога «Комітет-103». Так він був названий тому, що на день створення його у рядах народних месників налічувалось 103 підпільники.

Нащадки завжди з глибокою вдячністю згадуватимуть тих, хто в тяжкі дні боротьби з фашизмом не шкодував життя заради щастя майбутніх поколінь. Подвиги підпільників, як і воїнів Червоної армії, що винесли на своїх плечах основний тягар війни, подвиги партизанів, яких народ назвав своїми месниками, – будуть жити у віках.

1969 рік.

Л. П. ШИТОВА

МУЖНІ РАДЯНСЬКІ ПАТРІОТКИ

З портретів дивляться жіночі обличчя. Усміхнені, світлоокі, задумливі, вже окреслені зрілістю і юні, майже зовсім дитячі. Біля одних йде жвава, енергійна розмова, перед іншими стоять тихо, підтягнуто, а в голосі екскурсовода урочистість. Виходить з музею людина вже іншою, обережно несучи в серці героїчні легенди Корсунь-Шевченківської битви. І серед них – легенди про вас, сестри, дружини, наречені, мужність, відданість і любов чию нині оспівує в найкращих піснях своїх Шевченків край, а молода поросль вчиться за їх взірцем будувати життя.

Навіки-вічні збереже історія подвиг наших трудівниць у роки Вітчизняної війни. Той подвиг складався з материнської любові, яку не могли спопелити криваві вогнища фашистських катів, їх шибениці й кулі. Той подвиг складався з найточніших повідомлень, добутих жінками-розвідницями, з ящиків патронів і харчів, доставлених жінками на передову, з безсонних ночей біля поранених бійців. Той подвиг складався з тисяч смертей, на які йшли жінки в ім'я майбутнього, в ім'я життя.

Потрібно було чимало років невтомних пошуків працівників музею та їх численного загону добровільних помічників. І ось вже багато зібрано воєдино, щоб жоден подвиг не був забутий, а служив світочем тим, хто йде вперед, по шляху до комунізму. І поряд з відомими з'являються невідомі імена, а пошук триває, триватиме завжди, даруючи безсмертя тим, хто боровся за наше життя.

Марія Макарівна Рябчич... Привітне дівоче обличчя, ледь торкає губи усмішка.

Це партизанка із з'єднання «Грозный». Вона не залишилась в своїй Драбівці й тоді, коли рідне село вже було визволене від фашистських орд, пішла з бійцями далі, на захід. Під кованими чобітьми «цивілізованих» варварів ще стогнали народи Польщі, Чехословаччини. І дівчина з Драбівки простягла їм руку допомоги. Десь там, у чехословацькій землі, якій несла Марія в своїх тендітних руках перемогу, поховали її серце.

Назавжди залишилися в пам'яті односельчан подвиги підпільниць із Златопільщини Ярини Савенко та Марії Федоренко. «Ярино, Ярино, зашморг, затягнутий есесівцями на твоїй шиї, то вічна наша скорбота», – шепочуть люди села Листопадове, кладучи квіти на її могилу.

Несуть квіти і тобі, Оленко, дівчино, яку раніше ніхто не знав у селі Чеснівці.

Тоді йшов бій за село. Як загнані звірі, огризалися фашисти, але бійці 2 танкової армії, поливаючи своєю кров'ю рідну землю, крок за кроком відвойовували її. Десятки тяжкопоранених винесла на своїх плечах з поля бою і подала їм першу медичну допомогу сержант Олена Бірюкович. З балки на дівчину, яка виносила з-під вогню ще одного пораненого, кинувся фашистський танк. Це був нерівний бій. Танк хижо полював за дівчиною, яка тягнула непритомного бійця і не мала де сховатися. Санінструктор Бірюкович загинула під гусеницями ворожого танка, не відступивши від солдатського обов'язку.

Смерть Олени Бірюкович бачили бійці. Ворог був зметений і розбитий вщент, а її ім'я для солдатів п'ятої роти стало присягою, символом вірності й безстрашності.

Велику допомогу подавали жінки партизанам. Текля Прокопівна Луценко, колгоспниця з села Сахнівки, добре знала, що за зв'язок з партизанами фашисти карають смертю. Та ніщо не могло зупинити жінку. Її хата завжди була надійним місцем для гостей з лісу. Партизани одержували тут медикаменти, продукти, діставали відомості про окупантів.

Тоді Текля Прокопівна доглядала пораненого лейтенанта-десантника і сама виходила на зв'язок з партизанами. Її вислідив зрадник. Теклю схопили біля хати, жорстоко катували, вимагаючи, щоб вона вказала, де партизани. Їй виламували руки, проколювали багнетами тіло, але жінка мовчала. Тоді оскаженілі гітлерівці запалили хату і вкинули патріотку у вогонь. Вона згоріла, але вороги не почули від неї й слова.

Фашисти замордували дружину партизана Пелагею Андріївну Савченка і її сестру Ольгу. Троє маленьких дітей залишились самі. Та люди не дали їм загинути. Незважаючи на загрозу шибениці, дітей взяла до себе Євфросинія Марківна Мумаренко. Вона оберігала їх до повернення батька з війни.

Документи з безпощадністю німого свідка викривають звірине обличчя фашистів, які жорстоко розправлялися з сім'ями партизанів. Так, 12 грудня 1943 року в селі Кичинцях гітлерівці вбили матір відважного партизана-комсомольця Андрія Поліщука, а його спалили живим.

...На околиці міста Корсуня-Шевченківського в урочищах Різаний Яр і Кущаївка окупанти розстріляли близько трьох тисяч мирних людей, серед яких більшість – жінки, діти і старики.

...Запалала хата Каті Бобровицької з села Гулі Миронівського району. Вискочивши на подвір'я, вона побачила двох бійців, які відбивали атаку фашистів, що стіною насувалися з усіх боків.

Ні, не добро з хати кинулася рятувати українська дівчина. Через кілька хвилин вона була біля кулемета сержанта Огурцова. Тяжкопораненого помічника Огурцова Катя під кулями відтягнула в безпечне місце, перев'язала рану і поповзла назад до кулемета. Спочатку вона допомагала сержантові, а коли той упав, також поранений, сама взялася за кулемет.

Кулеметний вогонь Каті Бобровицької дав можливість перейти в атаку бійцям лівого флангу, вибити ворога з південної околиці села. Наприкінці бою ворожа куля поранила її. Смілива дівчина була представлена до нагороди.

Подвиг Каті яскраво описаний письменником Сергієм Смирновим у книзі «Сталінград на Дніпрі». У музеї історії Корсунь-Шевченківської битви збирали про неї матеріали, а вона в цей час жила в Києві, працювала на заводі, ростила дочку, і ніхто навіть з найближчих подруг не знав, що поруч з ними живе героїня.

Дізналися лише тоді, коли 14 березня 1958 року в присутності всіх робітників заводу Маршал Радянського Союзу Чуйков вручив Катерині Трохимівні Бобровицькій орден Вітчизняної війни II ступеня і медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

– Мені випала велика честь, – говорив Маршал, – вручити сьогодні нагороду вашій трудовій подрузі. Наша партія, наш уряд ніколи не забувають заслуг радянських людей. Від імені воїнів вітаю Вас, дорога Катерино Трохимівно. Спасибі за допомогу нам у роки війни!

Приймаючи високу нагороду Батьківщини, Катя Бобровицька схвильовано відповіла:

– Я не можу висловити того, що почуваю. Скажу лише, що на моєму місці кожна радянська жінка зробила б те саме.

Багато років працює вихователькою дитячого садка Марія Михайлівна Калиниченко. Це – досвідчений педагог і чуйний товариш. Дітям вона вміло прищеплює любов до мистецтва, природи, займається з ними ліпленням, навчає рідної мови. Товариші завжди знайдуть у старшої вчительки пораду, дістануть методичну допомогу. Урівноважена, спокійна, вона любить свою професію, любить дітей, яких наполегливо навчає добру.

Давно минув час, коли Марія Калиниченко, партизанка загону «Грозный», ходила в розвідку. Про ті роки нагадує хіба медаль «За бойові заслуги». Та спогади... Спогади ніколи не залишають Марію Михайлівну.

Її і розвідницю Мотю Пекельну партизани називали «очима і вухами загону».

Дівчата завжди вчасно виконували завдання, приносячи точні відомості про розташування, чисельність і озброєння військ ворога.

Небезпека чатувала на них повсюди. Але розвідниці, ризикуючи життям, сміливо пробиралися в саме лігво фашистів. Коли партизани передбачали зупинитися в селі, туди спочатку посилали «очі і вуха загону». Одного разу, йдучи з завданням з'ясувати, хто є в селі, дівчата натрапили на двох поліцаїв. Ті до них. Де документи? Довго переглядали їх, але так і не розібрались, що вони фальшиві. Відпустили.

Партизанки пройшли в село, з'ясували обстановку, а вночі сюди зайшов загін. Проте якийсь зрадник доніс гітлерівцям про перебування в селі партизанів. Розраховуючи застати їх зненацька, каратели вчинили наліт, та дістали гідну відсіч. Втративши 38 солдатів, вони відступили. У цьому бою брали активну участь і подруги-розвідниці Мотя і Марія.

Нині Мотрона Петрівна Пекельна, як і її подруга по загону Марія Михайлівна Калиниченко, вчителює. Разом з своїми учнями йде вона на нові розвідки – розвідки в науку, у майбутнє. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 21 грудня 1967 року Мотрона Петрівна нагороджена медаллю «За відвагу».

У Корсунь-Шевченківському знають ще двох подруг-розвідниць – Євдокію Семенівну Куценко і Євдокію Назарівну Нестеренко.

4 лютого 1944 року партизанське з'єднання Щедрова встановило зв'язок з діючою армією і за завданням командування послало розвідниць Нестеренко і Куценко в місто Корсунь для з'ясування сил противника.

Розвідниці пройшли по маршруту Кичинці, Сотники, Саморідня, Корсунь і зібрали потрібні дані про ворога. Їм вдалося також пробратися до аеродрому і встановити кількість німецьких літаків та розташування протиповітряної оборони.

Наступного ранку партизанська радіостанція передала командуванню Червоної армії дані, здобуті розвідницями. А ще через годину палав німецький аеродром, над яким пройшлися радянські бомбардувальники.

За заслуги перед Батьківщиною обидві розвідниці нагороджені орденами Радянського Союзу.

Увагу відвідувачів історичного музею часто привертає фото молоденької дівчини – друкарки Корсунської підпільної організації Лідії Грузнової. Поруч у вітрині – друкарська машинка і пожовкла від часу листівка, в якій підпільники закликали населення до боротьби з ворогом. Крім того, Ліда часто виходила на зв'язок з підпільними групами, виконувала численні доручення підпільної організації.

В обличчі дівчини люди помічають знайомі риси, але мало хто пізнає в ній Лідію Олександрівну, жінку, яка багато років

працює друкаркою в одній з установ міста. Спеціальність, здобуту в підпіллі, Л. О. Медвєдєва залишила за собою назавжди.

Після війни Лідія Олександрівна, людина мирної і скромної професії, одержала медаль «За відвагу». За відвагу у роки Великої Вітчизняної війни.

Сторінку за сторінкою все нові і нові подвиги жінок у період Вітчизняної війни розкривають документи музею історії Корсунь-Шевченківської битви. За кожним фактом, за кожною цифрою, що наводяться в них, постають життя, героїзм, благородні вчинки радянських патріоток.

1969 рік.

Л.Г. ОВСІЄНКО,
заступник директора з наукової роботи
Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника

УЧАСНИКИ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ БИТВИ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КОСМОНАВТИКИ

Серед учасників Корсунь-Шевченківської наступальної операції були люди, які в повоєнний час зробили значний внесок у розвиток практичної космонавтики або мали причетність до справи дослідження космічного простору. Наведемо короткі біографії кожного з них.

Георгій Тимофійович Береговий брав участь у Корсунь-Шевченківській наступальній операції у складі 2 повітряної армії. Гвардії капітан Г. Т. Береговий командував авіаескадрильєю 90 гвардійського авіаполку 4 гвардійської авіадивізії 5 штурмового авіакорпусу. Він був пілотом найвищого класу. Як говорили його однополчани, «... умів літати на всьому, що мало здатність відриватися від землі» [12, 113]. За виконання бойових завдань у червні 1942 – квітні 1944 роках йому в жовтні 1944 року присвоєно звання Героя Радянського Союзу [2, т. 1, 154].

Девізом Г. Т. Берегового були слова: «Один раз і на все життя вибрати професію і бути вірним їй» [12, 118]. Після війни він закінчив Вищі офіцерські курси льотчиків-випробувачів. У 1948–1964 роках випробував 63 типи літаків. Продовженням авіації для нього стала космонавтика. У жовтні 1968 року у віці 47 років Г. Т. Береговий здійснив політ у космос на кораблі «Союз-3». З 1972 по 1987 роки обіймав посаду Начальника центру підготовки космонавтів СРСР [1, 91].

З часу формування і до закінчення війни 5 штурмовим авіакорпусом командував Микола Петрович Каманін – один із перших Героїв Радянського Союзу. Це високе звання йому було присвоєне у 1934 році за участь у порятунку експедиції пароплава «Челюскін». У повоєнний час М.П. Каманін (з 1967 року – генерал-полковник авіації) працював у Генеральному штабі військово-повітряних сил СРСР, де відповідав за космос, а у 1966–1971 роках обіймав посаду начальника Центру підготовки космонавтів СРСР [1, 318].

Під час Корсунь-Шевченківської операції 9 гвардійською штурмовою авіадивізією (до 4 лютого 1944 року – 292 штурмова авіадивізія) 1 штурмового авікарпусу (з 4 лютого 1944 року – гвардійський) 5 повітряної армії командував Пилип Олександрович Агальцов [4, №5, 36]. Герой Радянського Союзу маршал авіації П. О. Агальцов брав участь у випробуванні і впровадженні нової військової техніки, зокрема, відповідав за окремі проекти, пов'язані з космосом.

Кілька учасників Корсунь-Шевченківської наступальної операції мали опосередковану причетність до справи дослідження космічного простору. Серед них Григорій Кирилович Денисенко – штурман авіаескадрильї 235 штурмового авіаполку 264 штурмової авіадивізії 5 штурмового авіакорпусу. З жовтня 1943 року по вересень 1944 року лейтенант Г. К. Денисенко здійснив 118 бойових вильотів, на землі і в повітрі знищив 8 літаків противника, спалив кілька десятків танків, понад 100 автомобілів, за що у травні 1946 року йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу [16, 184–185]. У 1954–1956 роках він – начальник Саратовського аероклубу, в якому на той час навчався Ю. О. Гагарін. Г. К. Денисенко особисто навчав першого космонавта нашої планети льотної справи [5].

Двічі Герой Радянського Союзу Іван Харлампович Михайличенко під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції – старший льотчик 667 штурмового авіаполку (141 гвардійський штурмовий авіаполк) 9 гвардійської штурмової авіадивізії 1 гвардійського штурмового авіакорпусу 5 повітряної армії [4, №5, 36]. Звання Героя Радянського Союзу старшому лейтенанту І. Х. Михайличенку присвоєно за виконання бойових завдань у першій половині 1944 року і, зокрема, під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції [2, т. 2, 91; 17, 162–166]. У повоєнний час він учитель льотної справи льотчика-космонавта двічі Героя Радянського Союзу Б. В. Волинова.

Герой Радянського Союзу Віктор Олександрович Кумсков – однополчанин Г. Т. Берегового, командир ланки 90 гвардійського штурмового авіаполку 4 гвардійської штурмової авіадивізії 5 штурмового авіакорпусу. З липня 1943 року по вересень 1944 року здійснив 115 бойових вильотів, під час яких наніс значних збитків противнику, за що 15 травня 1945 року льотчику присвоєно звання Героя Радянського Союзу [2, т. 1, 819]. У повоєнний час генерал-майор В. О. Кумсков – доктор військових наук, професор, начальник кафедри Військово-повітряної академії, в якій навчалось багато космонавтів.

Отже, у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років всі, про кого мова йшла вище, були льотчиками-штурмовиками. Воювали у складі 5 штурмового авіакорпусу 2 повітряної армії та 1 гвардійського штурмового авіакорпусу 5 повітряної армії. Обидва корпуси брали активну участь у Корсунь-Шевченківській наступальній операції. Усі льотчики, про яких ішла мова вище, відзначились під час цієї операції. Розглянемо більш детально пи-

тання про дії радянської штурмової авіації під час оточення та знищення корсунь-шевченківського угруповання німецьких військ.

У роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, і, зокрема під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції, штурмова авіація використовувалась для підтримки сухопутних військ шляхом знищення з малих і гранично малих висот танків, артилерії, живої сили противника на полях боїв та в безпосередній близькості від них, а також для знищення літаків противника на аеродромах, порушення залізничних та автомобільних перевезень. Окрім того, штурмовики використовувались як ближні бомбардувальники, переважно вдень.

Радянська штурмова авіація мала на озброєнні броньовані літаки Іл-2 та Іл-10 – потужний засіб підтримки військ безпосередньо на полі бою, а також боротьби з танками та артилерією противника. Під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції використовувались літаки Іл-2. У складі 2 повітряної армії налічувалось 92 літаки, придатні до польотів, у тому числі у 5 штурмовому авіакорпусі – 47. 5 повітряна армія мала 93 літаки [13, 51; 15, 13; 20, 35].

Важливим чинником, що мав суттєвий вплив на дії авіації під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції, була погода. Льотчикам різних родів авіації доводилось виконувати бойові завдання у надзвичайно складних метеоумовах: різкі коливання температури від мінус 6 до плюс 8, часті опади, суцільна хмарність на висоті близько двохсот метрів і нижче. В останні дні операції погода ще погіршилась: різко похолодало, вітер посилився до 16–18 м/сек., розпочались заметілі, видимість знизилась до 200 метрів [20, 31, 44]. За даними командування 2 повітряної армії, у лютому 1944 року в районі бойових дій значна хмарність була 4 дні, повна – 26 днів, тумани – 11 днів, опади – 27 днів, заметілі – 6 днів. «Льотних днів – 0, льотних ночей – 2, обмежено льотних днів – 16, обмежено льотних ночей – 8, нельотних днів – 13, нельотних ночей – 19» [15, 15].

Через складні погодні умови не всі заплановані польоти виконувались. Так, 26–27 січня 5 повітряна армія із запланованих 1400 літако-вильотів виконала лише 726, а на початку другої декади лютого через розкислі грунтові аеродроми стала майже небоєздатною [4, №5, 37; № 6, 34].

Зважаючи на погодні умови, до польотів допускались лише найдосвідченіші льотчики. Літали переважно невеликими групами (4–8 літаків) та парами літаків – «мисливців» [15, 17], змушені були діяти майже безперервно, цього вимагала бойова обстановка.

На першому етапі Корсунь-Шевченківської операції на штурмову авіацію 5 повітряної армії покладалось завдання: ударами по військах противника забезпечувати прорив оборони, просування вперед 4 гвардійської та 53 армій, а також введення в прорив та просування в напрямку Звенигородки 5 гвардійської танкової армії 2 Українського фронту. Однак через складні метеоумови наземні війська були підтримані 1 штурмовим авіакорпусом 5 повітряної армії лише 27 січня. Надалі цей корпус вів боротьбу з танками противника в районі Новомиргорода–Товмача, сприяв діям наземних військ Червоної армії в районі Ротмистрівки, Федорівки [4, №5, 37].

2 повітряна армія мала сприяти прориву оборони противника військами 27, 40 армій та забезпечувати просування вперед 6 танкової армії 1 Українського фронту [20, 33]. Відповідно до бойового наказу командуючого 2 повітряною армією від 25 січня, 5 штурмовий авіакорпус мав завдання у районі Вотилівки, Винограда, Павлівки масованим штурмовим ударом подавити артилерію противника, знищувати його живу силу і руйнувати вузли оборони. У складі 20 літаків Іл-2 перший удар нанести о 8 годині 30 хвилин, другий – о 8 годині 55 хвилин. «З 10 години 26 січня 1944 року 5 ШАК переходить в оперативне підпорядкування командуючого 6 ТА для сприяння успішному наступу 6 ТА» [18, 54]. Виконуючи це завдання, корпус діяв безперервно невеликими групами.

На другому етапі операції штурмова авіація обох армій діяла як на внутрішньому, так і на зовнішньому фронтах, знищуючи живу силу і техніку противника. Так, згідно з бойовим розпорядженням командуючого 2 повітряною армією від 3 лютого, 5 штурмовому авіакорпусу наказано впродовж дня 3 лютого знищувати танки і живу силу противника в районі Вираєва, Стеблева, Яблунівки, водночас бути готовому, за даними авіарозвідки, до дій проти військ противника в районі Ризиного, Тального, Гусакового [18, 76].

У перших числах лютого штурмова авіація 5 повітряної армії діяла, переважно, на зовнішньому фронті. Так, 1 лютого було здійснено 219 літако-вильотів у район Єрок, знищено (за радянськими даними) 22 танки, 107 автомашин, 15 возів, 2 артбатареї та 14 літаків противника [4, №5, 37]. Наступного дня 1 штурмовий авіакорпус здійснив 127 вильотів з метою підтримки бойових дій 5 гвардійської танкової та 53 армій. Окрім знищення наземної військової техніки, тоді старшому лейтенанту І. Х. Михайличенку вдалось збити німецький літак [2, т. 2; 4, №5, 38]. Польоти продовжувались і в наступні дні. 5–8 лютого 1 гвардійський штурмовий авіакорпус, здійснивши 169 вильотів, знищив 7 танків, 317 автомашин, 6 бензоцистерн, 2 зенітні батареї. 9–10 лютого здійснено 135 вильотів, в яких льотчики знищили 7 танків, близько 150 автомашин та 13 літаків [4, №5, 39; №6, 34].

13 лютого 141 гвардійський штурмовий авіаполк 9 гвардійської штурмової авіадивізії 1 гвардійського штурмового авіакорпусу 5 повітряної армії одержав завдання: знищити живу

силу противника в районі Стеблева, Яблунівки. На виконання бойового завдання вилетіла група з шести екіпажів під командуванням старшого лейтенанта І. Х. Михайличенка. Вона відмінно виконала бойове завдання. Було знищено 36 автомашин, 2 танки, створено 80 осередків вогню [17, 62–166].

Як діяли радянські льотчики-штурмовики під час знищення живої сили і техніки противника на зовнішньому фронті, проілюструємо прикладом з історії 2 повітряної армії і, зокрема, з бойової біографії Г. К. Денисенка. 14 лютого авіація 2 повітряної армії бомбардувально-штурмовими діями знищувала танки та піхоту противника в районі Дашуківки, Чеснівки, Добридень, Франківки, Бужанки, Рубаного Мосту та на південній околиці Лисянки, а також вела розвідку військ противника у смузі його наступу, розкидали листівки в районі оточеного угруповання. Всього було здійснено 125 літако-вильотів, знищено 29 танків і САУ, 38 автомашин з військами і вантажем, 1 бронетранспортер, спалено 2 бензоцистерни, розбито 3 вози, розсіяно і частково знищено до роти піхоти противника [14, 25]. І все це за надзвичайно складних погодних умов. У нагородному листі на Героя Радянського Союзу Г. К. Денисенка сказано: «14 лютого 1944 року одержав бойовий наказ: «Знищити скупчення танків противника в районі Дашуківки». Метеоумови були складні: висота 100–200 м, видимість до 1 км, невеликий сніг. Виконати завдання було майже не можливо. Але в цей час необхідно було підтримати піхоту з повітря. Тов. Денисенко на своєму грізному «Іллюшині» пішов у парі на виконання відповідального завдання. Своєчасно вийшов на ціль, скупчення танків противника було виявлено. Тов. Денисенко зробив два заходи і здійснив чотири атаки. Бомби і снаряди лягли точно в ціль. Було знищено та пошкоджено 6 танків... Вогнем зенітної артилерії був пошкоджений літак лейтенанта Денисенка. На корпусі штурмовика було близько 60 пробоїн... Керувати машиною було важко, але тов. Денисенко, майстерно володіючи технікою пілотування та відмінно знаючи матеріальну частину літака, привів його на свій аеродром і благополучно посадив. Літак був зданий в заводський ремонт» [16, 184–185].

Частиною сил штурмова авіація обох повітряних армій знищувала літаки противника на аеродромах у кільці оточення та за його межами. 24, 25 січня штурмовики і бомбардувальники обох повітряних армій нанесли удари по аеродромах противника поблизу Вінниці, Калинівки, Умані, Христинівки. За радянськими даними, лише 2 повітряна армія 25 січня знищила близько 30 літаків [4, №5, 37]. Наступні удари по аеродромах противника були нанесені 3, 4, 9 та 11 лютого штурмовиками 2 повітряної армії, зокрема 264 штурмовою авіадивізією 5 штурмового авіакорпусу. У результаті цих ударів було виведено з ладу близько 80 німецьких літаків на аеродромах у Дереньківці, Завадівці, Корсуні, Умані [20, 37, 44].

Про нанесення удару по аеродрому в місті Корсуні в нагородному листі Г. К. Денисенка сказано, зокрема, таке: «4 лютого 1944 року у складних погодних умовах з настанням темноти тов. Денисенко одержав бойовий наказ: «У складі чотирьох екіпажів знищити транспортні літаки німців на аеродромі «Корсунь-Шевченківський». При підході до цілі радянські штурмовики були зустрінуті суцільним загороджувальним вогнем зенітної артилерії противника. Група «Іллюшиних» крізь вогонь зенітної артилерії пробилась до цілі й обрушила на ворога весь стрілецько-кулеметний і бомбовий вантаж. Зробили 3 заходи, 5 разів обстріляли ... літаки противника, що були готові до зльоту. У результаті сміливого нальоту було знищено 12 літаків типу Ю-52 і 2 пошкоджено» [16, 184–185].

Загалом під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції радянська авіація здійснили 9436 літако-вильотів, у тому числі близько 4 тисяч – штурмова авіація. 5 повітряна армія здійснила 2819 літако-вильотів, з них 1157 – штурмова авіація, що склало 41 відсоток від загальної кількості [19, 35–43]. У лютому 1944 року 2 повітряна армія здійснила 4515 літако-вильотів, у тому числі штурмовики – 1264 (28 відсотків від загальної кількості) [15, 30]. Льотчики 5 штурмового авіакорпусу здійснили 849 денних вильотів (нічних польотів не було): для нанесення ударів по військах і техніці противника – 690, по залізничних об'єктах – 62, по аеродромах – 53, на полювання – 28, розвідувальних – 15 [15, 31].

Отже, 67 відсотків польотів штурмовиків 2 повітряної армії здійснили льотчики 5 штурмового авіакорпусу. Ними було знищено: танків – 223, САУ – 4, автомашин – 5, бензоцистерн – 6, возів – 7, залізничних вагонів – 8, зірвано складів – 10; подавлено вогонь артилерійських батарей: дальнобійної – 11 та зенітної – 12; знищено літаків на аеродромах – 17 [15, 33].

Незважаючи на неможливість виконання всіх поставлених завдань, командування Червоної армії вважало бойові дії 2 та 5 повітряних армій під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції успішними. Ця операція залишила значний слід у пам'яті льотчиків-штурмовиків, про що свідчать їх листи до музею історії Корсунь-Шевченківської битви. Нині Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник володіє унікальним архівом листів та спогадів учасників операції, формування якого розпочалось у 1945 році. По кілька сотень листів налічують справи 5 та 1 гвардійського штурмових авіакорпусів.

Є в науковому архіві Заповідника листи, в яких однополчани згадують Георгія Тимофійовича Берегового. Так, М. І. Іванов

повідомив, що був заступником Г. Т. Берегового по ескадрильї, постійно літав разом з ним. «Він (Г. Т. Береговий. – *Л. О.*) за період війни здійснив 185 бойових вильотів. З такою кількістю вильотів нас до кінця війни залишилось дуже мало» [6]. Підполковник медичної служби, колишній старший лікар 90 гвардійського штурмового авіаполку Д.Ф. Сєров у листі згадував, як надавав першу медичну допомогу Г. Т. Береговому прямо на аеродромі [9].

У 1970-х роках листувалися працівники музею історії Корсунь-Шевченківської битви і з Миколою Петровичем Каманіним. Він надав працівникам музею цінну інформацію про персональний склад командування 5 штурмового авіакорпусу та дивізій, що входили до корпусу, улітку 1973 року надіслав запрошення на зустріч ветеранів корпусу. Однак працівники музею цим запрошенням не скористались, що дуже прикро, адже на зустрічі було багато льотчиків – учасників Корсунь-Шевченківської наступальної операції [7; 8].

У науковому архіві Заповідника зберігається кілька десятків листів та вітальних листівок від Г. К. Денисенка. Перший лист надісланий ним до музею історії Корсунь-Шевченківської битви в лютому 1965 року [5]. З того часу у працівників музею, а згодом і Заповідника, склались дружні стосунки з Григорієм Кириловичем. Він надавав науковцям допомогу у вивченні історії Корсунь-Шевченківської наступальної операції, у налагодженні зв'язків з її учасниками – льотчиками-штурмовиками, неодноразово приїздив до міста Корсуня-Шевченківського на святкування ювілейних дат.

Не склалося у працівників музею листування з Г. Т. Береговим. Однак Георгій Тимофійович двічі відвідав музей історії Корсунь-Шевченківської битви. Вперше – у складі урядової делегації, яка брала участь у святкуванні 25-річчя Корсунь-Шевченківської наступальної операції. Тоді ж Г. Т. Береговому було присвоєно звання «Почесного громадянина міста Корсуня-Шевченківського» [10, 109]. Вдруге він побував у музеї у 1982 році, коли Корсуню-Шевченківському вручався орден Вітчизняної війни I ступеня.

За рекомендацією Г. Т. Берегового, у музеї історії Корсунь-Шевченківської битви побували й інші космонавти, які з різних причин перебували на Черкащині. 14 травня 1977 року музей відвідав Герой Радянського Союзу льотчик-космонавт Віталій Михайлович Жолобов (здійснив один космічний політ), 4 квітня 1979 року – двічі Герой Радянського Союзу Георгій Михайлович Гречко (здійснив три космічні польоти, доктор фізико-математичних наук) [3].

26 жовтня 1982 року музей історії Корсунь-Шевченківської битви відвідав двічі Герой Радянського Союзу Володимир Олександрович Джанібеков (здійснив шість польотів у космос). У Книзі почесних гостей він залишив такий запис: «Музей історії Корсунь-Шевченківської битви – це яскрава, разюча за своєю величчю і значенням сторінка історії нашого народу. З вдячністю

за найвидатніший подвиг всім героям, які дали можливість майбутнім поколінням жити в умовах миру і кожному з нас займатись своєю улюбленою справою. З побажанням всім нині живим довголіття, щастя, миру, благополуччя. З величним святим почуттям великої поваги перед пам'яттю тих, хто поліг на полях битв. Льотчик-космонавт СРСР Джанібеков. 26 жовтня 1982 р.» [3; 23].

Окрім того, у вересні 1978 року в музеї побувала мати Ю. О. Гагаріна Ганна Тимофіївна Гагаріна. Візити льотчиків-космонавтів СРСР та матері першого космонавта нашої планети мали значний резонанс, сприяли популяризації музею історії Корсунь-Шевченківської битви.

Завдяки увазі до музею історії Корсунь-Шевченківської битви з боку Г. Т. Берегового та М. П. Каманіна була започаткована співпраця музею з Федерацією космонавтики СРСР, що дозволило поповнити його фонди багатьма експонатами з історії Корсунь-Шевченківської наступальної операції та практичної космонавтики.

У 1981–1991 роках членом Федерації був заслужений працівник культури України Анатолій Іванович Бахмут, який у 1981–1987 роках працював директором Музею історії Корсунь-Шевченківської битви, а потім до 2008 року обіймав посаду завідувача художньої галереї. Анатолій Іванович брав участь у з'їздах і конференціях Федерації, матеріали яких передав до фондів музею, нагороджений медаллю Ю. О. Гагаріна, особисто був знайомий з багатьма льотчиками-космонавтами СРСР.

У 1986 році Музей історії Корсунь-Шевченківської битви був нагороджений Дипломом Федерації космонавтики СРСР за великий внесок у пропаганду досягнень радянської космонавтики, патріотичне виховання молоді та на честь 25-річчя польоту Ю. О. Гагаріна в космос [21].

Після здобуття Україною незалежності інтерес до музею історії Корсунь-Шевченківської битви з боку космонавтів не зник. У 2004 році в музеї побували три космонавти. 21 березня його відвідав двічі Герой Радянського Союзу Олексій Архипович Леонов (здійснив два космічні польоти, уперше в історії космонавтики вийшов у відкритий космос). Після знайомства з експозицією музею космонавт сфотографувався на майданчику військової техніки біля літака МіГ-17. Саме на такому літаку він оволодівав льотною справою [22].

29 червня в музеї побували Віталій Михайлович Жолобов (вдруге) та двічі Герой Радянського Союзу Павло Романович Попович (здійснив два космічні польоти). Плануючи відвідання музею, космонавти ставили собі за мету з'ясувати, чи не зникли з його експозиції матеріали, що розповідають про Г. Т. Берегового та М. П. Каманіна. Вони залишились задоволені відвіданням музею [11].

Понад 40 років щорічно до Дня космонавтики науковці Заповідника проводять низку заходів (тематичні екскурсії, лекції, демонстрування стаціонарних і пересувних виставок), переважно для молоді. Ці заходи і за радянських часів, і в роки незалежності України викликають значний інтерес. Молодь цікавиться історією космонавтики, славні сторінки в яку вписали учасники Корсунь-Шевченківської битви.

1. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. – М., 1985.
2. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в двух томах. – М.: Воениздат, 1987. – Т. 1; 1988. – Т. 2.
3. Книга почесних відвідувачів музею історії Корсунь-Шевченківської битви // Науковий архів Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (далі – НА КШДІКЗ).
4. Колечкин В. Авиация в боях под Корсунь-Шевченковским в феврале 1944 г. // Авиация и время. – 2004. – № 5, 6.
5. Лист Денисенка Г. К. до Музею історії Корсунь-Шевченківської битви, лютий 1965 р. // НА КШДІКЗ.
6. Лист Іванова М. І. до Музею історії Корсунь-Шевченківської битви, 22 лютого 1985 р. // НА КШДІКЗ.
7. Лист Каманіна М. П. до Музею історії Корсунь-Шевченківської битви, березень 1971 р. // НА КШДІКЗ.
8. Лист Музею історії Корсунь-Шевченківської битви до Каманіна М.П., липень 1973 р. // НА КШДІКЗ.
9. Лист Сєрова Д. Ф. до Музею історії Корсунь-Шевченківської битви, 8 липня 1985 р. // НА КШДІКЗ.
10. Малий енциклопедичний словник Корсунщини: В двох томах. – Корсунь-Шевченківський, 2004. – Т. 2.
11. Моренко Л. Космонавти у Заповіднику // Надросся. – 2004. – 3 липня.
12. Романов А. П., Лебедев Л. А., Лукьянов Б. Б. Сыны голубой планеты. – М.: Издательство политической литературы, 1981.
13. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 2 ПА. – Оп. 4196. – Спр. 62.
14. ЦАМО РФ. – Ф. 2 ПА. – Оп. 4196. – Спр. 65.
15. ЦАМО РФ. – Ф. 2 ПА. – Оп. 4196. – Спр. 69.
16. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 13.
17. ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 60.
18. ЦАМО РФ. – Ф. 302. – Оп. 4196. – Спр. 52.
19. ЦАМО РФ. – Ф. 327. – Оп. 4999. – Спр. 82.
20. ЦАМО РФ. – Ф. 327. – Оп. 4999. – Спр. 314.
21. Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. – Д-4577.
22. Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. – 3–10.
23. Шарова Г. Наш гість – космонавт // Ленінським шляхом. – 1982. – 28 жовтня.

Г. І. ДАВИДЕНКО,
завідувачка науково-методичного відділу освітньої роботи
Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника

А.П. САВЕЛЬЄВ – КЕРІВНИК ГРУПИ ПАРЛАМЕНТЕРІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ

Багато сторінок Корсунь-Шевченківської наступальної операції 1944 року потребують подальшого дослідження. До їх числа належить і тема вручення ультиматуму про капітуляцію оточеним німецьким військам.

На сьогодні в Корсунь-Шевченківському державному історико-культурному заповіднику (далі – Заповідник) основною джерельною базою з вивчення цього питання є бойові донесення частин і з'єднань Червоної армії періоду Корсунь-Шевченківської операції, спогади парламентерів та місцевих жителів, публікації в науково-популярних виданнях та періодичній пресі. Однак названі джерела носять фрагментарний характер і не відтворюють цілісну картину події.

Наявні джерела підтверджують, що рішення командування Червоної армії про вручення ультиматуму керівництву оточеного німецького угруповання було своєчасним і виправданим. На той час війська противника були вже повністю оточені в районі Корсуня-Шевченківського. Їх становище було безнадійним. Це підтверджують і німецькі документи. Зокрема, в донесенні від 7 лютого 1944 року записано: «Дорога від Городища до Корсуня, звідки планувався останній прорив, була забита гігантськими колонами... Будь-яке пересування стало неможливим ... Все повторювалось, як у Сталінграді...» [17, 19–20]. Тому, щоб уникнути марного кровопролиття та врятувати життя тисячам воїнів обох воюючих сторін, Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення про вручення ультиматуму. Вся підготовча робота щодо виконання цієї важливої дипломатичної місії була покладена на начальника розвідувального відділу штабу 1 Українського фронту генерал-майора І. В. Виноградова та начальника політуправління фронту генерал-майора С. С. Шатілова [16, 85]. 6 лютого 1944 року проект ультиматуму затвердила Військова рада 1 Українського фронту. Деякі поправки до тексту вніс Верховний Головнокомандуючий Червоної

армії Й. В. Сталін. Він же і визначив дату його вручення оточеному ворогу – 8 лютого [12]. Ультиматум підписали Представник Ставки Верховного Головнокомандування Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, командуючий 1 Українським фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін та командуючий 2 Українським фронтом генерал армії І. С. Конєв [18].

У документі чітко характеризувалася обстановка, що склалася на фронті, підкреслювалося безнадійне становище оточених військ. Умови ультиматуму передбачали негайне припинення бойових дій, передачу радянській стороні всього особового складу, зброї, бойового спорядження, транспортних засобів тощо. Водночас командування Червоної армії гарантувало всім офіцерам і солдатам, які припинять опір, життя і безпеку, а після закінчення війни – повернення в Німеччину чи в іншу країну за бажанням військовополонених. Крім того, у всього особового складу зберігалась військова форма, холодна зброя, знаки розрізнення і нагороди, хворим і пораненим гарантувалася медична допомога. Були розроблені заходи, що передбачали в разі капітуляції забезпечення німецьких військовополонених харчуванням, медичним обслуговуванням як по шляху їх пересування, так і в таборі, що мав бути створений під Києвом. Командування 27 армії, на ділянці якої парламентери мали перейти лінію фронту, одержало завдання тримати війська в повній бойовій готовності, підібрати зручну для переходу ділянку місцевості, попередити противника про час і місце переходу тощо [4, 24]. Відповідь командування оточених німецьких військ мало передати до 11 години ранку 9 лютого за московським часом у письмовій формі через особистих представників, яким належало їхати легковою машиною з білим прапором дорогою від Стеблева на Хирівку (нині – село Заріччя Корсунь-Шевченківського району). На околиці Хирівки німецьких представників мав зустріти уповноважений офіцер Червоної армії [18].

Водночас Військова рада 1 Українського фронту займалася підбором парламентерської групи. Потрібні були грамотні і надійні офіцери. Командування штабу фронту зупинило свій вибір на кандидатурі підполковника А. П. Савельєва як керівника групи парламентерів.

Декілька поколінь працівників Заповідника працювали над збором матеріалів про цю неперсічну особистість. На сьогодні зібрано значну колекцію, що налічує 57 предметів музейного значення, з них 35 – взяті на державний облік. Всі матеріали надійшли від Аркадія Прохоровича та його доньки Світлани Аркадіївни. Більша частина з них – фото та особисті речі парламентера: шапка, кітель, польова сумка, погони, бритва та

інше [20]. Значну частину колекції складають його живописні твори та інструменти: пензлики, стеки [19].

Цікавим джерелом інформації є магнітофонна плівка зі спогадами А. П. Савельєва, записана у 1980 році [21]. Серед матеріалів є й машинописні спогади з особистим підписом автора.

Спогади А. П. Савельєва неодноразово публікувались у періодичних виданнях та увійшли до науково-популярних збірників. Зокрема, у Заповіднику зберігається журнал «Подъем» [16] та книга «На земле, в небесах и на море» зі статтею та публікацією, автором яких є А. П. Савельєв [11].

Важливим джерелом з історії Корсунь-Шевченківської операції та особистого життя парламентера є його листи, надіслані Музею історії Корсунь-Шевченківської битви. Вони зберігаються в науковому архіві та фондах Заповідника. Це зібрання і стало основою для дослідження військового шляху Аркадія Прохоровича Савельєва як бойового офіцера та парламентера, творчого шляху як художника-любителя та активного громадського діяча, його особистого життя.

Аркадій Прохорович Савельєв народився 23 грудня 1909 року в Петербурзі (нині – місто Санкт-Петербург). Його батьки були селянами. До міста приїхали на заробітки, там познайомились і у 1906 році одружилися.

Батько майбутнього парламентера, Прохор Савелійович, воював на фронтах І Світової війни, був учасником революційних подій 1917 року та громадянської війни. Додому повернувся у 1920 році. Щоб прогодувати сім'ю, часто їздив на заробітки. Столярував. У роки Великої Вітчизняної війни Прохор Савелійович перебував у блокадному Ленінграді. Помер у 1948 році.

Мати, Марія Василівна, була домогосподаркою. Коли чоловіка забрали на війну у 1914 році, вона з малолітніми дітьми залишила Петербург і повернулася в село у стару батьківську хату, де і проживала до повернення з фронту чоловіка. У роки Великої Вітчизняної війни була евакуйована з блокадного міста у Вологодську область. Померла у 1967 році.

Аркадій був третьою дитиною в родині. Жили бідно, тому він змушений був з раннього дитинства допомагати батькам по господарству. У селі не було такої роботи, яку б він не зміг виконати.

У грудні 1927 року, після закінчення 8 класу середньої школи, Аркадій добровольцем пішов в армію. Став курсантом Ленінградської військово-теоретичної школи льотчиків. Згодом поступив в Оренбурзьку школу льотчиків, яку закінчив у 1930 році. Призначення одержав у місто Воронеж. У льотних частинах прослужив до 1937 року. Коли за станом здоров'я йому заборонили літати самостійно, він ще два роки прослужив

у винищувальній авіації, займався штабною роботою, а у 1939 році поступив до загальновійськової академії імені М. В. Фрунзе. Закінчив розвідувальний факультет. З початком Великої Вітчизняної війни одержав призначення на Карельський фронт у розвідвідділ штабу фронту. Він часто виїжджав у війська, добре оволодів методами і прийомами військової розвідки, організацією захоплення полонених тощо.

З лютого 1943 року А.П. Савельєв на Воронезькому (з 20 жовтня – 1 Український) фронті. Служив на посаді старшого офіцера у відділенні військової розвідки розвідвідділу фронту [6, 3–4, 10–11].

Тому, коли постало питання про підбір кандидатур для вручення ультиматуму, не випадково вибір випав на підполковника А. П. Савельєва. Це був досвідчений і професійний розвідник з великим досвідом в організації розвідки. Він умів передбачати дії противника, відчувати ступінь небезпеки і відповідно поводити себе. Вважаємо, що саме ці якості й відіграли визначальну роль при виборі його кандидатури. Ось як згадував про це сам Аркадій Прохорович: «6 лютого 1944 року близько 16 години мені зателефонував начальник розвідки 1 Українського фронту генерал-майор І.В. Виноградов і запитав мене, чи я погоджусь піти парламентером в оточене угруповання німецьких військ у районі Корсуня-Шевченківського. Часу на роздуми не було і я твердо відповів: «Якщо це необхідно, то, безумовно, піду» [15, 12].

У приймальні генерала М. Ф. Ватутіна А. П. Савельєв познайомився з іншими членами групи: старшим інструктором Політуправління 1 Українського фронту лейтенантом А. В. Смирновим, на якого були покладені обов'язки перекладача, та музикантом фронтового оркестру рядовим О. Р. Кузнєцовим – сурмачем-сигналістом. Аркадію Прохоровичу вручили два пакети з текстами ультиматуму російською та німецькою мовами, і після детального інструктажу парламентери приступили до виконання завдання. До місця призначення, у село Хирівку, прибули 8 лютого [13]. Швидко обстежили місцевість, вибрали маршрут. О 15 годині прозвучав сигнал «Увага!» і парламентери з розгорнутим білим прапором рушили в розташування ворога. Підполковник А. П. Савельєв йшов по середині, праворуч – рядовий О. Р. Кузнєцов з трубою, ліворуч – А. В. Смирнов з білим прапором. До німецьких окопів було близько кілометра. Водночас через окопні звукові станції і по радіо на хвилях німецьких штабних радіостанцій звучала інформація про перехід лінії фронту парламентерами. Та, незважаючи на це, парламентери кілька разів були обстріляні німецькими кулеметниками та снайперами [11, 218].

«Почуття страху не було, – згадував Аркадій Прохорович. – Ми дещо запізнювалися по часу і всі наші думки були спрямовані на якнайшвидше виконання завдання» [15,11]. Парламентерів зустріли солдати з автоматами, зав'язали їм очі і відвели в штаб, який знаходився в двоповерховому будинку [13], вірогідно, у Стеблеві. Там знаходились два старші німецькі офіцери. Один з них – підполковник Фукке, командуючий артилерією 42 армійського корпусу, якому підполковник А. П. Савельєв вручив пакет з текстом ультиматуму. Крізь зачинені двері було чути, як він голосно читав комусь по телефону текст ультиматуму. Згодом підполковник повідомив парламентерів про те, що відповідь буде дана, згідно з умовами ультиматуму, 9 лютого [10]. Свою місію парламентери виконали. Їх відвезли до лінії фронту і наказали, не озираючись, іти до своїх. Що вони відчували в ті хвилини – відомо тільки їм. Адже, незважаючи на те, що парламентери є особи недоторкані, про що записано в міжнародній Гаазькій конвенції, яку підписала і Німеччина, історії відомі випадки вбивств парламентерів під час виконання дипломатичних місій. Так сталося в ході Будапештської операції. Тяжке поранення одержав парламентер у Берліні. І цей список можна продовжувати. Однак, незважаючи на небезпеку, завдання було виконано успішно. Пізніше парламентерам стало відомо, що коли Гітлер дізнався про прибуття парламентерів і умови капітуляції, то зробив спробу затримати їх, віддавши відповідне розпорядження [14]. Проте було вже пізно. Парламентери дісталися до своїх окопів. На передньому командному пункті 27 армії їх радісно зустріли полковник Р.Є. Булдович, член Військової ради армії, та інші офіцери. Аркадій Прохорович помітив, що у Романа Єлисейовича були вологими від хвилювання очі. Лише через 25 років, під час зустрічі в Києві, він признався А. П. Савельєву, що всі офіцери на командному пункті, і він у тому числі, вважали, що парламентери йшли на вірну загибель [16, 94]. Вони бачили, як німці обстріляли парламентерів, як їм довелося залягти і маневрувати під вогнем, і дуже хвилювалися.

Після виконання завдання командуючий 1 Українським фронтом генерал армії М.Ф. Ватутін наказав підполковнику А.П. Савельєву і лейтенанту А.В. Смирнову затриматися на добу в розташуванні військ 27 армії, щоб взяти участь у зустрічі з представниками німецького командування, якщо вони приймуть умови ультиматуму. 9 лютого 1944 року до 12 години радянське командування чекало німецьких представників, однак вони не прибули. Стало зрозуміло, що німецька сторона ультиматум відхилила [9, 23]. Війська Червоної армії відновили бойові дії. 17 лютого Корсунь-Шевченківська операція закінчилась.

Командування Червоної армії дало високу оцінку вмілим і правильним діям парламентерів. За успішно виконане завдання підполковник А. П. Савельєв був нагороджений орденом Червоного Прапора, лейтенант А. В. Смирнов – орденом Вітчизняної війни I ступеня, рядовий О. Р. Кузнєцов – орденом Вітчизняної війни I ступеня [3].

Після Корсунь-Шевченківської операції і до кінця II Світової війни підполковник А. П. Савельєв виконував обов'язки начальника відділення авіарозвідки у розвідуправлінні 1 Українського фронту. Службу в армії продовжував і в післявоєнний час. Завдяки високим професійним здібностям займав генеральську посаду. Був начальником розвідки Бакинського округу протиповітряної оборони та заступником начальника штабу округу по розвідці. Вже були підготовлені документи для подання на присвоєння йому звання генерал-майора. Та в лютому 1956 року за станом здоров'я Аркадій Прохорович у званні полковника змушений був звільнитися в запас. Після тяжкої хвороби ще 12 років працював у системі цивільної оборони у місті Воронежі [6, 9]. З'явився час, щоб зайнятися улюбленою справою – малюванням. Малювати Аркадій Прохорович любив з дитинства. У сімейному архіві зберігаються його замальовки ще 1930-х років. Однак повернутися до улюбленої справи колишній льотчик і розвідник зміг, звільнившись у запас. У 1958 році закінчив курси художників-любителів при студії військових художників імені М. Б. Грекова в Москві [2]. Працював багато і натхненно. У творчості черпав сили, оптимізм, радість. 25 листопада 1986 року в місті Хімки Московської області, куди Савельєви переїхали у 1980 році, відбулася його персональна виставка. Навіть будучи тяжко хворим, продовжував малювати. Неодноразово нагороджувався почесними грамотами і дипломами за досягнення в образотворчому мистецтві.

Аркадій Прохорович Савельєв багато уваги приділяв патріотичному вихованню. Часто зустрічався з курсантами військових закладів, учнівською та студентською молоддю. У Заповіднику зберігаються грамоти та дипломи, якими він був нагороджений за активну військово-шефську роботу серед військовослужбовців, курсантів ДТСААФ та учнів. Аркадій Прохорович постійно підтримував зв'язки і з однополчанами. Міцна дружба єднала його з бойовими побратимами – Анатолієм Володимировичем Смирновим та Олександром Романовичем Кузнєцовим. Довгих двадцять чотири роки вони нічого не знали один про одного. У 1968 році їх розшукали працівники Музею історії Корсунь-Шевченківської битви й організували зустріч на корсунській землі, тій самій, на якій вони неодноразово ризикували своїм життям, щоб врятувати його іншим. Це була незабутня зустріч. З часу зустрічі на Корсунщині вони більше не втрачали один одного з поля зору. Листувалися, підтримували один одного, проводжали в останній путь. У лютому 1985 року пішов з життя Олександр Романович Кузнєцов. У грудні того ж року не стало й Анатолія Володимировича Смирнова. Аркадій Прохорович тяжко переживав смерть друзів. Надіслав повідомлення про їх кончину працівникам музею [5]. В останні роки життя його думки все частіше линули на Корсунщину, згадувалися події Корсунь-Шевченківської операції. Тому листи до музею часто закінчувались словами: «Хочу ще раз побувати у вас у гостях...» [8]. Однак мрії не судилося здійснитися. 22 вересня 1999 року його серце зупинилося. Похоронений Аркадій Прохорович Савельєв на Машкинському цвинтарі в місті Хімки [7].

Корсунці з шаною ставилися до Аркадія Прохоровича ще за життя. У 1969 році рішенням виконавчого комітету Корсунь-Шевченківської міської ради депутатів трудящих Аркадій Прохорович Савельєв був удостоєний звання «Почесний громадянин міста Корсунь-Шевченківський» [1].

Подвиг парламентерів увічнений в стелі, що встановлена в селищі міського типу Стеблеві.

Тема вручення ультиматуму німецькому командуванню під час Корсунь-Шевченківської операції широко висвітлена в експозиції музею історії Корсунь-Шевченківської битви.

---

1. Диплом виконавчого комітету Корсунь-Шевченківської міської ради депутатів трудящих Черкаської області про присвоєння звання «Почесний громадянин м. Корсуня-Шевченківського» А. П. Савельєву. 1969 р. // Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (далі – Фонди Заповідника).

2. Довідка № 43 студії військових художників імені М. Б. Грекова від 2 квітня 1958 р., м. Москва // Фонди Заповідника. – НДФ-2066.

3. Довідкові картки на учасників Корсунь-Шевченківської операції А. П. Савельєва, А. В. Смирнова, О. Р. Кузнєцова // Архів Заповідника.

4. Доповідь про наступальну операцію 27 армії по оточенню та знищенню корсунь-шевченківського угруповання противника з 26 січня по 17 лютого 1944 р. // Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. – Ф. 381. – Оп. 2378. – Спр. 288.

5. Лист А. П. Савельєва до Музею історії Корсунь-Шевченківської битви від 14 січня 1986 р. // Фонди Заповідника.

6. Лист А. П. Савельєва до Музею історії Корсунь-Шевченківської битви від 28 лютого 1983 р. // Фонди Заповідника.

7. Лист С. А. Савельєвої до Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника від 25 березня 2000 р. // Фонди Заповідника.

8. Листівка А. П. Савельєва до Музею історії Корсунь-Шевченківської битви від 28 січня 1991 р. // Фонди Заповідника.

9. Немеркнущий подвиг // Советский воин. – 1964. – № 4.
10. Подвиг парламентерів у Корсунь-Шевченківській битві // Фонди Заповідника.
11. Савельев А. П. Если враг не сдается... // На земле, в небесах и на море. – М.: Воениздат, 1982.
12. Савельєв А. П. Парламентери // Черкаська правда. – 1977. – 15 лютого.
13. Савельєв А. П. Парламентери // Черкаська правда. – 1977. – 16 лютого.
14. Савельєв А. П. Парламентери // Черкаська правда. – 1977. – 17 лютого.
15. Савельєв А. П. Спогади // Фонди Заповідника. – Інв. № 1771.
16. Савельев А. П. Ультиматум // Подъем. – 1977. – № 3.
17. Степенькіна П. Я. Німецькі війська у Корсунь-Шевченківській операції // Корсунський часопис. – 2004. – № 11.
18. Ультиматум // Фонди Заповідника. – Інв. № 683.
19. Фонди Заповідника. – Ж-320–325; Г-582–589; Е-671–675.
20. Фонди Заповідника. – Т-559; Ш-606; Інв. № 1606/1; №1606/2; № 1606.
21. Фонди Заповідника. – НДФ-1001.

ТАМ, ДЕ ГРИМІЛИ БОЇ

С.Ю. ГУДИМЕНКО,
голова Корсунь-Шевченківської
районної державної адміністрації
В.М. РЯБОШАПКА,
голова Корсунь-Шевченківської
районної ради

В ІМ'Я НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ

Корсунь-Шевченківська битва, яку в січні – лютому 1944 року провели війська 1 та 2 Українських фронтів, золотими літерами вписана в історію Великої Вітчизняної війни як одна з найвидатніших операцій, «другий Сталінград». У 2014 році відзначається 70-та річниця з того часу, коли прийшов на корсунську землю день слави і честі, відваги і стійкості, проявлених воїнами Червоної армії у звитяжній Корсунь-Шевченківській операції.

Подвиги учасників бойових дій – це та велична правда про війну, яку не спотворити і не перекреслити новоявленим переписувачам історії. Це взірець справжнього, дієвого патріотизму для кожної чесної людини і свідомого громадянина, свідчення єдності всіх поколінь нашого народу.

Нищівним смерчем пронеслася по Корсунщині війна, залишивши скрізь руїни і попелища. Гітлерівці завдали району величезних матеріальних збитків. За період окупації в Корсунь-Шевченківському районі було знищено 2900 мирних громадян, вивезено на роботу до Німеччини 5600 юнаків і дівчат.

У наших серцях навічно залишиться пам'ять про Велику Вітчизняну війну. У кожному населеному пункті встановлено обеліски, пам'ятники та пам'ятні знаки на честь односельчан, які не повернулися з війни. У 45 братських могилах покоїться прах близько 5000 воїнів, які загинули, визволяючи Корсунщину. Понад 50 пам'ятників і пам'ятних знаків увічнюють перемогу Червоної армії в Корсунь-Шевченківській битві. У місті встановлена стела на честь подвигу підпільників і партизанів. Є пам'ятний знак на місці масових розстрілів мирних жителів у Різаному Яру. Іменами героїв, мужніх земляків названі вулиці.

Корсунь-Шевченківська битва стала прикладом масового героїзму радянських воїнів, партизанів, підпільників та цивільного населення. Кілька тисяч воїнів нагороджені орденами і медалями, понад 100 удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

На жаль, з кожним роком ряди наших воїнів-визволителів, учасників Корсунь-Шевченківської битви рідшають. У строю залишилося лише два із них – колишній партизан Андрій Михайлович Горбенко та ветеран 202 стрілецької дивізії Іван Юхимович

Крамаренко. Але ми завжди будемо пам'ятати всіх, хто виявив у боротьбі з німецьким фашизмом високий патріотизм, мужність і відвагу, глибоку любов до свого народу.

Готуючись до відзначення 70-річчя Корсунь-Шевченківської битви, 70-річчя визволення Корсунь-Шевченківського району від фашистських загарбників та 70-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, органами влади та місцевого самоврядування Корсунщини проведено низку заходів щодо гідного вшанування пам'яті воїнів Великої Вітчизняної війни.

Пріоритетним завданням нинішньої влади став належний соціальний захист та забезпечення комфортного життя ветеранів, яких сьогодні в районі мешкає 2144 особи, серед них – 266 учасників бойових дій, 192 інваліди війни, 1303 учасники війни та 383 члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни.

З 2010 року 12 ветеранів забезпечено автомобілями (до 60-річчя утворення Черкаської області 7 січня 2014 року ключі від автівок отримали 2 інваліди війни), 91 ветеран війни був забезпечений санаторно-курортним лікуванням, 178 ветеранів отримали засоби реабілітації. Для всіх ветеранів війни та жертв нацистських переслідувань збільшено розмір щорічної разової грошової допомоги до Дня Перемоги.

Завдяки реалізації соціальних ініціатив Президента України В.Ф. Януковича вперше за останні роки, за рахунок державної програми забезпечення житлом, у 2013 році інвалід війни I групи Іван Карпець отримав квартиру в місті Черкасах.

На Корсунщині успішно діяла районна комплексна програма «Турбота» на 2009–2013 роки, спрямована на забезпечення потреб ветеранів війни та праці, інвалідів, одиноких непрацездатних громадян.

Матеріальну допомогу ветеранам подають приватні підприємці, керівники промислових підприємств та сільськогосподарських товариств.

У районі діють 14 промислових підприємств, 6 сільськогосподарських товариств, 3 філії науково-виробничої фірми «Урожай», 4 філії СТОВ АФ «Корсунь», 16 фермерських господарств. Розвивається машинобудування, легка та харчова галузі промисловості, багатопрофільне сільське господарство. Найпотужнішими серед промислових підприємств є: ТОВ «АгроРось», ПАТ ВО «Восход», ЗАТ «Корсунь-Шевченківська швейна фабрика», ПАТ «Стеблівська бавовняна прядильно-ткацька фабрика» та інші підприємства.

Переробна галузь промисловості району сконцентрована на ТОВ «Панда» «Селищенський цукровий завод» – одному із двох діючих у 2013 році цукрозаводів Черкащини. У складі ПрАТ «Хлібоприймальне підприємство» діє млин, який виготовляє житнє борошно.

Вагомими в економіці району є гірничодобувна галузь, яку представляють підприємства «Укрaгровибухпром» та ДП гранкар'єр «Сівач», лісове господарство – ДП «Корсунь-Шевченківське лісове господарство».

За 11 місяців 2013 року обсяги реалізованої продукції склали 228,5 млн гривень, що становить 91,1% до відповідного періоду 2012 року.

Спостерігається стійка позитивна динаміка і в сільському господарстві. У цілому виробництво сільськогосподарської продукції у вартісному показнику, за попередніми даними, у 2013 році складатиме 491,76 млн гривень. Сільськогосподарські підприємства уклали 50 угод соціального партнерства з сільськими громадами на суму 2,02 млн гривень.

Зростання економічної активності підприємств відобразилось і на вирішенні одного із найважливіших для регіону питань – зниженні рівня безробіття. У 2013 році за сприяння районного центру зайнятості працевлаштовано 709 безробітних громадян.

Зростання економіки почало працювати на вирішення соціальних завдань.

У 2012 заробітна плата по району зросла майже на 14%, а за 9 місяців 2013 року – на 5,5% до відповідного періоду 2012 року та становила 2375,0 гривень., а це потужний крок до подолання найболючішої проблеми суспільства – бідності.

Зміцнення економіки району сприяє збільшенню надходжень до бюджетів усіх рівнів, що дає можливість забезпечити стале функціонування закладів соціально-культурної сфери.

У районі діє 4 загальноосвітні та 2 спеціалізовані школи: гімназія та ліцей, 18 навчально-виховних комплексів, районний центр дитячої та юнацької творчості, дитяча юнацька спортивна школа, спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I–III ступенів. Ми зберегли систему позашкільної освіти, відновили роботу дитсадків, створивши на базі загальноосвітніх шкіл навчально-виховні комплекси. Висококваліфікованих спеціалістів готує один із найстаріших педагогічних закладів в Україні – Корсунь-Шевченківський педагогічний коледж імені Т.Г. Шевченка. Підготовку фахівців для сільського господарства та інших галузей народного господарства здійснює Корсунь-Шевченківський аграрний ліцей.

Охорону здоров'я населення в районі забезпечують центральна районна лікарня, комунальне підприємство «Корсунь-Шевченківський Центр первинної медико-санітарної допомоги», до складу якого входять 8 медичних амбулаторій загальної практики сімейної медицини та 33 фельдшерсько-акушерські пункти.

На теренах району функціонує Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник, 41 клубний заклад, 37 бібліотек, 2 школи естетичного виховання, 7 народних історико-краєзнавчих музеїв, що забезпечує повноцінну діяльність галузі культури.

На виконання обласної програми «Будуємо нову Черкащину» та районної програми «Будуємо нову Корсунщину» за 2 останніх роки відкрито ряд суспільно-значущих об'єктів:

– введено в експлуатацію 3 підвідних газопроводи, загальною протяжністю 29,3 кілометра, а саме: до сіл Завадівка, Черепин, Вільхівчик, Миропілля, Кошмак протяжністю 19,4 кілометра, до села Вираїв протяжністю 4 кілометри, до села Шендерівка протяжністю 5,9 кілометра, що дало змогу забезпечити понад 2500 домівок блакитним паливом;

– збудовано два багатофункціональні спортивні майданчики в селищі міського типу Стеблів та селі Сахнівка;

– відкрито після капітального ремонту плавальний басейн Авторської О.А. Захаренка середньої загальноосвітньої школи села Сахнівки;

– відкрито дошкільну дитячу установу в селі Селище на 58 місць;

– збудований сучасний вантажно-пасажирський ліфт центрального корпусу стаціонарного відділення Корсунь-Шевченківської ЦРЛ;

– збудовано 4 сучасних дитячих майданчики;

– у кожному населеному пункті на вулицях Шевченка встановлено таблички з барельєфним зображенням Кобзаря;

– завершено роботи з реконструкції першої черги скверу імені Тараса Григоровича Шевченка;

– встановлено погруддя Шевченка на реконструйованій площі в селищі міського типу Стеблеві;

– завершені роботи з реставрації погруддя Кобзаря та облаштування території Корсунь-Шевченківського педагогічного коледжу імені Т.Г. Шевченка.

Серед найважливіших завдань програми «Будуємо нову Корсунщину» – введення в дію районного дитячого оздоровчого табору у Сахнівці, завершення реконструкції будинків на вулиці Леніна, №17 та №21, реконструкція скверу імені Т.Г. Шевченка на вулиці Горького, капітальний ремонт фасаду гімназії та реконструкція Пагорбу Слави.

Хто не пам'ятає минулого, той не має майбутнього. Цю істину жителі району утверджують гідним вшануванням пам'яті героїв Корсунь-Шевченківської битви, наших батьків і дідів, які життя не шкодували задля Перемоги у Великій Вітчизняній війні, задля нашого мирного сьогодення.

Славне минуле нашого краю надихає, пробуджує в серцях патріотичні почуття, які спонукають діяти, працювати заради розвитку і розквіту нашої малої батьківщини – рідного району.

П.Я. СТЕПЕНЬКІНА,
директор Корсунь-Шевченківського
державного історико-культурного
заповідника

НЕЗАБУТНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Своєрідними островками пам'яті, котрі переносять нас на десятки і тисячі років назад, не дозволяють нам забути свою історію і національну культуру, є музейні заклади. Поважне місце серед них займає музей історії Корсунь-Шевченківської битви, витоки якого сягають у 1944 рік.

Відразу після звільнення Корсунського району райвиконком у першій половині 1944 року порушив питання перед Радою Народних Комісарів УРСР про створення в місті історичного музею, де б, крім іншого, розповідалось про Корсунь-Шевченківську битву. Ініціативу райвиконкому підтримав народний комісар освіти Павло Григорович Тичина, при цьому він висловив ідею створення заповідника Корсунь-Шевченківської битви й охорони пам'ятних місць, пов'язаних з нею. У доповідній записці, адресованій Раді Народних Комісарів, П. Г. Тичина вказав на необхідність «зібрати й систематизувати історичні матеріали, відзначити пам'ятниками й обелісками місця боїв», бо «територію Корсунщини, як одне з видатніших місць боїв у минулому й недавні часи Вітчизняної війни будуть відвідувати численні екскурсії з усіх кінців України та Радянського Союзу».

Під історичний музей він прохав надати колишній палац Лопухіних з усіма будівлями та територію островів, де варто було створити постійну виставку трофейної зброї. Незважаючи на роки післявоєнної розрухи, Павло Григорович передбачив важливість створення музею, який з часом мав стати джерелом духовності народу.

У 1944 році до Корсуня-Шевченківського збирати експонати для майбутнього музею прибув кореспондент газети «Радянська Україна», а з часом – відомий український письменник Дмитро Іванович Бедзик. Він же став його фундатором й організатором. Заступником директора на той час був Борис Леонідович Купневський, у майбутньому – живописець, перший директор Чернівецької дитячої художньої школи, який у 1944 році зробив багато замальовок та ескізів на місцях боїв і написав картину «Корсунь-Шевченківська дуга».

Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У «Про організацію державного історичного музею в м. Корсунь-Шевченківському» була прийнята 28 липня 1945 року. У ній, зокрема, говорилось, що музей створюється «з метою увічнення історичних подій, які відбулися на Корсунщині в минулому і, особливо, під час Великої Вітчизняної війни, для зібрання, систематизації та збереження матеріальних і музейних цінностей». Одним із відділів музею був відділ Вітчизняної війни, саме на нього покладалося завдання створення музею. Він мав розміститися «на території парку на островах зі всіма розташованими на них будівлями (садиба, де міститься будинок відпочинку ЦК профспілки залізничників Півдня)».

Можна стверджувати, що працівники новоствореного закладу були справжніми ентузіастами музейної справи. Вже у 1944 році, хоч ще й не було постанови про створення музею, вони брали активну участь у ремонті князівського палацу та проводили збір музейних предметів для першої експозиції. Бо, як відомо, унікальність і цінність будь-якого музею залежить від фондових колекцій.

Перші музейні предмети (189 одиниць 45 найменувань) надійшли до музею у 1946 році з виставки зразків трофейного озброєння при Міністерстві внутрішніх справ УРСР. Серед перших музейних предметів, зібраних науковими працівниками музею, були фото та особистий блокнот члена підпільної організації «Комітет-103» Павлика Янчевського, спогади жителів району про розгром корсунь-шевченківського угруповання, спогади старожилів про історичне минуле Корсунщини.

З метою вивчення періоду окупаційного режиму на території Корсунщини та розгрому німців у районі Корсуня-Шевченківського науковцями музею був встановлений зв'язок з Комісією по збору матеріалів Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, з відділом вивчення досвіду Вітчизняної війни Київського військового округу, з газетою «Красная Звезда». Отриманий матеріал (понад 3 тисячі аркушів) і нині є значною джерельною базою для дослідників історії II Світової війни.

Перша тимчасова виставка «Велика Вітчизняна війна» була відкрита у трьох спеціально відремонтованих залах музею напередодні річниці Корсунь-Шевченківської битви – 16 лютого 1947 року. Матеріали для неї були надані Комітетом у справах культосвітніх установ при Раді Міністрів УРСР. 7 листопада того ж року була відкрита постійна виставка на тему «Велика Вітчизняна війна». Її завданням було познайомити масового відвідувача «з героїчною боротьбою радянського народу під керівництвом партії Леніна-Сталіна на фронтах Великої

Вітчизняної війни та самовідданою працею в тилу». Тут було представлено 520 експонатів, котрі розповідали про життя Корсунщини до війни, у період війни і в повоєнні роки. Перед відкриттям виставки її оглянула комісія, призначена бюро райкому партії. У доопрацюванні виставки взяли участь член Спілки письменників України О.С. Левада та завідувач парткабінетом райкому партії М.Ф. Каплоущенко. Доповненням до експозиції виставки стало розміщення у 1948 році біля музею важкої трофейної техніки, переважна більшість якої (німецька протитанкова гармата зразка 1918 року, німецька піхотна гармата зразка 1918 року, французька гармата зразка 1878 року тощо) у 1952 році керівництвом музею була передана за відповідними актами на переплавлення. Причина, котра спонукала це зробити, залишається незрозумілою.

З 1947 року науковці почали використовувати такий вид масової роботи серед населення, як пересувні виставки, що носили в той час досить виражене ідеологічне забарвлення. Але, як показує практика, пересувні виставки й нині залишаються однією із важливих форм популяризації фондових колекцій.

Незважаючи на те, що в перші повоєнні роки активно велось народногосподарське будівництво, у державі знаходилось достатньо коштів для розвитку музеїв. Це, насамперед, ремонти приміщень, утримання штатів, поповнення музейних колекції, а також, що є досить важливим фактором у діяльності музеїв, – це постійні відрядження науковців. Так науковці музею побували в наукових відрядженнях, зокрема, в Інституті історії АН УРСР, Історичному музеї у м. Києві, Дніпропетровському Державному історичному музеї; провели експедиції по Корсунь-Шевченківському, Лисянському і Вільшанському районах; взяли участь у Роській експедиції Інституту археології АН УРСР 1949 року, що проводила дослідження і розкопки в селах Сахнівка, Набутів, Стеблів та місті Корсуні-Шевченківському.

У 1950 році музей отримав назву «Корсунь-Шевченківський Державний музей історії Корсунь-Шевченківської битви». Зміна профілю музею стала підставою для проведення його реекспозиції. Однак перед побудовою експозиції з 12 березня по 1 грудня 1951 року музей був закритий у зв'язку з проведенням капітального ремонту.

Для побудови експозиції музею в 10 залах був даний термін всього один місяць. Колектив науковців, зокрема А. М. Гаркуша, Л. А. Руденко, П. К. Федоренко, Л. Л. Будник, М. І. Черненко, О. О. Гуріненко, справились із цим завданням. 31 грудня комісія в складі 16 осіб на чолі з першим секретарем Корсунь-Шевченківського райкому партії І. В. Кубишевим прийняла

Козаки 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу атакують ворога

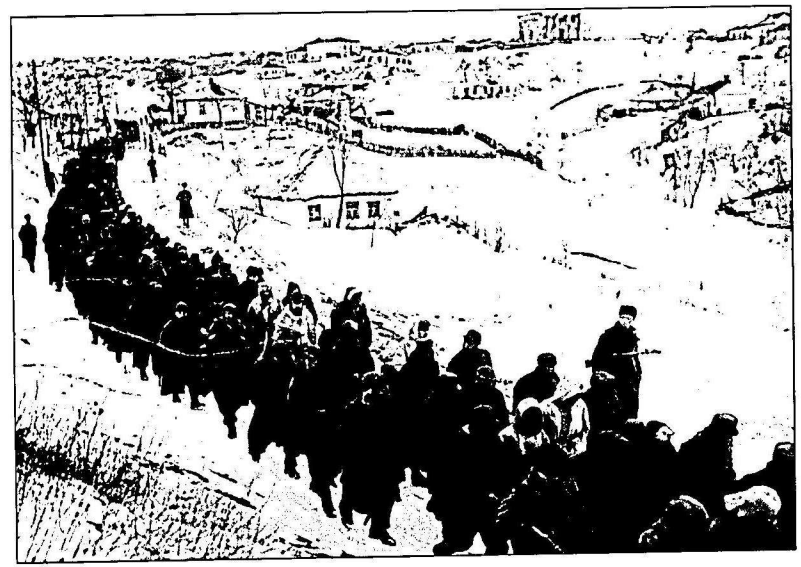

Колона полонених воїнів Вермахту та СС після завершення Корсунь-Шевченківської операції

Ветерани Корсунь-Шевченківської битви. 8 травня 1980 року

Учасники Корсунь-Шевченківської битви біля пам'ятного знака 5 гвардійській танковій армії. Село Комарівка, 1970-ті роки

Під час відвідання урядовою делегацією музею історії Корсунь-Шевченківської битви. У першому ряду третій ліворуч – двічі Герой Радянського Союзу Г.Т. Береговий. 4 травня 1982 р.

Учасники Корсунь-Шевченківської битви. 1984 рік

Учасник Корсунь-Шевченківської битви тричі Герой Радянського Союзу І.М. Кожедуб (третій ліворуч) під час перебування на Корсунщині. 1984 рік

Учасники Корсунь-Шевченківської битви

Голова Черкаської обласної державної адміністрації. Герой України С.Б. Тулуб вручає нагороди ветеранам Великої Вітчизняної війни у залі музею історії Корсунь-Шевченківської битви. 2011 рік

Голова Черкаської обласної державної адміністрації, Герой України С.Б. Тулуб (по центру) під час роботи круглого столу, присвяченого 90-річчю від дня народження Г.Т. Берегового. 2011 рік

Лауреат Нобелівської премії Ж.І. Алфьоров на збройному майданчику під час поїздки на могилу брата М.І. Алфьорова в село Хильки. 2013 рік

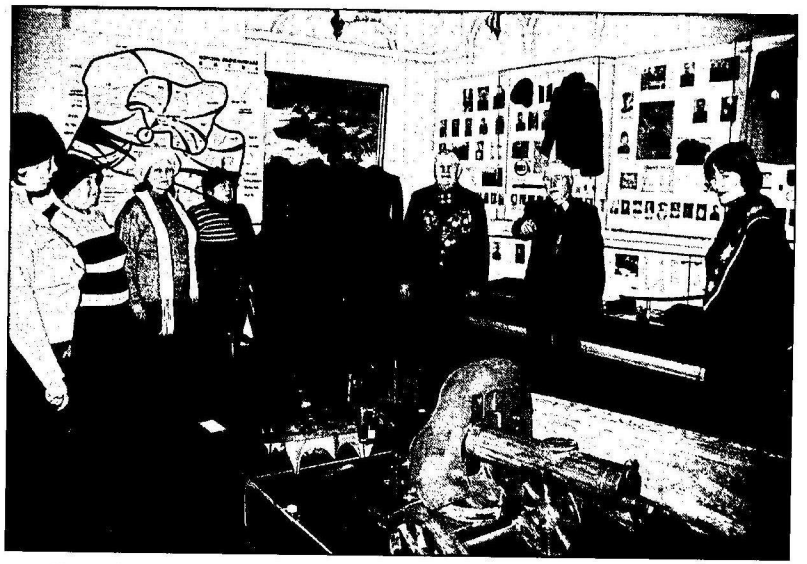

Зустріч з ветеранами війни в одному із залів музею історії Корсунь-Шевченківської битви

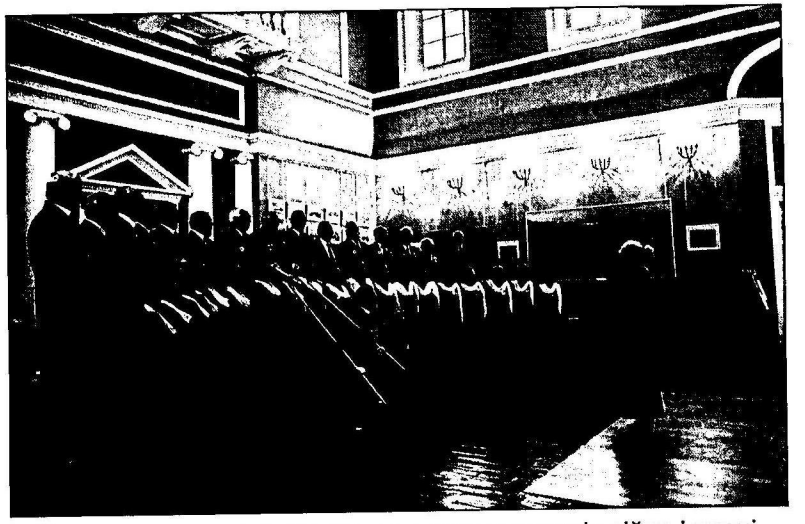

Виступ народного аматорського хору ветеранів війни і праці Корсунь-Шевченківського районного Будинку культури у центральній залі музею історії Корсунь-Шевченківської битви

Фрагмент експозиції музею історії Корсунь-Шевченківської битви

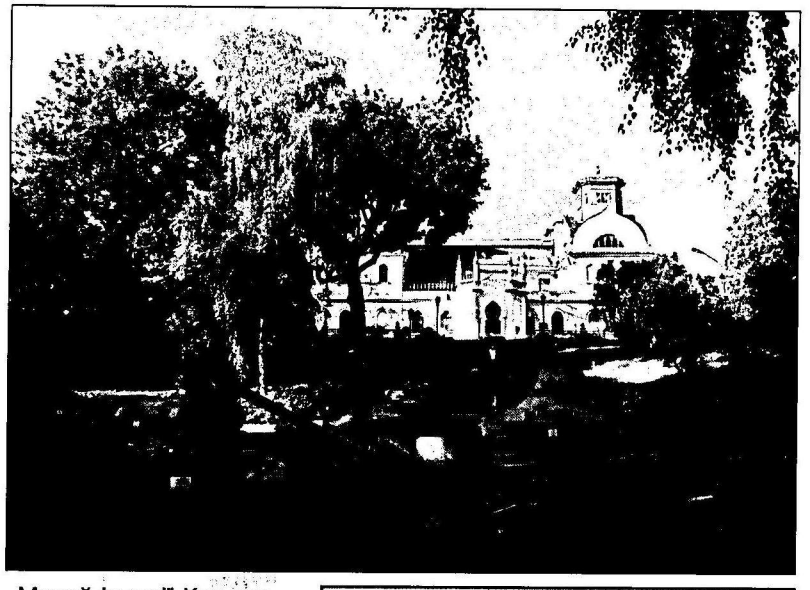

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви

Пам'ятник на братській могилі в місті Корсуні-Шевченківському

експозицію і дозволила її відкрити 1 січня 1952 року. Рецензію на план експозиції склали наукові працівники Інституту історії АН УРСР. І у висновку комісії, і в рецензії були висловлені зауваження про те, що «в експозиції надзвичайно мало оригінальних документів і експонатів, переважає фотоілюстративний, текстовий матеріал; недостатньо експонується матеріал про бойові, патріотичні подвиги радянських артилеристів, танкістів, інших...». Експозиція розпочиналась подіями, що відбувались на Корсунщині напередодні війни, далі висвітлювались події 1941–1945 років і завершувалась експозиція темою «Корсунь-Шевченківський район в IV Сталінській п'ятирічці». В експозиції було представлено 900 експонатів.

Значний інтерес для відвідувачів музею представляв макет «Корсунь-Шевченківська битва» (розмір 6 х 4 м), виготовлений у грудні 1956 року художниками Черкаського товариства художників А. Ф. Дьоміною і К. Ф. Дьоміним при «воєнній консультації і планіровці макету» завідувача відділу музею В. С. Кришовського. На макеті був показаний останній день битви – 17 лютого 1944 року. Грандіозність битви підкреслювали 3622 об'ємні фігури та 1400 дерев. За технікою виготовлення – це був перший такий макет в Радянському Союзі.

У 1959 році була відкрита оновлена експозиція музею, що будувалась за етапами війни і Корсунь-Шевченківської операції. До неї були включені експонати, отримані від 167 учасників битви. Новизною експозиції став зал бойової співдружності радянських і чехословацьких воїнів, які воювали на зовнішньому фронті. А у 1960 році в експозиції виставки «Корсунська битва 1648 року» був встановлений макет битви під Корсунем (розмір 2,5 х 5 м). Він власноруч був виготовлений В. С. Кришовським. На ньому знаходилось 3008 відлитих металевих фігурок запорозьких козаків, повсталих селян, татарських, польських і німецьких воїнів, гармати, карети, вози.

У 1965 році, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР, музей отримав назву «Музей історії Корсунь-Шевченківської битви».

Значною подією у 1967 році для колективу музею було нагородження його директора Миколи Даниловича Гупала орденом «Знак Пошани», вдруге він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора у 1981 році. Під його керівництвом до 25-річчя Корсунь-Шевченківської операції, яку відзначали на державному рівні, була побудована нова експозиція музею історії Корсунь-Шевченківської битви. Над нею спільно з науковцями, зокрема В. К. Харченком, Л. А. Руденко, А. І. Бахмутом, А. Г. Ніколенком, Г. М. Шаровою, впродовж січня – лютого 1969 року працювала

група художників на чолі з І. Р. Зилбаллодісом комбінату «Максла» художнього фонду Латвійської РСР. У ході реекспозиції були демонтовані обидва макети, про які навіть до сьогодні згадують корсунці. Створену експозицію значно доповнила і збагатила діорама «Корсунь-Шевченківська битва. 17 лютого 1944 року» (автори – харківські художники В. В. Парчевський, І. Я. Ефроімсон і В. Л. Мокрожицький). Всього в експозиції було представлено 2283 предмети основного фонду. На відкритті експозиції 16 лютого 1969 року були присутні колишній командуючий 2 Українським фронтом І. С. Конєв та льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу Г. Т. Береговий. До ювілею перед приміщенням музею був відкритий майданчик зброї періоду війни.

Цього ж дня, 16 лютого, відбулось відкриття першої черги Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу – це 22 монументи, обеліски, пам'ятні знаки, що увічнювали подвиг радянських воїнів у Корсунь-Шевченківській битві; ще 7 монументів, обелісків та пам'ятних знаків було відкрито 16 лютого 1973 року.

З 1945 по 1994 роки Музей історії Корсунь-Шевченківської битви пройшов складний шлях становлення і розбудови. Його історія віддзеркалює всі ті процеси, які були притаманні музейному будівництву в повоєнні роки за часів Радянського Союзу та перших років незалежності України.

Перш за все, музей розширив свою мережу: 16 червня 1977 року відбулось відкриття художньої галереї, у якій засобами образотворчого мистецтва продовжувалась розповідь про Велику Вітчизняну війну, і, зокрема, про Корсунь-Шевченківську операцію. У галереї були представлені роботи І. Їжакевича «Загін українських партизанів», В. Пузиркова «Нескорені», близько 100 оригінальних політичних плакатів періоду війни та інші твори.

29 серпня 1981 року була відкрита експозиція нового відділу музею – історико-краєзнавчий музей, що з часом отримав назву історичного. У 1984 році його експозиція поповнилась діорамою «Антикріпосницьке повстання в Корсуні 1855 року» (автори – київські художники К. Г. Тишковець, М. В. Карпушевський), а у 1995 році – діорамою «Корсунська битва 1648 року» (автори – київські художники С. І. Гончаренко, Ю. О. Саницький, О. І. Сіренко).

Значне місце в діяльності музею займала пошукова і дослідницька робота. Насамперед були опрацьовані фонди Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (місто Подольськ), справи яких відносяться до періоду Корсунь-Шевченківської операції. Встановлені зв'язки майже з 10 тисячами учасників битви та десятками рад ветеранів, зібрані десятки тисяч предметів музейного значення, відшукані прізвища понад

одної тисячі воїнів Червоної армії, які були поховані невідомими в братських могилах на Корсунщині.

Науковцям музею вдалося віднайти одну з найбільш вагомих форм масово-освітньої роботи – це зустрічі ветеранів частин та з'єднань, які брали участь у Корсунь-Шевченківській операції, що постійно організовувались на базі Музею історії Корсунь-Шевченківської битви. Зокрема, у повоєнний час на корсунській землі зустрічались ветерани 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу, 41 гвардійської та 202 стрілецьких Корсунських дивізій, 69 гвардійської та 94 стрілецьких Звенигородських дивізій, 155 танкової бригади 20 танкового корпусу, 34 танкової бригади 29 танкового корпусу, 8 гвардійської мінометної бригади РГК, 159 укріпленого району, зокрема 500 окремого кулеметно-артилерійського батальйону, та багато інших. За допомогою ветеранів було встановлено місце, де розміщувався штаб 27 армії та його управління в селах Журжинцях та Гуті Петровській, уточнено місце подвигу й загибелі командира 202 стрілецької Корсунської дивізії Ревенка.

Музей став значним методичним центром: за участю науковців створювались музеї в селах Корсунь-Шевченківського району та в районних центрах Черкаської області; певний внесок науковців музею, зокрема М. Д. Гупала, В.К. Харченка, А. І. Бахмута, О. В. Лазаренка, був і у створенні експозиції Українського музею історії Великої Вітчизняної війни.

Творчі здобутки колективу музею не залишились поза увагою керівництва республікою. У 1982 році, коли місту вручено орден Вітчизняної війни I ступеня, музей був нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР також нагороджені А. Г. Ніколенко, пізніше він отримав звання «Заслужений працівник культури України», П. Л. Стецик, Г. М. Шарова. Грамотою Президії Верховної Ради УРСР були нагороджені Г. І. Жирний, Л. І. Кочегура, Л. І. Побірченко, Н. М. Хіміченко. Звання «Заслужений працівник культури УРСР» удостоєні А. І. Бахмут та Л. А. Руденко.

8 лютого 1994 року, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України, на базі реорганізованого Музею історії Корсунь-Шевченківської битви був створений Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник. Крім історичного музею та художньої галереї, до складу Заповідника увійшли на правах філіалу літературно-меморіальний музей І. С. Нечуя-Левицького в селищі міського типу Стеблеві та на правах науково-дослідного відділу меморіальний музей К. Г. Стеценка в селі Квітках. Домінуючу роль продовжує відігравати музей історії Корсунь-Шевченківської битви. За підрахунками, музей

відвідало до 1 млн відвідувачів. Серед почесних гостей, зокрема, були учасники Корсунь-Шевченківської битви: тричі Герой Радянського Союзу льотчик І. М. Кожедуб, повний кавалер ордена Слави Герой Радянського Союзу І. Г. Драченко, почесний громадянин міста Корсуня-Шевченківського Герой Радянського Союзу В. П. Лакатош, Герой Радянського Союзу С. Г. Постєвой.

Експозиція музею історії Корсунь-Шевченківської битви проіснувала без значних змін майже 30 років. У 2005 році була завершена його реекспозиція, що тривала понад 5 років. Серед авторів експозиції – П. Л. Стецик, Л. Г. Овсієнко, Т. Ю. Полякова, А. І. Бахмут, Г. І. Давиденко, О. В. Ковтун. Пожертви на створення експозиції свого часу надали військовий аташе Чехії М. Мюк, редактор газети «День» Л. О. Івшина, голова Національної ради жінок України І. Є. Голубєва, учасник Корсунь-Шевченківської битви, воїн мотополку СС «Германія» 5 танкової дивізії СС «Вікінг» Й. Крешер. Напевно, це перший музей в Україні, в експозиції якого події ІІ Світової війни були подані з двох точок зору: радянської та німецької, показана спільність інтересів режимів СРСР і Німеччини наприкінці 30-х років XX ст., що суперечило принципам міжнародного права.

Основна мета, яку переслідували науковці при побудові експозиції, – це на засадах аналітично-критичного аналізу ІІ Світової та Великої Вітчизняної воєн, у тому числі Корсунь-Шевченківської операції, показати війну на теренах України як безмірну трагедію всіх народів, що брали в ній участь; показати роль і місце солдата на війні; показати долю українців, які потрапили в полум'я війни. Реалізація цих завдань мала зробити музей історії Корсунь-Шевченківської битви Храмом Пам'яті всіх живих і полеглих. Можна вважати, що поставлена мета пройшла випробування часом, адже в музей, крім ветеранів Радянської армії, їх рідних, приїжджають учасники битви-ветерани Вермахту та СС, а також їх рідні. Саме на протиставленні позицій радянської та німецької сторони створилась можливість підняти на значно вищий щабель мужність і героїзм простого радянського солдата, який виніс на собі весь тягар війни. Тому невипадково рефреном експозиції є фотографії воїнів рядового та сержантського складу.

Для побудови якісно нової експозиції використано значну джерельну базу, насамперед матеріали Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (місто Подольськ) та Інституту військової історії США (Вашингтон), де зберігаються архіви Вермахту та СС; особисті речі, спорядження, зброя, документи, фотографії, спогади ветеранів як з радянської, так і з німецької сторони тощо. Необхідно сказати, що в показі німецької сторони музей отримав значну допомогу і підтримку

з боку дослідників військової історії Дугласа Неша (США) та Мартіна Богарта (Бельгія).

Позитивні рецензії на експозицію були отримані від доктора історичних наук, професора М. В. Коваля та науковців Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Об'єктивне висвітлення історії Корсунь-Шевченківської операції дістало високу оцінку з боку колишнього начальника Інституту військової історії Міністерства оборони Російської Федерації О. А. Кольтюкова та науковців Національного університету оборони України.

Серед раритетів експозиції, зокрема, є бойові прапори військових частин, яким присвоєно найменування «Корсунських»; маршальський мундир І. С. Конєва – командуючого 1 Українським фронтом, кашкет і шабля І. В. Галаніна – командуючого 53 армією, бурка і кітель С.Г. Трофименка – командуючого 27 армією, гімнастерка С. Я. Красовського – командуючого 2 повітряною армією, особисті речі командира 11 армійського корпусу Вільгельма Штеммермана; роботи художника П. О. Кривоногова. З 1959 року в третьому залі музею експонується човен, на якому воїни Червоної армії форсували Дніпро в районі Букрина. Половина фондових колекцій, а це майже 30 тисяч, пов'язана з подіями Великої Вітчизняної війни. З них в експозиції представлено до 4 тисяч, котрі розповідають про бойові подвиги воїнів Червоної армії в Корсунь-Шевченківській операції.

Найважливішим в експозиції є те, що тут без нав'язування політичної точки зору формуються в кожного відвідувача на підсвідомому рівні об'єктивні знання про історичні події, а це є досить вагомим чинником у збереженні довіри до музею. Аналізуючи представлені експонати, відвідувачі самостійно можуть зрозуміти самопожертву радянських людей в боротьбі за визволення своєї Батьківщини.

Під час проведення в музеї уроків, тематичних екскурсій, зустрічей з ветеранами та їх рідними, а також при читанні лекцій, експонуванні виставок є можливість показати учнівській та студентській молоді відданість старшого покоління інтересам держави, щирості в їх любові до Батьківщини і готовності віддати за неї життя у роки Великої Вітчизняної війни. Це є досить важливим моментом у патріотичному вихованні підростаючого покоління.

Особливістю музею історії Корсунь-Шевченківської битви є те, що він розміщений в пам'ятці архітектури XVIII–XIX ст. Проведення в його залах різних просвітницьких заходів допомагає наблизити музей, а значить історію, до молоді. Зокрема, у цент-

ральній залі палацу до роковин Корсунь-Шевченківської битви відбуваються Свята солдатської пісні, на які приходять учні шкіл та студенти педагогічного коледжу і разом з ветеранами війни та праці співають пісні військового часу. Єднання поколінь має велике значення як для ветеранів, так і для підростаючого покоління. Під час проведення Європейської акції «Ніч музеїв» досить популярною серед молоді є театралізована екскурсія нічним музеєм, під час якої «оживають» учасники та свідки тих трагічних і героїчних подій.

Науковці Заповідника приділяють багато уваги популяризації знань з історії України, у тому числі Корсунь-Шевченківської битви. Вже у 1994 році вийшов друком перший номер науково-популярного історичного видання «Корсунський часопис». З першого номера постійним його автором є доктор історичних наук, професор, отець Юрий Мицик. Видання користується популярністю як серед науковців, так і пересічних читачів. Авторський колектив Заповідника двічі був удостоєний обласної краєзнавчої премії імені М. Максимовича: за видання двотомного «Малого енциклопедичного словника Корсунщини» та за книгу «Корсунь стародавній». Щороку Заповідник проводить наукові читання, а раз на два роки – науково-практичні конференції, які значно збагачують українську історіографію новими дослідженнями з історії Корсунь-Шевченківської битви.

14 травня 2008 року Указом Президента України Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник отримав статус «Національного». Визначальним у цьому, безумовно, була наявність музею історії Корсунь-Шевченківської битви, де увічнюється безсмертний подвиг народу у ІІ Світовій війні.

Незабаром країна відзначатиме 70 років з часу завершення Корсунь-Шевченківської наступальної операції. Однак пам'ять про неї буде вічною. І запорукою цьому буде також і музей історії Корсунь-Шевченківської битви, кожний експонат якого застерігає людей не допустити війни. Музей – це святе місце для кожної родини, яка втратила своїх рідних і близьких в горнилі війни. Це – Храм Пам'яті всім, хто воював і віддавав своє життя на полях жорстоких битв.

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА БИТВА У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Л.Г. ОВСІЄНКО,
заступник директора з наукової роботи
Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ. ХРОНІКА ПОДІЙ

1. Оточення

У зимово-весняну кампанію 1944 року Ставка Верховного Головнокомандування планувала розгорнути наступ від Ленінграда до Криму, зосередивши на 1, 2, 3, 4 Українських фронтах сили, достатні для звільнення Правобережної України.

За задумом радянського командування війська 1 Українського фронту мали наносити головний удар на Вінницю та Могилів-Подільський, частиною сил на Луцьк і Христинівку, війська 2 Українського фронту – на Кіровоград і Первомайськ, частиною сил – на Христинівку, оточити і знищити групу армій «Південь» і з виходом до Карпат розколоти стратегічний фронт противника. Зустрічними ударами військ 3 і 4 Українських фронтів планувалось знищити війська групи армій «А» і визволити все чорноморське узбережжя.

Однак реалізувати первісний задум не вдалося. Правобережна Україна була звільнена в результаті проведення низки військових операцій.

Початок стратегічному наступу поклали Житомирсько-Бердичівська (24 грудня 1943 року – 4 січня 1944 року) та Кіровоградська (5–16 січня 1944 року) наступальні операції. Успішні дії військ 1 Українського фронту південно-західніше Києва та 2 Українського фронту північніше Кіровограда призвели до утворення виступу між суміжними флангами фронтів. Сили противника, котрі знаходилися на ньому, сковували дії військ 1 та 2 Українських фронтів.

Проаналізувавши ситуацію, що склалася, Ставка Верховного Головнокомандування в директиві від 12 січня 1944 року поставила перед військами двох фронтів завдання: «...Оточити і знищити угруповання ворога в звенигородсько-миронівському виступі шляхом змикання лівофлангових частин 1 Українського фронту і правофлангових частин 2 Українського фронту десь у районі Шполи, бо лише таке з'єднання 1 і 2 Українських фронтів дасть їм можливість розвивати ударну силу для виходу до річки Південний Буг».

Перед 1 Українським фронтом було поставлене завдання: головні зусилля 27 армії, 5 гвардійського танкового корпусу, частини сил 40 армії направити на оволодіння рубежем Тальне, Звенигородка з подальшим висуванням рухомої групи на Шполу. У випадку необхідності залучити до цієї операції 104 стрілецький корпус. Головні зусилля 52, 4 гвардійської і частини сил (не менше двох корпусів) 53 армій 2 Українського фронту направити на оволодіння рубежем Шпола, Новомиргород і з'єднатися в районі Шполи з військами 1 Українського фронту. Дії наземних військ мала підтримувати авіація обох фронтів.

«...Знищення звенигородсько-миронівського угруповання противника, – сказано в директиві, – різко покращує наше оперативне становище на стику фронтів, відразу значно підсилює обидва фронти і забезпечує вихід наших військ на річку Південний Буг».

Площа виступу між суміжними флангами 1 і 2 Українських фронтів становила понад 10 тисяч квадратних кілометрів. Своєю вершиною виступ упирався в Дніпро в районі Канева і мав ширину біля основи майже 130 кілометрів.

На виступі оборонялися 9 піхотних і 1 танкова дивізії, моторизована бригада, танковий батальйон, 6 дивізіонів штурмових гармат, артилерійські й інженерні частини 1 танкової та 8 польової німецьких армій. За іншими даними, – 11 піхотних, 2 танкові дивізії, моторизована бригада та полк піхотної дивізії, підсилені трьома дивізіонами штурмових і одним дивізіоном важких штурмових гармат, а також велика кількість артилерійських та інженерних частин і підрозділів. Угруповання мало 1640 гармат і мінометів, 140 танків і штурмових гармат. Усі війська знаходились у першому ешелоні, але північніше Умані та західніше Кіровограда у противника було близько 8 танкових дивізій, які він міг швидко перекинути на напрямки наступу військ Червоної армії.

Німецька оборона мала глибину 6–8 кілометрів, складалася з опорних пунктів і взаємозв'язаних вузлів оборони, була слабкою в інженерному відношенні, але спиралася на щільний автоматно-кулеметний та артилерійський вогонь.

На суміжних флангах 1 та 2 Українських фронтів знаходилось 27 стрілецьких дивізій та 2 укріплені райони, а також 3979 гармат і мінометів, 376 танків і самохідно-артилерійських установок. Середня чисельність стрілецької дивізії становила 4,7 тисяч осіб.

У резерві 1 Українського фронту в районі Білої Церкви знаходилась 2 танкова армія, у другій половині січня 1944 року розпочалось формування 6 танкової армії; у резерві 2 Українського фронту в районі Кіровограда знаходилась 5 гвардійська танкова армія, у районі Знам'янки – 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус.

Співвідношення сил сторін на початок операції було таким: по піхоті – 1,7 : 1; по артилерії – 2,4 : 1; по танках і самохідно-артилерійських установках – 2,7 : 1 на користь Червоної армії.

Водночас у 4 гвардійській, 27, 52 арміях було лише 0,6 – 0,8 комплектів основних боєприпасів. Війська 1 та 2 Українських фронтів мали 1 – 2 заправки автобензину, 1,5 – 7 заправок дизельного палива, дуже гостро відчувалась потреба в мінах.

Німецьке командування намагалось за всяку ціну утримати корсунь-шевченківський (звенигородсько-миронівський) виступ, оскільки він був найзручнішим для відновлення втрачених позицій в середній течії Дніпра. На ділянці Канів – Тинівка перед 1 Українським фронтом оборонялась 1 танкова армія, на ділянці Канів–Каніж перед 2 Українським фронтом – 8 польова армія. Це були боєздатні війська, які тривалий час знаходились на радянсько-німецькому фронті й мали великий досвід ведення бойових дій проти Червоної армії.

Загальний задум командування 1 (командуючий-генерал армії М. Ф. Ватутін) та 2 (командуючий-генерал армії І. С. Конєв) Українських фронтів у цілому відповідав директиві Ставки Верховного Головнокомандування від 12 січня 1944 року: з двох боків прорвати німецьку оборону і, наносячи зустрічні удари під основу виступу в напрямку Шполи–Звенигородки, через 3 дні після початку операції з'єднатися у Звенигородці, оточивши корсунь-шевченківське угруповання німецьких військ. Початок операції був призначений на 25 січня 1944 року.

Першими розпочали бойові дії війська 2 Українського фронту. Командування фронту планувало прорвати оборону противника в районі Вербівки, Красносілок на 19-кілометровій ділянці суміжними флангами 4 гвардійської (командуючий – генерал-лейтенант О. І. Рижов) та 53 (командуючий – генерал-лейтенант І. В. Галанін) армій і в смузі останньої ввести в прорив 5 гвардійську танкову армію. У першому ешелоні 4 гвардійської армії знаходились 5 та 7 гвардійські повітрянодесантні дивізії, 62 гвардійська стрілецька дивізія 20 гвардійського стрілецького корпусу та 31, 69 гвардійська, 375 стрілецькі дивізії 21 гвардійського стрілецького корпусу; у 53 армії – 25 гвардійська та 6 стрілецькі, 1 гвардійська повітрянодесантна дивізії 26 стрілецького корпусу, 14 і 66 гвардійські, 89 стрілецькі дивізії 75 стрілецького корпусу.

24 січня з метою проведення розвідки перейшли в наступ передові батальйони армій (по одному батальйону від кожної дивізії в 53 армії, по два – у 4 гвардійській армії). Раптова атака була успішною. У районі Буртів, Райментарівки війська 53 армії, переслідуючи противника, просунулись вперед

на 2–3 кілометри. У смузі 4 гвардійської армії передові батальйони 31 та 69 гвардійської стрілецьких дивізій, зробивши по 6–8 проходів у дротяних та мінних загородженнях, перейшли в наступ, до 9 години 30 хвилин оволоділи Баландинем, а до 18 години 69 гвардійська стрілецька дивізія звільнила Коханівку. Під час бою за Коханівку командир гармати 438 винищувально-протитанкового артилерійського полку старшина А. Є. Харитонов підбив танк і 2 гармати противника, за що був нагороджений орденом Червоної Зірки. Використовуючи успіх 31 стрілецької дивізії, 5 гвардійська повітрянодесантна дивізія прорвала оборону противника і вийшла на околиці Калинівки та Радиванівки, а 62 гвардійська стрілецька дивізія оволоділа центральною частиною Вербівки.

У результаті силової розвідки війська 4 гвардійської армії просунулись вперед на 2–5 кілометрів, зайняли 3 населені пункти.

Отже, на ділянці 2 Українського фронту війська 4 гвардійської і 53 армій прорвали тактичну оборону противника.

25 січня о 7 годині 45 хвилин після 10-хвилинної артпідготовки перейшли в наступ головні сили обох армій. До 10 години ранку на ділянці 53 армії була прорвана головна смуга оборони противника, однак розвивати наступ у високому темпі армія не змогла через сильний опір противника, особливо в Оситняжці та західніше Райментарівки. Найбільшого успіху досягли дивізії 26 стрілецького корпусу, які просунулися за добу на 10 кілометрів.

Протягом доби війська 4 гвардійської та 53 армій оволоділи Оситняжкою, Писарівкою, Тишківкою, Буртами. До ранку 26 січня у смузі 2 Українського фронту були створені сприятливі умови для переслідування противника.

З боку 1 Українського фронту завдання по прориву оборони німецьких військ виконували лівофлангові підрозділи 40 армії (командуючий – генерал-полковник П. Ф. Жмаченко) 359 і 167 (без 465 полку) стрілецькі дивізії 47 стрілецького корпусу та 58 і 133 стрілецькі дивізії 104 стрілецького корпусу, правофлангові підрозділи 27 армії (командуючий – генерал-полковник С. Г. Трофименко) – 180 та 337 стрілецькі дивізії, частина сил 159 укріпленого району, а також тільки-но сформована 6 танкова армія (командуючий – генерал-лейтенант танкових військ А. Г. Кравченко).

Командування фронту прийняло рішення прорвати оборону противника на 27-кілометровій ділянці фронту між Тинівкою і Ківшуватим: 40 армія – на ділянці Тинівка, Косяківка (ширина 17 км), 27 армія – на ділянці Косяківка, Ківшувате (10 кілометрів). Ударне угруповання 40 армії з 6 танковою армією мало завдан-

ня після прориву оборони противника – наступати в напрямку Звенигородки на з'єднання з військами 2 Українського фронту, 27 армія – на Богуслав і Корсунь.

Зранку 26 січня після 35-хвилинної артилерійської підготовки війська 1 Українського фронту перейшли в наступ.

На ділянці прориву противник чинив відчайдушний опір, особливо жорстокий у смузі 40 армії. Лівофланговим підрозділам армії 26 січня вдалося просунутися вперед лише на 2–3 кілометри. Крім того, німецькі війська намагалися атакувати правофлангові частини 40 армії в районі Охматова.

Більшого успіху досягла 27 армія. Її 180 стрілецька дивізія просунулася вперед на 6–7 кілометрів, оволоділа Косяківкою, Кучківкою, Антонівкою, 337 стрілецька дивізія – на 6–10 кілометрів, оволоділа Софіївкою, Закутинцями, вела бої за Бране Поле. 27–28 січня правофлангові підрозділи 27 армії, не зустрічаючи сильного опору, просунулися вперед на 22–36 кілометрів, звільнили близько 30 населених пунктів, у тому числі міста Богуслав, кілька сіл Корсунського району (Сидорівка, Миколаївка, Комарівка).

Коли оборона противника на ділянках обох фронтів була прорвана, війська приступили до виконання нового завдання – оточення угруповання німецьких військ. На цьому етапі операції головна роль відводилася танковим арміям. З боку 2 Українського фронту це завдання виконувала 5 гвардійська танкова армія (командуючий – генерал-полковник П. О. Ротмістров).

За короткий час 5 гвардійська танкова армія була перекинута з-під Кіровограда на ділянку головного удару. Щоб приховати від німецького командування справжню мету переугруповання армії, було вирішено імітувати зосередження східніше Кіровограда великої групи танків. Для цього сапери виготовили 126 макетів танків і 36 макетів артилерійських гармат, створили 5 районів удаваного зосередження великих танкових з'єднань і артилерії, були розроблені тексти фальшивих наказів і бойових донесень, які передавалися по радіо; у районах імітації зосередження працювали тягачі зі знятими глушниками. Передислокація 5 гвардійської танкової армії в новий район відбувалася вночі, за 20–30 кілометрів від передової, з використанням світломаскування та артилерійського вогню на шляху бойових машин.

І хоч не вдалося повністю приховати переугруповання армії, німецьке командування було дезорієнтоване відносно головного удару військ 2 Українського фронту.

5 гвардійська танкова армія була зосереджена південно-східніше Баландиного і призначалася для розвитку успіху загальновійськових армій, але, щоб прискорити прорив німець-

кої оборони 25 січня, з рубежу Коханівка, Бурти були введені в бій 20 і 29 танкові корпуси. Вночі, 25–26 січня, танкісти спільно з піхотинцями 26 стрілецького корпусу 53 армії вели бої в районі Оситняжки, Капітанівки, Тишківки.

27 січня 155 та 8 гвардійська танкові бригади 20 танкового корпусу раптовою нічною атакою звільнили Шполу. Одним із перших у місті з'явився на своїй бойовій машині один із найдосвідченіших танкістів 5 гвардійської танкової армії, командир танкової роти – гвардії старший лейтенант М. Г. Тарасов. Він знищив 4 гармати, а на залізничній станції Шпола підбив паровоз, у результаті чого був захоплений ешелон з військовим майном і спорядженням. За успішні дії, героїзм та відвагу під час оточення корсунь-шевченківського угруповання німецьких військ гвардії старшому лейтенанту М. Г. Тарасову присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

До 10 години 27 січня Шпола була повністю очищена від німецьких військ. Для захисту міста від можливих контратак противника на його околицях зайняла оборону 7 гвардійська мотострілецька бригада.

Намагаючись ліквідувати прорив у смузі 2 Українського фронту, противник створив дві великі групи військ, перед якими було поставлене завдання зустрічними ударами з півночі та півдня і сходу Капітанівки, Тишківки в напрямку на Оситняжку зірвати наступ військ Червоної армії, відновити втрачені позиції. З цією метою північніше та західніше Пастерського та північніше Капітанівки були зосереджені частини 57, 167, 332 піхотних дивізій, мотополк «Германія» танкової дивізії СС «Вікінг»; у районі Листопадового, Златополя, Каменеватки – частини 11 та 14 танкових дивізій, перекинуті з кіровоградського напрямку, а також частини 3 танкової та 106 піхотної дивізій. Перша група мала близько 50 танків, друга – до 70.

27 січня німецькі війська нанесли удар по підрозділах Червоної армії в районі Тишківки, Капітанівки, перерізали комунікації 5 гвардійської танкової армії, порушили зв'язок штабу армії з 20 і 29 танковими корпусами та штабу 20 танкового корпусу з основними силами, чим поставили під загрозу зриву операцію на оточення корсунь-шевченківського угруповання.

До Звенигородки залишалося 35 кілометрів. Незважаючи на ситуацію, що склалася, 28 січня о 3 годині 30 хвилин танкова група 20 танкового корпусу в складі 155 танкової бригади (6 танків Т-34, 4 танки Т-70, 1 танк МК-3, 482-мм міномети, 1 трофейний танк «Пантера» і 70 осіб мотострілецького батальйону), 8 гвардійської танкової бригади (2 танки Т-34, 2 САУ-76) та 80 танкової бригади (6 танків Т-34, 3 танки Т-70) вийшли в на-

прямку Звенигородки. Зв'язок зі штабом армії підтримували по радіо, коли ж радіозв'язок перервався, командир 8 гвардійської танкової бригади гвардії полковник В. Ф. Орлов узяв на себе командування усіма бригадами. Об 11 годині розвідники досягли Звенигородки, об 11 годині 35 хвилин до Звенигородки зі сходу та південного сходу підійшла основна танкова група. У середині дня танкісти увійшли в місто.

З боку 1 Українського фронту до участі в оточенні німецьких військ залучалася 6 танкова армія. Танкісти мали завдання спільно з 40 армією прорвати оборону противника і розвивати наступ на Звенигородку. Для його виконання командування 6 танкової армії створило рухому групу у складі 233 танкової бригади, 1228 самохідно-артилерійського полку, мотострілецького батальйону і батареї винищувально-протитанкової артилерії. Її очолив заступник командира 5 механізованого корпусу генерал-майор танкових військ М. І. Савельєв.

Оскільки на початку операції більший успіх мали війська 27 армії, було вирішено ввести в прорив танкову рухому групу в смузі цієї армії.

Увечері 26 січня група одержала завдання рухатися в напрямку Лисянки. О 12 годині 27 січня на ділянці 180 стрілецької дивізії 27 армії група перейшла в наступ. За день пройшла 12 кілометрів.

О 20 годині командування 5 механізованого корпусу 6 танкової армії одержало радіограму з повідомленням про те, що рухома група, обійшовши Лисянку зі сходу та заходу, почала штурм. О 22 годині танкісти оволоділи селищем.

По дорозі на Звенигородку, у районі Ризиного, Тихонівки, рухома група звільнила з оточення 136 стрілецьку дивізію, полк 167 стрілецької дивізії та 6 мотострілецьку бригаду. Стрілецькі частини приєдналися до 47 стрілецького корпусу, який перейшов у підпорядкування 6 танкової армії, 6 мотострілецька бригада разом з рухомою групою М. І. Савельєва вирушила на Звенигородку.

Не зустрічаючи опору німецьких військ, танкісти 6 танкової армії 28 січня об 11 годині вийшли на північну та західну околиці Звенигородки. О 12 годині розвідники групи зустрілися з танкістами 5 гвардійської танкової армії 2 Українського фронту. Через кілька годин у місто ввійшли основні сили.

По-різному запам'яталась танкістам зустріч у Звенигородці. Механік-водій танка 233 танкової бригади старший сержант І. Г. Сокур згадував: «Ми рухалися центральною вулицею Звенигородки. Назустріч нам рухався танк, який ми не розпізнали й обстріляли. Він також відповів. З'ясувалося, що це танк Т-34 2 Українського фронту. Ми під'їхали впритул один до одного,

вийшли з машин і обнялися, потім дістали свої запаси, трішки випили за зустріч і роз'їхалися». Старший сержант І. Г. Сокур у боях за Лисянку, Звенигородку, Товсті Роги гусеницями танка подавив дві протитанкові гармати з обслугами; екіпаж танка знищив станковий кулемет, самохідну гармату, 3 протитанкові гармати, 2 мінометні батареї, близько 60 солдатів і офіцерів противника. І. Г. Сокур був нагороджений медаллю «За відвагу».

У повоєнний час у центрі міста Звенигородки на честь зустрічі танкістів 1 і 2 Українських фронтів встановлений пам'ятник: на постаменті застигнув танк Т-34.

Для відновлення втрачених позицій в районі Тишківки – Капітанівки командування 2 Українського фронту залучало 18 танковий корпус 5 гвардійської танкової армії, стрілецькі дивізії 4 гвардійської та 53 армій, а також 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус. Упродовж 27–29 січня там точилися жорстокі бої. Авіація противника групами по 15–20 літаків бомбила бойові порядки військ Червоної армії. 28 січня зафіксовано 120 літако-вильотів. Населені пункти по кілька разів переходили з рук в руки.

Зокрема, 28 січня 110 танкова бригада 18 танкового корпусу протягом п'яти годин відбивала безперервні контратаки противника, втративши 9 бойових машин, з 8 танками та незначною кількістю боєприпасів (8–10 штук на танк) опинилася у вогневому кільці. Командиру бригади вдалося до 22 години вивести танки з оточення. 29 січня 170 танкова бригада 18 танкового корпусу, одержавши підкріплення (22 танки «Валентайн»), розпочала наступ на Тишківку, до 13 години досягла південної околиці Писарівки, де відбивала танкові контратаки противника. Бригада знищила 16 німецьких танків, але й сама залишилася з 7 бойовими машинами. 18 танковий корпус підтримували дивізії 26 стрілецького корпусу 53 армії та 94 стрілецька дивізія (з 28 січня 1944 року у складі 4 гвардійської армії). Однак недостатньо чітка взаємодія між танкістами і піхотинцями призводила до розрізнених дій.

Підрозділи 4 гвардійської армії стримували противника на лінії Ташлик, Сердюківка, західна околиця Капітанівки, Журавка, частиною сил намагаючись вийти в район Матусова.

5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус одержав завдання вийти в район Журавки, Турії, Капітанівки і вести наступ у напрямку Шполи, Топильної, Вільшани. Однак 27 січня кавалеристи безуспішно намагалися прорватися через Капітанівку, Тишківку. Вони опинилися в епіцентрі боїв.

У ніч з 27 на 28 січня 63 кавалерійська дивізія у пішому строю, подолавши опір німецьких військ, зайняла Тишківку.

Першими в село увірвалися козаки 214 кавалерійського полку. Бій за центральну частину населеного пункту продовжувався до ранку. На світанку в село увійшов 220 кавалерійський полк, а близько 12 години – 223 полк.

Противник силами мотопіхотного полку, до 25 танків, 4 самохідних гармат «Фердинанд» та шестиствольного міномета чинив шалений опір, намагаючись утримати Тишківку в своїх руках. Ціною величезних зусиль козакам 63 кавалерійського корпусу вдалося утриматися на зайнятих позиціях. У той же час 11 гвардійська кавалерійська дивізія, відбивши 8 сильних контратак противника, зайняла в'їзд у Капітанівку.

27 січня командування кавалерійського корпусу одержало наказ командуючого військами 2 Українського фронту генерала армії І. С. Конєва вивести кавалеристів з району бойових дій, передавши їх позиції стрілецьким частинам. Проте зробити це було неможливо. У ніч з 28 на 29 січня противник, пустивши вздовж Тишківки танки, відрізав ескадрони 63 кавалерійської дивізії від командних пунктів усіх трьох кавалерійських полків, був перерваний зв'язок командування дивізії з командуванням корпусу. У паніці 223 полк та артилерійські полки відступили, козаки 214 та 220 кавалерійських полків залишилися на зайнятих позиціях, відбиваючи численні контратаки німецьких військ. За дві доби 214 кавалерійський полк відбив 12 контратак, втратив убитими 20 осіб, пораненими 60.

Протягом 29 січня 11 гвардійська та 63 кавалерійські дивізії спільно з 18 танковим корпусом продовжували бої за Тишківку. У другій половині дня, відбивши дві контратаки танкових груп (6 і 13 танків) противника з району Юзефівки в напрямку Писарівки, закріпилися в Тишківці, з'єдналися з військами 26 стрілецького корпусу 53 армії, які вступили в західну частину села. Був створений коридор шириною 5 км, пройшовши через який 11 гвардійська кавалерійська дивізія до 17 години досягла Журавки, 63 кавалерійська дивізія вела бої в районі Юзефівки, 18 танковий корпус вийшов на західну околицю Тишківки.

Так закінчилася спроба німецьких військ зірвати плани командування Червоної армії на оточення і знищення корсунь-шевченківського угруповання.

Противник був відрізаний від основних сил. Однак у бойових порядках військ Червоної армії були розриви, через які оточені війська могли вийти або одержати допомогу. Постало завдання терміново створити суцільний внутрішній і зовнішній фронти оточення.

Для створення суцільного внутрішнього фронту залучалися війська 27 армії 1 Українського фронту, 4 гвардійської армії

та 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу 2 Українського фронту.

30 січня з рубежу Журавка, Турія перейшли в наступ кавалеристи. 12 гвардійська кавалерійська дивізія зав'язала бої за Матусів, Сигнаївку, Надточаївку.

31 січня під час боїв за Надточаївку навідник станкового кулемета 47 гвардійського кавалерійського полку гвардії сержант О. І. Іринін на тачанці увірвався в бойові порядки противника і зі станкового кулемета знищив понад 100 солдатів. За відзнаку в Корсунь-Шевченківській операції йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Того ж дня під час бою за Сигнаївку відзначився командир гармати 43 гвардійського кавалерійського полку гвардії старший сержант В. О. Рижаков. Відважному артилеристу за героїзм і мужність під час Корсунь-Шевченківської операції було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У нагородному листі про його дії поблизу Сигнаївки сказано, що, повертаючись з розвідки, він виявив артбатарею противника, котра рухалась. Пропустивши головну колону, відкрив вогонь по її центру. У паніці обслуга батареї розбіглася. Але скоро артилеристи противника зрозуміли, що проти них діє лише один боєць, оточили його, намагаючись взяти живим. В. О. Рижаков відбивався до останнього патрона. Коли ж патрони закінчилися, продовжував знищувати противника гранатами, підпустивши його на близьку відстань. Товариші В. О. Рижакова, які прискакали на місце події, виявили навколо гармат трупи 27 солдатів і 2 офіцерів. 3 солдатів відважний артилерист взяв у полон.

31 січня кавалеристи 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу в районі Буртів з'єдналися з лівофланговими частинами 4 гвардійської армії. О 18 годині цього ж дня 214 кавалерійський полк 63 кавалерійської дивізії в районі Вільшани зустрівся з 21 стрілецьким полком 180 стрілецької дивізії 27 армії 1 Українського фронту. Замкнулося внутрішнє кільце оточення.

До 3 лютого війська 27 армії 1 Українського фронту, 4 гвардійської, 52 армій та 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу 2 Українського фронту створили суцільний фронт оточення.

У ході боїв за створення внутрішнього фронту оточення радянські війська ліквідували вільшанський вузол оборони противника.

У районі Вільшани, Вербівки перед фронтом 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу і 180 стрілецької дивізії діяли мотополки «Германія» і «Вестланд», мотобатальйон «Нарва», інші частини танкової дивізії СС «Вікінг», близько двох

піхотних полків, бойова група 198 піхотної дивізії та залишки інших частин. Вільшанський вузол був зручний для організації оборони та виходу з оточення. З ходу його знищити підрозділи Червоної армії не змогли. Їх рух був зупинений організованою і вдало побудованою системою стрілецько-кулеметного та артилерійського вогню. Щоб оволодіти Вільшаною та Вербівкою, знадобилося 5 днів.

2 лютого після безуспішних триденних боїв командування 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу та 180 стрілецької дивізії прийняло рішення здійснити обхідний маневр.

11 гвардійська і 63 кавалерійська дивізії стримували противника південніше Вільшани, Вербівки. 12 гвардійська кавалерійська дивізія вночі обійшла Вільшану з південного сходу з метою нанесення удару на північний схід. 21 стрілецький полк 180 стрілецької дивізії обійшов село з півночі, 42 стрілецький полк діяв на підступах до Вільшани з боку Журавки, 86 стрілецький полк з боку Валяви, Квіток.

3 лютого розпочали наступ з'єднання 21 гвардійського стрілецького корпусу 4 гвардійської армії з Воронівки, що допомогло 11 гвардійській кавалерійській дивізії вийти на східну околицю Вербівки. Вільшанський гарнізон був відрізаний.

4–5 лютого у Вільшані точилися жорстокі вуличні бої. Кавалеристи і піхотинці штурмом брали майже кожен будинок. У цих боях загинув Герой Радянського Союзу командир взводу протитанкових рушниць 21 стрілецького полку 180 стрілецької дивізії лейтенант В. І. Захаров. Він зі своїми бронебійниками відбив у противника кам'яний будинок, знаходячись в якому, розстрілював німецьких солдатів впритул. Німці безперервно контратакували. Загинули всі бійці В. І. Захарова. Сам командир був поранений, але продовжував вести вогонь. Німецькі солдати оточили будинок. Лейтенант В. І. Захаров вибіг з нього, намагаючись гранатами прокласти собі шлях до своїх.

Куля противника влучила в нього, і він упав мертвий. Очевидицею цих подій була жінка, яка підносила боєприпаси.

Уночі житель Вільшани Андрій Гаврилович Самойленко переніс убитого у свою хату. Лейтенанта В. І. Захарова поховали в центрі села. Нині одна з вулиць Вільшани носить його ім'я.

Ще 2 лютого 42 гвардійський кавалерійський полк 11 гвардійської кавалерійської дивізії перетнув річку Вільшанку і розпочав штурм цукрового заводу. Бої продовжувалися і 3–4 лютого. Лише 5 лютого німецький гарнізон, який захищав завод, був знищений.

У підвалі Вільшанського цукрового заводу козаки виявили понад 100 трупів місцевих жителів. Одна з розстріляних – І. Д. Крамаренко залишилась живою і розповіла кавалеристам про страшну трагедію.

З падінням вільшанського вузла оборони військам Червоної армії відкрився шлях на Валяву, Городище.

Так закінчився перший етап Корсунь-Шевченківської операції.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1944 року 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус, 110 танкова бригада 18 танкового корпусу, 8 гвардійська, 80 та 155 танкові бригади 20 танкового корпусу та 31, 32 танкові бригади 29 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії нагороджені орденами Червоного Прапора, 25 гвардійська стрілецька дивізія 53 армії, 31 стрілецька дивізія 4 гвардійської армії – орденами Богдана Хмельницького.

Верховний Головнокомандуючий військ Червоної армії Й. В. Сталін своїм наказом від 3 лютого 1944 року оголосив подяку солдатам і офіцерам, які брали участь в оточенні німецьких військ.

5 гвардійській повітрянодесантній дивізії, 62 та 69 гвардійським, 94 стрілецьким дивізіям, які входили до складу 4 гвардійської армії, 1 гвардійській повітрянодесантній дивізії 53 армії, 20 танковому корпусу 5 гвардійської танкової армії присвоєні найменування «Звенигородських».

У Москві з нагоди завершення оточення німецьких військ у районі міста Корсуня-Шевченківського був даний салют другої категорії (20 залпів із 224 гармат).

II. Бої на зовнішньому фронті

Важливе значення для успішного проведення Корсунь-Шевченківської операції мали бої на зовнішньому фронті, який був створений з метою недопущення резервів противника до оточеного угруповання для його деблокування. Процес формування суцільного зовнішнього фронту завершився 3 лютого. Він проходив від Тинівки через Звенигородку до Каніжа.

З боку Червоної армії там було зосереджено 22 стрілецькі дивізії, 4 танкові та механізований корпуси, артилерійські й мінометні частини, в яких налічувалось близько 150 тисяч солдатів і офіцерів, 2736 гармат і мінометів, 307 танків і САУ.

На ділянці від Тинівки до Звенигородки тримали оборону війська 1 Українського фронту: 104 стрілецький корпус 40 армії (2 гвардійська повітрянодесантна, 58, 133 стрілецькі дивізії), 5 гвардійський танковий та 5 механізований корпуси 6 танкової армії, 47 стрілецький корпус (136, 167, 359 стрілецькі дивізії).

На ділянці зовнішнього фронту від Звенигородки до Каніжа оборонялись війська 2 Українського фронту в складі 5 гвардійської танкової армії (18, 20, 29 танкові корпуси), підсиленої 49 стрілецьким корпусом (6 гвардійська повітрянодесантна, 94 гвардійська, 84, 375 стрілецькі дивізії), 26 та 75 стрілецьких

корпусів 53 армії (1 гвардійська повітрянодесантна, 6, 14, 25, 66, 78, 80, 89 гвардійські, 138, 213, 214, 233 стрілецькі дивізії). Згодом на зовнішній фронт були перекинуті додаткові сили.

За даними радянської історіографії, 31 січня противник мав на зовнішньому фронті 5 піхотних та 6 танкових дивізій, 2 дивізіони штурмових гармат, в яких налічувалось 90 тисяч солдатів і офіцерів, 750 танків і штурмових гармат. Протягом п'яти днів прибуло ще 2 танкові дивізії, 4 окремі танкові батальйони та дивізіон штурмових гармат. Чисельність військ зросла до 100 тисяч осіб, танків і штурмових гармат – до 1000 одиниць. Намагаючись деблокувати оточені війська, німецьке командування продовжувало нарощувати сили на зовнішньому фронті. На 10 лютого там діяло 6 піхотних та 8 танкових дивізій, 6 дивізіонів штурмових гармат, 4 окремі танкові батальйони. Чисельність військ – близько 110 тисяч осіб.

Першу спробу прорватись на з'єднання з оточеними німецькі війська здійснили наприкінці січня – на початку лютого 1944 р. на городищенському напрямку. Силами чотирьох танкових дивізій 8 армії вони атакували позиції військ Червоної армії в районі Новомиргорода, Товмача. На той час саме в цьому місці найближче до зовнішнього фронту знаходились оточені війська, які намагались наносити зустрічний удар із району Городища на південь.

Для військ 2 Українського фронту цей наступ противника став важким випробуванням. Більшість частин і з'єднань були недоукомплектовані особовим складом і військовою технікою, не вистачало пального і боєприпасів. Після виснажливих маршів бездоріжжям підрозділи з ходу вступили в бій, одночасно відбивали атаки противника і займались організацією оборони. Зокрема, дивізії 75 стрілецького корпусу 53 армії не встигли своєчасно вийти в район Водяного, Лип'янки, Межигірки й організувати стійку протитанкову оборону.

1 лютого 94 гвардійська та 84 стрілецькі дивізії 49 стрілецького корпусу оборонялись на фронті 16–18 кілометрів кожна. Проміжки між батальйонами прострілювались піхотою противника. Полки розташовувались в один ешелон. У резервах командирів дивізій залишалось по одному стрілецькому батальйону. Щільність артилерії, незважаючи на її значення в боротьбі з танками противника, – 5 гармат (без мінометів і зеніток), протитанкових – 3 гармати на 1 кілометр фронту. Артилеристи змушені були поставити гармати на пряму наводку.

Командування 2 Українського фронту вживало енергійних заходів з метою організації надійної оборони на зовнішньому фронті. 3–4 лютого, коли в район бойових дій прибули 6 гвардійська повітрянодесантна та 375 стрілецька дивізії, ширина фронту дивізій 49 стрілецького корпусу стала дорівнювати 10 кілометрів, у смузі 6 гвардійської повітрянодесантної дивізії – 6 кілометрів. Тактична щільність артилерії досягла 15 гармат, протитанкових – 10, відповідно на головних напрямках – 22 і 15 гармат на 1 кілометр фронту.

1 лютого у другій половині дня близько 60 танків противника через позиції 201 стрілецького полку 84 стрілецької дивізії прорвались до Іскреного. Одночасно група з 20 танків, пройшовши через позиції 41 стрілецького полку тієї ж дивізії, захопила Скотареве. У результаті жорстоких боїв підрозділи 84 стрілецької дивізії разом зі 110, 170 танковими бригадами 18 танкового корпусу та 25, 32 танковими бригадами 29 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії витіснили противника з Іскреного, однак вже вночі під ударами танків противника змушені були відійти. Німецькі війська захопили Іскрене. Їх розвідка підійшла до Лозуватки. Противник вклинився в оборону Червоної армії на глибину 6 кілометрів. Виникла загроза з'єднання його танкової групи з оточеними військами північніше Шполи.

У цей час у район бойових дій прибуло управління 49 стрілецького корпусу. Командир корпусу наказав командуванню 6 гвардійської повітрянодесантної дивізії припинити марш у район Звенигородки і зайняти оборону на рубежі Лозуватка, Васильків.

Вранці 2 лютого полки 6 гвардійської повітрянодесантної та 84 стрілецької дивізій, бригади 18 та 29 танкових корпусів перейшли в наступ. Увесь день тривали бої. Підрозділи Червоної армії майже повністю повернули втрачені позиції. Вони вийшли на околиці Іскреного.

3 лютого в Іскреному знаходилось 12 німецьких танків, з них – 5 типу «Тигр». В улоговині північніше Капустиного було помічено близько 20 танків, замаскованих у сіні. О 20 годині до залізничної станції підійшло ще 15 танків. Впродовж дня війська Червоної армії відбивали численні атаки противника в районі Іскреного. 6 гвардійська повітрянодесантна дивізія перейшла в наступ й оволоділа частиною села.

4 лютого активність німецьких військ у районі Іскреного ослабла. За даними штабу 49 стрілецького корпусу, цього дня о 15 годині 17 та 20 гвардійські полки 6 гвардійської повітрянодесантної дивізії відбили одну атаку 14 німецьких танків та до двох рот піхоти. Вірогідно, противник зрозумів марність своїх намірів прорватись на з'єднання з оточеними через Іскрене і вирішив наносити головний удар східніше – у напрямку Скотаревого, Товмача.

О 8 годині ранку 4 лютого німецькі війська розпочали наступ у трьох напрямках: на Скотареве – до 25 танків, на

Кавунівку, Водяне – до 50 танків, на Лип'янку – до 20 танків. Війська Червоної армії змушені були віддати противнику Водяне, Товмач, північну частину Лип'янки. Опівдні в Товмачі він зосередив близько 50 танків, у Водяному – до 30. У цей же час через Лип'янку в північно-західному напрямку пройшло 40 танків.

На окремих ділянках фронту виникали надзвичайно складні ситуації. Часто воїнам Червоної армії, щоб зупинити німецькі війська, доводилось стояти на смерть. 8 лютого 1944 року фронтова газета (назва невідома) опублікувала статтю під назвою «Бобровці», в якій розповідається про те, як у районі Лип'янки взвод гвардії лейтенанта Ю. К. Боброва захищав одну з висот. Відважні воїни знищили кілька танків та бронетранспортерів. Із 28 бійців 22 загинуло, але висоту не віддали. Посмертно гвардії лейтенант Ю. К. Бобров та гвардії сержант В. П. Альохін були нагороджені орденами Вітчизняної війни I ступеня.

На жаль, у бойових донесеннях 25 гвардійської стрілецької дивізії про цей факт нічого не сказано. Скупі рядки документів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ) свідчать про те, що 4–5 лютого 1944 року підрозділи 25 гвардійської стрілецької дивізії відбивали атаки противника на північно-східній околиці Лип'янки. 78 гвардійський стрілецький полк цієї дивізії (до нього входив взвод гвардії лейтенанта Ю.К. Боброва) разом з учбовим батальйоном оборонявся у східній частині села. 5 лютого близько 70 танків тричі безуспішно атакували позиції 53 армії. 6 лютого противник припинив активні бойові дії в районі Новомиргорода, Товмача.

4 лютого німецькі війська розпочали бойові дії на лисянському напрямку в смузі 1 Українського фронту. За радянською історіографією, там діяли 16, 17 танкові дивізії, танкова дивізія «Адольф Гітлер», два окремі танкові батальйони, дивізіон штурмових гармат 1 танкової армії противника. Силами до 150 танків і двох полків піхоти німецькі війська перейшли в наступ у напрямку Тихонівки, Вотилівки. Воїни Червоної армії відчайдушно захищали свої позиції. Так, бійці 681 стрілецького полку 133 стрілецької дивізії під командуванням майора К. А. Єжова (командир постійно знаходився в бойових порядках полку) знищили 10 танків і самохідних гармат.

Однак завдяки перевазі сил і відсутності ешелонованої оборони у 104 стрілецькому корпусі німецькі війська прорвали оборону 58 та 133 стрілецьких дивізій, розсікли 104 стрілецький корпус навпіл. Командування корпусу втратило зв'язок з 58 стрілецькою дивізією та з 418 стрілецьким полком 133 стрілецької дивізії.

Весь день підрозділи 58 стрілецької дивізії вели жорстокі бої в оточенні, мужньо обороняли свій штаб у Павлівці. У цьому бою загинув начальник штабу. Дивізія втратила всю полкову і дивізійну артилерію, за винятком чотирьох 122-мм гаубиць. Вночі піхотинці вийшли з оточення. Два полки досягли околиць Винограда, де з'єднались з 5 механізованим корпусом 6 танкової армії. Один полк втратив боєздатність (поніс величезні втрати) і був виведений з району бойових дій.

5–7 лютого 58 стрілецька дивізія без артилерії, без тилів і санітарного забезпечення разом з 233 танковою бригадою 5 механізованого корпусу продовжила бої за Павлівку. Оволодівши Тихонівкою, Вотилівкою, німецькі війська вклинились в оборону 40 армії на 20–25 кілометрів. Причини прориву позицій 104 стрілецького корпусу командування армії пояснювало повільним будівництвом оборонних укріплень та мінуванням переднього краю, відсутністю глибини оборони, недостатньою кількістю артилерії, яка до того ж не узгоджувала свої дії і не враховувала характер місцевості під час організації системи вогню.

Наносячи удар по військах 104 стрілецького корпусу, німецьке командування розраховувало відволікти на цю ділянку основні сили 1 Українського фронту, а в той час великою групою танків планувало прорватись до Лисянки в смузі 47 стрілецького корпусу.

Німецькі танки з мотопіхотою перейшли в наступ у напрямку села Винограда, на стику 1194 та 1196 стрілецьких полків 359 стрілецької дивізії їм вдалося потіснити підрозділи Червоної армії. 5 лютого 5 гвардійський танковий та 5 механізований корпуси 6 танкової армії, 359 та 167 стрілецькі дивізії 47 стрілецького корпусу відбивали атаки противника, але втримати Виноград у своїх руках не змогли. Того ж дня лівофлангові частини 40 армії та правофлангові підрозділи 6 танкової армії у районі Тетянівки, Вотилівки оточили понад 40 німецьких танків, що змусило противника перекинути на цю ділянку фронту підкріплення і тимчасово ослабити атаки проти 47 стрілецького корпусу в районі Винограда.

За день боїв війська Червоної армії знищили 23 німецькі танки, які знаходились в оточенні. У другій половині дня 5 механізований корпус відбив дві спроби противника з Павлівки прорватись до оточених. Було знищено 4 танки та 7 самохідних артилерійських установок.

6 лютого німецькі війська, одержавши підкріплення, знову перейшли в наступ і оволоділи Тетянівкою, Кучківкою, Косяківкою, Антонівкою. До кінця дня 136 стрілецька дивізія 47 стрілецького корпусу та 21 гвардійська танкова бригада 5 гвардійського танкового корпусу вибили противника з Антонівки, але більшого успіху досягти не змогли.

Щоб зупинити противника, командування Червоної армії перекинуло на цю ділянку фронту 2 танкову армію (командуючий – генерал-лейтенант С. І. Богданов). Вона прибула з резерву Ставки ВГК, мала у своєму складі 372 танки і САУ, а також з метою випробування в бойових умовах нові важкі танки ІС-2 та самохідні артилерійські установки ІСУ-122. Здійснивши 150-кілометровий марш по бездоріжжю, танкісти з ходу вступили в бій.

7 лютого 51 та 103 танкові бригади 3 танкового корпусу 2 танкової армії разом з двома полками 3 гвардійської повітряно-десантної дивізії вийшли на західну околицю Вотилівки, де з'єднались з частинами 6 танкової армії. О 16 годині в районі Тетянівки 107 та 109 танкові бригади 16 танкового корпусу 2 танкової армії були атаковані 13 танками противника, які непомітно підійшли до позицій і з відстані 100–200 метрів відкрили вогонь. 10 танків 107 танкової бригади були спалені, мотострілецький батальйон, дочекавшись темряви, відійшов до Петрівки– Попівки.

8 лютого продовжувались напружені бої з танками противника, оточеними в районі Тетянівки, Вотилівки. О четвертій годині ранку німецькі війська повністю оволоділи Тетянівкою. Танкісти 107 та 109 танкових бригад закопали свої танки по башти в землю і з відстані 500–600 метрів в упор розстрілювали німецькі танки та піхоту. Впродовж дня відбили 9 атак, знищили 17 танків та бронетранспортерів противника, але втратили 10 своїх машин. 164 танкова бригада 16 танкового корпусу оволоділа західною околицею Тетянівки. Наступного дня ця бригада з 3 гвардійською повітрянодесантною дивізією за підтримки одного СУ-152 намагалася витіснити противника з цього населеного пункту, однак понесла великі втрати і була виведена на північну околицю Федюківки. За два дні бригада знищила 24 танки, 3 гармати та близько 50 німецьких солдатів і офіцерів, сама втратила 20 танків і 50 воїнів (убитими і пораненими).

9 лютого, наносячи удари в двох напрямках, з району Павлівки силами до батальйону піхоти та 35 танків і з району Кучківки силами теж до батальйону піхоти і 25 танків, німецькі війська деблокували залишки оточеної групи танків.

8 лютого 50 танкова бригада оволоділа Кучківкою. Однак, незважаючи на значні зусилля, військам Червоної армії не вдалося ліквідувати клин у своїй обороні в районі Кучківки, Косяківки. Вони лише змусили противника перейти до оборони.

Припинивши активні бойові дії на цій ділянці зовнішнього фронту, німецькі війська знову активізували їх у районі Винограда та Товстих Рогів. Ці населені пункти впродовж двох днів тричі переходили з рук у руки. 9 лютого 47 стрілецький корпус оволодів Виноградом і Товстими Рогами. За 6 днів боїв

359 та 167 стрілецькі дивізії 47 стрілецького корпусу втратили 50 відсотків особового складу (на 31 січня в корпусі нараховувалось 15 тисяч осіб). Для села Виноград це було не остаточне визволення. До завершення Корсунь-Шевченківської операції цей населений пункт неодноразово переходив із рук у руки.

Після невдалих спроб прорватись на з'єднання з оточеними німецькі війська припинили активні бойові дії на зовнішньому фронті. 9–10 лютого німецьке командування провело перегрупування сил, створило чотири танкові групи. Першу групу спрямували проти 104 стрілецького корпусу. В її завдання входило збереження клину в районі Косяківки, Кучківки і нанесення удару в східному напрямку в обхід Лисянки. Друга та третя групи наносили удари на Лисянку і діяли, відповідно, проти 359 та 167 стрілецьких дивізій. Четверта група наносила допоміжний удар із району Єрок. Усі чотири танкові групи мали вийти в район Лисянки і з'єднатись з оточеним угрупованням. У свою чергу війська, що знаходились у кільці, мали завдання зосередитись у районі Корсуня, Стеблева і звідти через Шендерівку прориватись на Лисянку.

11 лютого німецькі війська розпочали новий наступ на зовнішньому фронті. О 16 годині 30 хвилин 21 танк противника вздовж шосе Єрки–Звенигородка атакував позиції 375 стрілецької дивізії 49 стрілецького корпусу. Танки пройшли рубіж оборони дивізії. Стрілецькі підрозділи Червоної армії відсікли німецьку піхоту від танків і зав'язали з нею бій. Дії 375 стрілецької дивізії підтримували танкісти 155 танкової бригади 20 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії. На цю ж ділянку фронту був перекинутий 18 танковий корпус.

До кінця дня танковим підрозділам противника вдалося оволодіти Єрками, Скалеваткою, Юрківкою та станцією Звенигородка.

Під час боїв за станцію Звенигородка навідник гармати 1431 легкоартилерійського полку 49 легкоартилерійської бригади молодший сержант М. М. Коняшкін підпустив бойові машини противника на 500–600 метрів, знищив 2 танки і бронетранспортер. Німецькі танки намагались розбити його гармату. У цьому двобої навідник вийшов переможцем, знищивши ще 2 танки. Наступного дня противник атакував позиції 94 гвардійської стрілецької дивізії в районі Юрківки. 34 танки та 6 бронетранспортерів з піхотою підійшли до села. Одночасно в тилу висадилось близько 200 парашутистів-десантників. Дії радянських стрілецьких підрозділів підтримала артилерія. У цьому бою молодший сержант М. М. Коняшкін підбив 2 танки і 2 бронетранспортери. Прямим попаданням була розбита гармата. Поранений навідник гармати не

залишив поля бою. Організувавши обслугу гармати, відбивав натиск противника з особистої зброї. Атака була відбита.

Вміло і рішуче діяв ще один навідник гармати 1431 легко-артилерійського полку – сержант П. Х. Бухтулов. Коли німецькі війська оточили артилерійську батарею, П. Х. Бухтулов, ризикуючи життям, вступив з ними в бій, знищив 4 танки, у тому числі «Тигр». З групою бійців змусив відступити німецьких автоматників.

13 лютого загинув командир батареї 255 винищувально-протитанкового артилерійського полку 11 гвардійської окремої винищувально-протитанкової артилерійської бригади гвардії старший лейтенант Г. С. Разенков. Із 120 німецьких танків, які атакували позиції військ Червоної армії, близько 40 бойових машин рухались на батарею Г.С. Разенкова. Бій тривав 3 години. Коли загинула обслуга однієї з гармат, комбат сам повів з неї вогонь. 14 німецьких танків на відстань 200–250 метрів підійшли до гармати Г. С. Разенкова. У цьому поєдинку мужньому офіцеру вдалося підпалити 5 танків. Решта бойових машин оточили гармату. Старший лейтенант Г. С. Разенков загинув на бойовій позиції. Посмертно йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У цьому бою батарея старшого лейтенанта Г. С. Разенкова підбила 16 танків.

У зв'язку з тим, що головні сили 5 гвардійської танкової армії передислоковувались у район Лисянки, Почапинець, Комарівки, 49 стрілецький корпус 13 лютого підпорядкувався 53 армії. Він був підсилений 110 гвардійською та 233 стрілецькими дивізіями.

Важкі оборонні бої в районі Скалеватки, Юрківки точились до завершення Корсунь-Шевченківської операції. Так, вранці 16 лютого противник відновив атаки з району Скалеватки у північному напрямку. Близько 20 танків з піхотою потіснили підрозділи 375 стрілецької дивізії. Артилерія дивізії та 31 окремої винищувально-протитанкової артилерійської бригади понесли значні втрати.

17 лютого близько 70 солдатів і офіцерів противника проникли в район хутора Звенигородського і протягом дня, одержуючи підкріплення, намагались розвинути наступ на Звенигородку.

Отже, до останнього дня операції німецьке командування не відмовлялось від намірів прорватись до оточених військ на звенигородському напрямку. Реалізувати ці плани не вдалось, але німецькі війська прикували до себе значні сили Червоної армії, які вона могла б використати на лисянському напрямку.

Одночасно з нанесенням удару з району Єрок німецькі війська розпочали головний наступ на лисянському напрямку. Готуючись до нього, німецьке командування провело перегрупування сил з району Антонівки, Винограда в район Ризиного, де

створило ударну групу в складі трьох танкових, однієї піхотної дивізій та бойової групи. Вона налічувала понад 200 танків, оперативна щільність – понад 20 танків і 20 гармат на 1 км фронту. Наведені дані свідчать про те, що це була найсерйозніша спроба німецьких військ прорвати зовнішній фронт.

11 лютого о 8 годині ранку, після сильної артилерійської підготовки, група зі 110 танків атакувала частини 359 стрілецької дивізії з рубежу Тарасівка, Рубаний Міст на Степок; група зі 100 танків – підрозділи 167 стрілецької дивізії із району Ризиного в напрямку Чижівки, Яблунівки.

Військам Червоної армії було надзвичайно важко протистояти цьому натиску. О 10 годині ранку, не зустрівши належного опору, противник пройшов між 1142 та 1144 стрілецькими полками 340 стрілецької дивізії і вийшов до Бужанки. Там знаходився штаб дивізії. Підрозділи лише 9 лютого прибули на цю ділянку фронту. Вони не встигли окопатись і привести себе в порядок, майже не мали артилерії, але змушені були вступити в нерівний бій. Підтримувані вогнем танків 6 танкової армії, трималась кілька годин, однак змушені були відійти. 1144 стрілецький полк був відрізаний від основних сил.

Позиції 359 стрілецької дивізії атакувала велика кількість танків противника. Артилерія відразу знищила 23 бойові машини. Частина танків, розчавивши гармати, пройшла бойові порядки піхоти і змусила 1194 і 1196 стрілецькі полки відходити до Босівки, 1198 стрілецький полк – до Яблунівки. У цей критичний момент на позиції вийшли всі, хто міг тримати зброю: офіцери штабів, працівники політвідділів, ординарці й писарі, персонал обслуговуючих підрозділів.

Незважаючи на стійкість радянських солдатів і офіцерів, противнику вдалось до кінця дня оволодіти Франківкою і Бужанкою. За цими населеними пунктами не було військ Червоної армії. Шлях на Лисянку був відкритий.

Працівники штабу 47 стрілецького корпусу змушені були покинути командний пункт і залишились без зв'язку зі своїми частинами. Незважаючи на цю обставину, а також на втрату більшості артилерії, підрозділи 47 стрілецького корпусу не втратили боєздатності. Німецька піхота була зупинена воїнами стрілецьких частин на опорних пунктах у районі Шубиного Ставу, Босівки, Чижівки, Тихонівки. Побоюючись бути відрізаними від основних сил, танкові групи зупинились і зав'язали бої за названі села. Особливо жорстокими вони були за Босівку. З 52 танків, які противник втратив на ділянці прориву 11 лютого, 38 були підбиті під Босівкою винищувально-протитанковими частинами та 2 мотострілецькою бригадою 5 механізованого корпусу,

21 гвардійською танковою бригадою 5 гвардійського танкового корпусу 6 танкової армії. Героїчні дії воїнів 47 стрілецького корпусу та 6 танкової армії врятували ситуацію – затримали війська противника. Важливу роль відіграла артилерія, ефективність вогню якої різко знижувала наступальні можливості противника. 11 лютого лише 328 винищувально-протитанковий артилерійський полк знищив 19 танків противника.

Командування 1 Українського фронту одержало дорогоцінний час, щоб перекинути в район прориву додаткові сили. До Лисянки вийшли дві стрілецькі дивізії, сюди ж форсованим маршем (40 кілометрів) прибула 2 танкова армія, від Звенигородки до Лисянки вздовж Гнилого Тікича зайняли оборону три стрілецькі дивізії 4 гвардійської армії. Район Бужанки і Франківки, вільний для проходу 11 лютого, 12–13 лютого був прикритий військами. 12 лютого до 15 години 3 танковий корпус зайняв оборону на південно-західній околиці Дашуківки, 16 танковий корпус до 10 години ранку 13 лютого зосередився в районі Писарівки, Хижинець, у корпусах було 98 танків Т-34, 3 СУ-152, 4 СУ-85.

Командування 1 Українського фронту вживало заходів для забезпечення частин і з'єднань пальним, боєприпасами і продовольством. Різке потепління в першій декаді лютого та часті опади перетворили ґрунтові дороги на суцільне місиво. Рух автомобільного транспорту майже припинився. До постачання були залучені танки та самохідно-артилерійські установки, але вони не могли здійснити потрібного обсягу перевезень. Тому Військова рада 1 Українського фронту прийняла рішення здійснювати доставку вантажів літаками По-2 2 повітряної армії (командуючий – генерал-полковник С. Я. Красовський).

Патрони для гвинтівок і автоматів, снаряди 45-мм гармат, гранати та міни клали в мішки (100–120 кілограмів), які підвішували під фюзеляж. Ящик з патронами ставили в кабіну штурмана. Загальне навантаження на літак складало 180 кілограмів. Пальне в баках також підвішували під фюзеляж. На літак з новим мотором підвішували 2 баки (240 літрів). 76-мм снаряди в касетах підвішували до бомботримачів. Снаряди для гвардійських мінометів підвішували без упаковок по 4 на літак. У кабіну штурмана клали ящик із взривниками. Навантаження на літак складало 210 кілограмів.

Транспортувати вантажі таким чином було надзвичайно небезпечно. Так, 16 лютого з 56 літаків 362 нічної легкобомбардувальної авіадивізії, які вилетіли на завдання, 11 були збиті винищувачами противника. Загинуло 2 особи, у тому числі заступник командира дивізії, 13 осіб були поранені, 4 – зникли безвісти. Але, незважаючи на труднощі, з 6 по 16 лютого дивізія здійснила 822 літако-вильоти, доставила військам 2 та 6 танкових, 40 армій 49 тонн пального, 65 тонн боєприпасів і снарядів, у тому числі для гвардійських мінометів 625 реактивних снарядів.

Зранку 12 лютого німецькі війська розпочали бойові дії. Форсувавши річку Гнилий Тікич, вони перейшли в наступ з Бужанки на Лисянку, з Франківки на Дашуківку. 164 танкова бригада 16 танкового корпусу, 8 гвардійська танкова бригада 20 танкового корпусу відбивали атаки німецьких танків, які намагались прорватись до Лисянки. Бригади 3 танкового корпусу, полки 58 та 340 стрілецьких дивізій намагались зупинити рух противника з Франківки на Дашуківку.

Героїчно обороняли Дашуківку воїни 50 танкової бригади 3 танкового корпусу, які, маючи 19 танків, протистояли натиску 70 німецьких танків. Лише коли в бригаді залишився 1 танк та 7 мотострільців, вона відійшла в напрямку Писарівки.

Не витримавши натиску німецьких військ, підрозділи Червоної армії відступили. Противник продовжував рух, намагаючись з Лисянки пробитись до Почапинець, з Дашуківки до Хижинець, Журжинець, де німецьке командування планувало з'єднатись з оточеними військами.

У той же час оточені німецькі частини захопили Шендерівку та Хильки. Відстань між двома групами німецьких військ скоротилась до 10–12 кілометрів.

Зранку 13 лютого близько 200 німецьких танків на вузькій ділянці фронту між Дашуківкою та Лисянкою сильним ешелонованим ударом прорвали оборону військ Червоної армії, захопили Дашуківку та Чеснівку. Через деякий час вони увірвались у Хижинці, але були вибиті звідти підрозділами 2 танкової армії. 13, 14 лютого точились кровопролитні бої на підступах до Писарівки, Хижинець, Лисянки та інших населених пунктів.

За даними оперативних зведень штабу 1 Українського фронту, 13 лютого у районі Хижинець, Писарівки вели бойові дії 57 мотострілецька бригада, батальйони 15 мотострілецької бригади, 107 та 109 танкові бригади 2 танкової армії, а також залишки 58 стрілецької дивізії. Полк 340 стрілецької дивізії не втримав північну частину Франківки і відійшов до Рідкодуба, інші полки відбивали атаки німецьких військ східніше Жаб'янки. У районі Лисянки напружені бої вели 164 та 8 гвардійська танкові бригади. На рубіж Лисянка–Лисянське Будище вийшла 136 стрілецька дивізія. У її полках налічувалось по 50–70 осіб.

14 лютого залишки 58 стрілецької дивізії та 107 танкової бригади відійшли на північну околицю Писарівки. Поруч трима-

ла оборону 50 танкова бригада. На південно-західній околиці Хижинець протистояли противнику два полки 340 стрілецької дивізії, по одному батальйону 57, 15 мотострілецьких бригад, 501 окремий кулеметно-артилерійський батальйон, на південній околиці – залишки 109, 164 танкових бригад, 181 танкова бригада, батальйон 15 мотострілецької бригади, яким командував капітан О. Г. Рибін. Цей батальйон протягом дня знищив 6 танків «Тигр». У Писарівці зосередились танки 20 гвардійської та 237 танкових бригад, у районі Федюківки – 21 гвардійської танкової бригади. Південно-західну частину Журжинець обороняли 1441 самохідно-артилерійський полк, батальйон 57 мотострілецької бригади, 22 гвардійська танкова бригада. У районі Лисянки діяли 8 гвардійська та 110 танкові бригади, у районі хутора Жовтневого – 136 стрілецька дивізія, у районі Чижівки – 167 стрілецька дивізія.

Виходячи з того, що на 14 лютого на зовнішньому фронті на ділянці прориву в районі Чеснівки, Лисянки німецькі війська мали 270 танків, а 11–14 лютого втратили 230, можна зробити висновок, що лише на ділянці прориву шириною 10 кілометрів і глибиною до 25 кілометрів у противника діяло приблизно 500 танків.

На 13 лютого у багатьох танкових бригадах Червоної армії, зокрема у 109, 110, 181, 237, залишилось по 1–5 танків. Великі втрати техніки і живої сили командування 2 танкової армії пояснювало кількома причинами: 1. Часті зміни завдань і розрізнені дії бригад і батальйонів не дозволяли не лише вивчити противника, а й район бойових дій. 2. Довготривалі марші в умовах бездоріжжя знижували боєздатність підрозділів. 3. Несвоєчасне постачання частин пальним і боєприпасами позначалось на результатах бойових дій. 4. Слабка підготовка поповнення особового складу частин і з'єднань знижувала ефективність бойових дій.

Побоюючись, що знекровлені у попередніх боях частини і з'єднання Червоної армії не стримають натиск німецьких військ, командування 1 Українського фронту вирішило перекинути в район Лисянки додаткові сили. Це, зокрема, 38, 302, 350 стрілецькі дивізії, 15 та 94 самохідно-артилерійські бригади, 24 винищувально-протитанкова артилерійська бригада, 17 артилерійська дивізія.

15 лютого на зовнішньому фронті німецькі війська вибрали новий напрямок удару – Журжинці, хутір Жовтневий. Журжинці захопити противник не зміг, але, обійшовши Лисянку з півночі, увірвався в хутір Жовтневий, а звідти силами до 30 танків з піхотою увійшов у Лисянку. Бої йшли на вулицях Лисянки і в хуторі Жовтневому.

У свою чергу 2 танкова армія перейшла в наступ на Чеснівку, Добридень. Кровопролитні бої за ці села йшли з перемінним

успіхом. О 16 годині 30 хвилин два мотострілецькі батальйони 15 мотострілецької бригади, підтримувані 4 самохідними артилерійськими установками, 2 танками, батареєю 76 армійського мінометного полку, 86 окремим гвардійським мінометним дивізіоном, зав'язали бої за Чеснівку. Вранці 16 лютого вони оволоділи селом, але не встигли окопатись і були змушені під натиском противника відійти на вихідні позиції. Через деякий час знову витіснили німецькі війська та згодом залишили село. Бої за Чеснівку тривали ще й 17 лютого.

16 лютого противник продовжував відчайдушно рватись на з'єднання з оточеними. Зранку він повністю оволодів хутором Жовтневим. У середині дня для німецьких військ склалась надзвичайно важка ситуація. З трьох сторін їх оточили війська Червоної армії: з півночі і сходу – дві бригади 2 танкової армії, з півдня та південного сходу – 136 стрілецька дивізія та три бригади 5 гвардійської танкової армії. Однак і в цій ситуації від спроб прорватись на з'єднання з оточеними німецькі війська не відмовились. Наприкінці дня близько 100 танків і до двох полків піхоти рушили з Лисянки на хуторі Жовтневий, плануючи звідти прорватись до Почапинець.

Військам Червоної армії вдалося стримати натиск противника. Це була остання спроба німецьких частин ззовні допомогти оточеним.

III. Ліквідація оточеного угруповання німецьких військ

Командування Червоної армії одночасно з організацією оборони на зовнішньому фронті вживало рішучих заходів з метою ліквідації оточеного угруповання.

Щоб уникнути марного кровопролиття, 8 лютого командуванню і всьому офіцерському складу оточених німецьких військ був пред'явлений ультиматум.

9 лютого в районі села Хирівки радянське командування чекало німецьких представників, але вони не прибули. Стало зрозуміло, що німецька сторона відхилила ультиматум. Війська Червоної армії відновили бойові дії. Водночас радянська сторона продовжувала знайомити німецьких солдатів і офіцерів з текстом ультиматуму. Листівки з пропозицією здатись у полон скидали з літаків на територію, яку займав противник. Продовжувалась роз'яснювальна робота по радіо, на хвилях німецьких штабних радіостанцій та через окопні звукові станції. Велику агітаційну роботу проводили члени Спілки німецьких офіцерів та Національного комітету «Вільна Німеччина». Однак дії, спрямовані на донесення до військ противника умов ультиматуму, виявились марними. У документах частин і з'єднань Червоної армії відсутні

дані про те, що відбувалась масова добровільна здача в полон німецьких солдатів і офіцерів. Оточене угруповання перестало існувати в результаті наступних бойових дій.

Знищення німецьких військ на корсунь-шевченківському плацдармі розпочалось ще в ході їх оточення, але планомірного характеру набуло після створення внутрішнього фронту. Для виконання цього завдання залучались війська 27 армії 1 Українського фронту, 4 гвардійської та 52 армій, 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу 2 Українського фронту. Всього 13 стрілецьких, 3 кавалерійських дивізії, 2 укріплені райони, а також танкові, артилерійські, мінометні частини Резерву Верховного Головнокомандування. За радянською історіографією, у частинах і з'єднаннях Червоної армії, які діяли на внутрішньому фронті, налічувалось 2 тисячі гармат і мінометів, 138 танків і самохідно-артилерійських установок. В останні дні операції кількість частин і з'єднань, а також військової техніки на внутрішньому фронті збільшилась.

Тактика військ Червоної армії полягала в тому, щоб розсікати оточене угруповання та знищувати його по частинах. У першій декаді лютого 1944 року активні бойові дії велись у південному та північному секторах кільця оточення. Так, у південному секторі війська 2 Українського фронту виконували завдання зі знищення млієвсько-городищенського угруповання противника. Після ліквідації вільшансько-вербівського вузла оборони німецькі підрозділи в районі Млієва–Городища опинились у напівоточенні. З південно-східного боку вони були охоплені військами 52 армії, з півдня та південного заходу – військами 4 гвардійської армії, з заходу – військами 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу та 180 стрілецької дивізії 27 армії.

Завдання військ Червоної армії було наступним: 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус та 180 стрілецька дивізія оволодівають Валявою, виходять східніше цього населеного пункту, перерізають залізничну та шосейну дороги, які ведуть з Городища на Корсунь. Із району Великого Старосілля в напрямку села Завадівки на зустріч кавалеристам рухаються підрозділи 52 армії. 20 та 21 гвардійські стрілецькі корпуси 4 гвардійської армії наступають у напрямку Городища і очищають від противника цей населений пункт.

Бої за Валяву точились упродовж двох днів і носили напружений характер. У тактичному відношенні цей населений пункт був дуже незручний для оборони, адже знаходиться в улоговині. Але залишити його для німецьких військ означало втратити дороги на Корсунь. Цього вони не могли допустити у зв'язку з обставинами, що виникли в той час.

6 лютого німецькі війська припинили наступ на зовнішньому фронті в районі Новомиргорода, Товмача. Тобто вони відмовились від городищенського напрямку, як вірогідного напрямку виходу з оточення і переорієнтовувались на лисянський. 7 лютого командуючий оточеними військами генерал-лейтенант артилерії В. Штеммерман одержав радіограму Головного командування 8 армії, в якій ішлось про необхідність просування всіх оточених військ у район села Шендерівки для виходу з оточення через Лисянку. Утримання шосейної та залізничної доріг між Городищем і Корсунем мало важливе стратегічне значення. Саме цими дорогами планувалось відведення військ та бойової техніки з району Млієва – Городища на Корсунь. Тому Валяву противник намагався утримати за будь-яку ціну.

Початок наступу військ Червоної армії на Валяву був запланований на ранок 6 лютого. Однак підрозділи 11 гвардійської кавалерійської та 180 стрілецької дивізій своєчасно не прибули на вихідні позиції. Тому о 9 годині ранку лише 47 гвардійський кавалерійський полк 12 гвардійської кавалерійської дивізії з району села Квіток перейшов у наступ. До 14 години йому вдалось захопити південну околицю села. Зустрівши сильний опір противника, кавалеристи змушені були відступити. Самотужки один полк не міг подолати сильну оборону противника.

У ніч з 6 на 7 лютого 45 та 47 гвардійські кавалерійські полки 12 гвардійської кавалерійської дивізії розпочали новий наступ на Валяву. Їх підтримала 11 гвардійська кавалерійська дивізія та 21, 42 стрілецькі полки 180 стрілецької дивізії. Боротьба була надзвичайно жорстокою. Для німецьких солдатів форпостом ставала кожна будівля у Валяві. Іноді протистояння доходило до рукопашних сутичок. У результаті вуличних боїв до кінця дня 7 лютого село було визволене від німецьких військ.

Наступного дня 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус мав здати свої бойові позиції підрозділам 4 гвардійської армії, але вони своєчасно не підійшли в зазначений район. Кавалеристи одержали новий наказ командуючого 2 Українським фронтом генерала армії І. С. Конєва: наступати в напрямку села Завадівки для з'єднання з підрозділами 52 армії.

Зранку 8 лютого зав'язались бої за хутір Валявський та дороги на Корсунь. Німецькі війська намагались утримати зайняті позиції, щоб дати можливість основним силам відійти в район Корсуня. 9 лютого близько другої години ночі розвідка 12 гвардійської кавалерійської дивізії зафіксувала рух великої кількості автомобілів та піхоти по дорозі з Городища на Корсунь. За німецькими даними, дорога з Городища на Корсунь була забита гігантськими колонами вантажівок, які застряли в грязі.

8–9 лютого у районі Валяви та хутора Валявського точились кровопролитні бої. Підрозділи 180 стрілецької дивізії стримували противника на підступах до Валяви. Лише з 11 до 15 години 9 лютого 42 стрілецький полк відбив три контратаки противника. Кавалеристи намагались оволодіти хутором Валявським та перерізати автомобільну й залізничну дороги з Городища на Корсунь. 45 та 47 гвардійським кавалерійським полкам вдалось це зробити опівдні 9 лютого. Розвиваючи успіх, кавалерійські підрозділи увірвались у Завадівку, де зустрілись з військами 52 армії.

У Завадівці знаходилась значна частина тилів та складів оточених німецьких військ, тому бої за цей населений пункт були надзвичайно жорстокими. Так, лише піхотинці 373 стрілецької дивізії 52 армії за один день відбили 9 контратак противника. 10 лютого Завадівка була визволена від німецьких військ. Згідно з оперативним зведенням штабу 2 Українського фронту від 11 лютого, у цьому селі противник залишив 970 автомашин, 123 гармати, 10 бронемашин, 18 тягачів, 62 мотоцикли, 35 мінометів, 6 складів з військовим майном. Захоплено 135 полонених.

В один день із Завадівкою було визволене сусіднє село – Черепин. У бою за цей населений пункт відзначилась рота під командуванням лейтенанта М.В. Уколова з 861 стрілецького полку 294 стрілецької дивізії 52 армії. Швидко і вміло організувавши оборону, а згодом рішуче переслідуючи противника, бійці знищили близько двадцяти німецьких солдатів і захопили значні трофеї, зокрема 2 ручні кулемети. Під час однієї з атак лейтенант М. В. Уколов одержав смертельне поранення. Посмертно йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Зі вступом військ Червоної армії в Завадівку замкнулось кільце навколо млієвсько-городищенського угруповання німецьких військ. Ранком 10 лютого підрозділи 254 стрілецької дивізії 52 армії, 11 гвардійської кавалерійської дивізії, 5 гвардійської повітрянодесантної, 62 гвардійської та 303 стрілецьких дивізій 4 гвардійської армії підійшли до Городища. Надвечір вони зайняли місто. Особовий склад німецьких підрозділів встиг вийти з оточення, але залишив у Городищі багато військової техніки і майна.

Під час Корсунь-Шевченківської битви млієвсько-городищенська операція була єдиною вдалою операцією з розчленування оточеного угруповання та знищення його по частинах. Одночасно з нею планувалось проведення подібної операції в північному секторі кільця силами 206, 337 стрілецьких дивізій та 54 укріпленого району 27 армії. Стрілецькі дивізії мали завдання, наносячи удари з району села Миколаївки (337 стрілецька дивізія) у східному напрямку та з району села Бровахи (206 стрілецька дивізія) у західному напрямку, зустрітися на лівому березі

річки Росі в районі села Саморідні (передмістя Корсуня), замкнути кільце оточення навколо німецьких військ і з допомогою 54 укріпленого району та окремих підрозділів 52 армії знищити їх. Однак слабка 27 армія силами двох стрілецьких дивізій і одного укріпленого району виконати завдання командування не могла. Події розвивались за іншим сценарієм.

337 стрілецька дивізія одержала завдання 9 лютого перейти в наступ, оволодіти Вираєвом і вийти на околицю Саморідні. Виконуючи його, війська дивізії 8 лютого форсували Рось у районі Миколаївки і відразу ж розпочали наступ. Однак дістатися Саморідні вони не змогли. До 13 лютого підрозділи дивізії вели кровопролитні бої за Вираїв. Щодня піхотинці відбивали дві – три атаки противника. Село по кілька разів переходило з рук у руки. У політдонесеннях політвідділу 337 стрілецької дивізії наводиться багато прикладів умілих і відважних дій окремих солдатів і офіцерів під час наступу на цей населений пункт. Так, рядовий Пустовіт знищив дві кулеметні точки противника, які заважали наступу піхоти, і першим досяг висоти на околиці Вираєва.

У лісі поблизу села був тяжко поранений командир 337 стрілецької дивізії генерал-майор Г. О. Ляскін. Солдати винесли свого командира з поля бою. Не виконавши завдання командування, дивізія здала свої бойові позиції 54 укріпленому району.

За 4 дні до цього, наступаючи від Миронівки, батальйони 54 укріпленого району підійшли до села Пішок. Планували взяти село штурмом, тому, незважаючи на безперервний вогонь противника, взвод лейтенанта П.А. Пузаня з 403 окремого кулеметно-артилерійського батальйону увірвався в будинки на околиці села. Під натиском «урівців» противник почав відступати. Однак, коли автоматники, захопившись боєм, відірвались від кулеметників, німецькі війська перейшли в контратаку і змусили 403 батальйон припинити наступ.

Бої точились усю ніч з 9 на 10 лютого. Противник 4 рази контратакував «урівців», але на ранок і радянські, і німецькі підрозділи залишались на тих позиціях, з яких розпочинали наступ. 11 лютого батареї лейтенантів Федорова і Соловйова прямою наводкою відкрили вогонь по противнику. Під прикриттям артвогню бійці пішли в чергову атаку. Тричі перша та третя роти 403 окремого кулеметно-артилерійського батальйону контратакували німецькі позиції, доки, нарешті, о 18 годині закріпились на курганах поблизу населеного пункту. Вночі 12 лютого Пішки були визволені від німецьких військ.

Наступного дня 54 укріплений район підійшов до Вираєва. Три дні точились бої за цей населений пункт. Лише надвечір 15 лютого підрозділи укріпленого району зайняли село.

На лівому фланзі 27 армії 206 стрілецька дивізія одержала завдання 7 лютого зосередитись у районі Драбівки, звідки спільно з лівофланговими підрозділами 52 армії розпочати виконувати завдання по ізоляції та знищенню німецьких військ у північному секторі кільця.

206 стрілецькій дивізії потрібно було оволодіти Будою Бровахівською, Сахнівкою, потім – Корнилівкою (нині – село Кірове), Нетеребкою і, нарешті, – Гарбузином і лівобічною частиною Корсуня. 7 лютого до 17 години дивізія зосередилась на північно-західній околиці Драбівки. Напередодні цей населений пункт визволила 294 стрілецька дивізія.

8 лютого 206 стрілецька дивізія двома стрілецькими полками (737 та 748), які підтримував 713 самохідно-артилерійський полк, оволоділа Бровахами, вийшла на північну околицю Корнилівки та на південно-східну околицю Сахнівки. Взяття Сахнівки мало важливе стратегічне значення: війська 27 армії з'єднались з військами 52 армії.

Під час визволення вищезгаданих сіл підрозділам 206 стрілецької дивізії надавали допомогу бійці партизанського з'єднання «Рижого».

На підставі розпорядження Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова 9 лютого 1944 року 206 стрілецька дивізія з 713 самохідно-артилерійським полком увійшла до складу 73 стрілецького корпусу 52 армії. Дивізія мала завдання до кінця дня 10 лютого вийти в район Саморідні, де з'єднатися з частинами 1 Українського фронту. Виконати цей наказ вона не змогла. 9, 10 лютого її підрозділи вели бойові дії в Нетеребці та Корнилівці. Найбільшим успіхом можна вважати вихід 722 стрілецького полку в район курганів між Корнилівкою та Гарбузином.

10 лютого лінія внутрішнього фронту проходила західніше Буди Бровахівської та Корнилівки, через східну околицю Гарбузина, через Деренківець, Завадівку, Мліїв, звідти понад Миропіллям на Кошмак, далі по південно-західній околиці Глушок, понад Петрушками, Прутильцями, Стеблевом, східніше хуторів Яблунівського і Вираївського, по східній околиці Вираєва, східніше Нехворощі, понад Пішками, Поташнею, Будою Горобіївською, до Буди Бровахівської. Площа кільця оточення становила 400 квадратних кілометрів.

Німецькі війська, які знаходились у північному секторі кільця оточення, виконуючи розпорядження Головного командування 8 армії, з 10 лютого розпочали стягувати свої сили до Корсуня. Тому того ж дня командуючий 1 Українським фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін поставив перед військами 27 армії нове завдання. У районі Скрипчинець, Склименець, Сидорівки створити ударну групу в складі 202 стрілецької дивізії, 999 самохідно-артилерійського полку, 315 винищувально-протитанкового артилерійського полку, 1950 далекобійного артилерійського полку, двох дивізіонів РС М-31, 57 гвардійського мінометного полку. Зранку 12 лютого розпочати наступ у напрямку Корсуня і до кінця дня оволодіти Стеблевом і Яблунівкою. 180 стрілецькій дивізії, наступаючи з району Кошмака, також увійти в Яблунівку. 337 стрілецькій дивізії підійти до Корсуня з північного заходу. 54 та 159 укріпленим районам зайняти Сотники та Саморідню. Однак німецькі війська своїми діями внесли в ці плани певні корективи. Зі складу 27 армії у визволенні Корсуня брав участь лише 54 укріплений район.

Корсунь визволили війська 52 армії. Ще 5 січня 1944 року ця армія одержала наказ командуючого 2 Українським фронтом визволити Корсунь 8 січня 1944 року, але він не був виконаний. 6 лютого 1944 року командування 52 армії одержало новий наказ про наступ на Корсунь. 10 лютого війська армій вийшли на рубежі за 3–10 кілометрів від міста: 206 стрілецька дивізія – Корнилівка, східна околиця Гарбузина, північна околиця Набутова; 294 стрілецька дивізія – західна частина Деренківця, західна околиця Черепина; 373 стрілецька дивізія – східна околиця Вільхівчика; 254 стрілецька дивізія – східніше Миропілля. На цьому рубежі німецькі війська організували стійку оборону, намагаючись на деякий час затримати наступ Червоної армії і дати можливість своїм частинам відійти в район Стеблева. За радянською історіографією, з боку противника на цьому рубежі оборонялись штурмова мотобригада СС «Валлонія», частини танкової дивізії СС «Вікінг», 57 та 72 піхотні дивізії, частина сил 167 та 389 піхотних дивізій.

Перед військами Червоної армії стояло завдання 12 лютого оволодіти містом Корсунем. Однак цього дня 206 стрілецька дивізія змогла досягти лише центру Гарбузина, 294 стрілецька дивізія – форсувати Рось і зосередитись на південно-східній околиці Гарбузина, 373 стрілецька дивізія вийшла на західну околицю Карашини. Її 1237 стрілецький полк у районі Миропілля змінив підрозділи 254 стрілецької дивізії, які вибули в резерв командуючого армією і здійснили марш у район Селища. До складу 52 армії увійшли 31, 252 та 303 стрілецькі дивізії 4 гвардійської армії. Вони тримали оборону в районі Кошмака, Глушок.

13 лютого війська 52 армії також не досягли успіху. Причини невдач командування армії пояснювало неукомплектованістю стрілецьких дивізій особовим складом, відставанням артилерії від бойових порядків піхоти та незабезпеченістю артилерії боєприпасами, а піхоти патронами. Зокрема, 373 стрілецька дивізія мала особового складу 2300 осіб, боєприпасів для гар-

мат – 0,8 боєкомплекту, для мінометів – 0,5 боєкомплекту. У 303 стрілецькій дивізії було по 3–5 патронів на бійця. У 252 стрілецькій дивізії 923 стрілецький полк не мав гармат, 932 – мав одну 45-мм гармату, 924 – по одній 45-мм та 76-мм гарматі, три 120-мм міномети, але без мін. Складною була ситуація і в інших дивізіях. Командування 52 армії вживало термінових заходів для виправлення становища і продовження наступу на Корсунь. Поповнення особового складу дивізій відбувалось за рахунок населення визволених міс і сіл. Так, за 5 днів Корсунь-Шевченківської операції з чотирьох населених пунктів Корсунського району, які визволяла 52 армія, було мобілізовано понад 700 осіб.

Вранці 14 лютого одночасно з трьох боків (з Саморідні, Гарбузина і Корсуня) у місто вступили підрозділи 54 укріпленого району, 206, 294 та 373 стрілецьких дивізій. Північну частину міста зайняв 54 укріплений район, залізничну станцію та привокзальне містечко – 294 стрілецька дивізія, центр міста – 206 стрілецька дивізія та 1234 стрілецький полк 373 стрілецької дивізії, правобережну частину (Зароссся) – інші полки 373 стрілецької дивізії.

У місті війська Червоної армії захопили 18 транспортних літаків, 20 гармат, 5 танків, 6 складів з боєприпасами і продовольством.

Найдраматичніше події розвивались у північно-західному секторі кільця оточення. Ще на початку Корсунь-Шевченківської операції війська 180 та 337 стрілецьких дивізій, прорвавши оборону противника між Тинівкою і Ківшуватим і не зустрічаючи опору противника, за 5 днів просунулись на 20–45 кілометрів. 337 стрілецька дивізія досягла Стеблева, але не змогла втримати цей населений пункт. Німецька піхота, підтримувана танками і самохідними гарматами, нанесла удар по підрозділах дивізії з району Вираєва, Яблунівки. У результаті чотириденних боїв війська Червоної армії змушені були залишити Стеблів.

На початку лютого 1944 року лінія фронту у північно-західному секторі кільця оточення проходила поблизу Комарівки, Шендерівки, Хильок. Коли німецькі війська розпочали підготовку до свого першого наступу на зовнішньому фронті в районі Лисянки, командуванню Червоної армії стало зрозуміло, що, у свою чергу, оточені спробують прорватись на Лисянку через Шендерівку. Цьому сприяла зручна конфігурація місцевості, наявність шляхів для руху великих військових сил та незначна відстань між Шендерівкою та Лисянкою.

Враховуючи важливість шендерівського напрямку, ще 31 січня 1944 року командування 1 Українського фронту віддало наказ командуванню 27 армії про створення в районі Шендерівки сильного опорного пункту і необхідність призначення його комендантом «відповідального, рішучого офіцера». Виконуючи

цей наказ, командування 27 армії створило в селі вузол оборони, який займав смугу 4 кілометри по фронту і мав значну глибину. Комендантом шендерівського вузла оборони був призначений майор В. С. Лосєв. На цій ділянці фронту тримав оборону 22 окремий вогнеметний батальйон. Це спеціалізований підрозділ, призначений для враження горючою сумішшю військ і техніки противника, а також для створення осередків пожежі в населених пунктах і лісах. Він прибув у Шендерівку з-під Богуслава, де прикривав підступи до міста.

Разом з вогнеметниками тримали оборону воїни 500 окремого кулеметно-артилерійського батальйону 159 укріпленого району. Батальйон був перекинутий на корсунь-шевченківський виступ з-під Києва, де прикривав підступи до столиці України з житомирського напрямку. Цей підрозділ був повнокровною військовою одиницею, оскільки незадовго до цього повернувся з переформування. 1 лютого він зайняв оборону в Шендерівці. Фланги шендерівського вузла оборони прикривали інші кулеметно-артилерійські батальйони 159 укріпленого району та 881 винищувально-протитанковий артилерійський полк.

2 лютого 22 окремий вогнеметний та 500 окремий кулеметно-артилерійський батальйони вступили в бій. Цього ж дня вони відбили 8 контратак противника. Надалі – по кілька контратак щоденно. Затишшя настало 8 лютого у зв'язку з переходом лінії фронту парламентерами. О 13 годині 9 лютого 22 окремий вогнеметний та 500, 491 окремі кулеметно-артилерійські батальйони відновили бойові дії. Вони розпочали наступ на Стеблів, але, зустрівши сильний опір противника, змушені були повернутись на вихідні позиції. Подібні спроби 10 лютого також не мали успіху.

У ніч з 11 на 12 лютого німецькі війська великими силами контратакували позиції підрозділів Червоної армії в районі Шендерівки. Таку активність можна пояснити двома причинами. По-перше, після поразки в районі Млієва–Городища шендерівський напрямок став головним у їх планах виходу з оточення. По-друге, 11 лютого на зовнішньому фронті в районі Лисянки розпочався новий наступ їхніх військ.

Контратака німецьких військ силами до двох полків піхоти і 40 танків була успішною. На світанку 12 лютого вони захопили Нову Буду, упродовж дня – Скрипчинці, Хильки, Комарівку; оточили війська Червоної армії в Шендерівці.

З цього часу бойові дії на внутрішньому та зовнішньому фронтах набули характеру зустрічних ударів. Будь-якої миті противник міг розірвати кільце і вийти з оточення. Про складність ситуації та невпевненість командирів окремих частин і з'єднань

Червоної армії в тому, що вони зможуть стримати натиск противника, свідчать бойові донесення. «Даних про те, що північне і південне угруповання з'єднались, не надходило», – говориться в одному з них.

Потрапивши в оточення, шендерівський гарнізон дві доби вів кровопролитні бої. 500 окремий кулеметно-артилерійський батальйон втратив близько 80 відсотків особового складу і майже всю зброю. Командир батальйону майор І. П. Синіцин прийняв рішення: у ніч з 13 на 14 лютого прориватись на з'єднання з іншими підрозділами 159 укріпленого району. Під прикриттям темряви понад сто солдатів і офіцерів, у тому числі й поранені, які могли рухатись, залишили село Шендерівку. Їм пощастило вийти з оточення.

Командування Червоної армії вживало термінових заходів для стабілізації ситуації в районі Шендерівки. У спеціальній телеграмі Ставки Верховного Головнокомандування, адресованій представнику Ставки Маршалу Радянського Союзу Г. К. Жукову та командуючому 1 Українським фронтом генералу армії М. Ф. Ватутіну, вказувалось на причини ситуації, що виникла. По-перше, не було загального плану знищення корсунь-шевченківського угруповання спільними силами військ 1 та 2 Українських фронтів. По-друге, слабка за своїм складом 27 армія не була своєчасно підсилена. По-третє, не було вжито рішучих заходів для виконання наказу Ставки Верховного Головнокомандування про знищення в першу чергу німецьких військ на стеблівському напрямку.

Через кілька годин після телеграми командуючий 2 Українським фронтом генерал армії І.С. Конєв одержав директиву Ставки Верховного Головнокомандування, в якій, зокрема, було сказано: «У зв'язку з тим, що для ліквідації корсунь-шевченківського угруповання противника необхідно об'єднати зусилля всіх військ, які виконують це завдання, і оскільки більше цих військ належить 2 Українському фронту, Ставка ВГК наказує:

Покласти керівництво усіма військами, які діють проти корсунського угруповання противника, на командуючого 2 Українським фронтом, із завданням найближчим часом знищити корсунське угруповання німців. У відповідності з цим, 27 армія у складі 180, 202, 337 стрілецьких дивізій, 54 та 159 укріплених районів і всіх частин підсилення підпорядкувати командуючому 2 Українським фронтом. Постачання 27 армії залишити за 1 Українським фронтом».

На виконання цієї директиви командування 2 Українського фронту вжило заходів для підсилення найбільш небезпечних ділянок внутрішнього фронту. 12–13 лютого у район Шендерівки терміново були перекинуті додаткові сили. Це, зокрема, 62 гвардійська стрілецька дивізія 4 гвардійської армії, 180,

202 стрілецькі дивізії 27 армії, 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус, 29 танковий корпус 5 гвардійської танкової армії, 11, 27 окремі гвардійські танкові бригади, а також артилерійські мінометні, танкові частини з Резерву Верховного Головнокомандування. Підтримувала наземні війська 5 повітряна армія.

Першочергове завдання військ Червоної армії полягало в тому, щоб відібрати у противника захоплені села і «загнати» його в глибину кільця. Завдання було не з легких. На ділянці прориву противник мав 270 танків, 252 одиниці артилерії та понад 12 тисяч вояків.

Витіснити німецькі війська з Хильок намагались підрозділи 202 стрілецької дивізії. Вона прибула на корсунь-шевченківський плацдарм 10 лютого. У ніч з 11 на 12 лютого здійснила марш з району Медвина в район Хижинців, Журжинець, Петровського, Почапинець. Марш проходив у надзвичайно важких умовах. Пересічена місцевість і непрохідні дороги виснажили бійців. За спогадами начальника штабу 315 винищувально-протитанкового артилерійського полку (полк підтримував 202 стрілецьку дивізію) майора М.А. Скуцького, коли особовий склад дивізії підійшов до Хильок, артилеристи побачили, що солдати – всі молоді (18–19 років), після дводенного маршу по грязі – мокрі і дуже стомлені. Засинали прямо в окопах. Одяг примерзав до землі. У хвилини затишшя артилеристи ходили по позиціях піхотинців, відривали примерзлий одяг, розтирали солдатів.

Під час маршу 202 стрілецької дивізії відстав гужовий і автомобільний транспорт, не прибули до місця призначення 652 артилерійський полк, 189 окремий винищувально-артилерійський полк, автотранспортна рота з боєприпасами і продовольством. Все це ускладнило виконання дивізією бойових завдань.

Утриманню Хильок противник надавав виключно важливого значення. Німецьке командування планувало в районі цього населеного пункту нанести допоміжний удар по військах Червоної армії. Відтягнути сюди значні їх сили, тим самим дати можливість оточеним розірвати кільце в районі Петровського – Комарівки.

12 лютого 645 стрілецький полк 202 стрілецької дивізії одержав наказ, наступаючи з району Комарівки, до кінця дня оволодіти Хильками. Спочатку наступ розвивався успішно. Бійці оволоділи південною околицею Хильок і продовжували рухатись уперед. Однак через деякий час противник вийшов у тил військ, які наступали, порушив зв'язок між командними пунктами підрозділів, позбавив командира полку можливості управляти військами.

Залишившись без командування, батальйони діяли самостійно. Командир другого стрілецького батальйону старший лей-

тенант Скорняков тричі особисто водив бійців в атаку, під час третьої – загинув. Коли перший стрілецький батальйон потрапив в оточення, його командир капітан Кобиш чітко командував ротами і не допустив паніки серед солдатів. Увесь день батальйон вів бій, а з настанням темряви вийшов з оточення. Інші підрозділи 645 стрілецького полку вели бойові дії доти, доки не закінчились боєприпаси, потім відійшли на вихідні позиції.

Отже, перший день наступу для 202 стрілецької дивізії був невдалим. 645 стрілецький полк поніс величезні втрати. Загинуло 15 офіцерів та 66 солдатів. Поранення одержали 205 осіб. 654 особи вважались зниклими безвісти. Під час відступу на полі бою було залишено 23 міномети, втрачено багато гвинтівок і ручних кулеметів. Один зі стрілецьких батальйонів втратив усі станкові кулемети.

13 лютого підрозділи 202 стрілецької дивізії розпочали новий наступ на Хильки. Їм вдалось увійти в село. Щоб розібратись у ситуації, що склалась, на поле бою прибув командир дивізії полковник З. І. Ревенко, якого було тяжко поранено осколком снаряда в груди. 16 лютого 1944 року він помер у шпиталі. Посмертно нагороджений орденом Леніна.

Під час бою воїни 654 стрілецького полку взяли в полон німецького унтер-офіцера та чотирьох солдатів, які показали, що серед німецьких вояків є такі, хто заживо себе хоронить, але багато й тих, хто вірить у свою перемогу.

14–15 лютого війська 202 стрілецької дивізії знову намагались оволодіти Хильками. Можна навести багато прикладів героїчних дій солдатів і офіцерів у ці дні. Так, командир артилерійської батареї 652 артилерійського полку старший лейтенант В. Л. Родзян, вийшовши за бойові порядки своєї піхоти, корегував вогонь батареї, завдяки чому батарея знищила два кулемети противника. Командир батареї був убитий німецьким снайпером. Старший лейтенант Мордасов та його заступник зі стройової частини з вигуками «Ура!», «За Батьківщину!» кинулись вперед, піднімаючи в атаку бійців батальйону. Вони черговий раз увірвались у село. Близько тридцяти хвилин тривав жорстокий бій. Противник тричі переходив у контратаки. Після третьої контратаки червоноармійці змушені були відступити.

Рядовий Садиков з першого стрілецького батальйону 645 стрілецького полку під час бою був поранений в руку, але продовжував вести вогонь. Знищив 8 солдатів противника. Поле бою залишив після другого поранення.

Однак окремі прояви сміливості і відваги не могли забезпечити успіху. Загальна організація наступу була вкрай незадовільною, що пояснюється кількома причинами:

1. Артилерійська підготовка перед наступом піхоти не проводилась. Через погану видимість артилерія вела вогонь не прицільно, а по площинах, тому вогневі точки противника не були подавлені.

2. Через непрохідність доріг транспорт дивізії не справлявся з підвезенням боєприпасів до бойових позицій.

3. Відсутність зв'язку в батальйонах не дозволяла їх командирам оперативно віддавати команди особовому складу.

4. Лише в останні два дні Корсунь-Шевченківської операції дії піхотинців підтримували танки та САУ 27 окремої гвардійської танкової бригади.

За бойовим донесенням командира 1317 стрілецького полку, піхотинцям доводилось протистояти не лише піхоті противника, а й танкам та САУ.

За 6 днів боїв у районі Хильок 202 стрілецька дивізія втратила вбитими понад 900 воїнів.

У районі Нової Буди та Комарівки намагались потіснити противника підрозділи 62 гвардійської, 180, 254 стрілецьких дивізій, 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу, 29 танкового корпусу, 22 гвардійської танкової бригади, 11 та 27 окремих гвардійських танкових бригад.

12 лютого 11 гвардійська кавалерійська дивізія досягла району Сухин та Нової Буди. Через кілька годин сюди ж підійшла 12 гвардійська кавалерійська дивізія. У другій половині дня вони розпочали наступ. Їм вдалось оточити Нову Буду, а наступного дня оволодіти південною частиною села.

Того ж дня о 14 годині дві бригади 29 танкового корпусу були повернуті на північ для ліквідації прориву противника. Одна бригада вела бойові дії на підступах до Шендерівки, інша – підтримувала кавалеристів у районі Нової Буди.

Також 12 лютого 180 стрілецька дивізія завершила передислокацію з району Квіток, Глушок до Комарівки, де разом з 492 мінометним та 298 самохідно-артилерійським полками, частиною сил 33 гвардійської мінометної бригади та танковим батальйоном 22 гвардійської танкової бригади розпочала наступ. Впродовж дня було знищено 6 танків та близько 200 солдатів і офіцерів противника. 13 лютого у бій за Комарівку вступили кавалеристи 63 кавалерійської дивізії.

13 лютого 337 стрілецька дивізія, підтримувана 480 армійським мінометним полком, 16 гвардійським мінометним полком, розпочала бої за очищення Склименець. Наступного дня підрозділи дивізії разом зі 159 укріпленим районом вибили противника з цього населеного пункту і на деякий час відновили положення в районі Хирівки.

14 лютого у Новій Буді та Комарівці точились кровопролитні вуличні бої. Про їх характер свідчить, зокрема, оперативне зведення командування 12 гвардійської кавалерійської дивізії: «47 гв. КП (кавалерійський полк. – *Л.О.*) о 6 годині 30 хвилин перейшов у наступ, до 12 години просунувся вперед на 200 м, звільнив від противника 6 будинків (у Новій Буді. – *Л.О.*). Долаючи опір противника, знищуючи будівлі разом з німецькими солдатами, вийшов на північно-східну околицю села, де й закріпився. 43 гв. КП до 12 години просунувся на 250 м, звільнив 15 будинків, а до 20 години – вулицю на північній околиці села».

За день підрозділи 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу в районі Нової Буди та Комарівки відбили 9 контратак противника.

У Комарівці обидві сторони також боролись за кожний будинок, за кожну вулицю. Будинки ставали бастіонами, які піхотинцям, кавалеристам, танкістам доводилось брати штурмом. Зокрема, 21 стрілецький полк 180 стрілецької дивізії, маючи 800 осіб особового складу,. 14 лютого о 9 годині ранку зайняв оборону на великій ділянці фронту (3,5 кілометра) і вподовж доби відбивав численні атаки ешелонованого наступу противника. Однак успіху не мав.

Отже, за три доби підрозділи Червоної армії не змогли відновити позиції, втрачені в ніч з 11 на 12 лютого. Натиск противника був настільки сильним, що вони з величезними труднощами утримували зайняті позиції.

15 лютого лінія фронту проходила східніше Шендерівки, через центр Нової Буди, південною околицею Комарівки, східними околицями Хильок і Скрипчинець, західною околицею Стеблева, східніше Вираєва і Саморідні, західніше Корсуня, поблизу Листвини, західною околицею Туркенець (нині – село Переможинці), через південну частину Тараші. На плацдармі довжиною 24 кілометри і шириною 8 кілометрів, який простріловався артилерією майже в усіх напрямках, знаходилось кілька десятків тисяч німецьких солдатів і офіцерів, кілька тисяч автомашин, танків, САУ, які рухались у напрямку Шендерівки. Дорога від Стеблева до Шендерівки палала. Оточені палили автомобілі, які збились на дорозі в кілька рядів і не могли рухатись далі.

У той час, коли війська 4 гвардійської та 27 армій, окремі підрозділи 5 гвардійської та 6 танкових армій намагались стримати німецькі війська в районі Шендерівки, дивізії 52 армії переслідували противника, який відступав з Корсуня.

373 стрілецька дивізія після визволення Корсуня вийшла на підступи до Яблунівки, де наштовхнулась на сильну оборону противника. Німецьку піхоту підтримували танки та САУ. Під час

наступу поніс великі втрати 1237 стрілецький полк дивізії. Одержали поранення командир полку, два його заступники, кілька командирів взводів і рот, загинув командир кінної розвідки. Щоб подолати німецьку оборону з меншими втратами, командир дивізії віддав наказ нанести удар по противнику з тилу.

Група бійців на чолі з командиром кулеметної обслуги старшим сержантом М.І. Князєвим під прикриттям темряви тихо прослизнула через передній край оборони противника, обійшла мінне поле, оволоділа висотою західніше Яблунівки і звідти відкрила вогонь. Коли німці зрозуміли, що їм у тил зайшла невелика група бійців, вони пішли в атаку. Червоноармійцям доводилось впритул розстрілювати солдатів противника. Сили були нерівні, тому старший сержант М.І. Князєв сигнальними ракетами викликав вогонь радянської артилерії на себе. Група, очолювана старшим сержантом М.І. Князєвим, прикувала до себе увагу противника, чим сприяла підрозділам дивізії у визволенні Яблунівки. За вмілі і рішучі дії сержанту М. І. Князєву було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

16 лютого підрозділи 252 та 373 стрілецьких дивізій зайняли Яблунівку. Лише 1237 стрілецький полк 373 стрілецької дивізії захопив у Яблунівці 5 легкових і 25 вантажних автомобілів. Дані про трофеї інших частин Червоної армії нам не відомі.

Звільнивши Яблунівку, частини 52 та 4 гвардійської армій підійшли до Стеблева. Прикриваючись групами піхотинців, які вели автоматно-кулеметний вогонь, німецькі війська відступали на Шендерівку. Знищуючи групи прикриття, частини Червоної армії (252, 254, 294, 373 стрілецькі дивізії) переслідували противника. В окремих місцях точились запеклі бої.

16 лютого війська Червоної армії визволили територію Стеблева, за винятком південної частини, яка була звільнена вранці наступного дня.

У ніч з 16 на 17 лютого в руках оточених залишались Скрипчинці, Хильки, Комарівка, Нова Буда, Шендерівка та південна частина Стеблева.

Після одержання 15 лютого радіограми від командування 8 армії та 16 лютого телеграми від фельдмаршала фон Манштейна командуванню оточеного угруповання стало зрозуміло, що надії на допомогу ззовні більше немає, виходити з оточення доведеться самотужки.

За німецькими даними, перед виходом з оточення в «котлі» знаходилось 45 тисяч солдатів і офіцерів. Згідно з планами командування, вони прорівались на Лисянку трьома колонами на фронті 4,5 кілометра. Опівночі, з 16 та 17 лютого, колони вирушили з Шендерівки у напрямку Почапинець, Журжинець. Через

ці населені пункти пролягав їх шлях на Лисянку. Рухались дуже повільно. Скупчення на невеликій території великої кількості людей і техніки вносило певний безлад.

Не сприяла швидкому руху й погода. Над Центральною Україною панував циклон. Ще 14 лютого 1944 року почала знижуватись температура. 15 лютого вона досягла мінусових позначок, пішов сніг. 16 лютого температура знизилась з мінус 2 до мінус 6 градусів, розгулявся сніговий буран, який тривав і 17 лютого. На відстані 20 метрів не було видно не лише людей, а й навіть будівель. Дороги були заметені снігом.

Такі погодні умови не лише уповільнювали рух, а й значною мірою сприяли тому, що німецькі війська близько третьої години ночі майже непомітно підійшли до позицій Червоної армії.

Коли командуючому 2 Українським фронтом генералу армії І. С. Конєву стало відомо, що війська противника з Шендерівки намагаються прорватись на Лисянку, він зателефонував командуючому 5 повітряною армією генерал-полковнику С. К. Горюнову і попросив знайти льотчиків-добровольців, які б взялися за виконання дуже ризикованого завдання: у заметіль долетіти з-під Кіровограда до Шендерівки, визначити напрямок руху німецьких військ, скинути на колони запалювальні бомби, тим самим дати орієнтир артилерії та гвардійським мінометам. Коли була викладена суть завдання, усі льотчики 392 авіаполку 312 нічної легкобомбардувальної авіадивізії виявили бажання летіти на виконання складного завдання. Першим піднявся в повітря літак По-2 заступника командира ескадрильї капітана В. А. Заєвського та штурмана ланки молодшого лейтенанта В. П. Лакатоша. В умовах снігового бурану вони подолали 150-кілометровий шлях і відшукали колони противника. Зі 100-метрової висоти скинули ампули з запалювальною сумішшю. По добре видимій цілі нанесли бомбові удари ще 18 екіпажів 312 нічної легкобомбардувальної дивізії. Капітану В. А. Заєвському та В.П. Лакатошу за виконання цього завдання присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Шлях колонам німецьких військ перегородили частини і з'єднання 4 гвардійської та 27 армій, 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу, 29 танковий корпус 5 гвардійської танкової армії, якій тимчасово підпорядковувались 11 та 27 окремі гвардійські танкові бригади, бригада 6 танкової армії, артилерійські, мінометні та танкові частини Резерву Верховного Головнокомандування.

Перший удар німецькі війська нанесли на вузькій ділянці фронту в північній частині Комарівки по підрозділах 27 армії. Вони прорвали оборону третього батальйону 21 стрілецького полку 180 стрілецької дивізії і попрямували на Почапинці, Журжинці, через які лежав шлях на Лисянку.

У першій половині дня війська 180 стрілецької дивізії намагались закрити прорив у своїй обороні. Це було надзвичайно складно, адже в полках залишилось близько 800 солдатів і офіцерів. Командир дивізії змушений був ввести в бій свій останній резерв: роту зв'язку й офіцерів штабу дивізії. О тринадцятій годині лінія оборони дивізії була відновлена, у результаті чого німецькі війська були розділені на дві групи. За бойовим донесенням 180 стрілецької дивізії, група 10–12 тисяч осіб вийшла в район Журжинець, а група понад 20 тисяч осіб залишилась поблизу Шендерівки.

У районі Хильок німецькі війська прорвали оборону 202 стрілецької дивізії і стали виходити з оточення в напрямку Петровського, Журжинець, Почапинець. У Журжинцях знаходився штаб 27 армії. Його захищали кілька частин 27 армії. Зокрема, 15 лютого 206 стрілецька дивізія одержала наказ командування здати свої бойові позиції в районі Вираєва 294 стрілецькій дивізії і передислокуватись до Журжинець. У ніч з 16 на 17 лютого вона підійшла в зазначений район і зайняла нові бойові позиції. Два полки тримали оборону на околиці села, один – у центрі.

Дії піхотинців підтримували артилерійські, мінометні, танкові підрозділи, серед яких був і 8 окремий гвардійський важкий танковий полк. 16 лютого останній зосередився поблизу Журжинець і був підпорядкований командуючому бронетанковими і механізованими військами 27 армії. У його завдання входило захищати штаб 27 армії та давати відсіч військам противника, які прорівались на Лисянку. Полк мав 18 танків ІС-2 та 7 САУ-76. За архівними джерелами, 17 лютого 1944 року танкісти відбили кілька атак противника, знищили 3 танки, 8 гармат, у тому числі 5 самохідних, а також понад 500 одиниць іншої військової техніки. Розгромили штаб німецької військової частини і захопили штабні документи. Незважаючи на те, що танкам ІС-2 доводилось виконувати не характерну для них функцію (підтримка піхоти), у ситуації, що склалась, їх дії були виправдані і доцільні. Полк не втратив жодної бойової машини. Участь у Корсунь-Шевченківській операції танків ІС-2 показала, що основному своєму призначенню – боротьбі з танками і самохідною артилерією противника – вони повністю відповідають.

Південніше Комарівки фронтом на північ тримала оборону 5 гвардійська повітрянодесантна дивізія 4 гвардійської армії. Коли німецькі війська підійшли до позицій дивізії, бійці зустріли їх вогнем з усіх видів зброї. Протистояння тривало близько години. Колона противника почала ділитись на окремі частини, але не зупинилась. Подолавши опір 16 гвардійського повітрянодесантного полку, німецькі війська попрямували на Почапинці.

Пройшовши близько 2 кілометрів, вони підійшли до позицій 41 гвардійської стрілецької дивізії. Для солдатів і офіцерів цього з'єднання це була перша зустріч з оточеними.

41 стрілецька дивізія брала участь у битві в останні дні, до цього вона знаходилась під Кіровоградом. У ніч з 3 на 4 лютого 1944 року за наказом командування 2 Українського фронту дивізія передала свою ділянку фронту 8 та 36 гвардійській стрілецьким дивізіям і одержала завдання здійснити форсований марш з-під Кіровограда до Шполи, Моринець й увійти до складу 4 гвардійської армії. Двохсоткілометровий марш виявився надзвичайно важким. Після дощу дороги перетворились на суцільне місиво. Бійці йшли узбіччям дороги, ледве переставляючи обліплене гряззю взуття. Машини буксували, часто загрузали на дорогах так, що снаряди, патрони і продовольство доводилось перекладати на вози. Але й коні вибивались із сил і зупинялись. Тоді бійці брали в речові мішки все, що могли підняти, і несли на собі. Гармати тягли кіньми. Перевозили одну на 1,5–2 кілометра, повертались за іншою.

Йшли вдень і вночі, йшли до знесилення. Багато солдатів познімали валянки і йшли босі. Привали робили через кожну годину на 10 хвилин. Як згадували воїни дивізії, за командою «Привал!» солдати не шукали сухого місця, такого не було, а падали туди, де густіша грязь і відразу засинали.

Через 10 днів маршу почули звуки пострілів, до того ж і праворуч, і ліворуч. Полки входили в коридор між зовнішнім і внутрішнім фронтами. 14 лютого 41 гвардійська стрілецька дивізія вийшла в район Почапинець і зайняла оборону. Вранці 17 лютого, подолавши опір підрозділів 5 гвардійської повітрянодесантної дивізії, німецькі війська вийшли на позиції 122 та 124 гвардійських стрілецьких полків 41 гвардійської стрілецької дивізії.

У районі хутора Жовтневого 122 гвардійський стрілецький полк потрапив в оточення. Група німецьких автоматників прорвалась до штабу полку. Ціною величезних зусиль червоноармійцям вдалось захистити свій штаб. Впродовж дня воїнам полку довелось відбити 12 атак противника.

Позиції 124 гвардійського стрілецького полку знаходились між Почапинцями і Журжинцями і перекривали дорогу на хутір Жовтневий. Воїни полку опинились під ударами противника і з внутрішнього, і з зовнішнього фронту. Так, на світанку 17 лютого вони протистояли натиску німецьких військ, які прорівались з оточення, а годиною пізніше вступили в бій з танками противника, які діяли з зовнішнього фронту.

На північній околиці Почапинець тримав оборону учбовий батальйон 41 гвардійської стрілецької дивізії. Курсанти мужньо

протистояли противнику і змусили його повернути в іншому напрямку. Взяли в полон 208 німецьких солдатів і офіцерів. Серед курсантів було багато тих, хто в цьому двобої одержав перше бойове хрещення, зокрема, брати Іван та Олександр Добичіни. Вони були мобілізовані 9 січня на Кіровоградщині і направлені до учбового батальйону 41 гвардійської стрілецької дивізії. 16 лютого 1944 року брати одержали перше бойове хрещення. Наступного дня Іван Добичін загинув. Посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки. Олександр Добичін нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня.

Гвардії рядовий М. Є. Сергієнко з цього ж батальйону, відбиваючи атаки противника, почергово використовував 5 автоматів і 10 дисків, взятих у поранених бійців. За героїзм і мужність, проявлені під час Корсунь-Шевченківської битви, йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У журналі бойових дій 4 гвардійської армії за 18 лютого 1944 року сказано, що особливу роль у розсіканні колон німецьких військ і протистоянні спробам противника прорватись на захід відіграла артилерія. Серед артилеристів 89 гвардійського артилерійського полку 41 гвардійської стрілецької дивізії особливо вирізнявся вмінням керувати діями батареї гвардії лейтенант Г. Ф. Шайхутдінов. За успішні дії артилерійської батареї її командиру присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Під прикриттям хурделиці авангарду однієї з німецьких колон вдалось упритул підійти до позицій 438 винищувально-протитанкового артилерійського полку. Взвод управління третьої батареї під командуванням лейтенанта І. Г. Толпеєва відбив 10 атак противника. Найсильніший натиск довелось витримати шостій батареї. Зі складу цієї батареї першою вступила в бій гармата старшого сержанта А. Є. Харитонова. Командир наказав обслузі гармати відбивати натиск противника прямою наводкою. Їм вдалось знищити два німецькі танки і гармату. Коли німецькі солдати підходили впритул, артилеристи брали в руки зброю піхотинців – гвинтівки, автомати, гранати. Після закінчення бою перед гарматою старшого сержанта А. Є. Харитонова нарахували понад ста трупів німецьких солдатів. Особистий рахунок командира гармати – 30 убитих.

Штаб 438 винищувально-протитанкового артилерійського полку був оточений противником. Офіцери штабу організували кругову оборону і відбили всі атаки. Командир полку підполковник В.К. Новиков був поранений в обличчя, але поля бою не залишив. Він продовжував командувати полком. В останній день Корсунь-Шевченківської операції артилеристи взяли в полон близько 200 німецьких солдатів і офіцерів. Підполковнику

В. К. Новикову та старшому сержанту А.Є. Харитонову присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Частини і з'єднання Червоної армії, про які йшла мова вище, відбивали атаки противника з фронту, на флангах атакували німецькі колони танкісти 5 гвардійської танкової армії та 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу. Так, екіпаж танка під командування молодшого лейтенанта С. П. Абрамцева зі 181 танкової бригади 29 танкового корпусу впродовж дня тричі заправляв свою машину пальним та боєприпасами і йшов у бій. Танкісти знищили 2 танки, 12 бронетранспортерів, 4 гармати. Від влучного попадання німецького реактивного снаряда танк С.П. Абрамцева загорівся. Екіпаж загинув у палаючій машині. Посмертно молодшому лейтенанту С.П. Абрамцеву присвоєно звання Героя Радянського Союзу, інші члени екіпажу нагороджені бойовими орденами.

У Корсунь-Шевченківському державному історико-культурному заповіднику зберігається вирізка з фронтової газети зі статтею, яка розповідає про дії танкового екіпажу під командуванням старшого лейтенанта О. І. Краюшкіна з 29 танкового корпусу. Під час однієї з атак танкісти відбили в противника 3 гармати, з яких піхотинці негайно відкрили вогонь. Про їх дії стало відомо командуючому 2 Українським фронтом генералу армії І. С. Конєву. Він нагородив членів танкового екіпажу наручними годинниками.

Командир танкового взводу 27 окремої гвардійської танкової бригади гвардії старший лейтенант Д. П. Горбачов зі своїм екіпажем в останній день операції знищив танк і 3 САУ противника. Коли ж прямим влученням снаряда у танка відірвало дуло гармати, екіпаж гусеницями танка знищив ще 10 гармат противника.

Велику допомогу стрілецьким підрозділам надавали 12 танків 11 окремої гвардійської танкової бригади. У районі Комарівки п'ять разів водив в атаки свій взвод гвардії лейтенант В. І. Несвітайлов, тричі контратакував противника танковий взвод під командуванням гвардії молодшого лейтенанта О. М. Пустовалова. На північно-західній околиці села багато військової техніки знищив танковий батальйон під командуванням гвардії майора П. Я. Калашникова. Командир батальйону зі своїм екіпажем знищив танк противника та більше десяти гармат і мінометів.

Гвардії майору П. Я. Калашникову, гвардії лейтенанту В. І. Несвітайлову та гвардії молодшому лейтенанту О. М. Пустовалову присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У бойових донесеннях та оперативних зведеннях частин і з'єднань Червоної армії досить деталізовані бойові дії 17 лютого 1944 року. Всі дані цих документів зводяться до того, що німецькі війська намагались вийти з оточення, а протилежна сторона прагнула цього не допустити. Під ударами військ Червоної армії колони оточених поділились на окремі групи. Німецьке командування втратило управління військами. Кровопролитні бої точились до кінця дня 17 лютого. Бойкове поле, на якому розгортались основні події останнього дня Корсунь-Шевченківської операції, заповнили гори розбитої техніки, тисячі поранених і вбитих солдатів і офіцерів обох воюючих сторін.

Незважаючи на вогонь артилерії і танків, відбиваючи численні атаки кавалерії і піхоти, частина німецьких солдатів і офіцерів дісталася річки Гнилий Тікич поблизу Лисянки, переправилась через річку і з'єдналась з військами, які чекали на них. Про це свідчать не лише німецькі документи, а й радянські. «Окремі групи противника змогли переправитись через р. Гнилий Тікич і досягти району Лисянки», – сказано, зокрема, у «Журналі бойових дій 4 гвардійської армії за лютий 1944 року». За підрахунками окремих дослідників, з оточення вийшло не менше 25 тисяч солдатів і офіцерів. Німецькі вояки, яким пощастило залишитись живими, але не пощастило вийти з оточення, здались у полон. За радянською історіографією, полонених було 18200 осіб. Питання про безповоротні втрати німецької сторони залишається відкритим. Не маючи точних даних про чисельність військ, які потрапили в оточення і які вийшли з кільця, неможливо з'ясувати, скільки солдатів і офіцерів загинуло.

Завершення Корсунь-Шевченківської операції вважало своєю перемогою командування Червоної армії. 18 лютого 1944 року перша сторінка газети «Красная звезда» була присвячена завершенню цієї операції. Увечері цього ж дня на честь перемоги в Москві був даний салют другої категорії.

За відзнаку в Корсунь-Шевченківській операції понад 100 воїнам Червоної армії було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Кілька тисяч солдатів і офіцерів були нагороджені орденами і медалями СРСР. Командуючому 2 Українським фронтом генералу армії І.С. Конєву присвоєно звання Маршала Радянського Союзу. Після завершення Корсунь-Шевченківської операції в Червоній армії було введено звання Маршала бронетанкових військ. Першим це звання одержав командуючий 5 гвардійською танковою армією генерал-полковник П.О. Ротмістров.

Були відзначені й військові підрозділи Червоної армії, які особливо відзначились у боях. 14 частин і з'єднань були нагороджені орденами Червоного Прапора, 7 – орденами Богдана Хмельницького, 23 – удостоєні найменування «Корсунських».

За підрахунками російських дослідників, під час Корсунь-Шевченківської операції загинуло 23286 воїнів Червоної армії. Загальні середньодобові втрати (безповоротні та санітарні) становили 3208 осіб.

Військові історики вважають Корсунь-Шевченківську операцію дуже складною і водночас надзвичайно цікавою як у тактичному, так і в оперативному відношеннях. Маючи багато спільного зі Сталінградською битвою, вона різниться з нею деякими особливостями. Зокрема, операція проходила без паузи. Ще в ході оточення німецьких військ підрозділи Червоної армії наносили удари по противнику з метою знищення окремих пунктів і осередків опору. Корсунь-Шевченківська операція розвивалась дуже маневрено. Широко практикувалось переугруповання військ. Частини і з'єднання знімались з малоактивних ділянок і перекидались, у залежності від обставин, то на зовнішній, то на внутрішній фронт, що мало надзвичайно важливе значення.

Корсунь-Шевченківська операція була важливою складовою бойових дій за Правобережну Україну. З боку противника в ній було задіяні понад дві третин повітряних та майже половина танкових сил, які знаходились на Правобережній Україні.

Незважаючи на те, що основної своєї мети – знищення оточеного угруповання німецьких військ – Червона армія не досягла, завершення Корсунь-Шевченківської операції мало важливе значення. У результаті ліквідації корсунь-шевченківського виступу була знята загроза удару противника по флангах 1 та 2 Українських фронтів. Частини і з'єднання Червоної армії одержали можливість маневру вздовж фронту. Вивільнилась велика кількість військ, що сприяло створенню ударного угруповання для наступу на Умань та Могилів-Подільський, а також створенню умов для швидкого виходу військ Червоної армії до Південного Бугу і Дністра.

---

1. Алфавітна книга безповоротних втрат 202 стрілецької дивізії // Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 202 стрілецької дивізії. – Оп. 2. – Спр. 53.
2. Бобровці (стаття з фронтової газети) // Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (далі – Фонди Заповідника). – ПЛГ. – 3034/994-а.
3. Бої 54 укріпленого району в районі Корсуня-Шевченківського // ЦАМО РФ. – Ф. 54 укріпленого району. – Оп. 285720с. – Спр. 1-а.
4. Бойова характеристика 500 окремого кулеметно-артилерійського батальйону 159 укріпленого району // ЦАМО РФ. – Ф. 500 окремого кулеметно-артилерійського батальйону. – Оп. 32777с. – Спр.1.
5. Бойове донесення командира 1317 стрілецького полку В.М. Тюріна // Фонди Заповідника. – Інв.4604. – Д-1181.
6. Бойове донесення № 0034 штабу 180 стрілецької дивізії від 9 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 180 стрілецької дивізії. – Оп. 49335с. – Спр. 3.
7. Бойове донесення № 0036 штабу 180 стрілецької дивізії від 17 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 180 стрілецької дивізії. – Оп. 49335с. – Спр. 3.
8. Бойове донесення № 0044 2 Українського фронту від 12 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Мікрофільм. Інв. № 407.

9. Бойове донесення № 0045 2 Українського фронту від 13 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Мікрофільм. – Інв. № 407.
10. Бойове донесення № 79 штабу 29 танкового корпусу від 17 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 3420. – Оп. 1. – Спр. 15.
11. Бойове розпорядження штабу 5 повітряної армії // ЦАМО РФ. – Ф. 327. – Оп. 4999. – Спр. 76.
12. Бойові дії 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу по розгрому корсунь-шевченківського угруповання противника // ЦАМО РФ. – Ф. 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу. – Оп. 1. – Спр. 149.
13. Бойові дії 16 танкового корпусу за період з 25 січня по 22 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2673. – Спр. 324.
14. Бойові донесення та оперативні зведення 337 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 337 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 102.
15. Бойові донесення та оперативні зведення штабу 27 армії // ЦАМО РФ. – Ф. 27 армії. – Оп. 8378. – Спр.34.
16. Бойові донесення 25 гвардійської стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 25 гвардійської стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 22.
17. Бойові донесення підпорядкованих частин 5 гвардійської танкової армії // ЦАМО РФ. – Ф. 332. – Оп. 4948. – Спр. 95.
18. Бойовий шлях 340 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 1657. – Оп. 1. – Спр. 9.
19. Герои Советского Союза. Кратний биографический справочник: В 2-х томах. – М., 1988. – Т. 1, 2.
20. Грылев А.Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 г. – М.: Наука, 1970.
21. Гупало М.Д. Двадцять п'ять вогняних днів // Ленінським шляхом. – 1984. – 17 лютого.
22. Директива командуючого 2 Українським фронтом від 9 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 408. – Оп. 9991. – Спр. 290.
23. Довідкові картки на учасників Корсунь-Шевченківської операції А.П. Савельєва, А.В. Смирнова, О.Р. Кузнєцова // Архів Заповідника.
24. Доповідь офіцера – представника Генерального штабу Червоної армії майора Синіцина про бойові дії військ 52 армії по знищенню угруповання противника в районі Корсуня-Шевченківського з 1 по 18 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 52 армії. – Оп. 9991. – Спр. 280.
25. Доповідь про бойові дії 2 танкової армії у складі 1 Українського фронту за період з 25 січня по 25 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 2 танкової армії. – Оп. 4148. – Спр. 221.
26. Доповідь про бойові дії 2 танкової армії по розгрому ударного танкового угруповання противника в районі Лисянки, Чеснівки, Дашуківки і завершенні розгрому залишків оточеного угруповання противника в районі Шендерівки // ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2673. – Спр. 324.
27. Доповідь про бойові дії 3 танкового корпусу за період з 25 січня по 25 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2674. – Спр. 324.
28. Доповідь про бойові дії 8 окремого гвардійського важкого танкового полку // ЦАМО РФ. – Ф. 8 окремого гвардійського важкого танкового полку. – Оп. 273959. – Спр. 11.

29. Доповідь про дії військ 52 армії по знищенню оточеного угруповання противника в районі Корсуня-Шевченківського за період з 1 по 18 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 408. – Оп. 32095сс. – Спр. 1.

30. Доповідь про наступальну операцію 27 армії по оточенню та знищенню корсунь-шевченківського угруповання противника з 26 січня по 17 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 381. – Оп. 2378. – Спр. 288.

31. Дорогами побед. Боевой путь 5 гвардейской танковой армии. – М., 1969.

32. Журнал бойових дій 52 армії за 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 408. – Оп. 9991. – Спр. 290.

33. Журнал бойових дій 40 армії // ЦАМО РФ. – Ф. 40 армії. – Оп. 9136. – Спр. 315.

34. Журнал бойових дій 4 гвардійської армії за лютий 1944 року // ЦАМО РФ. – Ф. 4 гвардійської армії. – Оп. 4522. – Спр. 120.

35. Журнал бойових дій військ 53 армії за лютий 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 53 армії. – Оп. 17628 сс. – Спр. 22.

36. Журнал бойових дій військ 5 гвардійської танкової армії // ЦАМО РФ. – Ф.332. – Оп. 4948. – Спр. 165.

37. Журнал бойових дій 8 окремого гвардійського важкого танкового полку // ЦАМО РФ. – Ф. 8 окремого гвардійського важкого танкового полку. – Оп. 273960. – Спр. 3.

38. Журнал бойових дій 206 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 206 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 12.

39. Журнал бойових дій 859 стрілецького полку 294 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 859 стрілецького полку 294 стрілецької дивізії. – Оп. 671873. – Спр. 1.

40. Журнал бойових дій 1237 стрілецького полку 373 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 1237 стрілецького полку 373 стрілецької дивізії. – Оп. 164508с. – Спр. 3.

41. Журнал бойових дій 84 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 84 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 39.

42. Журнал бойових дій 18 танкового корпусу // ЦАМО РФ. – Ф. 332. – Оп. 4982. – Спр. 59.

43. Зведення і бойові донесення 12 гвардійської кавалерійської дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 12 гвардійської кавалерійської дивізії. – Оп. 1. – Спр. 4.

44. Звіт про бойову діяльність 713 самохідно-артилерійського полку за 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 713 самохідно-артилерійського полку. – Оп. 86775. – Спр. 3.

45. Звітна доповідь про бойові дії 12 гвардійської Червонопрапорної Донської козачої кавалерійської дивізії за період з 26 січня по 20 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 12 гвардійської кавалерійської дивізії. – Оп. 67424сс.

46. Звітна доповідь про бойові дії частин 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу // Фонди Заповідника.

47. Історичний формуляр 58 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 58 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 5.

48. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. В шести томах. – М., 1962. – Т. 4.

49. История военного искусства: В трех книгах. – М., 1961. – Кн. 3.

50. Історія 359 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 359 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 10.

51. Короткий бойовий шлях 2 танкової армії // ЦАМО РФ. – Ф.2 танкової армії. – Оп. 4148. – Спр. 183.

52. Корсунь-Шевченковская операция. 1944 г. Пособие по проведению военно-исторической поездки в район Корсунь-Шевченковской операции. – М., 1948.

53. Красная Звезда. – 1944. – 4 лютого.

54. Красовский С.А. Жизнь в авиации. – М., 1968.

55. Кузминов М.Я. О боях-пожарищах, о друзях-товарищах. – К., 1983.

56. Лист гвардії підполковника О.Я. Обухова матері Ю.К. Боброва. 31 липня 1944 р. // Фонди Заповідника. – Інв. № 3055.

57. Нагородний лист на Героя Радянського Союзу П. Х. Бухтулова // Фонди Заповідника.

58. Нагородний лист на Героя Радянського Союзу К. А. Єжова // ЦАМО РФ. – Ф. ГУК. 3 упр. – Оп. 686043. – Спр. 96.

59. Нагородний лист на Героя Радянського Союзу М. М. Коняшкіна // ЦАМО РФ. – Ф. ГУК. 3 упр. – Оп. 686043. – Спр. 96.

60. Нагородний лист на Героя Радянського Союзу Г. С. Разенкова // ЦАМО РФ. – Ф. ГУК. 3 упр. – Оп. 686043. – Спр. 104.

61. Нагородний лист на Героя Радянського Союзу О. Г. Рибіна // Фонди Заповідника.

62. Наказ генерала армії І.С. Конєва генерал-майору А.З. Акименку від 31 січня 1944 р. // ЦАМО РФ. – Мікрофільми. – Інв. №407.

63. Огляд бойових дій 2 повітряної армії за лютий 1944 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 302. – Оп. 4496. – Спр. 69.

64. Оперативні зведення штабу артилерії з'єднань і частин 5 гвардійської танкової армії // ЦАМО РФ. – Ф. 332. – Оп. 4948. – Спр. 96.

65. Оперативні зведення штабу 1 Українського фронту // Фонди Заповідника. – Мікрофільми.

66. Сборник материалов по изучению опыта войны. – М., 1945. – № 14.

67. Спогади Бородіна І.Д. // Фонди Заповідника.

68. Спогади Воробей (Крамаренко) І.Д. // Фонди Заповідника.

69. Стратегические решения и Вооруженные Силы: В 2-х т. – М.: АРБИЗО. – 1995. – Т. 1.

П. Я. СТЕПЕНЬКІНА,
директор Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника

НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКА У КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ

Корсунь-Шевченківська наступальна операція, як одна із значних операцій з оточення і знищення великого угруповання німецьких військ у роки II Світової війни, була проведена військами 1 і 2 Українських фронтів під командуванням генералів армії М. Ф. Ватутіна та І. С. Конєва з 24 січня по 17 лютого 1944 року.

Так складались обставини, що впродовж десятиліть науковці музею історії Корсунь-Шевченківської битви досліджували участь тільки військ Червоної армії, залишаючи поза увагою бойові дії військ Вермахту і СС у Корсунь-Шевченківській битві.

У радянській історіографії Корсунь-Шевченківська операція, за винятком окремих книг, виданих після закінчення війни («Сборник материалов по изучению опыта войны». – М., 1944. – №14; «История военного искусства». – М.: Воениздат, 1967; Грылев А.Н. Днепр. Карпаты. Крым. – М.,1970), розглядалась лише з радянської точки зору.

Про участь військ Вермахту і СС у Корсунь-Шевченківській битві є дослідження і спогади А. Бухнера (Ostfront 1944), А. Майсера (Die Holle von Tscherkassy. – Verlag S. Bublies), П. Хауссера (Войска СС в действии. – Плессе-Ферлаг К.В. Шютц, Геттінген, 1953), Е. Ропіхта (Probleme der Kesselschlacht. – Badendruck GmbH, 1958), В. Форманна (Der Kessel von Tscherkassy); Л. Дегрелля (Veldtocht in Rusland. – Uitgeverij Walter Soethoudt Antwerpen, 1987); Л. Дегрелля (La Gampagne de Russie. – Art et .Histoire d'Europe, 1987), П. Штраснера (European Volunteers. 5 SS Panzer Division. – J.J. Fedorowicz Publishing, 1988), Ф. Грубера (Nous n'irons pas a Touapse. – 1991) та ін. Незважаючи на те, що книги видані в минулому сторіччі, вони є вагомими для дослідників історії війни.

В останні десятиліття спостерігається посилений інтерес до висвітлення подій Корсунь-Шевченківської операції в контексті II Світової війни. Так під новим кутом зору вона розглядається в російській історіографії, зокрема, у книгах «Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах» (М., 1993), «Стратегические решения и Вооруженные Силы: В 2 т.» (М.: АРБИЗО, 1995), «Военной энциклопедии» (М.: Военное издательство, 1999), у книзі

В. Карпова «Маршал Жуков. Его соратники и противники в дни войны и мира» (М.: Вече, 2002).

Зарубіжна історіографія також поповнилась виданнями про участь військ Вермахту та СС у Корсунь-Шевченківській битві: Руперт Батлер. «SS-Wiking. История пятой дивизии СС «Викинг». 1941–1945 (М.: Хранитель, 2006); Г. Фогель «Потерпевшие победу. Немцы в Корсуньском «котле» (М.: Яуза-Пресс, 2010).

Значний інтерес для дослідників участі німецьких військ у Корсунь-Шевченківській операції має книга Дугласа Неша «Ворота пекла. Битва в Черкаському котлі, січень – лютий 1944» (Douglas E. Nash. Hell's Gate. The Battle Of The Cherkassy Pocket. January-February 1944. – 2002). Книга написана з використанням значної джерельної бази, в основному – це документи, що зберігаються в Інституті військової історії США (Вашингтон), Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (місто Подольськ), неопубліковані рукописи, спогади учасників битви.

На підставі відомих архівних джерел встановлено, що в Корсунь-Шевченківській операції проти радянських військ воювали німецькі війська 8 польової армії (командуючий – генерал-полковник піхоти Отто Веллер, начальник штабу – генерал-лейтенант доктор Ганс Шпейдель) у складі 11 (командир – генерал-лейтенант артилерії Вільгельм Штеммерман, начальник штабу – полковник Гайнц (Генріх) Гедке), 42 (командир – генерал-лейтенант Теобальд Ліб, начальник штабу – полковник Франц, командуючий артилерією – полковник Фукке) та 7 (командир – генерал-лейтенант піхоти Е.-Е. Гелл) армійських корпусів і 1 танкової армії (командуючий – генерал-полковник танкових військ Ганс-Валентін Хубе, начальник штабу – генерал-майор Вальтер Венк) у складі 47 і 3 танкових корпусів (командири – генерал-лейтенант Ніколас фон Форманн і генерал танкових військ Герман Брайт). В операції брав участь 8 авіаційний корпус (командир – генерал авіації Ганс Зейдеман, начальник штабу – генерал-майор Карл-Генріх Шульц) 4 повітряного флоту. До його складу, вірогідно, входили авіаз'єднання й об'єднання, частини і з'єднання зенітної артилерії, війська зв'язку, парашутні війська, з'єднання наземних військ «Герман Геринг» і польові війська, т.з. «авіапольові дивізії». Авіаційний корпус під час операції підтримував групу Штеммермана, 8 польову і 1 танкову армії.

За німецькими даними, станом на 24 січня 1944 року в 7 армійському корпусі було 25 тисяч воїнів, у 42 – 30 тисяч, в 11 – 35 тисяч, у 47 танковому корпусі – 50 тисяч осіб. Тобто, до участі в операції залучалось 140 тисяч воїнів, однак тут не названа кількість військ 3 танкового корпусу. Виходячи із загальної кількості воїнів у корпусах, цілком очевидно, що ча-

стини не були вкомплектовані особовим складом, відповідно до штатної потреби. Так, зокрема, за даними на жовтень 1943 року, кількість піхотної дивізії становила 10708 воїнів і 2005 «хівіс» (від німецького Hilfswillige – готові допомогти; вільнонайманий допоміжний персонал із числа радянських військовополонених і добровольців цивільного населення, які заміняли німецьких військовослужбовців тилових частин. «Хівіс» досить часто, незважаючи на заборону А. Гітлера, були озброєні німецькою або трофейною радянською зброєю). Як показують розрахунки, на період проведення операції середня чисельність піхотної дивізії була в межах 5–6 тисяч воїнів.

Сухопутними військами групи «Південь» командував фельдмаршал Еріх фон Манштейн. Як відомо, ще у грудні 1943 року він пропонував Ставці прийняти рішення про виведення німецьких військ із районів Нікополя і Корсуня-Шевченківського. Це б дало змогу скоротити лінію фронту на 200 кілометрів і позбавити радянське командування можливості оточити військами велику групу сил Вермахту. Однак Гітлер наполягав утримувати якомога більше території України. Відносно Нікополя, то він був цінним постачальником марганцю, який входив до рецептури виготовлення танкової броні. Утримання корсунського виступу залишало можливим нанесення удару по Києву. Завдяки плацдармам у районі Нікополя і Корсуня-Шевченківського німецькі війська утримували ділянки «Східного оборонного валу», що було важливим для німецького командування.

Обстановка, що склалася на корсунському виступі, не дозволяла радянським військам продовжувати наступ.

Напередодні проведення операції військами Червоної армії, тобто до 24 січня 1944 року, передній край оборони німецьких військ і опорні пункти були такими. На ділянці Баландине-Василівка оборона була побудована за принципом опорних пунктів у населених пунктах і на висотах. Перша лінія опорних пунктів: Коханівка, Бурти, Олянине, Оситняжка, Рейментарівка; друга – Пастирське, Капітанівка, Тишківка, Юзефівка; третя – Журавка, Турія, Листопадове. Опорні пункти мали в своєму складі польову, протитанкову та важку дальнобійну артилерію, міномети, самохідні гармати, а також групи автоматників. Улоговини, гатки, греблі, мости були заміновані протитанковими і протипіхотними мінами.

На північній і північно-східній частині внутрішнього кільця оборонялись частини 112 піхотної дивізії. Передній край оборони проходив по березі річки Росі, північніше Межиріч, північно-західніше Попівки, східніше Беркозівки, П'ятихатки. Основні опорні пункти – Попівка, Поташне, Беркозівка, П'ятихатка.

На східній частині внутрішнього кільця оборонялись 5 танкова дивізія СС «Вікінг», добровільна штурмова мотобригада

СС «Валлонія», 72 піхотна дивізія, 331 піхотний полк 167 піхотної дивізії; тилові частини 11 і 42 армійських корпусів – 678 і 410 будівельний батальйони, 41 мостова колона і 655 мостовий батальйон. Передній край смуги оборони лівим флангом впирався у Дніпро в районі Хрещатик; далі – на північ і південний схід край оборони проходив лісним масивом до Гути-Межиріцької, потім – по берегах річок Росі і Фосси, по селах Велике Старосілля, Орловець, станція Цвіткове. Найбільш значні опорні пункти – Хрещатик, Сахнівка, Орловець, у глибині оборони – Мліїв.

На півдні і південному заході оточених військ оборонялись частини 57, 82, 168, 198 і 389 піхотних дивізій. Передній край оборони проходив по лінії Цвіткове, Бурти, В'язівок, Петропавлівка, висота східніше Квіток і північніше Тараші. Основні опорні пункти – Цвіткове, Бурти, В'язівок, Хлистунівка.

На заході оточеного угруповання оборонялись частини 88 піхотної і 213 охоронної дивізій. Передній край оборони проходив по березі річки Росі. Основні опорні пункти – Вільховець, Москаленки, Стеблів. У глибині – Янівка, Пішки, Ситники, Вираїв, з вузлом опору – Корсунь.

Оборона німецьких військ у районі корсунського виступу з боку військ 2 Українського фронту складалась із недостатньо розвинутої мережі укріплень польового типу. В основному – це були окопи-ячейки повного профілю. Місцями були вириті траншеї на взвод і роту, для офіцерського складу – бліндажі. Углибину 3–4 кілометри від переднього краю на протилежних схилах висот були побудовані на роту землянки з перекриттям від осколків. Сильною стороною оборони була добре організована система вогню зі всіх видів зброї при взаємодії маневром живою силою із опорних пунктів: Баландине, Бурти, Рейментарівка, Капітанівка. З боку військ 1 Українського фронту німецька оборона не була до кінця обладнана.

24 січня, у понеділок, на початок операції військами Червоної армії всі німецькі частини були в основному в першій лінії. Як резерв, на другу лінію іноді виводились такі окремі частини: 332 піхотна дивізія, зведена в окрему бойову групу, добровільна штурмова мотобригада СС «Валлонія», окремі батальйони 5 танкової дивізії СС «Вікінг» і 389 піхотна дивізія. На ділянці Баландине-Василівка, де здійснювався прорив радянськими військами, оборонявся піхота захопила пануючі висоти на околиці Баландине, звільнила Коханівку, потіснила німецькі війська на 2–6 кілометрів.

На зовнішньому фронті перед початком операції були створені два сильні німецькі танкові угруповання: перше – на ділянці Костянтинівка, Вахнівка (північніше Вінниці) у складі

1 танкової дивізії СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер», 1, 4, 101 і 254 піхотних дивізій; друге – у районі північно-західніше Монастирища у складі 6, 16, 17 танкових дивізій. Загальна кількість танків і самохідних гармат дорівнювала 450–500 одиниць. На початок операції у 3 танковому корпусі була 21 штурмова гармата StuG III і 105 танків, включаючи 26 «Тигрів».

Наступного дня перед німецькими частинами було поставлено завдання: ударами на Оситняжку ліквідувати прорив і відрізати радянські війська, що висунулись у район Шполи. Для цього за підтримки німецької авіації наносились контрудари по флангах наступаючих частин 2 Українського фронту. З півдня контрудар наносили 3, 11, 14 танкові дивізії, з півночі – частини 5 танкової дивізії СС «Вікінг», 57, 72 і 389 піхотні дивізії. На кінець дня прорив німецької оборони досягав 23 кілометри по фронту і 12 кілометрів углибину.

26 січня німецькі війська вживали всі заходи, щоб ізолювати прорив. Фельдмаршал Манштейн почав створювати дві контракуючі групи: перша – 11 і 14 танкові дивізії, перекинуті із району північно-західніше Кіровограда до Новомиргорода, де знаходилась 3 танкова дивізія; друга – 5 танкова дивізія СС «Вікінг», 57, 72, 389 піхотні дивізії, що зосереджувалась північніше Пастирського.

Перед фронтом 4 гвардійської армії бойові дії вели 282, 389 піхотні дивізії, 14 танкова дивізія, 228 дивізіон штурмових гармат, бойові групи 167 піхотної дивізії. Особлива роль, безумовно, відводилась штурмовим гарматам. Серед німецьких солдатів досить популярною тоді була стара приказка: «Артилерія для того, щоб вбивати, а піхота для того, щоб помирати».

27 січня у 5 танкову дивізію СС «Вікінг» було передано «автовагоном» про те, що внаслідок нічної атаки з 26 на 27 січня радянські війська захопили Шполу. Вислана на південний захід розвідка донесла про наявність радянських танків північно-західніше Шполи і в районі Звенигородки. Вранці німецькі угруповання почали активно наносити зустрічні удари з півночі і півдня, щоб відрізати радянські частини, які вийшли до Шполи.

Із Стеблева, де знаходились резервний батальйон і курси бойової підготовки саперів дивізії СС «Вікінг» під командуванням оберштурмфюрера СС Хедера, надійшло повідомлення про прорив окремих танків противника в Богуслав. Направлена в Богуслав і Медвин розвідка зіткнулася з радянськими частинами в указаних населених пунктах. Таким чином, вже ввечері 27 січня стало відомо про дії двох танкових угруповань радянських військ з південного і північного напрямків у тилу 5 танкової дивізії СС «Вікінг» з метою оточення її частин між Смілою і Каневом.

Основний удар німецьких військ наносився з півночі на станцію Капітанівка і з півдня – на Тишківку, у результаті чого біля цих населених пунктів був закритий прорив радянських військ.

Німецька авіація бомбила бойові порядки радянських військ у районі Медвина, за добу було здійснено 240 літако-вильотів.

28 січня радянські танки південніше Вільшани напали на тимчасові німецькі бойові формування, утворені із тилових служб. На північному заході, зайнявши кругову оборону, вступили в бій резервний батальйон і саперні курси, що знаходились у Стеблеві. Того дня радянськими військами на широкій ділянці фронту був атакований 42 армійський корпус, що оборонявся між Каневом і Кагарликом фронтом на північ. У ніч на 31 січня він змушений був відійти північніше, на лінію річки Росава. Обстановка змушувала 389 піхотну дивізію (без польової пошти і 352 відпускників) і 57 піхотну дивізію (без обозів дивізійного штабу і 199, 217 піхотних полків, польової пошти і 1851 відпускника) з підпорядкованими їм добровільною штурмовою мотобригадою СС «Валлонія» і танковим розвідбатальйоном 5 танкової дивізії СС «Вікінг» зайняти й утримувати оборону фронтом на схід між Городищем і східним флангом 42 армійського корпусу. Однак цей відхід означав би відмову від втрати стратегічно значимої позиції на Дніпрі – «Східного валу», що було заборонено командирам 42 і 11 армійських корпусів. Саме цей наказ Головного командування Сухопутних військ міг стати першопричиною того, що німецькі війська потрапили в оточення.

Обидва корпуси, виконуючи наказ Головного командування Сухопутних військ, залишались на попередніх позиціях, чекаючи на підкріплення. Судячи з архівних документів, німецьке командування зовсім не передбачало, що частина їх військ потрапить в оточення. Використовуючи наявні засоби, командування корпусів намагалось створити новий західний фронт, наріжним каменем якого стали Стеблів на півночі і Вільшана на півдні. Внаслідок цього було втрачено дорогоцінний час, що дало змогу радянським військам ущільнити кільце оточення із заходу і провести глибоке ешелонування. При цьому було видно намір розсікання великого «котла», що утворився.

На світанку 28 січня радянські частини одночасно атакували з двох напрямків: з Пастирського – 5 танкову дивізію СС «Вікінг», 72, 57 і 389 піхотні дивізії у напрямку на Оситняжку і з району Златополь – 11 і 3 танкові і 106 піхотну дивізії, які були перекинуті з-під Кіровограда, на Оситняжку. У Вільшані тримали оборону воїни добровільного мотопіхотного батальйону СС «Нарва».

На зовнішньому фронті вівся наступ: Костянтинівка, Ротмистрівка – 101 піхотна дивізія; (виключаючи) Ротмистрівка,

(виключаючи) Очеретня – 25 танкова дивізія; західніше Очеретня, південна околиця Нападовки – 254 піхотна дивізія і 1 танкова дивізія СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер»; (виключаючи) Нападовка, станція Липовець – 4 піхотна дивізія, танкова дивізія (номер не встановлений); станція Липовець і південно-східний напрямок – 1 піхотна дивізія.

Перед військами 4 гвардійської армії бойові дії вели 7 рота 266 піхотного полку 72 піхотної дивізії, 72 запасний батальйон, 1 і 6 роти 217 піхотного полку 57 піхотної дивізії; 9 рота 544 піхотного полку 389 піхотної дивізії.

Фельдмаршал Манштейн робив усе можливе, щоб не допустити утворення «котла». Коли він, повернувшись після безуспішних дебатів у ставці фюрера, отримав донесення про ворожий прорив на півдні і півночі, а також про з'єднання сильних танкових сил Червоної армії у Звенигородці, то почав негайно діяти. 8 армії було наказано зняти три танкові дивізії з фронту і направити до Шполи. 6 армії довелось виділити свіжу і боєздатну 24 танкову дивізію, а генерал-лейтенанту Форманну після концентрації цих сил наступати на ділянці між Шполою і Звенигородкою. Одночасно фельдмаршал наказав 3 танковому корпусу з чотирма іншими танковими дивізіями і важким танковим полком атакувати із району Виноград у східному напрямку.

Це були великі сили, які, напевно, могли знищити радянські війська. Незважаючи на бездоріжжя і значну відстань, спочатку все йшло за планом, однак, як свідчать німецькі джерела, нове втручання Головного командування Сухопутних військ у керівництво військами зробило безрезультатними дії командування 8 армії.

Наприкінця дня, 28 січня, незважаючи на вжиті заходи, корсунський виступ був відрізаний від основних німецьких сил. Однак оточення було несуцільним і мало багато проривів. Німецькі війська на той час могли залишити виступ, а також отримувати допомогу ззовні.

29 січня німецькі війська продовжували вести жорстокі бої з частинами Червоної армії. Цього ж дня на злітно-посадковій смузі в Корсуні приземлилось 14 транспортних літаків з 30 тоннами боєприпасів на борту.

30 січня німецькі війська займали оборону: Вільшана, Тихі Верби, Квітки, Петрушки, північна околиця Прутилець, Дацьки, Стеблів, висота 185,1, по правому березі річки Росі, Москаленки, Тептіївка, північна околиця Богуслава, Мисайлівка, Чайки, Лютари, Олексіївка, південна околиця Селища, східна частина галявини лісу (східніше Ольшаниці), Карапиші, південь Савівки, Зеленьки, Потік, Шандра, Бурти, центральна частина Грушевого, Пищальники, Грищинці, Канів.

Німецьким командуванням було проведене наступне перегрупування: 465 піхотний полк 255 піхотної дивізії був перекинутий у район Стеблева, 188 саперний батальон 88 піхотної дивізії був перекинутий у район західніше Вираєва, 475 піхотний полк 255 піхотної дивізії із резерву 42 армійського корпусу був перекинутий у район Богуслава. Підрозділи 5 танкової дивізії СС «Вікінг» були зосереджені в районі Вільшани, у район Квіток перекинуті полкові групи 258 і 110 піхотних полків 112 піхотної дивізії, підсилені 239 дивізіоном самохідної артилерії і танковим батальйоном 5 танкової дивізії СС «Вікінг».

У районах Завадівки і західніше Корсуня були облаштовані додаткові посадкові майданчики для транспортних літаків.

57, 72, 389 піхотні дивізії з танками 5 танкової дивізії СС «Вікінг» і 228 дивізіон важких гармат відступали перед фронтом 4 гвардійської армії. Саперні частини замінували дорогу Ташлик, Сам-Городок, станцію Сердюківку.

На кінець 30 січня оточене німецьке угруповання оборонялось на рубежі Вільшана, Тихі Верби, Квітки, Петрушки, південна околиця Туркенець, західна окраїна Прутилець, Дацьки, Стеблів, висота 185,1, далі по лівому березі річки Росі, Москаленки, Тептіївка, південна околиця Богуслава, Мисайлівка, Чайки, Олексіївка, південна околиця Селища, східна частина лісу (схід Ольшаниці), Карапиші, південна околиця Селища, східна частина Шандра, хутір Бурти, центральна частина Грушевого, Пищальники, Канів. 31 січня внутрішній фронт оточення навколо корсунського «котла» був замкнутий біля Зеленої Діброви силами 21 стрілецького полку 180 стрілецької дивізії і козаків 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу.

З 31 січня по 3 лютого німецькі війська зосередили чотири танкових дивізій (1, 16, 17 і 1 СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер») у районі Маньківка, Тальне і дві танкові дивізії (13 і 14) у районі Мокра Калигірка. Вони готувались до наступу. Радянською авіарозвідкою 31 січня зафіксовано рух до 150 танків, 700 автомашин, 24 гармат і близько полку піхоти німецьких частин із Монастирища на Маньківку. За радянськими даними, 31 січня на зовнішньому фронті діяло п'ять піхотних і п'ять танкових дивізій, два дивізіони штурмових гармат, на озброєнні яких було до 750 танків і штурмових гармат. Особовий склад налічував 90 тисяч осіб.

У районі Валява – Вираїв було зосереджено 258 піхотний полк 112 піхотної дивізії, дивізійна група 323 піхотної дивізії, 465 і 475 піхотні полки 255 піхотної дивізії, добровільна штурмова мотобригада СС «Валлонія», учбовий батальйон 5 танкової дивізії СС «Вікінг», 202 дивізіон самохідної артилерії, які вели постійні бої з воїнами радянських частин.

Для підсилення бойових частин у район Богуслава був перекинутий 417 піхотний полк 168 піхотної дивізії, а в район Тептіївки – 1 батальйон 177 охоронного полку 213 охоронної дивізії.

31 січня Головне командування 8 армії для координації бойових дій призначило командуючим у «котлі» командира 11 армійського корпусу генерала артилерії Вільгельма Штеммермана. Його становище було складним, оскільки не було ні штабу, ні необхідного зв'язку для керівництва фронтом, що створився. Натомість був категоричний наказ Головного командування Сухопутних військ утримувати зайняті позиції.

З 27 січня по 3 лютого транспортна авіація по 20–30 літаків Ju-52, здійснюючи посадки на тимчасових аеродромах у Стеблеві, Миропіллі, Кошмаці, Корсуні, Завадівці, Сотниках та Гарбузині, доставила для оточених 160 тонн вантажу, евакуювала 2800 поранених. Радянська авіація завдавала військам Люфтваффе відчутних ударів. Так на аеродромі в Корсуні було виведено з ладу 9 літаків Ju-52, одночасно на підльоті до міста збито 3 літаки Хе-111.

1 лютого два батальйони німецької піхоти, 100 білокозаків 5 білокозачого Кубанського полку, 10 танків T-IV та 5 гармат утримували оборону на північному заході і південній околиці Вільшани; мінометна батарея тримала оборону в районі Воронівка і рештки частин 75 піхотної дивізії – у районі Сердегівка, Сигнаївка, Матусів. У районі Капустине німецьким командуванням було зосереджено до 200 танків і бронетранспортерів, які, перейшовши в наступ, до 18 години переправились через річку Шполку в районі Іскрене і вийшли в район Кам'януватка.

Німецькі війська на 1 лютого займали позиції: Вільшана, Тихі Верби – 5 танкова дивізія СС «Вікінг», 810 окремий артилерійський батальйон; Квітки, Туркенці – 258 і 110 піхотні полки 112 піхотної дивізії; Стеблів – учбовий батальйон 5 танкової дивізії СС «Вікінг»; (виключаючи) Стеблів, (виключаючи) Богуслав – 183 саперний батальйон, 248 піхотний полк, рештки 245 і 246 піхотних полків 88 піхотної дивізії; 188 мотопіхотний батальйон; Богуслав – 1 батальйон 475 піхотного полку 255 піхотної дивізії, 1 батальйон 177 охоронного полку 213 охоронної дивізії; (виключаючи Богуслав, Карапиші) – 318 охоронний полк 213 охоронної дивізії, 417 піхотний полк 168 піхотної дивізії; Карапиші – Канів: батальйони Зайфет, Мюллера і Зонтага, 112 мотопіхотний батальйон, 112 польовий запасний батальйон, саперний батальйон, тилові підрозділи 112 піхотної дивізії.

3 лютого у район Вільшана підійшли стрілецькі частини 4 гвардійської армії і внутрішній фронт оточення навколо корсунського «котла» став суцільним.

Того ж дня південна група Форманна (3, 11, 14 та 24 танкові дивізії) сконцентрувалась південніше Шполи і в районі Єрки,

за 9 кілометрів південніше Звенигородки. На той час 3, 11, 14 танкові дивізії вийшли із важких боїв, їх підрозділи були пов'язані боями на сході й могли використовуватись лише частково. Ще 26 січня танковій групі Форманна довелось наступати на південний схід у напрямку прорваного південного фронту 11 армійського корпусу на Капітанівку, щоб закрити зроблений радянськими військами прохід. Моторизованій групі 14 танкової дивізії вдалося встановити контакт з 11 армійським корпусом. Вона відірвалась від дивізії і змушена була залишитись у «котлі». Уникаючи вогню німецьких танків, галопом на захід до Лебедина пройшов 5 гвардійський Донський козачий кавалерійський корпус. Атакуюча за ним радянська піхота намагалась утримати місце прориву і втягнула німецькі підрозділи 47 танкового корпусу в затяжні бої місцевого значення.

3, 11 і 14 танкові дивізії ударом із району північніше Мокрої Калигірки на Іскрене намагались прорвати фронт оборони 5 гвардійської танкової армії.

За німецькими архівними документами, в оточення потрапили 57 піхотна дивізія (з частинами 389 піхотної дивізії), 72 і 88 піхотні дивізії, корпусна група Б (дивізійні групи 112, 255, 332 піхотних дивізій), 5 танкова дивізія СС «Вікінг» з підпорядкованою добровільною штурмовою бригадою СС «Валлонія», корпусними групами 11 і 42 армійських корпусів, з тиловими службами, з «хівіс». За повідомленнями 8 армії, в оточення з обох корпусів потрапило близько 56 тисяч осіб. Ця цифра повторена А. Бухнером та в книзі «Panzer Grenadiere»: в оточенні були частини одинадцяти дивізій, загальною кількістю 56 тисяч осіб.

За Дугласом Нешом, в оточення потрапило 60 тисяч осіб. Це воїни 57, 72, 88 піхотних дивізій, 5 танкової дивізії СС «Вікінг», добровільної штурмової бригади СС «Валлонія», корпусної групи Б, частин і з'єднань 11 і 42 армійських корпусів.

Радянська сторона при підрахунках кількості оточених завжди базувалась на трофейних звітних картах німецького Генштабу. На їх основі був зроблений висновок, що на початок операції на корсунському виступі знаходились 10 піхотних дивізій, танкова дивізія, добровільна штурмова мотобригада, численні засоби підсилення із складу 8 армії. Називаючи кількість воїнів 80 тисяч, що потрапили в оточення, радянською стороною не було враховано те, що з 10 піхотних дивізій 6 були дивізійними групами.

За сучасними російськими джерелами, оточене німецьке угруповання нараховувало до 50 тисяч осіб, на озброєнні було до 230 танків і штурмових гармат. Цифра оточених явно занижена. Сучасні західні дослідники стверджують, що в оточення потрапило 60 тисяч німецьких солдатів і офіцерів.

За німецькими архівними джерелами, які базуються на відомостях особового складу, що перебували на постачанні, в отчення потрапило 54 тисячі осіб. Необхідно враховувати також і те, що із названої кількості частина воїнів тилових підрозділів в оточення не потрапила. Тому багато дослідників вважає, що статистичні протиріччя і виникають саме з того, що кількість воїнів за штатним розписом і за реальним станом не завжди співпадали.

В оточенні було 80 діючих танків і САУ і в ремонті – 26, зокрема, у 5 танковій дивізії СС «Вікінг» було діючих 13 танків Pz-IV, 19 танків Pz-III і 4 штурмові гармати StuG III; у штурмовій мотобригаді СС «Валлонія» – 10 штурмових гармат StuG III.

4 лютого радянське радіо вперше оголосило про оточення і створення «котла» навколо німецьких частин на корсунському виступі.

Якщо під Сталінградом оточені німецькі війська утримували позиції, чекаючи допомоги Манштейна ззовні, то під Корсунем-Шевченківським тактика кардинально змінилась. Одночасно з тим, як Манштейн наносив удари військами на зовнішньому фронті, група Штеммермана постійно намагалася вирватися самостійно, концентруючи великі сили на головних напрямках. Оточення було порівняно неглибоким. Тому частина воїнів зі складу оточених частин знаходилась за кільцем оточення, у тому числі 1858 солдатів із тилових служб 88 піхотної дивізії.

З метою виведення війська з оточення на зовнішньому фронті під командуванням представника Ставки Гітлера генерал-полковника Балліса було створене ударне танкове угруповання у складі: 1 танкова дивізія СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер», 16 і 17 танкові дивізії, 34 піхотна дивізія і 332 дивізійна група, і 4–5 лютого танкове угруповання почало наступ у напрямку Виноградy, Вотилівки, Косяківки. 130 танків 11 і 13 танкових дивізій із району Скотареве і Кавунівка атакували в напрямку на Лебедин і Шполу. Зайняли Товмач, Водяне і Лип'янку. В Іскреному вели бої 14 танкова дивізія кількістю 8942 особи (у тому числі бойова група фон Брезе, яка також вела бої в оточенні), 11 танкова дивізія, кількість якої становила 12464 осіб.

4 лютого в оточення прибув майор Биттл, який зустрівся з генералом Лібе і полковником Гедке і передав їм два варіанти прориву військ з оточення: перший – зосередження військ на південному сході від Городища і прорив до плацдарму Іскрене; другий – зосередження військ у районі Квітки-Глушки-Деренківець, а потім нанесення удару на Моринці для з'єднання з 3 танковим корпусом. Для проведення атаки у смузі 3 танкового корпусу були готові 15 боєздатних танків Pz-IV і 18 штурмових гармат StuG III, 8 танків «Пантер» та 8 танків «Тигрів» 17 танкової дивізії; у 16 танковій дивізії – 8 танків «Тигрів».

Оточені німецькі війська силою до двох піхотних дивізій з танками і самохідною артилерією розпочали наступ з рубежу Валява, Прутильці, Стеблів у напрямку Квітки, Тараща, Шендерівка. Внаслідок жорстоких боїв на кінець дня вони оволоділи північною частиною Тараща.

Німецьке командування вживало всіх заходів, щоб утримати в оточенні кожний населений пункт. Найжорстокішими були бої за Вільшану, що продовжувались до 5 лютого. Тилові служби 5 танкової дивізії СС «Вікінг», добровільний мотопіхотний батальйон СС «Нарва» і саперний батальйон СС, що оборонялися в районі цукрового заводу, утримували населений пункт від переважаючих сил противника з 28 січня по 5 лютого, зайнявши при цьому кругову оборону. Втрати 5 танкової дивізії СС «Вікінг» у боях за Вільшану були близько 400 осіб. За радянськими даними, у Вільшані було знищено рештки мотопіхотного полку СС «Германія», мотопіхотного полку СС «Вестланд», батальйон СС «Нарва», 39 естонський добровільний батальйон, учбовий батальйон танкової дивізії СС «Вікінг». Однак, як свідчать архівні матеріали, це не відповідає дійсності.

Радянські частини звужували площу «котла» з усіх сторін. 5 лютого вони підійшли до Квіток, зайняли Шендерівку і наступали звідти до центру «котла» на сході, не зустрічаючи організованого опору.

На зовнішньому фронті цього дня лише 1 танкова дивізія СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер» відправила в бій свою бойову групу. Вона складалась із 12 штурмових гармат з піхотою 1 мотопіхотного полку. На середину дня група висунулась із Нової Греблі в район Тинівка, де розгорівся важкий бій. Обстановка ускладнювалася тим, що навіть гусеничні машини не могли просуватись. Не могли рухатись і танки «Пантери», які мали широкі гусениці і здійснювали незначний тиск на грунт, незважаючи на свою велику вагу (45 тонн). У районі Лип'янка вели бойові дії 3 і 14 танкові дивізії.

У ніч на 6 лютого німецька бойова група (добровільний мотопіхотний батальйон СС «Нарва» і саперний батальйон СС) за наказом командування залишила позиції, о 2 годині 30 хвилин прорвалась до 5 танкової дивізії СС «Вікінг» і в її складі планомірно відступала. Біля Стеблева фронт тримався кілька днів, поки не був включений до переднього краю оборони 42 армійського корпусу.

На зовнішньому фронті внаслідок ведення бойових дій склад 3 танкового корпусу зменшився до 79 танків. Бойова група Хупперта, передова група 1 танкової дивізії, пішла в атаку з Павлівки і прорвала радянську оборону під Виноградом і впродовж дня оволоділа містом.

З 7 лютого внаслідок наступальних дій військ Червоної армії «котел» переміщався на захід.

Цього ж дня об 11 годині 40 хвилин Головне командування 8 армії надало генералу Штеммерману свободу дій такою радіограмою: «Контрудар 3 танкового корпусу на Моринці з метою деблокування. «Група Штеммермана» скорочує лінію фронту і просувається разом з «котлом» у напрямку Шендерівки; прорив до деблокованих військ у визначений пізніше час».

Німецьке командування почало оперативно вживати необхідні заходи по зміцненню західного фронту «котла». Обмеженість простору, бездоріжжя значно ускладнювали необхідне перегрупування. Наказ військам Головного командування Сухопутних військ залишатись на місці мав негативні наслідки. Радянські війська жорстоко захищались, ефективно використовуючи для цього танки. Втрати німецьких частин перевищували допустимий рівень.

У жорстоких, кровопролитних боях військам Вермахту і СС доводилось боротись за втрачені на заході села: Шендерівку, Комарівку, Нову Буду та Хижинці. Танковий полк СС «Германія» взяв Шендерівку і Комарівку; 72 піхотна дивізія взяла Нову Буду й Хижинці. На той час у 72 піхотній дивізії в оточенні не були частини 5 обозу 266 піхотного полку, частини 5 обозу дивізійної батареї, частини 5 обозу 172 піхотного полку, які перебували в Лип'янці; у Новоукраїнці перебувало 984 відпускники.

За донесенням командира 42 армійського корпусу Т. Ліба, у корпусній групі Б, що була в оточенні, запасів продовольства (хліб, сосиски, цукор, сигарети) мало вистачити ще на 10 днів, але, як показала реальність, запаси продовольства закінчились значно раніше.

Зважаючи на ситуацію, що склалася в оточенні, члени президії «Союзу німецьких офіцерів», що входив до Національного Комітету Вільна Німеччина, Штейдле, Бюхлер і Рьокль ще 4 лютого звернулись до солдатів і офіцерів 57, 72, 389 піхотних дивізій, 5 танкової дивізії СС «Вікінг» не повторювати трагедію Сталінградської битви і припинити ведення бойових дій. Однак їх звернення було безрезультатним. 8 лютого представник Верховного Головнокомандування Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, командуючі фронтами генерали армії М. Ф. Ватутін і І. С. Конєв направили ультиматум командуючим 42 та 11 армійськими корпусами, командирам 112, 88, 82, 72, 167, 168, 57 і 332 піхотних дивізіій, 213 охоронної дивізії, 5 танкової дивізії СС «Вікінг», штурмової мотобригади СС «Валлонія», а також «всьому офіцерському складу німецьких військ, оточених у районі Корсуня-Шевченківського». Того ж дня

ультиматум був переданий парламентерами на ділянці фронту 112 піхотної дивізії. Переговори з радянськими парламентерами вели командуючий 42 армійським корпусом генерал-лейтенант Ліб, який нібито був схильний капітулювати, та командуючий артилерією корпусу полковник Фукке. Як свідчать джерела, ніхто з німецького командування, що перебувало в оточенні, не мав наміру розглядати вимоги такого роду чи відповідати на них. Німецьке командування відхилило ультиматум. Бойові дії в оточенні продовжувались.

9 лютого командир танкового батальйону 5 танкової дивізії СС «Вікінг» штурмбанфюрер СС Кьоллер доручив гауптштурмфюреру СС Віттманну (1 танковий полк) створити піхотну роту із незадіяних підрозділів. У роті було 4 командири, 220 унтерофіцерів і солдатів, складалась вона із 4 взводів. Озброєння взводу – 3 кулемети, решта – автомати, гвинтівки і ручні гранати. Ця піхотна рота витримала жорстокі бої з 11 по 17 лютого. Після боїв на плацдармі під Гарбузином їй було доручено забезпечення флангів прориву. Втрати у створеній піхотній роті за 6 днів – 2 убиті, 17 поранених, 35 пропали безвісти.

За даними 5 танкової дивізії СС «Вікінг», 9 лютого аеродром у Корсуні через багнюку став непридатним для посадки і зльоту літаків. Хоч є дані, що в ніч на 9 лютого ще було доставлено 100 тонн боєприпасів, а 566 осіб із 1400 поранених вивезено в тил. За день доставлено 190 тонн боєприпасів і 68 кубометрів пального, 442 поранені вивезені в тил. Після 9 лютого постачання оточених проводилось лише шляхом скидання всього необхідного з літаків. Постачання повітряним шляхом здійснювалось транспортними літаками Ju-52. Основні аеровузли були у Вінниці та Умані. Там зосередились транспортні літаки Ju-52 і частково бомбардувальники Me-11 і Ju-88. Один із контейнерів, в якому скидали продукти оточеним військам, експонується в музеї історії Корсунь-Шевченківської битви. Після 9 лютого поранених з «котла» більше не вивозили.

10 лютого, за радянськими даними, у Корсунь прибув штаб 11 армійського корпусу. Командир 5 танкової дивізії СС «Вікінг» групенфюрер СС Гілле відсторонив від командування начальника штабу 11 армійського корпусу і взяв на себе командування оточеними військами корпусу. Всі тиловики були відправлені на передову. Після 10 лютого на рубежі Стеблів – Тараща була створена ударна група – 72, 112 піхотні дивізії, підсилена батальйоном 5 танкової дивізії СС «Вікінг» і штурмовою мотобригадою СС «Валлонія».

Німецькі війська на 10 лютого утримували рубіж: південно-західна околиця Глушок, Петрушки, Прутильці, східна части-

на Шендерівки, Стеблів, східна частина Яблоновського, східна частина Вираївського, східна частина Нехворощі, Пішки, Буда Воробіївська, західна частина Буди Бровахівської, західна частина Корнилівки, Гарбузин, Деренківець, Завадівка.

За радянськими даними, на зовнішньому фронті було шість піхотних, вісім танкових дивізій, чотири окремих танкових батальйони, шість дивізіонів штурмових гармат; танків і штурмових гармат – до 940. Кількість особового складу становила до 110 тисяч осіб. За Г. Фогелем, з 4 по 10 лютого німецькі війська, що знаходились на зовнішньому фронті, проводили операцію «Ванда», в якій були задіяні 16, 17 танкові дивізії, важкий танковий полк Беке (командир – полковник доктор Франц Беке), 506 важкий танковий батальйон. Тут було 79 танків і штурмових гармат.

За плацдарм Бужанка вели бої танкісти бойової групи Беке, на озброєнні якої були танки «Тигри». 2 батальйон «Пантер» 23 танкового полку увірвався у Франківку, знешкодив вибухівку замінованого мосту через Гнилий Тікич. За це екіпажу, який першим переїхав через міст, дали в нагороду додатково 8 днів відпустки.

Південна частина бойової групи Беке, 1 танкова дивізія перейшли в атаку разом з бойовою групою Франка і зайняли Чижівку. 1 і 16 танкові дивізії знищили радянський стрілецький батальйон. Танки бойової групи Франка («Пантери») продовжували рухатись на північ і вийшли на окраїну Яблунівки. Підбили декілька танків Т-34. Німецькі танки продовжили рух на Жаб'янку, пройшли повз неї і продовжили шлях до Гнилого Тікича. До річки вийшли в середині дня в Бужанці. Танки не змогли переправитись через річку.

До Бужанки також вийшла 16 танкова дивізія. Через Гнилий Тікич був уцілілий лише один міст у Франківці (?). Туди була направлена бойова група Беке. У районі бойових дій північний фланг атакуючого угруповання Брайта прикривала 17 танкова дивізія. Бойова група Фінка наступала північніше 2 батальйону «Пантер» 23 танкового полку із групи Беке. Вона добилась непоганого темпу просування, але не встигала за «Пантерами», особливо зіткнувшись з сильним опором у Степку. 305 піхотний полк (198 піхотна дивізія) і декілька танків із групи Пітша отримали наказ взяти Товсті Роги, що і виконали до полудня. Перед просуванням до Босівки танки поповнились боєприпасами. Бойова група Фінка, долаючи опір у Степку, також вийшла до Босівки. Спільно з бойовою групою Пітша південна частина Босівки була захоплена. Біля знищеного мосту в Франківці на другому березі Гнилого Тікича було підбито 17 радянських самоходок. Зваживши на те, що вцілілий міст у Франківці не мав достатньої

вантажопідйомності, вирішено було шукати брід. На тому місці, де знайшли сліди гусениць від радянських танків, було вирішено зробити спробу перебратися через брід. «Тигри» перебрались бродом через річку Гнилий Тікич, а «Пантери» – через міст.

У Бужанці була бойова група Франка. Бойова група Беке займала плацдарм у Франківці. У Бужанці була організована база постачання, там був і залишений радянськими підрозділами перев'язувальний пункт. Полонені були розташовані в напівзруйнованій церкві, яку охороняли 10 німецьких солдатів.

11 лютого у районі Ризине було зосереджене ударне німецьке угруповання, до складу якого входило 200 танків, з оперативною щільністю понад 30 танків і 20 гармат на 1 кілометр фронту.

Вранці було проведене перегрупування ударного угруповання в складі 1, 16, 17 танкових дивізій, 1 танкової дивізії СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер», що перейшло в наступ з рубежу Розкошівка, Ризине на Лисянку, прикрившись частинами 16 танкової дивізії на ділянці Червона Зірка, Вотилівка. На ділянці 47 стрілецького корпусу німецькі танки прорвались у район Лисянка.

Оточені частини 72, 112 піхотних дивізій, 5 танкова дивізія СС «Вікінг» (полки СС «Германія» і «Вестланд»), штурмова мотобригада СС «Валлонія» зосередились у районі Стеблева, Шендерівки для прориву в південно-західному напрямку.

105 піхотний полк мав іти в атаку на Нову Буду на чолі 72 піхотної дивізії. Майор Кюстнер поставив попереду автоматників і кулеметників, щоб фронт атакуючих мав максимальну вогневу міць. Всього було 689 солдатів і офіцерів. Атака була призначена на 20 годин 30 хвилин. Одягнені вони були в білий зимовий камуфляж. До півночі вийшли на окраїни Нової Буди. По дорозі знищили до 30 машин і 1 реактивну установку, що рухались із Сухин. До 3 години ночі село було зайняте без бою.

На ранок полк Кюстнера і два інших полки 72 піхотної дивізії, а також підрозділи «Вікінга» і «Валлонії» взяли участь в атаці та захопили Комарівку і північну частину Хильок. Тепер менше 20 кілометрів відділяли групу Штеммермана від передових частин 3 танкового корпусу, що знаходились на зовнішньому фронті.

Підполковник Франк здійснив атаку на Лисянку і, не зустрічаючи опору противника, вийшов на відстань декілька сот метрів до її південно-східної окраїни. Було дано команду почати атаку, але при атаці на Лисянку німецькі танки нарвались на мінне поле. Були виведені з ладу два танки фельдфебелів Болькена і Шеффера, отримали пошкодження танки капітана фон Люттіхау, ад'ютанта Франка. За 5 годин танки Брайта здолали приблизно третю частину відстані до оточеного угруповання і

зуміли забезпечити переправу через найбільш серйозну перешкоду.

Найсильнішою була бойова група під командуванням майора фон Сіверса, командира танкового полку 11 танкової дивізії. До бойової групи входили 15 танковий полк, крім танків Pz-IV, 1 батальйон 26 танкового полку, 1–2 батальйони піхоти, артилерійський батальйон і підрозділ саперів. Частина сил 11 танкової дивізії знаходилась у районі Іскрене.

Основна сила, яка була в розпорядженні фон Сіверса, мала 18 боєздатних «Пантер» 1 батальйону 26 танкового полку, які з піхотою на броні проїхали через Вікнене і попрямували на Єрки. Не зустрівши супротиву, вони виїхали до перехрестя за 2–3 кілометри на південний схід від Єрок. Ліворуч були передові сили бойової групи Хаака. Фон Сіверс спрямував свої сили на південно-східну частину Єрок, де знаходився міст через Шполку. Але він був зірваний, і наступний також зірваний. Потім вони знайшли уцілілий міст, однак він не міг витримати «Пантер». Неподалік був брід, через який перебралися всі «Пантери» і, таким чином, створили плацдарм на річці Шполці.

Після захоплення плацдарму в Єрках бойові групи фон Сіверса і Хаака продовжили наступ. 1 батальйон 26 танкового полку мав у своєму складі 15 боєздатних «Пантер» (три танки отримали технічне пошкодження). Танки були розділені на дві групи: одна – під командуванням лейтенанта Вейдінгера наступала вздовж дороги на Звенигородку, а інша – на чолі з лейтенантом Мутом рухалась на схід, у напрямку Скаливатки. Група Вейдінгера внаслідок атаки зайняла висоту 161,2 східніше Степок. Танки Мута вийшли до Скаливатки. Тут вони збили радянський літак.

У районі Таращі 12 лютого були зосереджені 57, 72, 88 піхотні дивізії, основні сили 112 піхотної дивізії і 5 танкова дивізія СС «Вікінг», які провели наступ із районів: ліс (східніше Шендерівки), хутір Завадський, висота 197,5 у напрямку Нова Буда, Хильки і на кінець дня внаслідок наполегливого бою оволоділи Новою Будою, південною частиною Шендерівки, Хильками, Скрипчинцями. Внаслідок виходу оточених до Шендерівки відстань до зовнішнього фронту з 40 кілометрів скоротилась до 10–12 кілометрів. Артилерія була зосереджена в районах Таращі, Дацьок, Стеблева.

На зовнішньому фронті силою в кількості до піхотного полку з 45 танками, переважно типу «Тигр», і самохідних гармат при сильній авіапідтримці (50-70 літаків Ju-87) вівся наступ із району Франківка, Дашуківка, Чеснівка та з району Лисянки в напрямку Добридень, Хижинці. Із ділянок міста Виноград, Ризине у напрямку Лисянки вели наступ 1, 16, 17 танкові дивізії, 1 танкова дивізія СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер» (всього до 170 танків).

Група Беке фактично через відсутність пального була бездіяльною. Бойова група Бльомке бою майже не вела. Була зроблена спроба наступати на Кам'яний Брід, але вона не вдалась. Не проявляла активності і 17 танкова дивізія, яка лише зайняла вигідні позиції для прикриття лівого флангу 16 танкової дивізії. Решта три дивізії 3 корпусу вели серйозні бої.

У Винограді тримали оборону 35 воїнів із 198 піхотної дивізії, які внаслідок бою з 3 повітрянодесантною дивізією відійшли в південну частину Винограду. Для відновлення положення у Виноград були направлені 326 піхотний полк, один піхотний батальйон і один артилерійський дивізіон із 198 піхотної дивізії. Брайт також послав у Виноград дві батареї із 202 дивізіону штурмових гармат, який щойно був переданий із 7 армійського корпусу.

У Ріпках вела бої 1 танкова дивізія СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер». У місцевого населення було забрано 150 повозок на кінній тязі і направлено на передову. Кожна з них везла по 200 літрів пального. Була відшукана вузькоколійка, що вела до цегельного заводу, яку також почали використовувати для підвезення боєприпасів.

13 лютого Штеммерман вирішив здати частину позицій, щоб зменшити розмір «котла» і вивільнити сили для атак на південний захід.

У Комарівці зайняв оборону батальйон піхоти 72 піхотної дивізії і двадцять танків 5 танкової дивізії СС «Вікінг». У боях за Нову Буду німецькі танки вели досить активні дії. 13 лютого радянські війська атакували двома батальйонами південно-східну частину Нової Буди. У багатьох місцях їм вдалося прорвати оборону, яка складалася з опорних пунктів.

Чекаючи деблокування, частини, що потрапили в «котел», для збереження маневрування позбавлялись від зайвих транспортних засобів. Так, у добровільній штурмовій бригаді СС «Валлонія» завчасно звільнились від транспортного баласту: були спалені вантажівки, що не змогли подолати 30-кілометровий марш по бездоріжжю.

Унаслідок жорстоких боїв 14 лютого німецькі війська оволоділи Комарівкою. У чеканні деблокування «котел» невпинно зменшувався.

У Корсунській битві, як писала фронтова пропаганда, все повторювалось, як у Сталінграді. Про «Сталінград №2» навіть була інформація в американських листівках. Фронтова пропаганда радянського командування, з точки зору німецького ко-

мандування, була досить примітивною. На більшу витонченість претендувала масивна пропаганда Національного Комітету Вільної Німеччини, хоч і вона не справляла великого враження на солдатів Вермахту і СС.

Відома листівка-звернення радянського командування до командирів і воїнів 5 танкової дивізії СС «Вікінг», яких назвали «солдатами смерті». У ній сказано, що на літаках вилетіли командир дивізії Гілле (відомі німецькі архіви спростовують це), начальник оперативного відділу обер-штурбаннфюрер СС Шонфельдер і гауптштурмфюрер СС Майн-Кун. Також у листівці було сказано, що здався в полон разом з рядовими командир другого батальйону мотополку СС «Германія» Курт Шрьодер. Ні спростувань, ні підтверджень даної інформації не виявлено.

Все ще сподіваючись на деблокування, командування оточеного угруповання вірило радіограмам Головного командування 8 армії, яке, між іншим, повідомило генералу артилерії Штеммерману від імені начштабу Шпейделя наступне: «Брайт передовими частинами Лисянка. Форманн просування із плацдарму Єрки напрямку Звенигородка. Яке становище там? Всього доброго до вирішального успіху. Шпейдель».

До вирішального успіху було, однак, ще далеко. Фельдмаршал фон Манштейн робив все можливе, щоб відкрити «котел» ззовні.

Направлена 6 армією 24 танкова дивізія ще з 3 лютого знаходилась у районі Єрки, готуючись до наступу. Їй довелось пробиватись 300 кілометрів на північ по бездоріжжю, щоб встигнути до початку атаки. Могутність дивізії дозволяла розгромити радянські танкові корпуси і провести за собою дивізії 47 танкового корпусу. Однак незрозумілі накази Ставки фюрера повернули 24 танкову дивізію 6 армії. 47 танковий корпус, якого з надією чекали в «котлі», втратив свою найсильнішу частину і був приречений на бездіяльність. 11 танкова дивізія, що прийшла з великим запізненням на зміну 24 танковій дивізії, не справилась з наміченим проривом на Звенигородку.

3 танковий корпус, який мав наступати із заходу, прибув своєчасно. До нього входили відмінні, боєздатні частини. 16 і 17 танкові дивізії, 1 танкова дивізія СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер» і наступаюча за ними 1 танкова дивізії були оперативними з'єднаннями, що мали великий бойовий досвід довготривалого радянського походу. В їх складі знаходились досить сильні танкові частини, наприклад, важкий танковий полк Бека з 34 «Тиграми» і 47 «Пантерами». Це була колосальна бойова сила, яка, на думку оточеного німецького командування, могла повністю справитись з могутнім противником. Однак

Головне командування Сухопутних військ вимагало наступати спочатку на північ замість прямого удару на схід. Командування хотіло замість прориву «котла» безпосередньо на заході охопити ворога на півночі і на західному фланзі, деблокуючи цим «котел», і водночас домогтись оперативного результату. Після перших успіхів операція провалилась.

Ще до 15 лютого Штеммерман вживав у «котлі» всі можливі заходи з метою просування своїх з'єднань якнайдалі на захід. Необхідно було атакувати частини Червоної армії. Вихідний пункт наміченого прориву – село Шендерівка – було взяте полком СС «Германія» ще 11 лютого.

До 15 лютого замкнута лінія оточення на корсунському виступі проходила: західна околиця Корсуня, Листвина, західна околиця Туркенців, південна частина Тараща, схід Шендерівки, центр Нової Буди, південна околиця Комарівки, східна околиця Хильок, східна околиця Скрипчинець, західна околиця Стеблева, східна окраїна Вираєва, східна окраїна Сидорівки.

15 лютого військами Червоної армії було звільнено Стеблів. Для проведення наступу, що дав би можливість вивести частини з оточення, німецьке командування вирішило розділити війська на 3 групи: праворуч – частини корпусної групи Б; посередині – 72 піхотна дивізія; ліворуч – дивізія СС «Вікінг», 57 і 88 піхотні дивізії під керівництвом Штеммермана, що утворювали ар'єргард.

Командуючий в «котлі» генерал артилерії Штеммерман, безсумнівно, планував операцію зі сподіваннями зустрічі з 3 танковим корпусом на підвищеннях під Журжинцями. Однак нічого подібного не трапилось. Ця фатальна помилка привела в наступні дні до катастрофи.

Того ж дня, 15 лютого, 105 піхотним полком 72 піхотної дивізії під командуванням майора Кюстнера декількома годинами пізніше була атакована Нова Буда. Ретельно спланований і енергійно здійснений нічний наступ був вдалим. Штурмова мотобригада СС «Валлонія», що йшла позаду, змінила 72 піхотну дивізію й успішно відбивала жорстокі контратаки противника до початку прориву. Тут загинув командир бельгійської бригади Люсьєн Ліпперт.

За радянськими даними, 15 лютого штаб 11 армійського корпусу знищив у Шендерівці все своє майно і документи. Літаки припинили скидати вантажі.

У ніч з 15 на 16 лютого 105, 124 піхотні полки 72 піхотної дивізії, підсилені однією 88-мм артбатареєю, 75-мм батареєю і мінбатареєю, 5 важкими самохідно-артилерійськими установками «Фердинанд», 24 танками Pz-III обороняли північну частину Комарівки, північну частину Нової Буди. Разом з

72 піхотною дивізією оборону тримала штурмова мотобригада СС «Валлонія». У другому ешелоні на рубежі південної частини Шендерівки, відміток 223,2, 201,4 оборону тримали мотополки СС «Германія» і «Вестланд» 5 танкової дивізії СС «Вікінг».

У Шендерівці, за радянськими даними, на 16 лютого згромадилось до 200 автомашин з пораненими і штаби дивізій.

Командування 8 армії направило радіограму генералу артилерії Штеммерману в «котел»: «Бойові можливості 3 танкового корпусу обмежені. Група Штеммермана власними силами прориває ться під Журжинці, висота 239,0. З'єднання з 3 танковим корпусом. Шпейдель». Однак на радіограмі не вистачало візи Головного командування Сухопутних військ. Тоді фельдмаршал Манштейн з власної ініціативи 16 лютого о 15 годині передав Штеммерману: «Пароль – Свобода. Мета – Лисянка». Фельдмаршал скористався паролем із наказу генерал-лейтенанта Т. Ліба по 42 армійському корпусу, що був виданий 15 лютого о 20 годині військам у Шендерівці. Цей лаконічний наказ фельдмаршала остаточно ліквідував фортецю на Дніпрі, яка, за уявленням Гітлера, мала стати плацдармом для захвату всього Правобережжя. Наказ Манштейна вказував оточеним напрямок прориву – на Лисянку. Однак для переходу 50 тисяч осіб, за німецькими даними, тут нічого не було підготовлено. Від сторони, що деблокує, цього не можна було і вимагати. Вона виконала свій важкий обов'язок і побудувала допоміжні переправи за гострого недопостачання матеріалами. Частини оточених військ зосередились перед річкою Гнилий Тікич. За ними – радянські війська, на флангах – радянські танки, попереду – бурхлива річка. Паніка серед з'юрмлених була неминучою.

На 16 лютого Комарівка була повністю очищена радянськими військами.

Перед проривом в оточенні було 2150 поранених і хворих, у тому числі 1450 лежачих і сидячих, 700 ходячих. Лежачі і сидячі залишились у Шендерівці, на них поширювались положення Гаазької конференції. З пораненими залишились 4 офіцери-санітари і 12 санітарів з поховальних команд, про що є архівні свідчення. Про те, що в школі Шендерівки знаходились поранені, є підтвердження командира 2 танкової роти СС 5 танкової дивізії СС «Вікінг» Віллі Гайне від 14 лютого 1993 року: «Я відвідав тоді поранених з нашої роти в школі Шендерівки. Там ситуація особливо розпачлива». 17–18 лютого разом з воїнами бригади він прорвався з оточення із Шендерівки через Лисянку. Під час битви, з 26 січня по 18 лютого, вів щоденник, друковану копію якого передав Заповіднику. Під час приїзду в Україну у 1993 році Гайне побував у селі Білозір'ї, де зустрівся зі старими мешканцями села, в яких він був на постої у грудні 1943 року.

Стосовно вивезення з Шендерівки поранених є також дані про те, що транспортуванням поранених танкової дивізії СС «Вікінг» у Шендерівці займався дивізійний лікар доктор Тоон. Група із поранених у 140 осіб під командуванням гауптштурмфюрера СС Ісельштейна розташовувалась на гусеничних машинах дивізії, сотні важкопоранених – на підводах. Цю колону прикривала бойова група Дорра і група полку СС «Германія». Незважаючи на затори, вогонь радянської артилерії, танкові атаки, все відбувалось за встановленим порядком.

За Дугласом Нешом, розташування військ на 16 лютого було наступним: частини 11 армійського корпусу – центр Шендерівки; частини 42 армійського корпусу – у західній частині Шендерівки; на південному сході від Шендерівки – 57 піхотна дивізія; на північний схід від Шендерівки – 88 піхотна дивізія; 72 піхотна дивізія – на захід від Шендерівки; частини 5 танкової дивізії СС «Вікінг» і штурмова мотобригада СС «Валлонія» – північна частина Нової Буди; частини 5 танкової дивізії СС «Вікінг» – на північному сході від Комарівки; частини корпусної групи Б – на сході від Хильок.

Всього, за донесеннями 11 армійського корпусу, перед проривом в оточенні було близько 45 тисяч осіб. Зокрема, у 72 піхотній дивізії було 4000 осіб; у корпусній групі Б – 7432 (на відпочинку було 1597 солдатів); у 5 танковій дивізії СС «Вікінг» – 11500. У корпусній групі Б було відпускників – 2 офіцери, 199 унтерофіцерів в Умані, 587 – у Новоархангельську, 809 – у Новоукраїнці. Всього 1597 осіб.

За архівними документами, у тому числі корпусної групи Б, прорив був назначений на 16 лютого о 23 години. Командування групою прориву було покладене на командира 112 дивізійної групи Фібіга, якому були підпорядковані 258 полкова група, 110 полкова група, 112 польовий батальйон, 112 саперний батальйон, 112 протитанковий дивізіон, хоч загальне керівництво здійснював генерал артилерії Штеммерман.

16 лютого о 23 години група Штеммермана вийшла на лінію Хильки – улоговина північніше Комарівки до Журжинець у південному напрямку. Девіз: «Вихід за будь-яку ціну».

Незадовго до виступу знову виникла кризова ситуація. У стик 57 і 88 піхотних дивізій прорвались радянські танки, що рухались на південний захід. Негайно було нанесено контрудар невеликим танковим підрозділом дивізії СС «Вікінг», противник був відкинутий, положення відновлене.

Леон Дегрелль описав цю ситуацію так: «Штурмова бригада «Валлонія» отримала наказ на світанку знаходитись в авангарді. Рятування чи знищення. Крізь фантастичну плутанину, що була викликана появою серед тисячі німецьких машин радянських

танків, ми швидко просувались на південний захід. За нами – заглушливий гуркіт. Шендерівка трималась не більше години. Росіяни вже пройшли село. Їх танки вирушили в рішучу атаку. Німецькі танки були принесені в жертву».

Повідомлення 57 піхотної дивізії звучить набагато стриманіше: «16 лютого вранці російські танки увірвались у смугу руху 57 і 88 піхотних дивізій. Прорив блокований». Перед проривом у 57 піхотній дивізії було 86 офіцерів, 603 унтер-офіцери, 2845 солдатів (всього – 3534).

16 лютого, увечері, дивізії прориву в районі Хильки і на південній околиці Шендерівки, яку називали «воротами в пекло», готувались до кидка на висоту 239,0. Все йшло за планом. В авангарді – підсилений розвідвзвод СС 5 танкової дивізії СС «Вікінг» оберштурмфюрера СС Генріха Дебуса. Він мав просунутись до мети: північніше Комарівки, зайнятої ворогом. За ним слідувала бойова група полку СС «Вестланд» під командуванням штурмбаннфюрера СС Вальтера Шмідта. Північніше до Нової Буди підтягнулась мотобригада СС «Валлонія» гауптштурмфюрера СС Дегрелля. У напрямку Почапинець для прикриття «котла» з півдня – бойова група «Германія», під командуванням оберштурмбаннфюрера СС Фріца Ерата. Використовуючи лише засоби ближнього бою, гренадери «Германії» знищили 24 радянських танки і, жорстоко воюючи, попередили розчленування «котла».

Готуючись до прориву, командування оточеного угруповання розробило лінію виходу із оточення: Журжинці, висота 239,0, Почапинці, 1 кілометр південно-західніше висоти 239,0, а також були визначені лінії прориву: голуба, зелена, чорна, червона. Для прориву були сформовані групи: лівобічна колона у складі 5 танкової дивізії СС «Вікінг», за якою рухалась 57 піхотна дивізія, вела прорив через північну частину околиці Комарівки, обігнувши зі сходу Почапинці у напрямку висоти 222,5; правобічна колона вела прорив із району села Хильки, минаючи висоту 234,1, повертаючи ліворуч на маршрут правобічної колони, до її складу входили корпусна група Б (у складі дивізійних груп 112, 255, 332 піхотних дивізій), за нею рухалась 88 піхотна дивізія з дивізійною групою 323 піхотної дивізії; центральна колона, де була 72 піхота дивізія, формувалася між Комарівкою і Хильками, йшла в напрямку висоти 239,0, однак на рівні висоти 234,1 повернула ліворуч, йдучи маршрутом лівобічної колони; в ар'єргарді на чолі з Штеммерманом був мотополк СС «Германія» і мотобригада СС «Валлонія».

Лінію оборони о 6 годині 15 хвилин прорвала 57 піхотна дивізія (676, 199, 217 піхотні полки, 157 артполк) з 88 піхотною

дивізією. На виході 57 піхотна дивізія йшла разом з 5 танковою дивізією СС «Вікінг» північніше Хильок.

Основна маса 72 (105, 266, 127 піхотні полки) піхотної дивізії сконцентрувалась перед дорогою Журжинці – Почапинці. Дивізія мала 805 поранених (523 ходячих, 220 сидячих і 62 лежачих). 72 піхотна дивізія йшла за 5 танковою дивізією СС «Вікінг» і змішалася з нею. Це вкрай ускладнило керівництво з'єднаннями. Під час маршу із балки з'явилися 14 танків Т-34 і почали «прасувати» колону поранених. Доктору Тоону вдалося врятувати декілька десятків машин з пораненими. Їм навіть пощастило пізніше перейти річку. Однак уникнути паніки не вдалося.

Командир 5 танкової дивізії СС «Вікінг» Гілле і його штаб з основною масою дивізії пробивались до Гнилого Тікича. Дивізія прорвалась крізь заслін радянських військ, відбиваючи атаки піхоти і кавалерії, незважаючи на вогонь танків. Вже було видно західний берег нешерокої річки. Але біля річки вони не знайшли ні бойової охорони, ні переправи, лише фланговий вогонь радянських солдатів. Перші машини дивізії відчайдушно кидалися в потік річки. Багато хто досяг рятівного західного берега, але багато і потонуло в бурхливій річці. Вихід танкістів з оточення описав Пауль Карель у книзі «Випалена земля»: «І настільки видно попереду – ні моста, ні переправи! Міст 1 танкової дивізії і тимчасова переправа, побудовані 37 саперним батальйоном із Йени під прикриттям гренадерів дивізії «Адольф Гітлер», знаходились за два з половиною кілометра північніше. 2500 метрів! Але ніхто про це не знав. І у всіх було одне бажання: швидше через річку, на протилежний бік, куди не доберуться радянські танки.

Ця думка не залишала часу для роздумів. Віра зникла після глибокого розчарування на висоті 239,0. Люди відчувають себе кинутими напризволяще. Геть, швидше геть із цього пекла! Термометр показує 5 градусів нижче нуля. Крижаний вітер. Але це не перешкода для чотирьох Т-34, які, наблизившись до маси скупчених людей, відкривають вогонь осколковими снарядами. Жахливо... Групи по 30, 40 осіб сліпо кидаються у крижану воду. Люди тонуть групами. Тулуби загиблих коней пропливають серед людей. Всього 30 метрів. Але для цих метрів крижаного потоку потрібні сила і ясність думки. Проклята паніка!

...Там, де частини 5 танкової дивізії СС «Вікінг» підійшли до Гнилого Тікича, генерал Гілле зі своїми людьми вживав всі необхідні для переправи заходи. 4500 осіб своєї дивізії він привів сюди. Більше втрачати він не мав наміру. Генерал наказав загнати в річку останній тягач, який стане своєрідною опорою для переходу. Але течія знесла і його. Вода забирає також скинуті в річку вози. Тоді Гілле наказує відділити тих, хто не

вміє плавати. Першим у воду йде генерал. Але посередині річки живий ланцюг розривається. Прокляття, крики. Безпомічних людей уносить течія...

Гауптштурмфюрер СС Дорр з танкового полку СС «Германія» прибуває з ар'єргардом. На дошках тягнуть уцілілих із санітарного обозу. Гренадери Дорра разом з групою 14 танкової дивізії, що потрапила в «котел», захищали колону поранених».

Пауль Хауссер, один із організаторів і керівників військ СС, так описав події останніх днів битви: «16 лютого 1944 року. Нескінченним, брудно-білим саваном простягаються поля... На середину дня взнаємо: сьогодні вночі, о 23 годині (прорив. – *П.С.*). Настрій пригнічений. Кожний думає про своє. У сусідній кімнаті грамофон награє журливу російську мелодію, для багатьох – це остання музика... Можна зійти з розуму... Нарешті, хтось схоплюється і «вирубує» шарманку... Всі розмови крутяться навколо прориву. Чи зуміємо? Паулі, наш жартівник, вичавив із себе: «Ну що, складемо заповіт?»...

Увечері раптово почули шум літаків, однак звук не як у «кавомолок» чи «швейних машинок». Тут забігає хтось із наших: «Німецькі літаки! Скидають вантажні парашути!». Моментально настрій поліпшився, ми відчуваємо – про нас пам'ятають. Знадвору виття і відблиски прожекторів пікіруючих над нами машин. Поступово шум затихає і, нарешті, довгоочікуваний наказ: «По машинах!».

На позиціях 7 батареї коротка зупинка. Сьогодні вночі – собачий холод. Мороз час від часу стає все міцнішим... Попереду на мосту провалився танк, рух призупинено».

16 і 17 лютого 3 танковий корпус намагався ще раз поліпшити становище оточених. Із Хижинець на Журжинці рухався важкий танковий полк Бека. Просунутись не вдалося, але він перешкодив рухові радянських танків.

У ніч з 16 на 17 лютого два танкових батальйони 1 танкової дивізії СС «Лейбштандарт СС «Адольф Гітлер» намагалися зі сторони хутора Жовтневого прорвати кільце. Проте їх дії не принесли успіху. 17 лютого о 12 годині 15 хвилин бойова група Франка 1 танкової дивізії взяла висоту 239,0, чим допомогла виходу з оточення 6 тисячам осіб.

У цей час батальйони, що залягли перед висотою 239,0, несли великі втрати. Генерал артилерії Штеммерман, який командував частинами, що проривалися, загинув під Почапинцями. Він і супроводжуючий його офіцер були вбиті попаданням снаряду. Архівне підтвердження загибелі Штеммермана спростовують всі інші припущення його смерті, у тому числі й самогубство.

Першими 17 лютого з оточення вийшли воїни 5 танкової дивізії СС «Вікінг» і штурмової мотобригади СС «Валлонія». На 17 годину 10 хвилин з оточення також вийшли 57, 72, 389 піхотні дивізії.

Про вихід з оточення писав у листі своїй дружині оберфельдфебель 266 піхотного полку 72 піхотної дивізії Віллі Хаузен: «Погода була проти нас. Постійна грязюка, дощі унеможливлювали просування вперед наших транспортних засобів і танків. Все підлягало знищенню. Літаки не могли приземлятись, щоб забрати поранених, ставало все безнадійніше. Прорвати кільце оточення ззовні було неможливо. 16 лютого командування вдалося до власних дій. Нам нічого іншого не залишалось, як пробиватись самим...

Раптовий мороз 17 лютого і в наступні дні врятував нас від повного знесилення... Густі снігопади завадили руським відстріляти нас поодинці, як зайців. Більшій частині таки вдалося, напруживши всі сили, пробитися до річки, що утворювала межі «котла». І саме ця річка стала для багатьох з нас незборимою перепоною, бо через неї не було мосту... Частина солдатів кидалася в воду, щоб плавом досягти іншого берега... «Котел» залишився позаду. Тепер починався рукав, ширина якого часто була до 5 кілометрів. 25 кілометрів пробивалися танкові частини через фронт росіян ... доки не зупинились коло річки, бо погода не дозволила танкам просуватися вперед. Тому наше становище було таким розпачливим. Цей рукав довжиною 25 кілометрів ми повинні були ще пройти, щоб, нарешті, бути в безпеці. Нескінченні колони тяглися цією дорогою, більшість – виснажені і втомлені від поневірянь, і поранені, які самі могли ще собі допомогти. Картина біди і страждань. Йшли люди, які боролись за своє життя і перенесли невимовні душевні й фізичні муки...». Віллі Хаузен вийшов з оточення, але 21 серпня 1944 року загинув у боях на Сандомирському плацдармі. Його донька Адельгайд Хаузен надіслала Заповіднику копії приватних листів свого батька від 18, 21, 23 лютого 1944 року, оригінали яких зберігаються в історичному архіві архієпископства Кельна.

Ще перед виходом із оточення німецьких військ радянським командуванням був розроблений план прийому тих, котрі добровільно здадуться в полон. Ним, зокрема, передбачалось:

«... 2. Штаби корпусів, дивізій у повному складі прибувають у Миронівку, де здають документи, зброю і майно... Проходять разом зі своїми командирами через пункти пропуску: Олексіївка, Беркозівка, Семигори, Хирівка і направляються в район збору військовополонених:

№1 – Маслівка, Козин, Ємчиха (Миронівський район);

№3 – Богуслав.

Офіцери направляються в Миронівку.

...4. Всі військовополонені, групами в 500 осіб, за спеціальним розрахунком маршу напрaвляються в табори військовополонених: №22 у Васильків і №62 в Сирецький табір у районі Києва».

За німецькими даними, на 17 лютого кількість тих, хто загинув при прориві через Лисянку-Бужанку, дорівнювала від 12 до 15 тисяч осіб. Серед убитих – командир добровільної штурмової бригади СС «Валлонія» Люсьєн Ліпперт, полковник Фукке та 56-річний генерал артилерії Вільгельм Штеммерман. В експозиції музею історії Корсунь-Шевченківської битви експонуються особисті речі генерала, серед яких годинник французької фірми «Doxa». З командного складу в оточенні пропали безвісти майор Ганшов, квартирмейстер 42 армійського корпусу, підполковник Гейденрейх з 57 піхотної дивізії та вахмістр Ганс Герберт Шлейфер.

Точні втрати як німецької, так і радянської сторони на сьогодні встановити не можливо.

У радянському радіоповідомленні про завершення Корсунь-Шевченківської операції названі німецькі втрати в «котлі» з 3 по 18 лютого, у тому числі людські: 55 тисяч убитих та 18200 полонених. Відома реакція німецької сторони на радянське повідомлення. Так, у листі до солдатів 11 і 42 армійських корпусів від 19 лютого 1944 року говорилось: «Росіяни своєї мети не досягли! Хоч на весь світ сказали, що знищено 10 дивізій і вбито 50 тисяч». У листі також відзначена мужність воїнів 3 танкового та 8 повітряного корпусів. Опосередкованим свідченням значно завищеної названої цифри німецьких втрат можуть служити і такі факти. Під час перепоховань останків німецьких воїнів з території окремих сіл Корсунь-Шевченківського району у 1999–2002 роках на збірне німецьке кладовище міста Києва (Віта Поштова, Київське міське південне кладовище) було перепоховано, зокрема, з сіл Скрипчинець – 21 особу, Хильок – 125 осіб, Шендерівки – 315 осіб, з селища міського типу Стеблева 91 особу. Найбільші втрати були 17 лютого – 27 відсотків, 16 лютого – 25 відсотків, 15 лютого – 15 відсотків. Середній вік вбитих – 28 років. З перепохованих – воїнів солдатів Вермахту було 81 відсоток, командного складу – 84 відсотки.

Відповідно до висновку оперативного відділу головного командування 1 танкової армії про бойові дії групи Штеммермана і 3 танкового корпусу з 16 до 18 лютого 1944 року, кількість тих, хто вийшов з оточення (без полонених), а також тих, хто повернувся з відпусток, становить 35 тисяч солдатів.

Таким чином, німецькі війська у Корсунь-Шевченківській операції, за оцінкою німецького командування, отримали перемогу в двобої з військами Червоної армії, адже було збережено життя

тисячам воїнів. Радянське командування вважало, що на корсунському виступі оточені війська Вермахту і СС зазнали повного краху. Але безумовним є факт, що значимість Корсунь-Шевченківської наступальної операції полягає насамперед у тому, що вона прискорила повне звільнення території України військами Червоної армії у 1944 році.

---

1. Бойове донесення оперативного відділу №1/44 88 піхотної дивізії від 23.02.44 р. про бойові дії за 16–17 лютого 1944 року, розроблене на підставі наказу оперативного відділу №370/44 1 танкової армії від 19 лютого 1944 року // Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (далі – Фонди Заповідника).
2. Вермахт. – Минск: ООО «Харвест», 2004.
3. Висновок до оперативного зведення групи Штеммермана і 3 танкового корпусу з 16 до 18 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.
4. Висновок оперативного відділу головного командування 1 танкової армії про бойові дії групи Штеммермана і 3 танкового корпусу з 16 до 18 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.
5. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. – М., 1993.
6. Грылев А.Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М.: Наука, 1970.
7. Дані оперативного відділу штабу 1 танкової армії від 18 лютого 1944 року про те, які частини дивізій з 11 і 42 армійських корпусів не були в оточенні // Фонди Заповідника.
8. Дані про списковий склад частин станом на 23 лютого 1944 року на 19 годину // Фонди Заповідника.
9. Дані про те, які частини дивізій з 11 і 42 армійських корпусів не були в оточенні, до 18 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.
10. Додаток №1 до донесення оперативного відділу №163/44 штабу 8 армії про частини, що були в Корсунському бойовому районі // Фонди Заповідника.
11. Додаток 1е до оперативного донесення оперативного відділу №158/44 1 танкової армії, копія оперативному відділу 5 танкові дивізії СС «Вікінг» від 28 лютого 1944 року про бойові дії 15–17 лютого // Фонди Заповідника.
12. Донесення від 28 лютого 1944 року про бойові дії 15–17 лютого // Фонди Заповідника.
13. Донесення командира 318 охоронного полку від 27 лютого 1944 року про кількісний склад після виходу із оточення 177 і 318 охоронних полків 213 охоронної дивізії // Фонди Заповідника.
14. Донесення полковника Гедке сухопутній групі «Південь» від 23 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.
15. Донесення 42 армійського корпусу від 24 лютого 1944 року про бойові дії 19 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.
16. Донесення оперативного відділу №200/44 389 піхотної дивізії від 22 лютого 1944 року штабу 11 армійського корпусу про вихід із «котла» 16 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.

17. Донесення оперативного відділу №153/44 штабу 1 танкової армії командуючому сухопутної групи «Південь» від 23 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.

18. Донесення оперативного відділу №370/44 штабу 42 армійського корпусу, підготовлене 19 лютого у штаб 1 танкової армії від 24 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.

19. Донесення оперативного відділу штабу 1 танкової дивізії від 24 лютого 1944 року з району бойових дій про бої 1 танкової дивізії і підпорядкованих їй груп Беке і Піч з 4 години 17 лютого до 24 години 18 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.

20. История военного искусства. – Кн. 3. Военное искусство в третьем периоде Великой Отечественной войны, при разгроме империалистической Японии и в послевоенный период (1944–1953 гг.). – М., 1961.

21. Карель П. Восточный фронт. Книга II. Выжженная земля 1943–1944. – М. : Эксмо, 2008.

22. Копія наказу оперативного відділу 166/44 штабу 42 армійського корпусу №23 від 16 лютого 1944 року на прорив // Фонди Заповідника.

23. Лист до солдатів 11 і 42 армійських корпусів від 19 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.

24. Наказ оперативного відділу №236/44 групи Штеммермана від 15 лютого 1944 року про проведення прориву // Фонди Заповідника.

25. Оперативне донесення начальника штабу 11 армійського корпусу від 23 лютого 1944 року оперативному відділу №158/44 штабу 1 танкової армії про чисельний склад і положення частин перед проривом 16 лютого 1944 року і про початок прориву // Фонди Заповідника.

26. Оперативне донесення штабу 1 танкової армії від 24 лютого 1944 року з району бойових дій про бої 1 танкової дивізії і підпорядкованих їй груп Беке і Піч з 4 години 17 лютого до 24 години 18 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.

27. Оперативне повідомлення №158/44 від 28 лютого 1944 року штабу 1 танкової армії з радянського радіозв'язку про вихід 17 лютого, починаючи з 8 години 28 хвилин, та 18 лютого 1944 року з оточення німецьких частин // Фонди Заповідника.

28. Ордена и медали войск СС. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2004.

29. Оружие вермахта. – Минск: Харвест, 1999.

30. Повідомлення начальника оперативного відділу групі Маттенклотт від 25 лютого 1944 року о 22 годині 10 хвилин про списковий склад // Фонди Заповідника.

31. Повідомлення начальника оперативного відділу групі Маттенклотт від 26 лютого 1944 року о 19 годині 40 хвилин про списковий склад // Фонди Заповідника.

32. Повідомлення начальника оперативного відділу групі Маттенклотт від 27 лютого 1944 року про списковий склад // Фонди Заповідника.

33. Повідомлення начальника оперативного відділу групі Маттенклотт від 28 лютого 1944 року // Фонди Заповідника.

34. Повідомлення про списковий склад групи Маттенклотта від 23 лютого 1944 року на 10 годину 15 хвилин // Фонди Заповідника.

35. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24.01. – 17.04.1944). – М.: Издательство Высшей военной академии им. К.С. Ворошилова, 1958. – Кн.1.

36. Склад групи Штеммермана станом на середину лютого 1944 р. // Фонди Заповідника.

37. Список німецьких воїнів, перепохованих з території села Хильки // Фонди Заповідника.

38. Список німецьких воїнів, перепохованих з території села Шендерівки // Фонди Заповідника.

39. Список німецьких воїнів, перепохованих з території селища міського типу Стеблева // Фонди Заповідника.

40. Стратегические решения и Вооруженные Силы: В 2 т. – М.: АРБИЗО, 1995. – Т. 1. – Ч. 1–3.

41. Таємне донесення начальника штабу 42 армійського корпусу від 24 до 18 лютого 1944 року, підготовлене оперативним відділом №370/44 від 19 лютого 1944 року у штаб 1 танкової армії // Фонди Заповідника.

42. Таємне оперативне зведення начальника штабу 11 армійського корпусу від 23 лютого 1944 року про чисельний склад і положення частин перед проривом 16 лютого 1944 року і про початок прориву // Фонди Заповідника.

43. Телеграма оперативного відділу 19/44 штабу 11 армійського корпусу від 21 лютого 1944 року Генеральному штабу командування Сухопутних військ і штабу 1 танкової армії // Фонди Заповідника

44. Телеграма групі Штеммермана про обслуговування поранених у Шендерівці. 16 лютого 1944 року(?) // Фонди Заповідника.

45. Телеграма 11 армійського корпусу від 21 лютого 1944 року про правдоподібність смерті генерала артилерії Штеммермана // Фонди Заповідника.

46. Фронтові листи Віллі Хаузена // Корсунський часопис. – 2010. – № 23.

47. Хауссер К. Войска СС в действии. – Плессе-Ферлаг К.В. Шютц, Геттінген, 1953.

48. Aller-Zestung. – 25 Februar 1944 //Фонди Заповідника.

49. Appendix I – Germans Order of Battle (Organization of units engaged as of 28 January 1944) // Фонди Заповідника.

50. From the Dnieper to the Vistula: Soviet Offensive Operations from November 1943 to August 1944. – 1985 // Фонди Заповідника.

51. Das Eichenlaub // Der Neue Tag. – 1944. – 21 Februar.

52. Degrelle L. Veldtocht in Rusland. – Uitgeverij Walter Soethoudt Antwerpen, 1987.

53. Degrelle L. La Gampagne de Russie. – Art et Histoire d'Europe, 1987.

54. Der deutsche Durchbruch bei Tscherkassy // Der Neue Tag. – 1944. – 21 Februar.

55. Die Helden von Tscherkassy // Munchner Illustrierte Presse. – 1944. – 2 Marz.

56. Douglas E. Nash. Hell's Gate. The Battle Of The Cherkassy Pocket. January-February 1944. – 2002).

57. Gruber F.K. Nous n'irons pas a Touapse. – 1991.
58. Mabire J. Legion Wallonie. Au Front de l'Est. – Presses de la Cite, 1987.
59. Mabire J., Lefevre E. Leon Degrelle et la Legion Wallonie 1941–1945. – Art et Histoire d'Europe, 1988.
60. Meiser A. Die Holle von Tscherkassy. Ein Kriegstagebuch 1943–1944. – Verlag S.Bublies, 1998.
61. Pancer Grenadiere der Pancerdivision «Wiking» im Bild. – Nation Europa Verlag GmbH. Coburg.
62. Roba J.-L. L'Honneur et la Fidelite. Essai de biographie de Lucien Lippert. – Uitgeverij De Krijger, 1997.
63. Strassner P. European Volunteers. – J.J. Fedorowicz Publishing, 1988.
64. Verweht sind die Spuren. Bilddokumentation SS-Panzerregiment 5 «Wiking». – Nation Europa Verlag CmbH. Coburg.

ДОДАТКИ

З'єднання і частини Червоної армії, яким за успішне виконання завдань по знищенню ворога в Корсунь-Шевченківській битві присвоєно найменування «Корсунських»

202 стрілецька дивізія.
206 стрілецька дивізія.
41 гвардійська стрілецька дивізія.
12 гвардійська козача кавалерійська Донська Червонопрапорна дивізія.
63 кавалерійська дивізія.
11 окрема гвардійська танкова бригада.
8 гвардійський важкий танковий полк.
7 гвардійська мотострілецька бригада.
32 мотострілецька бригада.
480 армійський мінометний полк.
466 армійський мінометний полк.
315 гвардійський винищувально-протитанковий артилерійський полк.
452 армійський винищувально-протитанковий артилерійський полк.
150 гвардійський винищувально-протитанковий артилерійський полк.
1328 армійський гарматний артилерійський полк.
206 окремий винищувально-протитанковий дивізіон.
1896 самохідний артилерійський полк.
6 зенітна артилерійська дивізія.
249 армійський зенітний артилерійський полк.
4 окремий полк зв'язку.
25 армійський інженерний батальйон.
38 армійський інженерний батальйон.
48 армійський інженерний батальйон.

З'єднання і частини Червоної армії, яким за успішне виконання завдань по знищенню ворога в Корсунь-Шевченківській битві присвоєно найменування «Звенигородських»

69 гвардійська стрілецька дивізія.
94 гвардійська стрілецька дивізія.
1 гвардійська повітрянодесантна дивізія.
62 гвардійська стрілецька дивізія.
1 гвардійська повітрянодесантна дивізія.
20 танковий корпус.

Воїни Червоної армії, учасники Корсунь-Шевченківської битви, яким присвоєно звання Героя Радянського Союзу

Абрамцев Сергій Павлович – молодший лейтенант, командир танка 2 танкового батальйону 181 танкової Знам'янської Червонопрапорної бригади 18 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії. Загинув під час битви.

Алексєєнко Георгій Афанасійович – старший лейтенант, командир ескадрильї 637 штурмового авіаційного полку 227 штурмової авіадивізії 2 повітряної армії.

Амелін Олексій Степанович – старший лейтенант, командир ескадрильї 240 винищувального авіаційного полку 302 винищувальної авіаційної Кіровоградської дивізії 4 винищувального авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Андріанов Василь Іванович – молодший лейтенант, командир ланки 667 штурмового авіаційного полку 292 штурмової авіаційної Червоноградської дивізії 1 штурмового авіаційного Кіровоградського корпусу 5 повітряної армії. Двічі Герой Радянського Союзу.

Андріанов Ілля Пилипович – гвардії старший лейтенант, командир ескадрильї 153 гвардійського винищувального авіаційного полку 12 гвардійської винищувальної авіаційної Знам'янської дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Асфандьяров Закір Лутфрахменович – гвардії старший сержант, командир гармати 322 гвардійського винищувального протитанкового артилерійського полку 8 гвардійської протитанкової артилерійської бригади.

Базанов Петро Васильович – гвардії старший лейтенант, заступник командира ескадрильї 3 гвардійського винищувального авіаційного Ростов-Донського полку 235 винищувальної авіаційної Сталінградської Червонопрапорної дивізії 10 винищувального авіаційного Сталінградського корпусу 2 повітряної армії.

Батиньков Сергій Олексійович – капітан, командир авіаескадрильї 208 штурмового авіаційного орденів Суворова III ступеня полку 277 штурмової авіаційної Бердичівської Червонопрапорної дивізії 2 повітряної армії.

Бегельдінов Талгат Якубекович – гвардії старший лейтенант, заступник командира ескадрильї 144 гвардійського штурмового авіаційного полку 9 гвардійської штурмової авіаційної Кіровоградської дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного Кіровоградського корпусу 5 повітряної армії. Двічі Герой Радянського Союзу.

Безчасний Сергій Арсентійович – капітан, командир ескадрильї 235 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної Київської Червонопрапорної дивізії 5 штурмового авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Бекашонок Михайло Васильович – гвардії капітан, помічник командира по повітряно-стрілецькій службі 129 гвардійського винищувального авіаційного полку 22 гвардійської винищувальної авіаційної Кіровоградської Червонопрапорної ордена Кутузова дивізії 5 повітряної армії.

Берніков Михайло Михайлович – майор, командир ескадрильї 809 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної дивізії 2 повітряної армії.

Бикасов Микола Володимирович – гвардії старший лейтенант, заступник командир ескадрильї 156 гвардійського винищувального авіаційного Львівського полку 12 гвардійської винищувальної авіаційної Знам'янської ордена Богдана Хмельницького II ступеня дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного Кіровоградського Червонопрапорного корпусу 5 повітряної армії.

Богдан Дмитро Пилипович – капітан, командир 565 окремого саперного батальйону 294 стрілецької Черкаської ордена Богдана Хмельницького II ступеня дивізії 73 стрілецького корпусу 52 армії.

Бойков Іван Тимофійович – гвардії старший лейтенант, командир ескадрильї 155 гвардійського штурмового авіаційного полку 9 гвардійської штурмової авіаційної дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного корпусу 2 повітряної армії.

Булаєнко Іван Савелійович – гвардії підполковник, командир 11 гвардійського повітрянодесантного полку 5 гвардійської повітрянодесантної Звенигородської Червонопрапорної ордена Суворова II ступеня дивізії 4 гвардійської армії.

Бурда Олександр Федорович – гвардії підполковник, командир 64 гвардійської танкової Червонопрапорної бригади 1 танкової армії. Загинув під час битви.

Бурмака Василь Антонович – лейтенант, льотчик старший 809 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної Київської Червонопрапорної дивізії 5 штурмового авіаційного корпусу 2 повітряної армії.

Бухтулов Петро Харитонович – сержант, навідник 2 батареї 1431 легкого артилерійського полку 49 легкої артилерійської Червонопрапорної бригади 16 артилерійської Кіровоградської Червонопрапорної ордена Суворова II ступеня дивізії прориву ВГК 53 армії.

Верьовкін Василь Трохимович – гвардії капітан, командир авіаескадрильї 155 гвардійського штурмового авіаційного Київського полку 9 гвардійської штурмової авіаційної Красноградської дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного Кіровоградського корпусу 5 повітряної армії.

Гнєздилов Іван Федотович – гвардії старший лейтенант, заступник командира авіаескадрильї 153 гвардійського винищувального авіаційного полку 12 гвардійської винищувальної авіаційної Знам'янської дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного Кіровоградського корпусу 5 повітряної армії.

Девятьяров Олександр Андрійович – гвардії капітан, помічник командира по повітряно-стрілецькій службі 140 гвардійського штурмового авіаційного Київського полку 8 гвардійської штурмової авіаційної Полтавської ордена Богдана Хмельницького II ступеня дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Денисенко Григорій Кирилович – лейтенант, заступник командира ескадрильї, штурман ескадрильї 235 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної дивізії 5 штурмового авіаційного корпусу 2 повітряної армії.

Євстигнєєв Олексій Олексійович – єфрейтор, командир гармати 7 батареї 576 артилерійського Червонопрапорного полку 167 стрілецької Сумсько-Київської двічі Червонопрапорної дивізії 40 армії. Загинув під час битви.

Єжов Костянтин Андрійович – майор, заступник командира 681 стрілецького полку по політчастині 133 стрілецької Смоленської дивізії 40 армії.

Жеребцов Іван Іванович – гвардії старший сержант, командир відділення 12 гвардійського повітрянодесантного полку 4 гвардійської повітрянодесантної Овручської дивізії 40 армії. Загинув під час битви, кинувшись під танк із в'язкою гранат.

Жулов Федір Єгорович – молодший лейтенант, заступник командира ескадрильї 235 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної дивізії 5 штурмового авіаційного корпусу 2 повітряної армії.

Загрядський Іван Іванович – гвардії майор, заступник командира по стройовій частині 322 гвардійського винищувально-протитанкового полку 8 гвардійської окремої винищувально-протитанкової артилерійської Білоцерківської ордена Леніна Червонопрапорної ордена Суворова II ступеня бригади РГК 40 армії.

Заєвський Віктор Антонович – капітан, заступник командира ескадрильї 392 авіаційного полку нічних бомбардувальників 312 авіаційної Знам'янської дивізії нічних бомбардувальників 5 повітряної армії.

Зарубін Володимир Степанович – старший лейтенант, командир ескадрильї 451 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної дивізії 5 штурмового авіаційного корпусу 2 повітряної армії.

Зубарєв Іван Федорович – старший сержант, командир гармати 4 батареї 911 артилерійського Горлицького Червонопрапорного полку 340 стрілецької Сумсько-Київської Червонопрапорної ордена Кутузова II ступеня дивізії.

Іринін Олександр Іванович – гвардії сержант, навідник станкового кулемета 2 ескадрону 47 гвардійського козачого кавалерійського полку 12 гвардійської Донської козачої кавалерійської дивізії 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського Червонопрапорного корпусу. Загинув під час Яссько-Кишинівської операції, закрив тілом амбразуру дзоту.

Казаков Анатолій Семенович – старший лейтенант, командир ланки 235 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної Київської Червонопрапорної дивізії 5 штурмового авіаційного корпусу 2 повітряної армії.

Калашников Анатолій Степанович – молодший лейтенант, заступник командира ескадрильї 637 штурмового авіаційного Тернопільського полку 227 штурмової авіаційної дивізії 2 повітряної армії.

Калашников Прокопій Якович – гвардії майор, командир танкового батальйону 11 окремої гвардійської танкової бригади 2 танкової армії.

Канаєв Олексій Федорович – старший лейтенант, помічник командира по повітряно-стрілецькій службі 451 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної Київської Червонопрапорної дивізії 2 повітряної армії.

Капустников Микола Ілліч – лейтенант, командир авіаескадрильї 637 штурмового авіаційного ордена Богдана Хмельницького II ступеня полку 227 штурмової авіаційної Бердичівської Червонопрапорної дивізії.

Киреєв Олексій Іванович – підполковник, командир 809 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної Київської Червонопрапорної дивізії 2 повітряної армії.

Князєв Микола Іванович – сержант, командир кулеметної обслуги 1237 стрілецького полку 373 стрілецької Миргородської Червонопрапорної дивізії 52 армії.

Колєсніков Михайло Петрович – старшина, механік-водій танка Т-34 2 батальйону 237 танкової бригади 31 танкового корпусу.

Компанієць Олексій Петрович – гвардії майор, командир 141 гвардійського штурмового авіаційного полку 9 гвардійської штурмової авіаційної дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Коновалов Сергій Іванович – гвардії старший лейтенант, заступник командира ескадрильї 150 гвардійського винищувального авіаційного полку 13 гвардійської винищувальної авіаційної Полтавсько-Олександрійської ордена Кутузова II ступеня дивізії 5 повітряної армії.

Коняшкін Максим Михайлович – молодший сержант, навідник 1 гармати 1 батальйону 1431 легкого артилерійського полку 49 легкої артилерійської бригади 16 артилерійської Кіровоградської дивізії прориву РГК 53 армії.

Коптєв Михайло Іванович – гвардії лейтенант, командир ланки 150 гвардійського штурмового авіаційного полку 9 гвардійської штурмової авіаційної Красноградської Червоноармійської дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного Кіровоградського Червонопрапорного ордена Суворова II ступеня корпусу.

Коровін Кесарь Михайлович – майор, помічник командира по повітряно-стрілецькій службі 637 штурмового авіаційного полку 227 штурмової авіаційної Бердичівської Червонопрапорної дивізії.

Коряков Василь Миколайович – підполковник, командир 235 штурмового авіаційного полку.

Кудрявцев Микола Гаврилович – лейтенант, командир ланки 637 штурмового авіаційного ордена Богдана Хмельницького III ступеня полку 227 штурмової авіаційної Бердичівської Червонопрапорної дивізії 2 повітряної армії.

Кузін Олександр Григорович – гвардії майор, штурман 90 гвардійського штурмового авіаційного полку 4 гвардійської штурмової авіаційної Київської дивізії 2 повітряної армії.

Кузнєцов Петро Нифонтович – гвардії майор, штурман 155 гвардійського штурмового авіаційного Київського полку 9 гвардійської штурмової авіаційної Красноградської дивізії 5 повітряної армії.

Куличев Іван Андрійович – гвардії лейтенант, командир ланки 155 гвардійського штурмового авіаційного Київського полку 9 гвардійської штурмової авіаційної Красноградської дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного Кіровоградського корпусу 5 повітряної армії.

Куракін Володимир Васильович – гвардії старший лейтенант, заступник командира ескадрильї 141 гвардійського штурмового авіаційного полку 9 гвардійської штурмової авіаційної Красноградської дивізії 5 повітряної армії.

Лакатош Володимир Павлович – молодший лейтенант, штурман ланки 392 авіаційного полку нічних бомбардувальників 312 авіаційної Знам'янської дивізії нічних бомбардувальників 5 повітряної армії.

Лисенков Олексій Максимович – молодший лейтенант, командир батареї САУ 1458 самохідно-артилерійського полку 5 гвардійського танкового корпусу 6 танкової армії. Загинув при звільненні Угорщини.

Логінов Аркадій Петрович – гвардії лейтенант, командир ескадрильї 91 гвардійського штурмового авіаполку 4 гвардійської штурмової авіаційної дивізії 2 повітряної армії.

Лядський Тимофій Сергійович – гвардії капітан, командир ескадрильї 90 гвардійського штурмового авіаполку 4 гвардійської штурмової авіаційної дивізії 2 повітряної армії.

Матюнін Михайло Григорович – гвардії старший сержант, командир кулеметного відділення моторизованого бата-

льйону автоматників 11 окремої гвардійської танкової бригади 2 танкової армії.

Михайліченко Іван Харлампович – лейтенант, старший льотчик 667 штурмового авіаційного полку 292 штурмової авіаційної дивізії 1 штурмового авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Мочалов Михайло Ілліч – гвардії лейтенант, заступник командира ескадрильї 144 гвардійського штурмового авіаційного полку 9 гвардійської штурмової авіаційної дивізії 1 гвардійського штурмового корпусу 5 повітряної армії.

Мудрецов Валентин Федорович – гвардії старший лейтенант, заступник командира ескадрильї 178 гвардійського винищувального авіаційного полку 14 гвардійської винищувальної авіаційної дивізії 3 гвардійського винищувального авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Мухін Василь Пилипович – гвардії лейтенант, командир ланки 178 гвардійського винищувального авіаційного полку 14 гвардійської винищувальної авіаційної дивізії 3 гвардійського винищувального авіаційного корпусу 5 повітряної армії

Мушніков Георгій Іустинович – гвардії старший лейтенант, командир ланки 140 гвардійського штурмового авіаційного полку 8 гвардійської штурмової авіаційної дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Несвєтайлов Володимир Іванович – гвардії лейтенант, командир взводу танків Т-34 11 окремої гвардійської танкової бригади 2 танкової армії.

Никифоров Костянтин Степанович – старший лейтенант, заступник командира по повітряно-стрілецькій службі 208 штурмового авіаційного Станіславського ордена Суворова III ступеня полку 227 штурмової авіаційної Бердичівської Червонопрапорної дивізії.

Ніколаєнко Микола Мефодійович – старший лейтенант, начальник зв'язку авіаескадрильї 50 окремого розвідувального авіаційного Червонопрапорного полку 2 повітряної армії.

Новіков Василь Корнійович – підполковник, командир 438 винищувального-протитанкового артилерійського Черкаського полку РГК (4 гвардійська армія).

Носов Савелій Васильович – гвардії лейтенант, командир ланки 150 гвардійського винищувального авіаційного полку

13 гвардійської винищувальної авіаційної Полтавсько-Олександрійської ордена Кутузова II ступеня дивізії 3 гвардійського винищувального авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Омельчук Григорій Купріянович – капітан, командир стрілецького батальйону 1317 стрілецького полку 202 стрілецької Корсунської дивізії.

Осташенко Федір Афанасійович – гвардії генерал-майор, командир 57 стрілецького корпусу.

Панфілов Никандр Максимович – лейтенант, командир роти автоматників 51 МБА 51 танкової бригади 3 танкового корпусу 2 танкової армії.

Пароваткін Дмитро Миколайович – полковник, командир 15 легкої артилерійської Червонопрапорної 3 артилерійської Житомирської ордена Леніна Червонопрапорної дивізії прориву РГК.

Пермяков Веніамін Михайлович – гвардії сержант, навідник гармати 322 гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського Червонопрапорного полку 8 окремої гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської Білоцерківської ордена Леніна Червонопрапорної бригади РГК.

Пещенко Андрій Семенович – лейтенант, командир ланки 451 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної дивізії 5 повітряної армії.

Плисюк Микола Юхимович – гвардії підполковник, командир 322 гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського Червонопрапорного полку 8 окремої гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської Білоцерківської ордена Леніна Червонопрапорної бригади РГК.

Полбін Іван Семенович – гвардії генерал-майор, командир 6 гвардійського бомбардувального авіаційного корпусу 5 повітряної армії. Двічі Герой Радянського Союзу.

Пономаренко Павло Андрійович – капітан, командир стрілецького батальйону 248 стрілецького полку 31 стрілецької Сталінградської ордена Богдана Хмельницького II ступеня дивізії 4 гвардійської армії.

Постєвой Сергій Гнатович – гвардії лейтенант, командир взводу батареї 120-мм мінометів 204 гвардійського стрілецького полку 69 гвардійської стрілецької дивізії 4 гвардійської армії.

Прошенков Микола Іванович – гвардії майор, командир авіаескадрильї 69 гвардійського винищувального авіаційного ордена Олександра Невського полку 25 гвардійської винищувальної авіаційної Черкаської Червонопрапорної дивізії 5 повітряної армії.

Пустовалов Олексій Михайлович – гвардії молодший лейтенант, командир взводу танків Т-34 1 танкового батальйону 11 окремої гвардійської танкової бригади 2 танкової армії.

Раджабов Нарза – червоноармієць, кулеметник 3 стрілецької роти 818 стрілецького полку 31 стрілецької Сталінградської ордена Богдана Хмельницького II ступеня дивізії. Загинув при звільненні Молдавії.

Разенков Гаврило Степанович – гвардії старший лейтенант, командир батареї 255 гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського ордена Леніна полку 11 окремої гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської ордена Леніна бригади РГК. Загинув під час битви.

Рибін Олександр Гаврилович – капітан, командир 1 мотострілецького батальйону 15 мотострілецької бригади 16 танкового корпусу 2 танкової армії.

Рижаков Василь Омельянович – гвардії старший сержант, командир гармати 45-мм батареї 43 гвардійського козачого кавалерійського полку 12 гвардійської Донської козачої кавалерійської Червонопрапорної дивізії 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського Червонопрапорного корпусу.

Сапунов Микола Андрійович – гвардії лейтенант, командир взводу 47 гвардійського козачого кавалерійського полку 12 гвардійської Донської козачої кавалерійської Червонопрапорної дивізії 5 гвардійського Донського козачого кавалерійського Червонопрапорного корпусу.

Сербін Федір Петрович – гвардії старший лейтенант, штурман авіаескадрильї 80 гвардійського бомбардувального авіаційного Ченстохоновського Червонопрапорного полку 1 гвардійської бомбардувальної авіаційної дивізії 5 повітряної армії.

Сергієнко Микола Єгорович – гвардії рядовий, автоматник окремого гвардійського учбового стрілецького батальйону 41 гвардійської стрілецької дивізії 4 гвардійської армії.

Синенков Дмитро Маркович – гвардії майор, командир 4 дивізіону 18 гвардійської мінометної бригади 3 гвардійської мінометної Червонопрапорної дивізії.

Сморчков Микита Іванович – гвардії капітан, командир авіаескадрильї 167 гвардійського штурмового авіаційного Старокостянтинівського полку 10 гвардійської штурмової авіаційної дивізії.

Стрельцов Василь Дмитрович – капітан, командир мінометної батареї 120-мм мінометів 75 стрілецького полку 31 стрілецької Сталінградської ордена Богдана Хмельницького II ступеня дивізії 4 гвардійської армії.

Тарасов Микола Григорович – гвардії старший лейтенант, командир роти танків Т-34 303 танкового батальйону 8 гвардійської танкової Червонопрапорної бригади 20 танкового корпусу 5 гвардійської танкової армії.

Тартиков Семен Володимирович – гвардії єфрейтор, снайпер 1 батальйону 12 гвардійського повітрянодесантного полку 4 гвардійської повітрянодесантної дивізії 40 армії. Загинув під час битви, кинувшись під танк із в'язкою гранат.

Токаренко Михайло Кузьмович – гвардії капітан, штурман 155 гвардійського винищувального авіаційного полку 12 гвардійської винищувальної авіаційної Знам'янської ордена Богдана Хмельницького дивізії 1 гвардійського штурмового Кіровоградського Червонопрапорного корпусу 2 повітряної армії.

Трофімов Євгеній Федорович – гвардії капітан, помічник штурмана 148 гвардійського винищувального авіаційного полку особливого призначення.

Уколов Михайло Васильович – лейтенант, командир 4 стрілецької роти 2 стрілецького батальйону 861 стрілецького полку 294 стрілецької Черкаської ордена Богдана Хмельницького II ступеня дивізії 52 армії.

Харитонов Андрій Єрмолайович – старший сержант, командир гармати 6 батареї 438 винищувально-протитанкового артилерійського Черкаського полку РГК 4 гвардійської армії.

Чевола Никифор Дмитрович – гвардії підполковник, командир 8 окремої гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської Білоцерківської бригади 40 армії.

Чепелюк Сергій Георгійович – гвардії молодший лейтенант, заступник командира ескадрильї 144 гвардійського штурмового авіаційного полку 9 гвардійської штурмової авіаційної Червоноградської дивізії 1 гвардійського штурмового авіаційного Кіровоградського корпусу 5 повітряної армії.

Чеченьов Михайло Сергійович – капітан, командир ескадрильї 451 штурмового авіаційного полку 264 штурмової авіаційної дивізії 5 штурмового авіаційного корпусу 5 повітряної армії.

Чиковані Вахтанг Володимирович – старший лейтенант, начальник хімічної служби 861 стрілецького полку 294 стрілецької Черкаської ордена Богдана Хмельницького II ступеня дивізії 52 армії. Загинув під час битви.

Шайхутдінов Гімай Фасхутдінович – гвардії лейтенант, командир батареї 89 гвардійського артилерійського полку 41 гвардійської стрілецької Корсунської дивізії 4 гвардійської армії.

Шакурін Петро Степанович – гвардії капітан, командир ескадрильї 155 гвардійського штурмового авіаційного Краснограденського Червонопрапорного полку 9 гвардійської штурмової авіаційної Кіровоградської Червонопрапорної ордена Суворова II ступеня дивізії 5 повітряної армії.

Ястребцов Віктор Іванович – сержант, помічник командира стрілецького взводу 1 стрілецького батальйону 1178 стрілецького полку 350 стрілецької Житомирської дивізії 40 армії. Загинув, закривши тілом амбразуру дзоту.

ЗМІСТ

Слово до читача голови Черкаської обласної державної адміністрації С.Б. Тулуба 7

СПОГАДИ УЧАСНИКІВ БИТВИ

Конєв І.С.
У НЕСТРИМНОМУ ПОРИВІ 16
Захаров М.В.
ШЛЯХ ДО ПЕРЕМОГИ 32
Ротмістров П.О.
БЛИСКУЧА ПЕРЕМОГА РАДЯНСЬКОЇ ЗБРОЇ 39
Красовський С.Я.
ГОСПОДАРІ НЕБА 44
Глєбов Д.Є.
ГВАРДІЙЦІ НА ПЕРЕДНЬОМУ КРАЇ 48
Грушецький Г.С.
НАРОД І АРМІЯ 54
Іванюшин Д.П.
ЗАПАЛЮЮЧИЙ ПРИКЛАД КОМУНІСТІВ 68
Воронцов Т.Ф.
ГЕРОЇЧНА СТОРІНКА ВІЙНИ 74
Заєв Д.І.
ТАНКИ ЗУСТРІЛИСЬ У ЗВЕНИГОРОДЦІ 80
Хохлов Є.О.
ТАМ, ДЕ ЗІМКНУЛОСЬ КІЛЬЦЕ ОТОЧЕННЯ 88
Полєвой Б.М.
У НАСТУП! (З щоденника військового кореспондента) 90
Цирлін О.Д.
ІНЖЕНЕРНІ ВІЙСЬКА У КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ ... 105
Людвік Свобода.
ПЛІЧ-О-ПЛІЧ З РАДЯНСЬКИМИ ВОЇНАМИ 113
Смирнов С.С.
РОЗГРОМ 117
Мойсєєв М.Г.
У НАСТУПІ НА ЗВЕНИГОРОДКУ 124
Бондаренко М.С.
БОЙОВІ ДІЇ АРТИЛЕРИСТІВ 373 СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ 127
Толпєєв І.Г.
ПОДВИГИ АРТИЛЕРИСТІВ 131

Філонова З.М.
У БОЯХ ЗА ШЕНДЕРІВКУ 134
о. Юрій Мицик
БОЇ У КОРСУНСЬКОМУ «КОТЛІ» 1944 РОКУ
В МЕМУАРАХ ФЕЛЬДМАРШАЛА МАНШТЕЙНА 137
Л. Дегрелль
СТОРІНКИ ЩОДЕННИКА 1944 РОКУ 143

ВІКОПОМНЕ СЛОВО ПРО ГЕРОЇВ БИТВИ

Грибенко В.І.
ПОДВИГ 152
Єременко М.І.
ВІРНІ СИНИ БАТЬКІВЩИНИ 157
Голубничий І.Г.
БЕЗСМЕРТЯ ГЕРОЯ 164
Матвієнко І.К.
СТОРІНКИ ГЕРОЇЧНОЇ БОРОТЬБИ 171
Белень А.І.
НЕПРИСТУПНА ФОРТЕЦЯ 177
Жук В.П.
МЕДСЕСТРА-КУЛЕМЕТНИЦЯ ОЛЕНА ЛОСЄВА 182
Зудіна Г.М.
«КОМІТЕТ-103» 187
Шитова Л.П.
МУЖНІ РАДЯНСЬКІ ПАТРІОТКИ 195
Овсієнко Л.Г.
УЧАСНИКИ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ
БИТВИ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КОСМОНАВТИКИ 200
Давиденко Г.І.
А.П. САВЕЛЬЄВ – КЕРІВНИК ГРУПИ ПАРЛАМЕНТЕРІВ
ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС КОРСУНЬ-
ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ 209

ТАМ, ДЕ ГРИМІЛИ БОЇ

Гудименко С.Ю., Рябошапка В.М.
В ІМ'Я НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ 218
Степенькіна П.Я.
НЕЗАБУТНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ 222

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА БИТВА У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Овсієнко Л.Г.
КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА
НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ. ХРОНІКА ПОДІЙ 232
Степенькіна П.Я.
НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКА У КОРСУНЬ-
ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ 280

ДОДАТКИ

З'єднання і частини Червоної армії, яким за успішне
виконання завдань по знищенню ворога в Корсунь-
Шевченківській битві присвоєно
найменування «Корсунських» 311

З'єднання і частини Червоної армії, яким за успішне
виконання завдань по знищенню ворога
в Корсунь-Шевченківській битві присвоєно
найменування «Звенигородських» 311

Воїни Червоної армії, учасники Корсунь-
Шевченківської битви, яким присвоєно
звання Героя Радянського Союзу 312

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА БИТВА: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Редактори-упорядники
Чабан А.Ю, Степенькіна П.Я.

Підп. до друку 27.01.2014. Формат 60х84/ 16. Папір офсет.
Обл. вид. арк. 19,92. Ум. друк. арк. 20,34
Наклад 1000 прим. Зам. 402

Видавець та виготівник ПП «Корсунський видавничий дім «Всесвіт»»,
свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4036 від 07.04.2011 р.

19400, Черкаська обл., м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46
e-mail: irena22@ukr.net